

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 88

— *Частина 4* —

Ужгород, 2025

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежсихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мендєшул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 05 від 05.05.2025 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Анісова О.І. ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ.....	9
Бережна К.В. ВИБОРИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ВПЛИВ НА ПРОЦЕДУРИ ВИБОРІВ У КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄС.....	16
Білодід С.І., Шульга В.О. РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У ФОРМУВАННІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	21
Бондарчук Н.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ – ШЛЯХ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	28
Бучинська А.Й. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	35
Голуб О.Ю. ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ ЗЕМЛІ З КОСМОСУ ДЛЯ МИРНИХ ПОТРЕБ.....	42
Гроховська К.О., Котляр А.В., Шульга В.О. МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД: ДОСВІД УКРАЇНИ.....	53
Загрішева Н.В. ЗАХИСТ ПРАВ ЖІНОК В МІЖНАРОДНОМУ ГЕНДЕРНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ.....	59
Івашенко В.А., Кузьмінський О.О. ЗАХИСТ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ КОМПАНІЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	66
Калинюк Н.М., Мельникова К.М., Гуменна Н.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	71
Карвацька С.Б. ПРАВОПОРЯДОК: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА УМОВИ ЕФЕКТИВНОЇ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ.....	79
Кузьменко В.М., Піменова А.Ю. ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ ВИРОКІВ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ.....	84
Лук'янчук Ю.І. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	91
Мамедов Г.А. ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДІ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	97
Мартинюк О.В., Безносок А.І., Ципцюра В.В. ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ У СВІТЛІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА.....	102
Мартинюк О.В., Міхач О.Т., Антонюк С.Р. ЩОДО ПИТАННЯ РАТИФІКАЦІЇ УКРАЇНОЮ РИМСЬКОГО СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ.....	109

Марцеляк О.В. СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В УМОВАХ ВІЙНИ, ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	115
Ольшак М.В. МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ЗАКОННО НАКЛАДАТИ МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ САНКЦІЇ.....	123
Піменова А.Ю. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ В МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	128
Савка О.І. ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМПАНІЙ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ.....	135
Тимчук О.Л. ЮРИСДИКЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ.....	141
Тюря Ю.І. СУДОВА ПРАКТИКА ЄСПЛ: СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС ТА МЕДІА.....	147
Черній Ю.Л. ТИМЧАСОВИЙ ЗАХИСТ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В ЄС У КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....	153
Шамраєва В.М. ВПЛИВ ЕТНІЧНОГО ФАКТОРУ НА ПРОБЛЕМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА БЕЗПЕКОВУ СИТУАЦІЮ НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ.....	161
Шашурина Н.Г. ВПЛИВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ДОВКІЛЛЯ.....	167
РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	
Андрусак І.П. ЮРИДИЧНА ЛОГІКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІДЕЙ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО.....	172
Середюк В., Богдан О. НЕОКАНТІАНСЬКЕ ГНОСЕОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ЧИСТОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА ГАНСА КЕЛЬЗЕНА.....	177
Ткаченко О.В., Сапарова А.О. ПРО ДЕЯКІ АНТИНОМІЇ КОНЦЕПТУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ.....	185
РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ	
Діхтярук А.Б. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВИЩУ ОСВІТУ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	191
Петруненко Я.В., Злобін Д.Л. СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	198
Петруненко Я.В., Тройніков В.В., Сиротко М.В. ЕКОНОМІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ТА НЕТАРИФНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ЧИННИКИ ЗМІЦНЕННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	208

Сошников А.О., Гудіма Т.С., Єршова Ю.О. НОРМОПРОЄКТУВАННЯ І СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЖИТЛОМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	216
Фокін П.В. СУСПІЛЬНА УЧАСТЬ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ОСВІТІ: РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ОСВІТНІХ ІНІЦІАТИВ.....	226
Афтанасів В.М., Панкевич О.З., Барабаш О.О. ІНФОРМОВАНА ЗГОДА ДОНОРА ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ У ПРОЦЕСІ ПОСТМОРТАЛЬНОЇ РЕПРОДУКЦІЇ.....	232
Бундз Р.О., Ших Д.М. ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДИСЦИПЛІН: ВРАХУВАННЯ БЕЗПЕКИ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ТА КОМПЛЕКСІВ.....	240
Ільчишин Н.В. РОЛЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ЦИФРОВОЇ ДЕРЖАВИ.....	245
Коломійцева Д.М., Саркісова Т.Б., Носік Ю.В. НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ РИБОГОСПОДАРСЬКИХ ПОТРЕБ.....	254
Костенко В.Г. ЗВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА У КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	260
Крит'єв А.Г. ЗАСТОСУВАННЯ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ ДЕРЖАВНИМИ ТА КОМУНАЛЬНИМИ ПІДПРИЄМСТВАМИ ЯК МЕХАНІЗМ ПРОТИДІЇ СУМНІВНИМ ФІНАНСОВИМ ОПЕРАЦІЯМ.....	266
Омельченко А.В. ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ТА СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЄЮ.....	272
Строцький Р.Є. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ІЗ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ.....	279
Шило С.М. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	286

CONTENTS

SECTION 11. INTERNATIONAL LAW

Anisova O.I. THE GENESIS OF THE CONCEPT OF INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION.....	9
Berezhna K.V. ELECTIONS TO THE EUROPEAN PARLIAMENT OF THE EUROPEAN UNION: LEGAL AND REGULATORY FRAMEWORK AND IMPACT ON ELECTORAL PROCEDURES IN EU MEMBER STATES.....	16
Beloded S.I., Shulga V.O. THE ROLE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN SHAPING INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS.....	21
Bondarchuk N.V. ENSURING GENDER EQUALITY IS A PATH TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....	28
Buchynska A.Yo. LEGAL SUPPORT FOR THE DIGITALIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE EUROPEAN UNION.....	35
Golub O.Y. HISTORY OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF REMOTE SENSING OF THE EARTH FROM SPACE FOR PEACEFUL PURPOSES.....	42
Hrokhovska K.O., Kotliar A.V., Shulga V.O. THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: UKRAINE'S EXPERIENCE.....	53
Zahrisheva N.V. PROTECTION OF WOMEN'S RIGHTS IN INTERNATIONAL GENDER LEGISLATION.....	59
Ivashchenko V.A., Kuzminskyi O.O. PROTECTION OF A COMPANY'S BUSINESS REPUTATION AND INDIVIDUAL PROFESSIONAL ACTIVITY IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	66
Kalyniuk N.M., Melnykova K.M., Humenna N.V. PECULIARITIES OF THE LEGAL STATUS OF CULTURAL MONUMENTS DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	71
Karvatska S.B. LEGAL ORDER: MODERN CHALLENGES AND CONDITIONS FOR EFFECTIVE LEGAL REGULATION.....	79
Kuzmenko V.M., Pimenova A.Yu. PROBLEMS OF EXECUTION OF INTERNATIONAL CRIMINAL COURT SENTENCES.....	84
Lukianchuk Y.L. INTERNATIONAL COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND CRIMINAL JUSTICE AGENCIES OF THE EUROPEAN UNION.....	91
Mamedov H.A. PRESUMPTION OF INNOCENCE IN THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: GENERAL CHARACTERISTICS.....	97
Martyniuk O.V., Beznosiuk A.I., Tsyptsura V.V. REGARDING THE LEGAL PROTECTION OF CIVILIANS DURING ARMED CONFLICT IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW.....	102

Martyniuk O.V., Mikhach O.T., Antoniuk S.R. ON THE RATIFICATION OF THE ROME STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT BY UKRAINE.....	109
Martselyak O.V. COOPERATION OF UKRAINE WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF WAR, GLOBALIZATION, AND EUROPEAN INTEGRATION.....	115
Olshak M.V. INTERNATIONAL LEGAL RESTRICTIONS ON THE ABILITY TO LAWFULLY IMPOSE INTERNATIONAL ECONOMIC SANCTIONS.....	123
Pimenova A.Yu. ENSURING THE RIGHTS OF VICTIMS IN INTERNATIONAL CRIMINAL JUSTICE.....	128
Savka O.I. PROBLEMS OF PARTICIPATION OF PRIVATE MILITARY COMPANIES IN MODERN INTERNATIONAL POLITICAL PROCESSES.....	135
Tymchuk O.L. JURISDICTION OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND SOME ASPECTS OF STATE SOVEREIGNTY.....	141
Tiuria Yu. CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS: PUBLIC INTEREST AND THE MEDIA.....	147
Cherniy Y.L. TEMPORARY PROTECTION OF CITIZENS OF UKRAINE IN THE EU IN THE CONTEXT OF GLOBAL MIGRATION PROCESSES AND THE WAR IN UKRAINE.....	153
Shamrayeva V.M. THE INFLUENCE OF THE ETHNIC FACTOR ON THE PROBLEM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION AND THE SECURITY SITUATION ON THE AFRICAN CONTINENT.....	161
Shashuryna N.H. THE IMPACT OF ARMED CONFLICTS ON THE ENVIRONMENT.....	167
SECTION 12. PHILOSOPHY OF LAW	
Andrusiak I.P. LEGAL LOGIC THROUGH THE LENS OF THE IDEAS OF DMYTRO CHIZHEVSKYI.....	172
Serediuk V., Bogdan O. THE NEO-KANTIAN EPISTEMOLOGICAL BACKGROUND OF HANS Kelsen's PURE THEORY OF LAW.....	177
Tkachenko O.V., Saparova A.O. ON SOME ANTINOMYS OF THE CONCEPT OF GENDER EQUALITY.....	185
SECTION 13. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE	
Dikhtiaruk A.B. CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECTS OF IMPLEMENTING THE RIGHT TO HIGHER EDUCATION UNDER EMERGENCY LEGAL REGIMES: A COMPARATIVE LEGAL STUDY.....	191
Petrunencko Ia.V., Zlobin D.L. SOCIAL ENTREPRENEURSHIP AS A TOOL FOR ECONOMIC REINTEGRATION OF VETERANS: UKRAINIAN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE.....	198
Petrunencko Ia.V., Troinikov V.V., Syrotko M.V. ECONOMIC DIPLOMACY AND NON-TARIFF REGULATION AS FACTORS OF STRENGTHENING UKRAINE'S FOREIGN ECONOMIC RELATIONS IN WAR CONDITIONS.....	208

Soshnykov A.O., Hudima T.S., Yershova Yu.O. , LEGISLATIVE DRAFTING AND SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE HOUSING PROVISION FOR MILITARY PERSONNEL.....	216
Fokin P.V. PUBLIC PARTICIPATION IN THE FORMATION OF STATE POLICY IN EDUCATION: THE ROLE OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS AND EDUCATIONAL INITIATIVES.....	226
Aftanasiv V.M., Pankevych O.Z., Barabash O.O. INFORMED DONOR CONSENT AS A GUARANTEE OF ENSURING CONSTITUTIONAL RIGHTS IN THE PROCESS OF POSTMORTEM REPRODUCTION.....	232
Bundz R.O., Shukh D.M. FEATURES OF TEACHING INFORMATION DISCIPLINES: TAKING INTO ACCOUNT THE SECURITY OF INFORMATION SYSTEMS AND COMPLEXES.....	240
Ilchyshyn N.V. THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS IN UKRAINE: CHALLENGES OF THE DIGITAL STATE.....	245
Kolomiitseva D.M., Sarkisova T.B., Nosik Y.V. SCIENTIFIC AND PRACTICAL ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF THE USE OF NATURAL RESOURCES FOR FISHERY NEEDS.....	254
Kostenko V.H. THE CONNECTION BETWEEN THE STATE AND THE LAW IN THE CONTEXT OF THE SOCIAL SECURITY REFORM OF THE CIVIL SERVICE OF UKRAINE.....	260
Krytiyev A.G. ENFORCEMENT OF FINANCIAL MONITORING BY STATE AND MUNICIPAL ENTERPRISES AS A COUNTER SUSPECTED TRANSACTION MECHANISM.....	266
Omelchenko A.V. DISCRETIONARY POWERS AND JUDICIAL CONTROL OVER THEIR IMPLEMENTATION.....	272
Strotskyi R.Ye. DIGITALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN INSTITUTIONS WITH SPECIFIC LEARNING CONDITIONS: ADMINISTRATIVE AND LEGAL FRAMEWORKS.....	279
Shylo S.M. ADMINISTRATIVE LAW FOUNDATIONS OF PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR NATIONAL POLICE OF UKRAINE OFFICERS IN WARTIME CONDITIONS.....	286

РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.1>

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ

Анісова О.І.,

*аспірантка Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара*

ORCID: 0009-0002-4571-8190

e-mail: attorneyoa@gmail.com

Анісова О.І. Генеза поняття міжнародного комерційного арбітражу.

Дана стаття присвячена дослідженню та розкриттю правового змісту міжнародного комерційного арбітражу як правового явища, що становить альтернативний спосіб вирішення міжнародних комерційних спорів, має стійку тенденцію до зростання популярності серед суб'єктів зовнішньоекономічних відносин та розширення предметної юрисдикції. Досліджено різні підходи до визначення сутності вказаного правового явища, зокрема, з'ясовано три основні його прояви: 1) як постійно діючого чи разового третейського органу, завданням якого є вирішення міжнародних комерційних спорів; 2) як процедури (механізм, процес) вирішення спорів відповідно до правил, встановлених арбітражем, чи погоджених сторонами; 3) як конкретного складу арбітражу, що вирішує певний спір – арбітри (арбітр), обрані або призначені у встановленому сторонами порядку, обрані або призначені у встановленому сторонами порядку, які уповноважені на вирішення конкретного спору по суті та винесення арбітражного рішення. Досліджено споріднені до міжнародного комерційного арбітражу поняття, такі як «арбітраж», «комерційний», «міжнародний арбітраж», розкрито сутність понятійного співвідношення міжнародного комерційного арбітражу із третейським судом, а також із поняттям «міжнародного арбітражу», які необхідно виокремлювати одне від одного. Встановлено наявність понятійних протиріч у визначенні «арбітражу», «арбітражного суду», «арбітражної установи», «третейського суду» відповідно до національного законодавства України з еквівалентними поняттями, що використовуються у міжнародному праві, як то «arbitration», «arbitral tribunal» та «arbitral institution». Встановлено предметний та суб'єктний склад правовідносин, спори у яких можуть бути передані на розгляд арбітражу. Розкрито зміст основних характерних ознак арбітражу та запропоноване нове визначення міжнародного комерційного арбітражу, котре враховує як підхід чинного українського законодавства до розуміння арбітражу, так і вимоги міжнародного права. Визначено переваги вказаного альтернативного способу вирішення комерційних спорів в порівнянні з вирішенням останніх в національних судах: варіативність доступних видів арбітражу та інституційних арбітражних установ; можливість залучення компетентного арбітра, який може бути кваліфікованим фахівцем/спеціалістом у певній вузькій галузі спірних правовідносин сторін та може не бути юристом; конфіденційність арбітражного розгляду; оперативність і швидкість розгляду спору; остаточність та обов'язковість арбітражного рішення для сторін; екстериторіальність виконання арбітражного рішення.

Ключові слова: міжнародні спори; комерційний спір; міжнародний комерційний арбітраж; арбітраж; альтернативний спосіб вирішення спорів; інституційний арбітраж; арбітраж ad hoc; третейський суд; арбітражний розгляд.

Anisova O.I. The genesis of the concept of international commercial arbitration.

This article is dedicated to the study and disclosure of the legal essence of international commercial arbitration as a legal phenomenon representing an alternative method of resolving international commercial disputes. It highlights the growing popularity of arbitration among participants in foreign economic relations and the expanding jurisdictional scope of arbitration. Various approaches to defining

the essence of this legal phenomenon have been explored, and three main aspects of it have been identified: (1) as a permanent or ad hoc arbitral body tasked with resolving international commercial disputes; (2) as a procedure (mechanism, process) for dispute resolution in accordance with arbitration rules established by the arbitral tribunal or agreed upon by the parties; and (3) as a specific panel of arbitrators who resolve a particular dispute, appointed or selected according to the procedure agreed upon by the parties, authorized to resolve the dispute on the merits and render an arbitral award.

The article explores concepts related to international commercial arbitration, such as «arbitration», «commercial», and «international arbitration». It clarifies the conceptual correlation between international commercial arbitration and arbitral tribunals, as well as the term «international arbitration,» which should be distinguished from one another.

The article identifies terminological discrepancies in the definitions of «arbitration», «arbitral tribunal», «arbitral institution» and «arbitration court» in Ukrainian national legislation compared to equivalent terms in international law, such as «arbitration», «arbitral tribunal» and «arbitral institution». Additionally, the subject matter and parties involved in legal relations that may be referred to arbitration are analyzed. The essential characteristics of arbitration are outlined, and a new definition of international commercial arbitration is proposed, considering both the approach of current Ukrainian legislation and the requirements of international law. The advantages of arbitration as an alternative dispute resolution method compared to litigation in national courts are highlighted. These advantages include the flexibility of available arbitration types and institutions, the possibility of appointing a competent arbitrator who may be a specialized expert in a particular field without necessarily being a lawyer, the confidentiality of arbitration proceedings, the speed and efficiency of dispute resolution, the finality and binding nature of arbitral awards, and the extraterritorial enforceability of such awards. The article also addresses challenges in the regulation and practical application of arbitration.

Key words: international disputes; commercial dispute; arbitration; alternative dispute resolution; institutional arbitration; ad hoc arbitration; arbitral tribunal; arbitration proceedings.

Постановка проблеми. В існуючих умовах світових глобалізаційних процесів, які охоплюють політичну, економічну, фінансову, господарську та інші сфери, спостерігається значне розширення, інтенсифікація та розвиток ринкових відносин, встановлення комерційних відносин і зв'язків між суб'єктами господарювання, що розташовані у різних країнах та, відповідно, підпорядковані різним юрисдикціям. Стрімкий розвиток міжнародної комерційної співпраці зумовив необхідність вдосконалення регулювання зовнішньоекономічної діяльності та пошуку ефективних механізмів розв'язання спорів, які супроводжують таку діяльність. Одним з таких механізмів врегулювання спорів став міжнародний комерційний арбітраж, який становить альтернативний спосіб вирішення міжнародних комерційних, переважно торгівельних, спорів по відношенню до вирішення останніх у національних судах.

В даному контексті неможливо не погодитись із Подцерковним О.П., який вказує на глобалізацію в сфері міжнародного фінансово-економічного співробітництва як рушійну силу інтеграційних процесів в національних правових системах, спрямованих на уніфікацію регулювання бізнес-процесів та створення універсальних способів захисту інтересів учасників зовнішньоекономічних відносин, що походять з юрисдикцій різних країн, які б забезпечували економічну свободу таких учасників у світовому масштабі [1, с. 94].

Наявність характерних особливостей та переваг міжнародного комерційного арбітражу, що зумовили широке використання даного способу вирішення спорів між суб'єктами господарювання з різних юрисдикцій, зумовлює необхідність дослідження та розкриття понятійного змісту цього правового явища, а також встановлення характерних властивостей вказаного альтернативного способу вирішення комерційних спорів.

Методи. Під час здійснення дослідження використовувались наступні наукові методи: аналіз та синтез, історичний, узагальнення, порівняння, історичний, логічний, аналіз документів тощо.

Метою статті є дослідження сутності поняття «міжнародний комерційний арбітраж», виокремлення та здійснення теоретико-правового аналізу характерних ознак та особливостей арбітражу в контексті різних підходів до його визначення та правової природи, аналіз змісту арбітражу як альтернативного способу вирішення спорів, розкриття його переваг, які визначають привабливість і універсальність цього способу вирішення спорів для учасників зовнішньоекономічних відносин.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми міжнародного комерційного арбітражу присвячена значна кількість наукових досліджень та публікацій вітчизняних правознавців, серед яких Л. Винокурова, В. Гуменюк, А. Довгерт, Т. Захарченко, В. Кисіль, О. Макєєва, О. Переверзєва, В. Петрина, О. Підопригора, І. Побірченко, В. Погорецький, Т. Подковенко, О. Подцерковний, Ю. Притика, М. Розенберг, Г. Цірат, А. Цірат, В. Щербина, та інші. Також значна увага дослідженню вказаної теми приділяється зарубіжними науковцями, таким як Ф. Бессон, Г. Борн, А. Джейн, С. Крофт, С. Кролл, П. Сандерс, П. Тернер, К. Холбер та інші. В наукових працях зазначених науковців висвітлені окремі аспекти правової природи, ознак, переваг та недоліків міжнародного комерційного арбітражу як правового інституту, що, однак не виключає необхідності подальшого наукового дослідження в зазначеній сфері, яка перебуває у постійній динаміці та потребує повсякчасної адаптації з метою забезпечення і підвищення ефективності арбітражу, вдосконалення і розвитку його переваг.

Виклад основного матеріалу. Арбітраж має глибоке коріння та тисячолітню історію використання в якості інструмента розв'язання конфліктів та спорів у міжнародній і комерційній сферах. Переважну частину власної історії арбітраж перебував у напружених відносинах із судами, які або повільно, або відверто вороже сприймали концепцію приватного позасудового врегулювання суперечок сторін. Проте на початку минулого століття країни у всьому світі почали визнавати арбітраж шляхом ухвалення законів, які забезпечують визнання арбітражних угод компетентними судами та їх контроль за виконанням арбітражних рішень [2, с. 62].

Таким чином, незважаючи на багатовікову історію, в сучасному розумінні арбітраж почав формуватися не так давно. Так, Подцерковний О., аналізуючи походження арбітражу визначає останній як надбання цивілізації, зазначаючи при цьому, що його не можна було уявити два століття або століття тому, оскільки умови для формування арбітражних процедур у сучасному розумінні й визнання країнами різних юрисдикцій рішень арбітражу були створені під впливом відповідного рівня суспільного розвитку, зокрема, у сфері міжнародної комерційної співпраці [1, с. 95]. Арбітраж не може розглядатися поза межами історичного контексту, оскільки саме нові умови економічного середовища, що тяжіє до інтеграції, обумовили потребу у його формалізації та наданню арбітражу вигляду чітко унормованої процедури.

Для правильного визначення та розуміння поняття «міжнародний комерційний арбітраж» доцільним є дослідження його складових і пов'язаних понять, таких як «арбітраж», «комерційний», «міжнародний арбітраж» у складі вказаного поняття.

Безпосередньо саме поняття «арбітраж» (франц. *arbitrage*) у перекладі з французької мови означає «третейський суд» та у вказаному значенні це поняття застосовується у переважній більшості мов світу. Цим обумовлений також той факт, що в юридичній літературі використовується єдиний термін «арбітраж» для позначення, як безпосередньо арбітражу, так і «третейського суду», тобто вказані терміни використовуються як синонімічні.

Такий підхід є цілком виправданим для країн, національне законодавство яких не розрізняє внутрішні третейські суди та міжнародні комерційні арбітражі, позначаючи їх єдиним терміном «арбітраж» (французькою – *arbitrage*, англійською – *arbitration*).

Проте, в Україні та деяких інших країнах, зокрема, Казахстані, Франції, Сінгапурі, Чилі, Швейцарії, реалізовано дуалізм регламентації розгляду внутрішнім третейським судом і міжнародним комерційним арбітражем [2, с. 63].

Так, ст. 2 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» містить визначення використовуваних у законі понять, відповідно яких: під «арбітражем» розуміється будь-який арбітраж (третейський суд), який може бути як спеціально утвореним для розгляду конкретної справи, так і реалізовуватися певною постійно діючою арбітражною установою, прикладом якої Закон вказує Міжнародний комерційний арбітражний суд та Морську арбітражну комісію при Торгово-промисловій палаті України; в свою чергу «третейський суд» трактується як одноособовий арбітр або колегіальний склад арбітрів [3].

Одночасно ст. 2 Закону України «Про третейські суди» надає відмінне від зазначеного визначення «третейському суду», відповідно до якого вказаним терміном позначається недержавний незалежний орган, що утворюється для вирішення спорів у сфері цивільних та господарських правовідносин. Створення такого органу відбувається за угодою або згідно з відповідним рішенням зацікавлених фізичних та/або юридичних осіб у порядку, регламентованому вказаним Законом [4].

В чинному українському законодавстві реалізований принцип поділу третейських судів у широкому розумінні на безпосередньо третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж, який за своїм правовим змістом відноситься до третейських, проте за ознакою арбітрабельності спорів має компетенцію на вирішення лише комерційних спорів за участі іноземного елементу [5, с. 12].

Отже, в Україні поняття «третейський суд» вживається у двох значеннях, які принципово різняться і лише одне з них співпадає зі змістом «арбітражу» у міжнародно-правовому сенсі. Вітчизняні правознавці неоднозначно підходять до оцінки наведеного вище дуалізму в законодавстві України щодо визначення «арбітражу» та «третейського суду».

Так, Петрина В.Н. зауважує, що наведений законодавчий підхід утворює концептуальну неузгодженість між поняттями «арбітраж», «арбітражний суд», «арбітражна установа», «третейський суд» в українському праві з відповідними поняттями міжнародного права - «arbitration», «arbitral tribunal» та «arbitral institution» [6, с. 427].

Однак, існує і протилежна думка. Так, Винокурова Л. вважає цілком виправданим збереження в українському праві дуалізму регулювання третейського розгляду, що ґрунтується на диференціації вирішуваних спорів за характером спірних правовідносин: міжнародні та внутрішні. На її думку, такий підхід дозволяє законодавчо унормувати обумовлені сучасними реаліями розвитку України розбіжності в правовій регламентації «внутрішнього» третейського суду і міжнародного комерційного арбітражу [7, с. 150].

Щодо поняття «комерційний». Стаття 2 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» та примітка до ч. 1 ст. 1 Типового закону ЮНСІТРАЛ містять майже ідентичні визначення, відповідно до яких термін «комерційний» тлумачиться широко і охоплює питання, що випливають з договірних і недоговірних відносин торгового характеру. При цьому відносини торгового характеру визначаються невичерпним переліком угод, серед яких: угоди поставки товарів чи надання послуг, а також угоди обміну товарами/послугами; угоди розподілу, торгового представництва; угоди факторингу, лізингу, інжинірингу; угоди з промислового будівництва; угоди про надання консультативних, інвестиційних, фінансових послуг; купівля-продаж ліцензій; інвестування; фінансування; угоди у сферах банківських послуг, обігу цінних паперів, страхування, перевезення, спільної діяльності та комерційного співробітництва; тощо [3, 8].

Єдиний підхід та зазначене співпадіння у визначенні поняття «комерційний» у Законі України «Про міжнародний комерційний арбітраж» та Типовому законі ЮНСІТРАЛ є не випадковим. Так, вказаний Типовий закон, прийнятий Комісією ООН з права міжнародної торгівлі (англ. – United Nations Commission on International Trade Law, UNCITRAL) та схвалений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 40/72 від 11.12.1985 р., був спрямований на уніфікацію арбітражної процедури, формування консолідованого підходу до міжнародно-договірного регулювання комерційного арбітражу, зменшення відмінностей між внутрішніми законами різних держав у регулюванні арбітражу і, як результат, був прийнятий за основу багатьма країнами при формуванні національного законодавства, в тому числі Україною.

Ідентифікуючи поняття «міжнародний», необхідно зазначити, що в даному контексті мова йде про належність спірних правовідносин до міжнародних, тобто таких, що ускладнені іноземним елементом. Так, частина 3 першої статті Типового закону ЮНСІТРАЛ встановлює коло випадків, коли арбітраж вважається міжнародним, а саме: 1) якщо комерційні підприємства сторін арбітражної угоди на момент її укладання перебувають у різних державах; 2) якщо за межами держави, в якій сторони мають свої комерційні підприємства, знаходиться одне з таких місць: – визначене в арбітражній угоді або згідно з нею місце арбітражу; – будь-яке місце, де має бути виконана значна частина зобов'язань у торговельних відносинах; – місце, з яким найбільше пов'язаний предмет спору; 3) якщо сторони виразили домовленість про пов'язаність предмету арбітражної угоди з декількома країнами [8].

Частиною 2 ст. 1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» регламентований перелік спорів, які за угодою сторін можуть передаватися для вирішення до міжнародного комерційного арбітражу. До арбітрабельних спорів відносяться: спори з договірних та позадоговірних цивільно-правових відносин, які виникають при реалізації міжнародних економічних зв'язків, перш за все, зовнішньоторговельних, за умови, що хоча б одна зі сторін спору знаходиться за кордоном; спори між підприємствами з іноземними інвестиціями, міжнародними об'єднаннями, організаціями, які створені на території України, спори між учасниками перелічених підприємств/

об'єднань/організацій, а також спори останніх з іншими суб'єктами права України; спори між адміністратором за випуском облігацій, який діє в інтересах власників облігацій, та емітентом облігацій та/або особами, які надають забезпечення за такими облігаціями, за умови, що принаймні одна зі сторін спору є підприємством з іноземними інвестиціями.

Як вбачається з наведених нормативних переліків, термін «міжнародний» застосовується не тільки у випадку, коли комерційне підприємство хоча б однієї із сторін є нерезидентом, а й тоді, коли стороною спору є резидент України, який є підприємством з іноземними інвестиціями або міжнародним об'єднанням/організацією. Тобто «міжнародна» ознака арбітражу повинна розкриватися з урахуванням арбітрабельності спорів та широкого трактування «іноземного елементу» у спірних правовідносинах, відповідно до якого спір за участю підприємства з іноземними інвестиціями або міжнародного об'єднання/організації, створених в Україні, також можуть бути передані на вирішення арбітражу [9, с. 92].

Також важливим є відрізнити між собою поняття «міжнародний арбітраж» та «міжнародний комерційний арбітраж». В обох випадках йдеться про недержавні органи, що уповноважені на розгляд спорів. Однак в першому розглядаються міжнародно-правові спори владного характеру, які виникають між суб'єктами міжнародного публічного права. Міжнародний арбітраж становить мирний спосіб вирішення міжнародних конфліктів, які виникають, як правило, між державами у процесі міждержавних відносин, що обумовлює суб'єктний склад учасників відповідних спорів. На відміну від міжнародного арбітражу, комерційний арбітраж розглядає спори, що виникають з цивільно-правових договірних і позадоговірних відносин в процесі реалізації міжнародної співпраці в економічній та науково-технічній сферах [10, с. 66].

Підсумовуючи наведене, можна констатувати, що ані національне законодавство, ані норми міжнародного права, не містять легального понятійного визначення міжнародного комерційного арбітражу, натомість здійснюючи регламентування процедури такого арбітражу, арбітрабельності спорів і її критеріїв, порядку вибору арбітрів та процедуру арбітражного розгляду спору, тобто деталізуючи окремі елементи без визначення конкретної дефініції.

Враховуючи зазначену нормативну невизначеність, а також розмаїття фахових думок серед науковців, теоретиків та практиків в сфері арбітражу, можна дійти висновку про комплексний характер поняття міжнародного комерційного арбітражу, під яким розуміються три взаємопов'язані поняття: 1) постійно діючий чи разовий третейський орган, завданням якого є вирішення міжнародних комерційних спорів (інституційний підхід); 2) процедуру (механізм, процес) вирішення спорів відповідно до правил, встановлених арбітражем, чи погоджених сторонами; 3) конкретний склад арбітрів (арбітр) призначених у порядку, визначеному сторонами в арбітражній угоді або законом, які розглядають і вирішують переданий на їх розгляд спір та уповноважені на винесення остаточного арбітражного рішення.

Зокрема, інституційного підходу дотримується В.В. Комаров, який визначає комерційний арбітраж як позадержавний суд, утворений конфліктуєчими сторонами, джерелом правозастосування якого є не законодавчий припис, а угода сторін, що виключає юрисдикцію державного суду на розгляд конкретної справи в межах, встановлених такою угодою [11].

Інституційний критерій лежить в основі поділу міжнародного комерційного арбітражу на наступні види: інституційний та *ad hoc*.

Натомість Л.Ф. Виноградова дотримується процедурного підходу до визначення арбітражу, визначаючи арбітраж (у вузькому значенні) як процес вирішення суб'єктами господарської діяльності (у тому числі іноземними) господарських (комерційних) спорів, шляхом залучення незалежного посередника – арбітра (арбітражного судді) та передання на розгляд цьому посереднику господарського спору на основі угоди сторін, з наступним виконання (крім винятків) прийнятого арбітром рішення [12, с. 76].

На нашу думку, визначення міжнародного комерційного арбітражу саме як процедури розгляду спору є найбільш вдалим з числа альтернативних, що дискутуються у науковій спільноті, оскільки такий підхід найбільш повно відображає сутність вказаного виду арбітражу та відповідає нормам міжнародного права, які понятійно визначають арбітраж саме як процес, що здійснюється, а не юрисдикційну установу чи склад арбітрів.

В розумінні процедури вирішення спору міжнародному комерційному арбітражу притаманні наступні властивості (ознаки): 1) спір вирішується третьою особою – арбітром або декількома арбітрами, які не є представниками судової влади певної країни, є незалежними

від сторін і держави та обрані сторонами для вирішення спору між ними; 2) арбітри можуть не бути юристами. Перевага при виборі арбітра може бути надана особі, яка є фахівцем та має спеціальні знання у сфері, що пов'язана з предметом конфлікту (змістом спірних правовідносин); 3) повноваження арбітрів ґрунтуються на арбітражній угоді, яка укладається сторонами на засадах автономії волі; 4) відбувається виключення компетенції державних судів на розгляд конкретного спору на підставі арбітражної угоди та процесуальних норм національного законодавства; 5) спори, що передаються на розгляд арбітражу, мають приватно-правовий, комерційний характер та ускладнені іноземним елементом; 6) диспозитивність та гнучкість арбітражного розгляду, що дозволяє сторонам активно впливати на перебіг арбітражу та самостійно унормовувати процес вирішення спору, в тому числі визначати місце, мову, право та порядок арбітражу, особливо у разових арбітражах; 7) арбітражний розгляд справи відбувається на основі застосування обраного сторонами матеріального права та завершується винесенням арбітражного рішення, яке є остаточним та обов'язковим для сторін; 8) держава, у разі відмови сторони від виконання арбітражного рішення, забезпечує примусове виконання останнього через процедуру екзекватури, що опосередковує сприяння арбітражу з боку компетентного суду; 9) можливість скасування арбітражного рішення в зв'язку з процедурними порушеннями за звернення сторони спору до компетентного суду; 10) заборона перегляду по суті арбітражного рішення компетентним судом.

На додаток до перелічених ознак, І. Побірченко вказує на ще одну характерну ознаку міжнародного комерційного арбітражу – відсутність його прив'язки до будь-якої правової системи, а лише до контракту [13, с. 16].

Як зазначає Пленюк М.Д., арбітраж є одним із важливих інструментів в ринковій економіці, адже ефективність способу вирішення спорів, рівень ініціативи та диспозитивності, конфіденційність є привабливими складовими для усіх учасників конфлікту; не належить до системи органів державного правосуддя та, як один із різновидів третейських судів, займає нішу альтернативного способу розв'язання комерційних спорів [14, с. 61].

Висновки. Підсумовуючи наведене, можемо сформулювати наступне визначення: міжнародний комерційний арбітраж – це недержавний квазісудовий альтернативний спосіб вирішення комерційних договірних і недоговірних спорів торгового характеру між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, склад яких характеризується наявністю іноземного елемента, який здійснюється на підставі угоди сторін колегіальним або одноособовим арбітражним трибуналом, що тимчасово формується для вирішення певного спору або утворюється зі складу арбітрів постійно діючої арбітражної установи, який виносить остаточне та обов'язкове для сторін рішення по суті спору.

Враховуючи інтенсивні процеси поглиблення міжнародної співпраці між суб'єктами ринкових відносин, їх комерціалізацію, учасники міжнародних приватно-правових відносин мають потребу у застосуванні зручних і оперативних механізмів вирішення спорів між ними, які вирізняються ефективністю, швидкістю, низькою формалізованістю та високою диспозитивністю. Зазначена потреба на високому рівні задовольняється інститутом міжнародного комерційного арбітражу, який поєднує в собі окремі ознаки формального та неформального судочинства, і ґрунтується на волевиявленні сторін на вирішення спору в альтернативний спосіб, оминаючи систему державного судочинства.

Поряд з цим, дослідження доктринальних розробок у даній сфері дозволяє визначити окремі його переваги, які стали запорукою привабливості арбітражу для учасників зовнішньоекономічної діяльності, а саме: 1) гнучка та мінімально формалізована процедура вирішення спору, що ґрунтується на принципі автономії волі сторін, який дозволяє сторонам самостійно на підставі арбітражної угоди на засадах диспозитивності встановлювати склад арбітрів, мову і місце арбітражного розгляду, застосовуване до спірних правовідносин матеріальне право, а також визначати процедурні питання арбітражного розгляду; 2) варіативність доступних різновидів арбітражу й інституційних арбітражних установ; 3) можливість залучення компетентного арбітра, який може бути кваліфікованим фахівцем/спеціалістом та не бути при цьому юристом; 4) конфіденційність арбітражного розгляду; 5) оперативність і швидкість розгляду спору; 6) остаточний та обов'язковий характер арбітражного рішення для сторін, що сприяють правовій визначеності сторін у спірних правовідносинах; 7) екстериторіальність виконання арбітражного рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Подцерковний О.П. Процедури міжнародного комерційного арбітражу та порядок виконання (оспорювання) арбітражних рішень як новий правовий кластер. *Збірник доповідей і статей «Нью-Йоркська Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень: 60-річна історія успіху»*. В Міжнародні арбітражні читання пам'яті академіка І.Г. Побірченка. Київ. 2019, с. 94–101. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/V-Mizhnarodni-arbitrazhni-chytannya-pam-yatiakademika-I.-G.-Pobirchenka.-Zbirnyk-dopovidej-i-statej.pdf>.
2. Макеєва О.М., Мудрик Р.Р. Міжнародний комерційний арбітраж: теоретико-правові аспекти. Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. К.: НАУ, 2020. № 3(56). С. 61–66. URI: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/45734>.
3. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 року № 4002-XII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text>.
4. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 року № 1701-IV. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>.
5. Цірат Г.А. Міжнародний комерційний арбітраж: навч. посіб. Г.А. Цірат. К.: Алерта, 2019. 410 с.
6. Петрина В.Н. Міжнародний комерційний арбітраж: понятійні проблеми в українському праві. *Наукові перспективи: журнал*. 2022. № 6(24) 2022. С. 624, URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/1894>.
7. Винокурова Л.Ф. Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: стан та перспективи розвитку правового регулювання в умовах реформування судової системи. *Збірник доповідей і статей «Нью-Йоркська Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень: 60-річна історія успіху»*. В Міжнародні арбітражні читання пам'яті академіка І. Г. Побірченка. Київ. 2019, с. 137–153. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/V-Mizhnarodni-arbitrazhni-chytannya-pam-yatiakademika-I.-G.-Pobirchenka.-Zbirnyk-dopovidej-i-statej.pdf>.
8. Типовий закон Юнсітрал 1985 р. про міжнародний комерційний арбітраж. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/19-09955_e_ebook.pdf.
9. Нестеренко М.Д. Теоретичні підходи до визначення поняття та ознак міжнародного комерційного арбітражу. *Теорія і практика правознавства*. 2023. Вип. 1(23). С. 84–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2023_1_7.
10. Осипенко О.О. Міжнародний комерційний арбітраж як альтернативний спосіб вирішення міжнародних спорів. *Право і суспільство*. 2011. № 4. С. 64–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2011_4_16.
11. Комаров В.В., Погорецький В.Н. Міжнародний комерційний арбітраж. Харків: Право, 2009. 164 с.
12. Винокурова Л. Порядок розгляду спорів у міжнародному комерційному арбітражі. *Право України*. 2011. № 1. С. 79–96.
13. Побірченко І. Діяльність міжнародного арбітражу в Україні та його міжнародні зв'язки. *Право України*. 2011. № 1. С. 8–21.
14. Пленюк М.Д. Домовленість сторін як юридичний факт у міжнародному комерційному арбітражі. *Збірник доповідей і статей «Нью-Йоркська Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень: 60-річна історія успіху»*. В Міжнародні арбітражні читання пам'яті академіка І.Г. Побірченка. Київ. 2019. С. 61–66. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/V-Mizhnarodni-arbitrazhni-chytannya-pam-yatiakademika-I.-G.-Pobirchenka.-Zbirnyk-dopovidej-i-statej.pdf>.

УДК 341.171

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.2>

ВИБОРИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ВПЛИВ НА ПРОЦЕДУРИ ВИБОРІВ У КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄС

Бережна К.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара*

Бережна К.В. Вибори до Європейського Парламенту Європейського Союзу: нормативно-правове регулювання та вплив на процедури виборів у країнах-членах ЄС.

В ході дослідження було визначено, що вибори до Європейського Парламенту є ключовим елементом демократичного урядування в Європейському Союзі (далі – ЄС). Встановлено, що основою правового регулювання виборів до Європейського Парламенту є Акт «Про введення загальних та прямих виборів депутатів Європейського Парламенту» 1976 року, прийнятий Радою ЄС. Він закріплює ключові принципи виборчого процесу, серед яких: використання пропорційного представництва як основної системи розподілу мандатів у Європейському Парламенті; забезпечення загального, прямого та рівного виборчого права для всіх громадян ЄС; гнучкість у застосуванні виборчих систем, що передбачає можливість встановлення закритих чи відкритих списків або системи єдиного перехідного голосу. Водночас встановлено, що на відміну від національних виборів у країнах-членах ЄС, де можуть діяти суворіші обмеження, Акт 1976 року надає країнам певну автономію в адаптації виборчих процедур, що сприяє політичному різноманіттю, але з іншого боку ускладнює уніфікацію. У контексті еволюції права ЄС актуальним є питання адаптації Акту до сучасних реалій, зокрема з урахуванням цифровізації виборчого процесу та захисту даних виборців відповідно до Загального регламенту про захист даних 2016 року.

Порівняльний аналіз виборчих систем країн-членів ЄС дозволив встановити, що відкриті списки сприяють персоналізації виборів, підвищуючи відповідальність кандидатів перед виборцями. Проте вони потребують складнішого підрахунку голосів і можуть призводити до фрагментації політичного спектру. Закриті списки, навпаки, зміцнюють дисципліну всередині партій, але обмежують індивідуальний вибір громадян. Система єдиного перехідного голосу, хоча й забезпечує більшу справедливість, потребує значних ресурсів для реалізації та навчання виборців, що робить її менш доступною для країн із обмеженим бюджетом.

Запропоновані реформи виборчого процесу, такі як єдиний день виборів, електронне голосування та посилення просвітницької роботи, можуть стати кроком до модернізації виборчого процесу в умовах глобалізації та розширення ЄС.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, Європейський Парламент, вибори, Європейський Союз, виборче право країн ЄС, пропорційне представництво, демократичне представництво, реформа виборчого права, цифрові технології, політична легітимність.

Berezhna K.V. Elections to the European Parliament of the European Union: legal and regulatory framework and impact on electoral procedures in EU member states.

During the research, it was found that elections to the European Parliament are a key element of democratic governance in the European Union (hereinafter referred to as the EU). It was established that the basis for the legal regulation of elections to the European Parliament is the Act concerning the election of the members of the European Parliament by direct universal suffrage of 1976, adopted by the Council of the EU. It forms key principles of the electoral process, including: the use of proportional representation as the main system for allocating seats in the European Parliament; ensuring universal, direct and equal suffrage for all EU citizens; flexibility in the application of electoral systems, which

provides for the possibility of establishing closed or open lists or a single transitional vote system. At the same time, it was proven that, unlike national elections in EU member states, where stricter restrictions may apply, the 1976 Act provides countries with a certain autonomy in adapting electoral procedures, which contributes to political diversity, but on the other hand complicates unification. In the context of the evolution of EU law, the issue of adapting the Act to modern realities is relevant, in particular considering the digitalization of the electoral process and the protection of voter data in accordance with the General Data Protection Regulation of 2016.

The comparative analysis of the electoral systems of the EU Member States has established that open lists contribute to the personalization of elections, increasing the accountability of candidates to voters. However, they require more complex vote counting and can lead to fragmentation of the political spectrum. Closed lists, on the contrary, strengthen discipline within parties, but limit the individual choice of citizens. The single transferable vote system, although it provides greater fairness, requires significant resources for implementation and voter education, which makes it less accessible to countries with limited budgets.

The proposed reforms of the electoral process, such as a single election day, electronic voting and increased educational work, can be a step towards modernizing the electoral process in the context of globalization and EU enlargement.

Key words: legal and regulatory framework, European Parliament, elections, European Union, electoral law of EU countries, proportional representation, democratic representation, electoral law reform, digital technologies, political legitimacy.

Постановка проблеми. Європейський Парламент (далі – Європарламент) посідає центральне місце в системі інститутів Європейського Союзу, виконуючи функції законодавчої влади та представляючи інтереси громадян держав-членів. Вибори до Європарламенту, які проводяться кожні п'ять років на основі загального, прямого та пропорційного виборчого права, є важливим інструментом демократичного урядування. Відповідно до положень статті 14 Договору про Європейський Союз, ці вибори покликані забезпечити легітимність та відповідність діяльності Європарламенту інтересам європейських громадян [1]. Проте специфіка виборчого процесу, що поєднує загальноєвропейські стандарти з національними особливостями, створює як можливості для політичного плюралізму, так і виклики для гармонізації процедур.

Низька явка виборців (51,01% у 2024 році) [2] та неоднорідність виборчих систем держав-членів є ключовими проблемами, які потребують правового та організаційного вирішення. У контексті розширення ЄС, зростання ролі Європарламенту в ухваленні рішень та впливу глобалізації на політичні процеси актуальним стає питання вдосконалення виборчого законодавства.

Метою дослідження є всебічний аналіз правових засад виборів до Європарламенту, оцінка їхньої ефективності з урахуванням історичного контексту та сучасних тенденцій, а також пропозиція напрямів реформування на основі наукового підходу та порівняльного аналізу з іншими регіональними організаціями, такими як Рада Європи; визначення їх впливу на процедури виборів у країнах-членах ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти нормативно-правового регулювання виборів до Європейського Парламенту та його впливу на процедури виборів у країнах-членах ЄС, були предметом досліджень таких вітчизняних та європейських вчених, як: В.М. Довгань «Європейський парламент. Правовий статус і компетенція в системі органів Європейського Союзу» (2007); Д.С. Ковриженко «Вибори в Європейському Союзі» (2006); В.І. Муравйов «Наднаціональні інститути в системі органів ЄС» (2004); О. Панкевич, М. Кілик «Особливості обрання Європейського Парламенту» (2007); Л.Г. Удовика, Т.О. Шеховцова «Політичні партії як суб'єкт виборчого процесу до Європейського парламенту» (2020); D.M. Farrell «Electoral Systems: A Comparative Introduction» (2011); M. Gallagher, P. Mitchell «The Politics of Electoral Systems» (2005); S. Hix, B. Nøylund «The Political System of the European Union» (2022).

Однак, із врахуванням початку у 2024 році переговорів України про вступ до ЄС, що спричинить необхідність проведення виборів до Європейського Парламенту в нашій державі, змін у тенденціях глобалізаційних процесів, розвитком суспільно-правових відносин у сфері виборів у країнах-членах ЄС вказана проблематика потребує подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу. Основою правового регулювання виборів до Європарламенту є Акт «Про введення загальних та прямих виборів депутатів Європейського Парламенту» 1976

року, прийнятий Радою Європейських Співтовариств [3]. Цей документ закріплює ключові принципи виборчого процесу, зокрема:

- використання пропорційного представництва як основної системи розподілу мандатів;
- забезпечення загального, прямого та рівного виборчого права для всіх громадян ЄС;
- гнучкість у застосуванні виборчих систем (закриті/відкриті списки або система єдиного перехідного голосу).

Акт також встановлює, що вибори проводяться протягом чотирьох днів (з четверга по неділю), що дозволяє врахувати національні особливості розкладу робочого тижня в державах-членах [4, с. 78].

Вказана норма була введена з огляду на соціально-економічні відмінності, зокрема робочий графік в сільськогосподарських регіонах, таких як Іспанія чи Греція. Проте на відміну від національних виборів, де можуть діяти суворіші обмеження, Акт 1976 року надає країнам певну автономію в адаптації процедур, що сприяє політичному різноманіттю, але водночас ускладнює уніфікацію.

Аналіз положень Акту свідчить про його історичну значущість як першого кроку до демократизації інституцій ЄС. Водночас дослідники зазначають, що гнучкість документа призводить до неоднорідності у реалізації виборчих прав, що може впливати на рівень довіри громадян до виборчого процесу [5, с. 27]. Наприклад, країни з різними прохідними бар'єрами (від 1,8% у Нідерландах до 5% у Німеччині) демонструють нерівномірність у доступі малих партій до мандатів. У контексті еволюції права ЄС актуальним є питання адаптації Акту до сучасних реалій, зокрема з урахуванням цифровізації виборчого процесу та захисту даних виборців відповідно до Загального регламенту про захист даних (GDPR) 2016 року [6].

Хоча пропорційне представництво є обов'язковим для всіх держав-членів, кожна країна має право адаптувати його до національних традицій. Наприклад, Німеччина та Франція використовують закриті списки, де виборці голосують за партії, а порядок кандидатів визначається партійним керівництвом [7, с. 121]. Такий підхід зміцнює партійну дисципліну, але обмежує індивідуальний вибір громадян. Натомість країни, такі як Швеція та Фінляндія, застосовують відкриті списки, що дозволяють виборцям впливати на пріоритетність кандидатів [8, с. 36]. Це сприяє персоналізації виборів, але ускладнює координацію партійних кампаній.

Порівняльний аналіз виборчих систем свідчить, що відкриті списки сприяють персоналізації виборів, підвищуючи відповідальність кандидатів перед виборцями. Проте вони потребують складнішого підрахунку голосів і можуть призводити до фрагментації політичного спектру. Закриті списки, навпаки, зміцнюють дисципліну всередині партій, але обмежують індивідуальний вибір громадян. Система єдиного перехідного голосу, хоча й забезпечує більшу справедливість, потребує значних ресурсів для реалізації та навчання виборців, що робить її менш доступною для країн із обмеженим бюджетом.

Слід підкреслити, що вибір системи залежить від історичного досвіду та політичної культури. Так, країни з сильними традиціями коаліційних урядів (Нідерланди) віддають перевагу низьким бар'єрам, тоді як унітарні держави (Франція) фокусуються на консолідації [8, с. 124].

Щоб балотуватися до Європарламенту, особа повинна бути громадянином однієї з держав-членів ЄС, досягти мінімального віку (від 18 до 25 років залежно від національного законодавства) та відповідати вимогам, встановленим у країні походження. Наприклад, у Франції мінімальний вік становить 18 років, тоді як у Італії – 25 років, що відображає різні підходи до політичної зрілості [9].

Крім того, Договір про функціонування ЄС (ст. 7 п. 3) передбачає перелік посад, несумісних із мандатом депутата Європарламенту, зокрема членство в національному уряді, робота в Європейській комісії чи Суді ЄС [1].

Ці вимоги спрямовані на запобігання конфлікту інтересів та забезпечення незалежності депутатів. На наш погляд, обмеження несумісності сприяють прозорості, але можуть ускладнити залучення досвідчених політиків до роботи в Європарламенту. Наприклад, у 2019 році кілька обраних депутатів відмовилися від мандата через конфлікт із національними обов'язками, що вплинуло на політичний баланс у парламенті [10]. Такий феномен особливо помітний у країнах із сильною двопалатною системою, де депутати часто обіймають посади на національному рівні. Розширений підхід до цього питання потребує балансування між професійною компетентністю кандидатів та їхньою незалежністю від національних інтересів, а також урахування гендерного та етнічного розмаїття.

Виборці в ЄС можуть голосувати особисто, поштою або за дорученням, залежно від національного законодавства. У більшості країн застосовується пропорційна система з прохідним бар'єром від 1,8% до 5%, що визначається національними органами. Після виборів національні комісії передають списки обраних депутатів до Європарламенту, де їхня відповідність вимогам перевіряється спеціальною комісією [11]. Цей процес включає верифікацію документів, перевірку відсутності несумісності та оцінку дотримання виборчого законодавства.

Ще однією проблемою у досліджуваній сфері є відсутність єдиного виборчого кодексу. Наприклад, країни з розвиненою інфраструктурою (Естонія) активно впроваджують електронне голосування, що дозволило збільшити явку на 5-7% серед молодих виборців. Натомість інші країни, такі як Болгарія чи Румунія, досі покладаються на традиційні методи, що призводить до затримок у підрахунку та ризиків маніпуляцій [12, с. 95]. На наш погляд, уніфікація процедур могла б підвищити прозорість і довіру до виборів, особливо в контексті зростання кіберзагроз та необхідності захисту персональних даних. Проте це вимагає значних інвестицій у технології, підготовки персоналу та гармонізації правових норм на рівні ЄС.

Слід також зосередитися на питанні виборчої активності та перспективах реформ в цій сфері.

Однією з головних проблем виборів до Європарламенту, попри наявність різноманітних способів голосування, залишається низька явка. Причини низької активності включають недостатню інформованості громадян про роль Європарламенту, складність виборчих систем, відсутність загальноєвропейської ідентичності та апатію до наднаціональних інституцій [13, с. 79].

Ця тенденція особливо помітна в державах-членах, котрі увійшли до складу ЄС в ході останньої хвилі розширень (наприклад, Польща, Угорщина).

Для підвищення явки експерти пропонують запровадження єдиного дня виборів, розширення ролі європейських партій у кампаніях та впровадження електронного голосування [14]. Естонський досвід показує, що електронне голосування може збільшити участь молодих виборців на 5-7%, але потребує захисту від хакерських атак [15, с. 146].

Водночас реформи потребують врахування культурних відмінностей, наприклад, релігійних свят чи робочого графіка, а також потенційних ризиків маніпуляцій. Науковий підхід до цього питання передбачає пілотні проекти в окремих країнах (наприклад, Данія чи Швеція) перед повномасштабним впровадженням, а також залучення громадянського суспільства до просвітницьких кампаній.

Висновки. Вибори до Європейського Парламенту є фундаментом демократичного представництва в ЄС, поєднуючи загальноєвропейські стандарти з національними особливостями. Аналіз правового регулювання свідчить про його гнучкість, але й про необхідність реформ для підвищення виборчої активності, уніфікації процедур та адаптації до цифрової ери. В подальшому слід зосередитися на оцінці впливу цифрових технологій, ролі європейських партій у зміцненні легітимності Європейського Парламенту. Запропоновані реформи, такі як єдиний день виборів, електронне голосування та посилення просвітницької роботи, можуть стати кроком до модернізації виборчого процесу в умовах глобалізації та розширення ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Договір про функціонування Європейського Союзу: Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями від 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
2. Report on the European Elections 2024 /A9-0332/2023. European Parliament, Directorate-General for Communication, 2025. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2023-0332_EN.html.
3. Act concerning the election of the members of the European Parliament by direct universal suffrage. Annexed to Council Decision 76/787/ECSC, EEC, Euratom of 20.09.1976. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/206078/A1_HR.pdf.
4. Hix S., Nøylund B. The Political System of the European Union. 4th ed. Palgrave Macmillan, 2022. 456 p.
5. Reif K., Schmitt H. Nine Second-Order National Elections – A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results. European Journal of Political Research, 1980, vol. 8, no. 1, P. 3-44.

6. Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation), 2016. Official Journal of the European Union, L 119/1. of 27.04.2016 URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>.
7. Gallagher M., Mitchell P. The Politics of Electoral Systems. Oxford University Press, 2005. 689 p.
8. Farrell D.M. Electoral Systems: A Comparative Introduction. Palgrave Macmillan, 2011. 346 p.
9. National Electoral Laws of EU Member States, 2020. European Union Agency for Fundamental Rights. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-fundamental-rights-report-2020-opinions_en.pdf.
10. European Parliament Activity Report 2019-2024. URL: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/286261/AFCO%20Activity%20Report%202019-2024.pdf>.
11. Rules of Procedure of the European Parliament, 10th parliamentary term, 2024. URL: https://www.europarl.europa.eu/rules/rules20240716/Rules20240716_EN.pdf.
12. Trechsel A.H. E-Voting and Electoral Participation. Representation, 2007, vol. 43, no. 2, P. 93–102.
13. Hobolt S.B. Europe in Question: Referendums on European Integration. Oxford University Press, 2009. 292 p.
14. Proposal for a Council Regulation on the Election of the members of the European Parliament by direct universal suffrage, repealing Council Decision (76/787/ECSC, EEC, Euratom) and the European Electoral Act. Reform of the electoral law of the EU. Legislative train. URL: <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-constitutional-affairs-afco/file-reform-of-the-electoral-law-of-the-european-unionAlvarez>.
15. Alvarez R.M., Hall T.E. Electronic Elections: The Perils and Promises of Digital Democracy. Princeton University Press, 2010. 256 p.

УДК 341.645

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.3>

РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У ФОРМУВАННІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Білодід С.І.,

студентка Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0006-0315-6627

e-mail: sfbeloded@gmail.com

Шульга В.О.,

доктор філософії,

асистентка кафедри міжнародного права

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-2482-849X

e-mail: vika.shulha@ukr.net

Білодід С.І., Шульга В.О. Роль Європейського суду з прав людини у формуванні міжнародних стандартів захисту прав людини.

У статті досліджується ключова роль Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у формуванні, розвитку та імplementації міжнародних стандартів захисту прав людини. Автором проаналізовано історію створення, організаційну структуру та правові засади функціонування ЄСПЛ, а також його юрисдикцію та компетенцію в контексті забезпечення ефективного механізму захисту прав і свобод людини на європейському континенті. Особливу увагу приділено взаємодії Суду з національними правовими системами та його впливу на трансформацію внутрішнього законодавства держав-учасниць Європейської конвенції з прав людини.

У центрі аналізу – стандарти, які були сформовані Судом у ході його судової практики. Зокрема, розглянуто принцип пропорційності та справедливого балансу між правами особи та інтересами держави, тлумачення заборони дискримінації, підходи до захисту свободи вираження поглядів і права на приватне життя, а також застосування статті 3 Конвенції, яка гарантує заборону катувань і жорстокого поводження.

Окремий розділ статті присвячено питанням впливу рішень ЄСПЛ на національні правові системи, способам імplementації його рішень, включаючи аналіз практичних прикладів з різних країн. Розглянуто як позитивні приклади трансформації законодавства, так і типові проблеми, що виникають у процесі впровадження практики ЄСПЛ.

Також проаналізовано механізми співпраці ЄСПЛ з іншими міжнародними судовими інституціями, зокрема Міжнародним судом ООН, Судом Європейського Союзу та міжнародними кримінальними трибуналами. Окреслено загальні тенденції у розвитку міжнародного правозахисного права та підкреслено важливість системної взаємодії між різними міжнародними органами правосуддя для формування універсальних підходів до захисту прав людини.

У підсумку доводиться, що ЄСПЛ не лише тлумачить положення Конвенції, а й активно впливає на еволюцію міжнародного права, формуючи правові стандарти, що визнаються й застосовуються на глобальному рівні. Стаття буде корисною для науковців, юристів-практиків, студентів юридичних факультетів та всіх, хто цікавиться питаннями міжнародного права та захисту прав людини.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, права людини, Європейська конвенція, міжнародне право, дискримінація, свобода вираження, заборона катувань, імplementація, юрисдикція, міжнародні стандарти.

Beloded S.I., Shulga V.O. The role of the European Court of Human Rights in shaping international standards for the protection of human rights.

The article explores the key role of the European Court of Human Rights (ECHR) in the formation, development, and implementation of international standards for the protection of human rights. The author analyzes the history of the Court's establishment, its organizational structure, and the legal foundations of its functioning, as well as its jurisdiction and competence in the context of ensuring an effective mechanism for the protection of human rights and freedoms on the European continent. Particular attention is paid to the Court's interaction with national legal systems and its influence on the transformation of the domestic legislation of the member states of the European Convention on Human Rights.

At the center of the analysis are the standards developed by the Court through its case law. In particular, the article examines the principle of proportionality and the fair balance between individual rights and state interests, the interpretation of the prohibition of discrimination, approaches to the protection of freedom of expression and the right to private life, as well as the application of Article 3 of the Convention, which guarantees the prohibition of torture and inhuman or degrading treatment.

A separate section of the article is devoted to the impact of ECHR judgments on national legal systems and methods of implementing its decisions, including the analysis of practical examples from various countries. Both positive examples of legislative transformation and typical problems arising during the implementation of ECHR case law are considered.

The article also analyzes the mechanisms of cooperation between the ECHR and other international judicial institutions, including the International Court of Justice, the Court of Justice of the European Union, and international criminal tribunals. It outlines general trends in the development of international human rights law and emphasizes the importance of systemic interaction between different international justice bodies for shaping universal approaches to human rights protection.

In conclusion, it is argued that the ECHR not only interprets the provisions of the Convention but also actively influences the evolution of international law by forming legal standards that are recognized and applied at the global level. This article will be useful for scholars, practicing lawyers, law students, and anyone interested in international law and human rights protection.

Key words: European Court of Human Rights, human rights, European Convention, international law, discrimination, freedom of expression, prohibition of torture, implementation, jurisdiction, international standards.

Актуальність обраної теми зумовлена зростаючою значущістю прав людини на міжнародній арені та необхідністю забезпечення їх ефективного захисту на міжнародному рівні. ЄСПЛ є одним із ключових органів, який не лише здійснює захист прав і свобод людини, а й формує правозастосовну практику, що має значний вплив на національні правові системи держав-членів Ради Європи. Його рішення мають обов'язковий характер і стають прецедентами, які визнаються стандартами захисту прав людини. В умовах глобалізації та зростання кількості міждержавних і індивідуальних скарг з боку громадян, діяльність ЄСПЛ набуває ще більшого значення.

Хоча, на перший погляд, системи захисту прав людини на національному та міжнародному рівнях виглядають як самостійні утворення, насправді вони тісно взаємопов'язані та взаємодоповнюючі. Вони не є самодостатніми чи ізольованими, а натомість формують єдину, цілісну структуру захисту прав людини. У ситуаціях, коли національні механізми виявляються неспроможними ефективно захистити або поновити порушені права, на допомогу приходять міжнародні інструменти. Водночас, останні рідко здатні діяти незалежно, особливо на етапі реалізації рішень, що вимагає підтримку та участь національних органів. Важливо підкреслити, що міжнародні механізми не замінюють внутрішньодержавні, а працюють із ними в тісному взаємозв'язку, забезпечуючи підсилення ефективності захисту прав людини.

Особливу увагу слід приділити тому, як прецедентне право ЄСПЛ впливає на розробку міжнародних механізмів захисту прав людини, і як ця практика сприяє розвитку міжнародної правозахисної юриспруденції. Суд не лише тлумачить Європейську конвенцію з прав людини, а й адаптує її положення до нових соціально-політичних реалій, що робить його діяльність динамічною та інноваційною. В умовах збройних конфліктів, міграційних криз і нових викликів, таких як цифрові права та захист персональних даних, роль ЄСПЛ у розробці універсальних стандартів набуває особливої ваги.

Таким чином, вивчення діяльності Європейського суду з прав людини дозволяє глибше зрозуміти процеси становлення та розвитку міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Постановка проблеми. Європейський суд з прав людини вже понад півстоліття відіграє важливу роль у становленні та розвитку європейського механізму захисту прав людини. Його практика не обмежується лише вирішенням індивідуальних справ, а має глибокий вплив на національні правові системи держав-учасниць Ради Європи. Рішення Суду нерідко зумовлюють зміни в національному законодавстві, судовій практиці та адміністративній політиці країн, які є сторонами Європейської конвенції з прав людини.

Однак, не всі держави однаково ефективно імплементують рішення ЄСПЛ у своє законодавство. Це породжує низку проблем, пов'язаних із правовою визначеністю, виконанням міжнародних зобов'язань та забезпеченням справедливості на національному рівні. Деякі країни стикаються з труднощами адаптації національного права до стандартів, встановлених у рішеннях Суду, зокрема через політичні, економічні або інституційні фактори.

Європейська система захисту прав людини вважається однією з найпотужніших і найкраще структурованих серед регіональних механізмів у цій сфері. Як підкреслює Я. Мартинюк, вона включає два ключові компоненти: міжнародно-правові документи та інституції, що відповідають за реалізацію та моніторинг дотримання прав людини [1, с. 296]. До цього обґрунтованого висновку слід додати ще один важливий елемент – юридичні механізми, які базуються на відповідних міжнародно-правових нормах і втілюються через діяльність європейських міжнародних організацій, забезпечуючи практичну реалізацію правозахисних стандартів у межах регіону.

У цьому контексті актуальним є дослідження питання гармонізації міжнародного права прав людини на основі юриспруденції ЄСПЛ. Суд відіграє унікальну роль у створенні єдиної правової доктрини, яка поступово виходить за межі європейського континенту й впливає на глобальні стандарти захисту прав людини. Проте ця гармонізація стикається з викликами, пов'язаними із збереженням правової ідентичності кожної країни.

Отже, існує потреба в глибокому науковому аналізі ролі Європейського суду з прав людини як механізму формування міжнародних стандартів прав людини, вивченні бар'єрів на шляху імплементації його рішень, а також розробці пропозицій щодо підвищення ефективності функціонування цього механізму в умовах сучасних викликів.

Метою дослідження є всебічне аналізування ролі Європейського суду з прав людини у процесі формування та розвитку міжнародних стандартів захисту прав людини, зокрема через вивчення впливу його рішень на національні правові системи держав-учасниць Ради Європи, оцінку ефективності механізмів імплементації цих рішень у національне законодавство та визначення потенціалу юриспруденції Суду в контексті гармонізації міжнародного права прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Науковим дослідженням ролі Європейського суду з прав людини у формуванні міжнародних стандартів захисту прав людини займалися такі науковці, як Т.Г. Андрусак, Н.Є. Блажівська, В.В. Боняк, Ю.А. Ведерніков, Т.А. Грабович, А.В. Денисова, А.М. Левенець, В.П. Паліюк, В.С. Сірко, О.В. Трояновський, С.Я. Фурса та ін. Утім питання щодо визначення ролі Європейського суду з прав людини у формуванні міжнародних стандартів захисту прав людини залишається недостатньою мірою дослідженими, що актуалізує тему даної наукової статті.

Виклад основного матеріалу. Європейський суд з прав людини був створений як механізм реалізації та захисту прав, закріплених у Європейській конвенції з прав людини 1950 року (надалі – ЄКПЛ). Його діяльність офіційно розпочалася у 1959 році, але ЄСПЛ зазнав суттєвих інституційних змін після прийняття Протоколу № 11 до Конвенції, що набрав чинності в 1998 році, забезпечивши тим самим постійну діяльність Суду та розширену юрисдикцію щодо індивідуальних скарг. З цього часу ЄСПЛ став постійно діючим судовим органом із правом приймати індивідуальні скарги фізичних осіб, що стало етапом у розвитку міжнародного механізму захисту прав людини.

Правовою основою діяльності Суду є сама Конвенція, її протоколи та Регламент Суду, що визначає внутрішні процедури розгляду справ. Варто зазначити, що ЄСПЛ є не лише інтерпретатором положень Конвенції, а й активним суб'єктом у формуванні нових стандартів прав людини, адаптованих до викликів часу.

Європейський суд з прав людини має юрисдикцію розглядати скарги щодо порушень прав, гарантованих Конвенцією та її протоколами. Компетенція Суду поширюється як на індивідуальні,

так і на міждержавні заяви. Індивідуальні особи можуть звертатися до ЄСПЛ лише після вичерпання всіх національних засобів захисту, що підкреслює допоміжний характер цього механізму. Держава зобов'язана забезпечити належне виконання рішень Європейського суду з прав людини, оскільки право громадян на судовий захист, у тому числі через інституції наднаціональної юрисдикції відповідно до положень Конвенції, є гарантованим і вимагає від держави максимального залучення для його реалізації [2, с. 229].

Деякі правові джерела підкреслюють, що створення Європейського суду з прав людини було зумовлене необхідністю реагування на глобальні виклики, зокрема для недопущення повторення жахів Другої світової війни, а також як інституційна протидія тиранії та репресіям [3, с. 769]. Одним із ключових інструментів для досягнення цієї мети є стаття 33 Конвенції, яка надає право будь-якій Високій Договірній Стороні передати на розгляд Суду справу щодо можливого порушення положень Конвенції або її Протоколів іншою Стороною [4]. Таким чином, розгляд міждержавних справ у ЄСПЛ виступає важливим правовим засобом мирного вирішення міжнародних спорів.

Юрисдикція Суду є обов'язковою для всіх держав, які є учасниками ЄКПЛ. Рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання державами-відповідачами відповідно до статті 46 Конвенції. Крім того, юрисдикція Суду характеризується еволюційним підходом: вона розширюється через тлумачення положень Конвенції у світлі сучасних умов. Саме такий підхід – т.зв. «живий інструмент» – дозволяє ЄСПЛ адекватно реагувати на нові проблеми прав людини, зокрема в умовах цифровізації, тероризму, міграційної кризи тощо.

ЄСПЛ не є вищою інстанцією щодо національних судів, однак його рішення мають безпосередній вплив на формування внутрішньої правозастосовної практики держав-учасниць. Застосування прецедентного права ЄСПЛ стало частиною національної правової доктрини в більшості країн Європи, а національні суди все частіше посилаються на його рішення як на авторитетне джерело тлумачення правових норм.

Суд також відіграє консультативну роль – через механізм попередніх консультацій (протокол № 16), згідно з яким найвищі національні суди можуть звертатися до ЄСПЛ з проханням про тлумачення Конвенції. Цей механізм сприяє уніфікації підходів до розуміння стандартів прав людини і забезпечує більш тісну співпрацю між національними та міжнародними судами, а також сприяє гармонізації інтерпретацій Конвенції та підвищенню правової визначеності в національних системах.

Одним із наріжних каменів практики ЄСПЛ є принцип пропорційності, який вимагає встановлення розумного балансу між інтересами особи та інтересами суспільства. Цей принцип дозволяє Суду оцінювати втручання держав у реалізацію прав, гарантованих Конвенцією, з точки зору їхньої обґрунтованості, необхідності та адекватності.

Застосування цього принципу чітко простежується у справах, що стосуються обмежень свободи вираження поглядів, права на приватне життя, свободи зібрань, права власності тощо. Наприклад, у справі *Handyside v. United Kingdom* Суд наголосив, що свобода вираження поглядів включає право на ідеї, які «ображають, шокують або турбують», і лише у виключних випадках можливе її обмеження, що повинно бути «необхідним у демократичному суспільстві» [5].

Згідно зі статтею 14 ЄКПЛ, забороняється дискримінація у реалізації прав і свобод, закріплених у Конвенції. Юриспруденція ЄСПЛ сформувала гнучкий і водночас системний підхід до розуміння дискримінації, розрізняючи пряму, непряму та структурну дискримінацію [6].

У справі *D.H. and Others v. the Czech Republic* Суд визнав, що практика розміщення ромських дітей у спеціалізованих школах мала дискримінаційний ефект, навіть якщо формально закон не мав дискримінаційного характеру. Таким чином, ЄСПЛ підкреслює, що рівність не означає однакове ставлення, а вимагає врахування реального контексту та вразливості певних груп. ЄСПЛ є ключовим органом у системі захисту прав людини, що діє на основі чітко визначеної компетенції та взаємодіє з національними юрисдикціями. Подальші дослідження можуть зосередитися на ефективності цього діалогу в умовах нових викликів.

ЄСПЛ відіграє центральну роль у формуванні стандартів щодо свободи вираження поглядів (ст. 10 Конвенції). Його практика підкреслює важливість вільного обміну ідеями в демократичному суспільстві, особливо у випадках, коли йдеться про журналістську діяльність чи політичну критику.

У справі *Axel Springer AG v. Germany* Суд підтвердив право преси на публікацію інформації, що має суспільний інтерес, навіть якщо це пов'язано з вторгненням у приватне життя публічних

осіб. Таким чином, ЄСПЛ закріпив стандарт балансу між свободою вираження та правом на приватність (ст. 8), залежно від контексту і характеру поширеної інформації.

Згідно зі статтею 3 ЄКПЛ, «ніхто не може бути підданий катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню». Це одне з небагатьох прав, що має абсолютний характер і не допускає жодних обмежень навіть в умовах надзвичайного стану.

ЄСПЛ виробив детальні критерії щодо визнання певного поводження як такого, що суперечить статті 3. У справі *Selmouni v. France* Суд наголосив, що навіть незначні тілесні ушкодження, якщо вони були спрямовані на приниження гідності особи, можуть кваліфікуватися як катування. Суд також неодноразово вказував на обов'язок держав ефективно розслідувати скарги на жорстоке поводження, що є важливим стандартом у сфері кримінальної юстиції.

Однією з ключових характеристик рішень Європейського суду з прав людини є їх обов'язковість для держав, які програли справу. Відповідно до статті 46 Європейської конвенції з прав людини, держави зобов'язані виконати остаточне рішення Суду у будь-якій справі, стороною якої вони були. Виконання рішення включає як індивідуальні, так і загальні заходи. Індивідуальні заходи передбачають відшкодування збитків, скасування або перегляд судових рішень, що порушили права заявника. Загальні заходи мають на меті усунення системних проблем, які спричинили порушення, і часто включають зміни до законодавства чи адміністративної практики. Прецедентна практика ЄСПЛ формує сучасні стандарти у сфері прав людини, забезпечуючи баланс між свободами і безпекою. Перспективним є аналіз еволюції цих стандартів у контексті цифрових технологій і новітніх форм дискримінації.

У багатьох державах, зокрема у Німеччині, Італії, Франції та Україні, рішення ЄСПЛ визнаються джерелом права або, принаймні, мають значну силу у формуванні судової практики. В Україні, відповідно до статті 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», практика Суду є джерелом права, що вимагає її урахування під час розгляду справ національними судами.

Позитивні приклади імплементації рішень ЄСПЛ спостерігалися у багатьох країнах, наприклад, у країнах, таких як Німеччина та Італія, де рішення ЄСПЛ призвели до важливих змін у законодавстві. Після рішення у справі *Hirst v. the United Kingdom* (2005), у якій Суд визнав загальну заборону голосування для ув'язнених як порушення Конвенції, у Великій Британії розпочалися дискусії щодо зміни виборчого законодавства. Сам факт серйозної політичної дискусії підкреслює авторитет Суду [7].

Іншим прикладом є справа *Opuz v. Turkey* (2009), яка стала поштовхом до реформування турецької системи захисту жінок від домашнього насильства. Після рішення ЄСПЛ Туреччина внесла зміни до кримінального законодавства, розширила повноваження поліції у справах про насильство в сім'ї та створила додаткові програми підтримки для жертв [8].

У справі *Volkov v. Ukraine* (2013) Суд визнав звільнення судді Верховного Суду України порушенням Конвенції. Це рішення мало значний вплив на реформу судової влади в Україні та поставило питання про необхідність прозорих та об'єктивних процедур притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності [9].

Незважаючи на обов'язковість рішень ЄСПЛ, їх імплементація стикається з низкою труднощів. Найпоширенішими проблемами є:

1. Політичний опір: у деяких державах рішення Суду розглядаються як втручання у внутрішні справи.

2. Інституційна неспроможність: недостатність ресурсів, політичної волі або професійної підготовки національних органів перешкоджає належному виконанню рішень.

3. Правова неузгодженість: деякі положення національного законодавства суперечать положенням Конвенції, але змінити їх складно через законодавчі процедури або опір у суспільстві.

Таким чином, хоча вплив ЄСПЛ на внутрішнє право є незаперечним, повноцінна реалізація його рішень вимагає комплексного підходу, що включає як правову, так і політичну волю. Рішення ЄСПЛ істотно впливають на національні правові системи, спричиняючи законодавчі та інституційні зміни. Доцільним є подальше вивчення механізмів підвищення ефективності виконання цих рішень.

Міжнародний суд ООН і Європейський суд з прав людини діють у різних сферах юрисдикції, проте їх діяльність іноді перетинається. Міжнародний суд ООН розглядає міждержавні спори та надає консультативні висновки, зокрема з питань міжнародного права прав людини. При цьому ЄСПЛ часто враховує положення загального міжнародного права у своїй практиці.

Хоча прямої ієрархії між цими судами не існує, у деяких випадках вони розглядають схожі питання. Наприклад, у справах, пов'язаних з міжнародним гуманітарним правом чи збройними конфліктами, юриспруденція обох інституцій може бути взаємодоповнюючою.

Співпраця між ЄСПЛ і Судом Європейського Союзу (ЄСЄ) є надзвичайно важливою з огляду на спільну мету – забезпечення ефективного захисту прав людини на європейському просторі. Попри те, що Європейський Союз ще не приєднався до ЄКПЛ, обидва суди прагнуть до координації підходів.

У практиці обох інституцій простежується тенденція до взаємного врахування рішень. Наприклад, у справі *Kadi v. Council of the European Union* ЄСЄ визнав, що навіть заходи Ради Безпеки ООН мають відповідати стандартам захисту основних прав. У свою чергу, ЄСПЛ у рішенні *Bosphorus v. Ireland* визнав, що дії держави-члена ЄС, які виконують зобов'язання в рамках права ЄС, можуть вважатися такими, що відповідають Конвенції, якщо система права ЄС забезпечує «еквівалентний рівень захисту».

Така взаємодія дозволяє уникати правового дуалізму та сприяє гармонізації європейського права в частині прав людини.

Європейський суд з прав людини також у своїй діяльності взаємодіє з міжнародними кримінальними трибуналами, зокрема з Міжнародним кримінальним судом (МКС) та колишніми трибуналами, як-от Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії (МТКЮ).

Ці інституції мають різні мандати: ЄСПЛ захищає індивідуальні права у мирний час, тоді як трибунали займаються переслідуванням осіб за воєнні злочини, геноцид і злочини проти людяності. Проте у випадках, пов'язаних із порушеннями прав людини під час збройних конфліктів, Суд посилається на норми міжнародного гуманітарного права, застосовувані трибуналами.

Крім того, юриспруденція ЄСПЛ часто стає орієнтиром для міжнародних трибуналів у питаннях належного судового процесу, заборони катувань, умов тримання під вартою тощо.

Рішення Європейського суду з прав людини мають глибокий вплив на правові системи держав, формуючи не лише внутрішні стандарти прав людини, а й сприяючи правовому діалогу на міжнародному рівні. Завдяки взаємодії з іншими міжнародними інституціями ЄСПЛ виконує роль містка між європейською та глобальною системами захисту прав людини.

Висновки. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) є ключовим інституційним механізмом у процесі формування, закріплення та розвитку міжнародних стандартів захисту прав людини. Його юрисдикція, заснована на положеннях Європейської конвенції з прав людини, забезпечує уніфіковане тлумачення фундаментальних прав і свобод, а також слугує джерелом правових орієнтирів для національних судових органів держав-учасниць.

Рішення ЄСПЛ значною мірою впливають на правові системи країн-членів Ради Європи, змушуючи держави адаптувати національне законодавство до вимог Конвенції. У процесі формування стандартів особливої уваги заслуговують такі принципи, як пропорційність, недискримінація, повага до приватного і сімейного життя, заборона катувань та забезпечення справедливого судового розгляду. Аналіз практики Суду засвідчує, що з часом відбувається послідовне поглиблення змісту прав людини, адаптація норм до нових соціальних викликів, а також посилення міжсистемної співпраці із Судом ЄС, Міжнародним судом ООН та іншими міжнародними інституціями.

Серед основних тенденцій розвитку міжнародних стандартів можна виокремити:

- розширення тлумачення прав людини з урахуванням контексту змін у суспільстві;
- інтеграцію практики ЄСПЛ у внутрішнє право держав;
- зростання значення прецедентного права у сфері прав людини;
- посилення міжсудової взаємодії на глобальному рівні.

У цьому контексті рекомендовано посилити зобов'язання держав щодо належного та своєчасного виконання рішень ЄСПЛ, забезпечити ефективну адаптацію судової практики на національному рівні, а також підвищити рівень обізнаності суддів, адвокатів і законодавців щодо стандартів, сформованих Судом. Доцільно запроваджувати механізми моніторингу імплементації практики ЄСПЛ та сприяти розвитку національних доктрин, узгоджених із європейськими цінностями.

Перспективним напрямом подальших досліджень є поглиблений аналіз трансформації окремих правових стандартів під впливом цифровізації, нових загроз безпеці та міграційної політики, а також вивчення ролі ЄСПЛ у контексті захисту прав людини під час воєнних конфліктів і надзвичайних ситуацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мартинюк Я. Значення європейської системи захисту прав людини для українського суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 292–298.
2. Блажівська Н. До питання про місце рішень Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 226–230.
3. Merris Amos The Value of the European Court of Human Rights to the United Kingdom. *The European Journal of International Law*. Volume 28, Issue 3, August 2017. P. 763–785. URL: <https://doi.org/10.1093/ejil/chx044>.
4. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
5. Handyside v. the United Kingdom, no. 5493/72, judgment of 7 December 1976. – Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57499%22%5D%7D>.
6. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. – Режим доступу: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.
7. Hirst v. the United Kingdom (No. 2), Application no. 74025/01, Judgment of 6 October 2005. HUDOC – Європейський суд з прав людини. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70442>.
8. Opuz v. Turkey, Application no. 33401/02, Judgment of 9 June 2009. HUDOC – Європейський суд з прав людини. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92945>.
9. Oleksandr Volkov v. Ukraine, Application no. 21722/11, Judgment of 9 January 2013. HUDOC – Європейський суд з прав людини. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871>.

УДК 396:316.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.4>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ – ШЛЯХ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Бондарчук Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Поліського національного університету
ORCID: 0000-0001-8432-6275
e-mail: bondarchnat@ukr.net

Жінки мають бути усюди, де приймаються рішення
Рут Бейдер Гінзбург,
суддя Верховного Суду США

Бондарчук Н.В. Забезпечення гендерної рівності – шлях до сталого розвитку.

У статті розкривається роль гендерної рівності як ключової складової концепції сталого розвитку в контексті сучасних викликів правової держави. Звертається увага на інтеграцію гендерного підходу до правової системи як необхідної передумови забезпечення соціальної справедливості, економічного зростання та демократичних процесів. Аналізуються міжнародні та національні документи, зокрема Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку до 2030 року». Зроблено акцент на цілі 5 сталого розвитку, що спрямована на досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок. Показано міжзв'язок гендерної рівності з іншими цілями сталого розвитку, зокрема якісною освітою, гідною працею, економічним зростанням та зменшенням нерівності.

У статті простежено еволюцію поняття «гендер» у правовому дискурсі – від психологічного терміну до міждисциплінарної правової категорії. Розглянуто внесок Рут Бейдер Гінзбург у впровадження терміну «gender» у юридичну практику, що відкрило нові горизонти для правозахисних стратегій.

На основі аналізу досліджень українських та зарубіжних вчених, міжнародних рейтингів (Глобального індексу гендерного розриву, Індексу людського розвитку ООН, Індексу гендерної рівності ЄС) зроблено висновки про поточний стан гендерної рівності у світі та в Україні. Висвітлено динаміку змін у різних сферах: політиці, економіці, освіті, охороні здоров'я. Наголошено на недостатньому прогресі в подоланні структурної нерівності, особливо у політичному представництві жінок.

Авторка підкреслює необхідність правового забезпечення не лише формальної, а й фактичної гендерної рівності, що охоплює створення умов для повної реалізації потенціалу кожної особи незалежно від статі. Особлива увага приділена українському контексту, зокрема запровадженню національного Індексу гендерної рівності, який дозволяє цілісно оцінити баланс між жінками й чоловіками в ключових сферах життя. Стаття обґрунтовує необхідність послідовної гендерно-чутливої політики на всіх рівнях державного управління для досягнення цілей сталого розвитку.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, сталий розвиток, жінки, чоловіки, права, можливості, гендерні стереотипи, дискримінація.

Bondarchuk N.V. Ensuring gender equality is a path to sustainable development.

The article reveals the role of gender equality as a key component of the concept of sustainable development in the context of modern challenges of the rule of law. Attention is drawn to the integration of a gender approach into the legal system as a prerequisite for ensuring social justice, economic growth and democratic processes. International and national documents are analyzed, in particular

the UN General Assembly Resolution “Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development». Emphasis is placed on Sustainable Development Goal 5, which aims to achieve gender equality and empower women. The article shows the interconnection of gender equality with other sustainable development goals, including quality education, decent work, economic growth and reduction of inequality.

The article traces the evolution of the concept of “gender” in legal discourse - from a psychological term to an interdisciplinary legal category. The contribution of Ruth Bader Ginsburg to the introduction of the term “gender” into legal practice, which opened up new horizons for human rights strategies, is considered.

Based on the analysis of research by Ukrainian and foreign scholars, international rankings (Global Gender Gap Index, UN Human Development Index, EU Gender Equality Index), conclusions are drawn about the current state of gender equality in the world and in Ukraine. The dynamics of changes in various spheres: politics, economy, education, and healthcare are highlighted. The author emphasizes the lack of progress in overcoming structural inequality, especially in the political representation of women.

The author emphasizes the need to ensure not only formal but also de facto gender equality, which includes creating conditions for the full realization of the potential of each person, regardless of gender. Particular attention is paid to the Ukrainian context, in particular, to the introduction of the national Gender Equality Index, which allows for a holistic assessment of the balance between women and men in key areas of life. The article substantiates the need for a consistent gender-sensitive policy at all levels of government to achieve the goals of sustainable development.

Key words: gender, gender equality, sustainable development, women, men, rights, opportunities, gender stereotypes, discrimination.

Постановка проблеми. У сучасному світі, що стрімко змінюється, ідея сталого розвитку набуває все більшого значення як універсальна концепція, що спрямована на забезпечення добробуту нинішніх і майбутніх поколінь. Однією з ключових передумов сталого розвитку є досягнення гендерної рівності – не лише як морального і правового імперативу, а й як практичного інструменту забезпечення соціального прогресу, економічного зростання та політичної стабільності. П'ята ціль сталого розвитку, визначена в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку до 2030 року», вимагає припинення дискримінації за гендерною ознакою та розширення прав і можливостей жінок і дівчат [1]. У цьому контексті важливим є переосмислення гендерних підходів не лише у сфері політики чи економіки, а й у праві – як фундаментальній системі забезпечення справедливості. Гендерна рівність є міждисциплінарною категорією, що охоплює правові, соціальні, культурні та психологічні аспекти і вимагає інтегрованого підходу до її досягнення. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу сучасних механізмів забезпечення гендерного балансу, оцінки динаміки змін у цій сфері як на глобальному, так і на національному рівнях, а також усвідомлення ролі права у подоланні структурної нерівності та упереджень.

Стан дослідження. Питання гендерної рівності знаходиться в центрі дослідницької уваги науковців України, Європи та світу. Серед українських дослідників даної сфери відомі такі вчені як І. Грицай, яка у своїй докторській дисертації досліджувала теоретико-правовий аспект принципу гендерної рівності та механізму його забезпечення. Поняття та складові гендерної рівності аналізували О. Білоскурська, О. Львова, Т. Мельник, Н. Оніщенко, М. Федорчук та інші. Серед американських дослідників варто відмітити праці Louise Davidson-Schmich, Farida Jalalzai та Malliga Och, в яких досліджуються теми гендерної рівності та жіночого лідерства у Європі та світі. У публікаціях Рут Бейдер Гінзберг, судді Верховного Суду США, досліджується судова практика щодо забезпечення рівних прав жінок і чоловіків.

Метою статті є комплексне дослідження гендерної рівності як ключового елементу сталого розвитку, аналіз правових механізмів забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а також оцінка сучасних викликів і тенденцій у цій сфері на національному та міжнародному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Концепція сталого розвитку є однією з найперспективніших ідеологій третього тисячоліття, що сприяє гармонійному прогресу людства. Вона передбачає досягнення балансу між задоволенням сучасних потреб і збереженням ресурсів для прийдешніх

покоління. Визнаючи важливість цього підходу, 25 вересня 2015 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку до 2030 року», яка окреслила глобальні цілі для забезпечення стабільного майбутнього [1]. У рамках цього порядку денного визначено 17 цілей сталого розвитку та 169 завдань. Це глобальний заклик до дій, спрямований на подолання бідності, збереження довкілля та забезпечення гідного життя для всіх людей до 2030 року. П'ята ціль передбачає досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок та дівчат. Відтак припинення всіх форм дискримінації щодо жінок і дівчат є не лише базовим правом людини, воно також має вирішальне значення для прискорення сталого розвитку. Варто наголосити, що забезпечення гендерної рівності є як окремою серед цілей сталого розвитку, так і складовою реалізації інших. Зокрема, ціль 4 (якісна освіта) спрямована на рівний доступ до освіти для дівчат і жінок, що забезпечить їхню економічну та соціальну самореалізацію. Ціль 8 (гідна праця та економічне зростання) орієнтована на усунення гендерного розриву в оплаті праці та створення рівних можливостей на ринку праці, що сприяє економічному розвитку. Ціль 10 зосереджена на скороченні нерівності, а саме на боротьбі з дискримінацією, зокрема за гендерною ознакою, та створення рівних можливостей для всіх соціальних груп.

Поняття «гендер» пройшло складний шлях від вузькоспеціалізованого терміну в психології до широкоживаного поняття в міждисциплінарному науковому і правовому дискурсі. У науковий обіг термін «гендер» у його сучасному розумінні був упроваджений американським психоаналітиком Робертом Столлером у другій половині XX століття. Зокрема, він почав використовувати це поняття для позначення соціальних характеристик статі, що проявляються у формуванні ролей чоловіків і жінок у суспільстві [2]. Наприкінці 1960-х років Столлер запропонував чітке розмежування між біологічною статтю та соціокультурними аспектами статевої ідентичності, увівши для останніх термін *gender*. Активне використання цього терміну в судовій практиці стало можливим, зокрема, завдяки Рут Бейдер Гінзбург – видатній американській правниці, судді Верховного Суду США, знаній захисниці прав жінок і гендерної рівності. У 1970-х роках Гінзбург представляла справи, пов'язані з дискримінацією за ознакою статі. В юридичних текстах того часу переважно вживалося слово «sex» для позначення статі. За порадою свого секретаря вона почала використовувати термін «gender», що на той час ще не був усталеним у правничому лексиконі [3]. Заміна терміна «sex» на «gender» мала далекосяжні наслідки. По-перше, вона дала змогу уникнути двозначності й забезпечити більшу юридичну нейтральність у формулюваннях. По-друге, така зміна відображала глибше розуміння соціальних механізмів дискримінації – не лише як наслідку біологічної відмінності, а як результату соціальних очікувань, норм і ролей, що нав'язуються індивіду в межах певного культурного контексту.

На думку І. Грицай, гендерна рівність є правовою категорією, принципом права, і являє собою рівність правового статусу жінок і чоловіків (прав, свобод та обов'язків) і створення умов для реалізації можливостей та здібностей кожної особи у будь-якій сфері життя [4, с. 53]. О. Білоскурська та М. Федорчук наголошують, що «гендерна рівність означає справедливе ставлення до жінок і чоловіків відповідно до їхніх інтересів та потреб. Тобто, гендерна рівність – це процес справедливого розподілу ресурсів, програм і прийняття рішень як для чоловіків, так і для жінок» [5, с. 135]. На думку Н. Оніщенко та О. Львової, поняття рівності статей як соціально-політичного ідеалу може трактуватися по-різному. Зокрема, йдеться про: формальну рівність, яка забезпечується через нормативне закріплення; рівність можливостей, що передбачає створення законодавчих механізмів підтримки окремих соціальних груп задля урівнювання їхнього стартового становища з іншими; а також рівність результатів, яка полягає в активному усуненні бар'єрів, спричинених дискримінаційним минулим, для забезпечення справедливої конкуренції між сторонами [6, с. 5]. Відтак, гендерна рівність є одним із ключових принципів демократичного суспільства та основоположною категорією в сучасному праві. Вона передбачає не лише формальну рівність прав і можливостей для жінок і чоловіків, але й фактичну рівність у доступі до ресурсів, участі в ухваленні рішень, реалізації потенціалу в різних сферах суспільного життя – від освіти і зайнятості до політики, правосуддя та сімейних відносин.

Жінок традиційно асоціюють із комунікативними навичками (наприклад, турбота, доброзичливість, підтримка), тоді як чоловіків – з лідерськими навичками (наприклад, наполегливість, незалежність, змагальність). Крім того, гендерні ролі (чоловічі та жіночі) сприймаються як бінарні та ієрархічні, тобто одна з них (маскулінність) вважається нормою і, відповідно, цінується більше, ніж інша (фемінність). Як наслідок, комунікативні навички пов'язують із нижчим соціальним

статусом і ролями, а лідерські – з вищим статусом у суспільстві [7]. Для зміни такого стереотипу важливою є участь жінок у прийнятті рішень та формуванні політики держави у всіх сферах життя суспільства.

Міжнародна спільнота постійно відстежує ситуацію щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Гендерна рівність є важливим компонентом глобальних досліджень, що підтверджується її включенням у провідні міжнародні звіти. Дослідження доводять, що посилення ролі жінок та їхніх можливостей позитивно впливає на всі сфери суспільного життя, сприяючи економічному зростанню та соціальному прогресу.

Глобальний індекс гендерного розриву є одним із найдавніших інструментів моніторингу (із часу його запровадження у 2006 році), який дозволяє оцінювати, як різні країни справляються зі скороченням гендерних дисбалансів. Він щорічно аналізує рівень гендерної рівності та динаміку його змін у чотирьох основних сферах: економічна участь та можливості, рівень освіти, здоров'я та виживання, а також розширення політичних прав і можливостей.

Глобальний гендерний розрив у 2024 році для 146 країн становить 68,5%. Відсутність значущих, широкомасштабних змін сповільнює темпи прогресу в досягненні гендерної рівності. Згідно з поточними даними, для досягнення повного паритету знадобиться 134 роки – приблизно п'ять поколінь після 2030 року, коли буде досягнуто цілей сталого розвитку [8].

Ісландія залишається лідером рейтингу та єдина пододала 90% розриву (93,5%). Варто наголосити, що у даному рейтингу сім із десяти найкращих позицій займають європейські країни, включно з Фінляндією, Норвегією, Швецією, Німеччиною, Ірландією та Іспанією. До першої десятки також увійшли Нова Зеландія, Нікарагуа та Намібія, тоді як Литва та Бельгія поступилися своїми місцями.

Найгірша ситуація спостерігається в політичній сфері, де ліквідація розриву становить лише 22,5%. В економічній участі досягнуто 60,5%, тоді як освіта та охорона здоров'я демонструють вищі показники – 94,9% і 96% відповідно. Натомість варто зазначити, що з 2006 року найбільший прогрес відбувся саме в політичному представництві (+8,3 в.п.), водночас у сфері охорони здоров'я зафіксовано незначний спад (-0,2 в.п.).

Динаміка змін свідчить про зростання термінів досягнення паритету в освіті (20 років, +4 роки) та політиці (169 років, +7 років). Натомість у сфері економічної участі ситуація покращилася – прогнозований термін скоротився до 152 років (-17 років) [8]. Ці тенденції вказують на сфери, які потребують пріоритетної уваги, та допомагають розробляти ефективні політики для прискорення гендерної рівності.

Індекс гендерної рівності є складовою частиною щорічного Звіту про людський розвиток Програми розвитку ООН (UNDP Human Development Report). Цей показник відображає середній рівень досягнень у трьох основних сферах: довге та здорове життя, доступ до знань та гідний рівень життя. 13 березня 2024 року ООН опублікувала Звіт про людський розвиток 2023-24. «Вихід із глухого кута: переосмислення співпраці в поляризованому світі». Відповідно до цих даних Індекс людського розвитку України становить 0,734, що відповідає 100-й позиції серед 193 держав і територій. За Індексом гендерної нерівності Україна має показник 0,188, що забезпечує їй 48-ме місце. Цей індекс оцінює рівень гендерної нерівності за трьома ключовими напрямками: стан репродуктивного здоров'я, рівень розширення прав і можливостей, а також участь жінок і чоловіків у ринку праці [9].

Оцінка гендерної рівності відіграє ключову роль у формуванні ефективної політики в ЄС. Європейський Інститут гендерної рівності розробив Індекс гендерної рівності для вимірювання прогресу гендерної рівності в країнах Європейського Союзу. Він пропонує всебічний аналіз відповідно до пріоритетів політики ЄС, виявляючи як позитивні тенденції, так і проблемні аспекти. Оцінюються такі показники як насильство, знання, дохід, час, здоров'я, робота та влада. Завдяки цьому можна визначити дієві механізми впровадження змін та вдосконалити стратегії досягнення гендерного балансу.

Індекс гендерної рівності ЄС у 2024 році становить 71 зі 100, що на 0,8 бали більше, ніж у 2023 році, і на 7,9 бали більше, ніж у 2010 році. Найнижчий показник має сфера влади (61,4), але саме вона демонструє найбільший прогрес +19,5 пунктів із 2010 року, включаючи 2,3 бали за останній рік, що складає 60% загального зростання. В інших сферах зміни менш значні.

Рівень гендерної рівності в країнах ЄС варіюється: від 82 балів у Швеції до 57,5 у Румунії. Найбільший річний прогрес показали Мальта (+2,3), Чехія (+2) і Литва (+1,7). З 2010 року най-

більше зросли Італія (+15,9), Мальта (+15,7) і Португалія (+14,9). Половина країн ЄС має понад 70 балів, але лише Швеція перевищила 80. Аналіз показує скорочення розриву між країнами ЄС із 2010 по 2022 рік. 15 країн, зокрема Італія, Португалія та Литва, наблизилися до середнього рівня ЄС, тоді як Чехія, Польща та Румунія відстають [10]. Такими темпами бачення ЄС як «союзу рівності» ще далеке від реалізації. Оскільки навіть найкращі здобутки окремих країн ЄС, ще не гарантують повного досягнення гендерної рівності. Це свідчить про необхідність послідовної політики на всіх рівнях – національному, регіональному й міжнародному.

У контексті забезпечення гендерної рівності в Україні важливою подією стало запровадження у 2024 році національного Індексу гендерної рівності. Він вимірює баланс між чоловіками та жінками в ключових сферах: зайнятість, доходи, освіта, участь у сімейному та суспільному житті, представництво у владі та стан здоров'я. Індекс розроблено з урахуванням європейських стандартів, відтак цей інструмент дає змогу не лише оцінювати рівень гендерної рівності в країні, а й порівнювати його з показниками держав ЄС, де подібні дослідження проводяться з 2013 року [11].

З моменту здобуття незалежності Україна досягла значного прогресу у подоланні гендерної нерівності. Досягнення у правовому регулюванні щодо забезпечення гендерної рівності за останні роки є досить вагомими.

Системне бачення гендерної політики нашої держави закріплено у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», що набув чинності з 1 січня 2006 року [12]. Його мета – досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя. Цей закон став правовою основою для подальших стратегічних документів, зокрема Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року, схваленої у 2022 році. Стратегія спрямована на формування суспільної культури рівності, що базується на повазі до прав і свобод кожної людини, незалежно від її статі [13].

Значним досягненням нашої держави стало ухвалення Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» у 2012 році. Цей акт заклав правові підвалини для боротьби з усіма формами дискримінації, включаючи гендерну, та продемонстрував прагнення держави до гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у цій сфері. Зокрема, у 2014 році до нього внесли зміни, що уточнюють поняття «непряма дискримінація» [14].

Не менш важливою віхою стала криміналізація Україною домашнього насильства у 2017 році. Ст. 126-1 Кримінального кодексу України передбачає можливість призначення покарання за домашнє насильство у вигляді позбавлення волі на строк до двох років [15]. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» зміцнює систему захисту постраждалих осіб. Зокрема, він визначає, що дитина яка стала свідком (очевидцем) домашнього насильства, визнається постраждалою [16]. 20 червня 2022 року Верховна Рада України ратифікувала Стамбульську конвенцію (Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами). Конвенція змінює акцент з «приватної» проблеми сімейного конфлікту на проблему порушення прав людини та обов'язок держави діяти. Відтепер держава зобов'язана забезпечити не лише покарання, а й запобігання та захист. Ратифікація відбулася на тлі повномасштабної війни Росії проти України, в умовах якої загрози сексуального насильства щодо жінок і дівчат зростають. Конвенція стала частиною відповіді держави на ці виклики [17].

У 2017 році в нашій державі було скасовано заборону на окремі види робіт для жінок, що розглядалося як форма непрямой дискримінації. Це рішення стало ще одним свідченням поступового усунення стереотипів щодо «традиційних» ролей жінок і чоловіків у сфері праці [18]. Подальшим кроком у напрямі забезпечення рівності стало ухвалення у 2021 році Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною» [19]. Позитивним аспектом цього акту є акцент на ролі чоловіків у сім'ї. Права чоловіків у сфері батьківства розглядаються не як альтернатива або загроза гендерній рівності, а як її невід'ємна частина. Забезпечення реальної можливості як жінок, так і чоловіків брати участь у догляді за дитиною – це не лише питання прав, а й передумова для подолання стереотипних уявлень про «природні» ролі статей. Це сприяє більш рівномірному розподілу обов'язків у сім'ї, а також формує у дітей уявлення про рівність як норму.

Отже, Україна поступово формує комплексну систему законодавчих норм, спрямовану на подолання гендерної нерівності та захист прав усіх громадян, незалежно від статі. Послідовні зміни в цій сфері сприяють не лише соціальній рівності та розширенню можливостей для всіх грома-

дян, а й відіграють важливу роль у сталому розвитку економіки країни. А розроблення механізмів моніторингу забезпечення гендерної рівності забезпечує більшу видимість сфер, які потребують вдосконалення, і в кінцевому підсумку допомагає політикам розробляти більш ефективні заходи щодо її досягнення.

Висновки. Гендерна рівність є не лише етичним і правовим імперативом, але й стратегічною передумовою сталого розвитку та ефективного функціонування правової держави. Аналіз міжнародних індексів засвідчує, що попри прогрес у сфері освіти, охорони здоров'я та певні позитивні зрушення в політичному представництві жінок, повне досягнення гендерного паритету залишається віддаленою перспективою. Це вимагає послідовної, цілеспрямованої політики на міжнародному, національному та регіональному рівнях.

Право, як фундаментальна система забезпечення справедливості, відіграє ключову роль у формуванні механізмів подолання структурної нерівності та впровадженні гендерно чутливих підходів у всі сфери суспільного життя. Забезпечення формальної, можливої та результативної рівності між жінками і чоловіками потребує як удосконалення нормативно-правової бази, так і трансформації суспільних уявлень, подолання стереотипів.

Інтеграція гендерного підходу в політику сталого розвитку сприятиме не лише розширенню прав і можливостей жінок, а й загальному підвищенню якості державного управління, соціальної справедливості та економічної ефективності. Україна, впроваджуючи національні індикатори гендерної рівності та адаптуючи кращі міжнародні практики, має потенціал стати прикладом цілісного та системного підходу до подолання гендерних дисбалансів у контексті цілей сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development Resolution adopted by the UN General Assembly. Dated 09/25/2015. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (дата звернення: 14.04.2025).
2. Stoller Robert J. Sex and gender: On the development of masculinity and femininity. New York: Science House, 1968.
3. Toobin Jeffrey. Heavyweight: How Ruth Bader Ginsburg has moved the Supreme Court. *New Yorker*. 03/11/2013. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2013/03/11/heavyweight-ruth-bader-ginsburg> (дата звернення: 14.04.2025).
4. Грицай І.О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія. К.: Хай-Тек Прес, 2018. 560 с.
5. Білоскурська О.В. Федорчук М.Д. Гендерна рівність як запорука сталого розвитку. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року)*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. С. 135–137.
6. Оніщенко Н.М., Львова О.Л. Гендерна рівність: крок до розвитку чи моральна криза суспільства? *Держава і право. Серія Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 62. С. 3–11.
7. Davidson-Schmich, Louise, Farida Jalalzai, and Malliga Och. Crisis, Gender Role Congruency and Perceptions of Executive Leadership. *Politics & Gender*. 2023. № 19 (3). 900–907.
8. Global Gender Gap Report 2024 by the World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2024/> (дата звернення: 14.04.2025).
9. Human Development Report 2023-2024. Breaking the gridlock: Reimagining cooperation in a polarized world. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2023-24> (дата звернення: 14.04.2025).
10. European Institute for Gender Equality. Gender Equality Index 2024 – Sustaining momentum on a fragile path. URL: <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2024> (дата звернення: 14.04.2025).
11. Український Жіночий Фонд. В Україні розраховано європейський індекс гендерної рівності. URL: <https://uwf.org.ua/v-ukrayini-rozrahovano-yevropejskyj-indeks-gendernoyi-rivnosti/> (дата звернення: 14.04.2025).
12. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 1 січ.

- 2006 р. № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
13. Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 серп. 2022 р. № 752-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
 14. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
 15. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
 16. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
 17. Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Конвенція Ради Європи. Офіційний переклад. URL: <https://rm.coe.int/1680462546> (дата звернення: 14.04.2025).
 18. Про визнання таким, що втратив чинність, Наказу Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок» від 29 грудня 1993 року № 256: Наказ Міністерства охорони здоров'я України 13 жовт. 2017 р. № 1254. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1508-17#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
 19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною: Закон України від 15 квіт. 2021 р. № 1401-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-20#Text> (дата звернення: 14.04.2025).

УДК: 342:35.075:004:061.1ЕС

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.5>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Бучинська А.Й.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Поліського національного університету
ORCID: 0000-0001-6348-299X
e-mail: anna.buczynska69@gmail.com*

Бучинська А.Й. Правове забезпечення цифровізації публічного адміністрування в Європейському Союзі.

У статті здійснено детальний аналіз процесу правового забезпечення цифровізації публічного адміністрування в Європейському Союзі, зокрема етапів розвитку електронного урядування та впливу інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на трансформацію відносин між державою та громадянами. Особлива увага приділяється історичним етапам становлення і подальшого розвитку нормативно-правової бази, що регулює цифровізацію, зокрема доповіді Бангемана 1994 року, ініціативі «e-Europe», Лісабонській стратегії, а також основним стратегічним ініціативам, зокрема «Плану дій e-Europe 2002» та «e-Europe 2005». Цифровізація розглядається як ключовий чинник, що сприяє підвищенню ефективності, прозорості та відкритості системи публічного адміністрування, а також зумовлює потребу в перегляді стратегічних орієнтирів розвитку Європейського Союзу шляхом адаптації нормативно-правової бази та інтеграції принципів сталого розвитку.

В ході дослідження розглянуто процес оновлення Лісабонської стратегії у 2005 році, що визначив три ключові напрями: залучення інвестицій, зростання на основі знань і створення якісних робочих місць. Серед важливих етапів зазначено прийняття стратегії «i2010» та підписання Таллінської декларації 2017 року, які встановили основні принципи розвитку електронного урядування в Європейському Союзі. Особлива увага приділяється ініціативам, пов'язаним із цифровими правами та принципами, що акцентують значення інклюзивності, соціальної інтеграції та захисту основних прав громадян у процесі цифрової трансформації.

Автором розглянуто сучасні базові документи, зокрема «Цифровий компас» та «Шлях до цифрового десятиліття», які окреслюють стратегічні орієнтири цифрової трансформації Європейського Союзу до 2030 року. Наголошується на важливості забезпечення цифрового суверенітету ЄС, розвитку цифрових компетенцій громадян і підприємств, а також інтеграції цифрових технологій у соціально-економічний розвиток ЄС. Особливу увагу приділено зміцненню цифрового суверенітету та забезпеченню рівного доступу до цифрових послуг, що є важливою складовою створення єдиного цифрового ринку та забезпечення соціальної інтеграції в умовах цифрової трансформації.

Ключові слова: цифровізація, інформаційно-комунікаційні технології, публічне адміністрування, електронне урядування, Рада Європейського Союзу, Європейська комісія.

Buchynska A.Yo. Legal support for the digitalization of public administration in the European Union.

The article provides a detailed analysis of the legal framework supporting the digitalization of public administration in the European Union, particularly the stages of e-governance development and the impact of information and communication technologies (ICT) on the transformation of relations between the state and its citizens. Special attention is given to the historical stages of the formation and further development of the regulatory and legal framework governing digitalization, including the 1994 Bangemann Report, the «e-Europe» initiative, the Lisbon Strategy, and key strategic initiatives

such as the «e-Europe 2002 Action Plan» and «e-Europe 2005». Digitalization is seen as a key factor in enhancing the efficiency, transparency, and openness of the public administration system, as well as necessitating the revision of the EU's strategic development directions through the adaptation of the legal framework and integration of sustainable development principles.

The study examines the 2005 update of the Lisbon Strategy, which identified three key areas: attracting investment, knowledge-based growth, and the creation of jobs. Important milestones include the adoption of the «i2010» strategy and the signing of the 2017 Tallinn Declaration, which established the core principles of e-governance development in the EU. Special attention is given to initiatives related to digital rights and principles emphasizing inclusiveness, social integration, and the protection of citizens' fundamental rights during digital transformation.

The author discusses modern foundational documents such as the «Digital Compass» and the «Path to the Digital Decade», which outline the strategic goals for the EU's digital transformation by 2030. Emphasis is placed on ensuring EU digital sovereignty, developing digital competencies among citizens and businesses, and integrating digital technologies into the EU's socio-economic development. Particular focus is given to strengthening digital sovereignty and ensuring equal access to digital services, which are essential components of creating a unified digital market and promoting social integration in the context of digital transformation.

Key words: digitalization, information and communication technologies, public administration, e-governance, Council of the European Union, European Commission.

Постановка проблеми. Важко переоцінити значення цифровізації у сучасному світі, оскільки впровадження цифрових технологій забезпечує модернізацію, доступність, прозорість та ефективність різних сфер суспільного життя. Не становить винятку і сфера публічного адміністрування. На даному етапі, цифровізація створює необхідні умови та можливості для трансформації майже всіх процесів публічного адміністрування, зокрема надання органами публічної влади електронних послуг (надалі – е-послуги).

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (особливо Інтернету) в Європі в 90-х роках XX століття, відкрив можливості для модернізації публічного адміністрування, шляхом запровадження електронного урядування, яке мало забезпечити ефективну, прозору, доступну та зручну взаємодію між державою, громадянами, бізнесом і громадськими організаціями.

Стан опрацювання проблематики. Правове забезпечення процесів цифровізації в Європейському Союзі на сьогодні недостатньо комплексно відображене в українському науковому дискурсі, що зумовлює наявність фрагментарного підходу до дослідження відповідної проблематики. У зв'язку з цим автором було здійснено всебічний та системний аналіз нормативно-правового регулювання цифрової трансформації на рівні Європейського Союзу, з урахуванням основоположних актів первинного та вторинного права ЄС, стратегічних програмних документів, а також узагальнено науково-практичні підходи польських дослідників, які зробили значний внесок у формування доктринального підходу до аналізу даної проблематики у правовому полі країн-членів ЄС.

Метою статті є дослідити процес правового забезпечення цифровізації публічного адміністрування в Європейському Союзі.

Виклад основного матеріалу. Визначною віхою у формуванні політики в цій сфері стала подія, що відбулася в грудні 1993 року, коли Рада Європейського Союзу (надалі – Рада ЄС) на своєму засіданні в Брюсселі запросила групу експертів для підготовки доповіді про конкретні заходи, які мали б бути вжиті Співтовариством і державами-членами щодо розбудови інформаційної інфраструктури. Цю експертну групу, яка складалась з двадцяти осіб, очолив Мартін Бангеман, який на той час обіймав посаду комісара з питань промислової політики, інформаційних технологій та телекомунікацій у Європейській комісії. Результатом роботи цієї групи, було представлення в травні 1994 року доповіді Бангемана під назвою: «Європа та глобальне інформаційне суспільство. Рекомендації Раді Європейського Союзу» [1, с. 8]. В доповіді, зокрема йшлося про те, що «інформаційні та комунікаційні технології в усьому світі породжують нову промислову революцію». Ця революція, на думку експертів, є потужним джерелом нових можливостей для людського інтелекту та змінює способи організації роботи і суспільного життя. Вона водночас є викликом для урядів, що можуть використати інформаційно-комунікаційні технології для підвищення ефективності своєї діяльності, забезпечення прозорості управління та надання публічних послуг ближче до громадян з меншими витратами [2, с. 182].

Щоб надати висновкам із доповіді Бангемана більш практичного змісту, Європейському Союзу знадобилося кілька років цілеспрямованої роботи, тому їх реалізація відбулася лише наприкінці ХХ століття. Однією з головних ініціатив, прийнятих Радою ЄС в Кельні в червні 1999 року, було: «Ефективне використання інформаційних і комунікаційних технологій відіграє величезну роль у глобальній конкуренції». Тому першочерговим завданням для Європейського Союзу на найближчі роки став розвиток інформаційного суспільства, що потребувало подальших інвестицій, насамперед в інноваційні дослідження та освіту. У зв'язку з вищевикладеним, Рада ЄС схвально сприйняла ініціативу Європейської Комісії, представлену на зустрічі в Кельні, що стосувалася розвитку інформаційної інфраструктури під назвою «e-Eurore». Її метою було перетворення Європи на повноцінне інформаційне суспільство. Для досягнення цієї мети Комісії було доручено терміново розробити план дій у сфері цифрового розвитку, який мав бути представлений вже в 2000 році. Цей крок став важливим поштовхом для формування Лісабонської стратегії, яка становила план розвитку Європейського Союзу на початок ХХІ століття.

Спеціальне засідання Ради ЄС, яке відбулося 23-24 березня 2000 року в Лісабоні, увійшло в історію як момент перезавантаження стратегічного бачення майбутнього ЄС. Основною метою Лісабонської стратегії було перетворити ЄС на найбільш конкурентоспроможну, динамічну та засновану на знаннях економіку у світі, яка б забезпечувала стає економічне зростання, створення якісних робочих місць та зміцнення соціальної єдності. Таким чином, стратегія визначила ключові завдання для переходу до економіки знань і формування інноваційного, цифрового суспільства в межах Європейського Союзу [1, с. 9].

Після Лісабонської зустрічі, у червні 2000 року, Рада ЄС на засіданні в Санта-Марія-да-Фейра ухвалила стратегічний документ «План дій e-Eurore 2002 – Інформаційне суспільство для всіх», який було спрямовано на сприяння розвитку економіки, заснованої на знаннях, шляхом широкого впровадження цифрових технологій. Зазначеним планом передбачалося залучення інституцій Європейського Союзу, держав-членів, а також інших зацікавлених сторін до реалізації цілей і завдань в межах чітко визначеного терміну – до 2002 року. Рада ЄС, зокрема, наголосила на необхідності формування довгострокових стратегічних орієнтирів щодо забезпечення функціонування економіки знань. Одним із пріоритетів визначалося розширення доступу до інформаційно-комунікаційних технологій, а також подолання цифрового розриву, що передбачало створення умов для рівного доступу до знань і цифрових ресурсів для всіх громадян Європейського Союзу [1, с. 9].

Прийняття Лісабонської стратегії у 2000 році означило початок нового етапу в еволюції правового забезпечення соціально-економічних процесів у межах ЄС, орієнтованого на побудову економіки, заснованої на знаннях, інноваціях та інформаційних технологіях. Стратегія визначила високі цілі, зокрема у сфері формування інформаційного суспільства, підвищення конкурентоспроможності та забезпечення стійкого економічного зростання в межах обмеженого десятирічного періоду реалізації.

Однак п'ятирічний аналіз виконання положень Стратегії, здійснений Радою ЄС у березні 2005 року в Брюсселі, засвідчив неоднозначність досягнутих результатів. У висновках інституцій ЄС зазначено: «Через п'ять років після запровадження Лісабонської стратегії її баланс є неоднозначним. Окрім безсумнівного прогресу, є також недоліки та явні затримки». Однією з ключових проблем визнано розрив між задекларованими цілями та фактичними результатами, що значною мірою пояснюється: недостатньою гармонізацією правових норм та адміністративних процедур у державах-членах; повільним темпом внутрішніх реформ, які мали забезпечити досягнення стратегічних орієнтирів; обмеженим строком реалізації, що виявився надто коротким для глибоких структурних змін в економіці ЄС [1, с. 11].

З огляду на виявлені недоліки у реалізації Лісабонської стратегії, виникла об'єктивна необхідність у терміновому вжитті комплексних заходів для коригування стратегічного курсу розвитку Європейського Союзу. З цією метою було ініційовано перегляд стратегічних пріоритетів із акцентом на забезпечення сталого економічного зростання та створення нових робочих місць. Європейське співтовариство, з метою збереження конкурентоспроможності на глобальному рівні, зобов'язане забезпечити оновлення фундаментальних засад економічної ефективності, активізувати інноваційний потенціал та підвищити рівень соціальної згуртованості, зосереджуючи увагу на інтелектуальному ресурсі, інноваційних технологіях і раціональному використанні людського капіталу [3].

Відповідно до критичних аналітичних оцінок, реалізація Лісабонської стратегії потребувала нового політичного та правового імпульсу. Часткове виконання цієї функції взяло на себе Повідомлення Комісії Європейських Співтовариств від 19 листопада 2004 року, адресоване Раді ЄС та Європейському Парламенту під назвою «Виклики, з якими стикається європейське інформаційне суспільство після 2005 року». У зазначеному документі акцентовано на ключових положеннях Лісабонської стратегії, зокрема на її спрямованості щодо підготовки ЄС до викликів ХХІ століття, у межах яких інформаційно-комунікаційним технологіям (ІКТ) відводиться визначальна роль [1, с. 11].

У рамках подальшої реалізації цілей Лісабонської стратегії, спрямованої на трансформацію Європейського Союзу в економіку, засновану на знаннях та інноваціях, було ухвалено черговий програмний документ – «План дій e-Europe 2005 – Інформаційне суспільство для всіх», представлений на саміті Європейської Ради в Севільї у червні 2002 року. Зазначений План дій містив низку пріоритетних заходів, орієнтованих на спрощення доступу громадян держав-членів ЄС, а також суб'єктів підприємницької діяльності до новітніх поколінь інформаційно-комунікаційних технологій. Йдеться, зокрема, про широкосмуговий доступ до мережі Інтернет, впровадження мобільного зв'язку третього покоління (3G), а також цифрового телебачення. Водночас у документі акцентується на необхідності формування сприятливого інвестиційного клімату, створення нових сфер зайнятості, розвитку сучасних професій, а також на модернізації системи надання публічних послуг шляхом впровадження е-урядування та е-послуг. План дій e-Europe 2005 розглядається як інструмент реалізації структурної політики Європейського Союзу. У межах цієї політики особливе значення надається інтеграції інформаційних технологій у соціально-економічний розвиток держав-членів, посиленню конкурентоспроможності європейської економіки, а також підвищенню рівня життя громадян ЄС за допомогою цифрових інструментів [1, с. 10]. Таким чином, План дій e-Europe 2005 не лише деталізував практичні кроки в межах цифрової трансформації Європейського Союзу, але й відіграв ключову роль у зміцненні правових засад реалізації Лісабонської стратегії, забезпечивши її адаптацію до умов стрімкого розвитку цифрового середовища.

Значним етапом у процесі реформування правових і політичних засад соціально-економічного розвитку Європейського Союзу стало Повідомлення Європейської Комісії від 2 лютого 2005 року, підготовлене до чергового саміту Ради ЄС. Документ, що мав назву «Спільні дії для економічного зростання та зайнятості. Новий початок Лісабонської стратегії», став відправною точкою для ініціювання оновленої версії Лісабонської стратегії, спрямованої на посилення економічної інтеграції та модернізації структурної політики ЄС. У запропонованій стратегії були визначені три ключові напрями дій: 1) Формування Європи як більш привабливого простору для інвестицій і зайнятості; 2) Забезпечення зростання на основі знань та інновацій; 3) Стимулювання створення більшої кількості якісних робочих місць. Другий з наведених напрямів є безпосередньо пов'язаним із формуванням умов для розвитку інформаційного суспільства в межах Європейського Союзу, зокрема шляхом впровадження цифрових технологій, інноваційних практик і підвищення рівня цифрової компетентності громадян. На основі цього повідомлення Європейської Комісії керівні принципи оновленої Лісабонської стратегії були офіційно схвалені на засіданні Ради ЄС, яке відбулося 23-24 березня 2005 року в м. Брюсселі. У підсумковому документі зазначалося: «Існує нагальна потреба у відновленні Лісабонської стратегії та переорієнтації її пріоритетів на забезпечення економічного зростання та створення нових робочих місць. Європа має зміцнити основи своєї конкурентоспроможності, наростити потенціал зростання та підвищити продуктивність, забезпечуючи водночас соціальну згуртованість, з особливим акцентом на знання, інновації та ефективне використання людського капіталу». Таким чином, оновлення Лісабонської стратегії стало не лише реакцією на недостатню ефективність попередніх заходів, але й відображенням прагнення Європейського Союзу забезпечити цілісну, збалансовану модель розвитку, у центрі якої знаходяться інновації, цифровізація, соціальна інтеграція та правова модернізація інституційних механізмів управління [1, с. 12].

У червні 2005 року, в рамках оновленої Лісабонської стратегії, Європейською Комісією була представлена стратегія «i2010 – Європейське інформаційне суспільство для зростання та зайнятості», яка визначила інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) як ключовий чинник сталого економічного зростання, інноваційного розвитку та формування інформаційного суспільства в Європейському Союзі. Згідно з положеннями цього програмного документа, стратегічною метою Європейського Союзу є побудова глобального інформаційного суспільства, що передбачає

створення умов для функціонування відкритої, інклюзивної та конкурентоспроможної цифрової економіки. Одним із пріоритетних завдань нової ініціативи «i2010» було формування сприятливого правового, інституційного та економічного середовища для ефективної реалізації Плану дій «e-Європа», що становив невід’ємний елемент імплементації Лісабонської стратегії в частині цифрової трансформації Європейського Союзу [4].

Таким чином, у період з 1999 по 2010 рік Європейська Комісія послідовно реалізовувала політику цифрової трансформації публічного сектору, закладаючи інституційні та нормативні підвалини для побудови ефективного електронного урядування в державах-членах ЄС. Прийняті ініціативи та плани дій стали важливим інструментом досягнення цілей Лісабонської стратегії, сприяли посиленню інтеграції, координації дій на наднаціональному рівні та забезпечили умови для подальшого розвитку інформаційного суспільства в рамках Європейського Союзу.

Наступна стратегія розвитку ЄС – «Європа 2020» затверджена у 2010 році, у межах реалізації пріоритету «Розумне зростання – економіка, заснована на знаннях та інноваціях», передбачала впровадження низки заходів, спрямованих на: стимулювання інвестицій у наукові дослідження та інновації; розвиток інформаційно-комунікаційних технологій як ключового чинника модернізації економіки; підвищення рівня цифрової грамотності населення; забезпечення широкого доступу до швидкісного Інтернету; створення умов для впровадження та поширення e-послуг, зокрема e-урядування, охорони здоров’я, освіти, електронної комерції тощо. Ці заходи інтегрувалися в ініціативу «Цифровий порядок денний для Європи», яка стала одним із ключових інструментів реалізації Стратегії «Європа 2020», спрямованої на формування єдиного цифрового ринку та побудову конкурентоспроможної, інклюзивної та стійкої цифрової економіки в межах Європейського Союзу [2, с. 182].

У межах реалізації Цифрового порядку денного для Європи було запроваджено два Плани дій з електронного урядування: перший: «Європейський план дій електронного урядування на 2011–2015 роки», другий: «План дій ЄС електронного урядування на 2016–2020 роки». Вказані документи визначали ключові напрями розвитку публічного адміністрування з урахуванням цифрової трансформації, а саме: модернізацію публічного адміністрування шляхом впровадження та широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); підвищення рівня транскордонної мобільності через створення сумісних цифрових державних сервісів, доступних громадянам незалежно від національної юрисдикції; забезпечення ефективних, доступних і якісних державних послуг шляхом спрощення електронної взаємодії між публічними адміністраціями та користувачами – громадянами і суб’єктами господарювання. Крім того, у Повідомленні Європейської Комісії щодо Стратегії єдиного цифрового ринку для Європи, підкреслюється, що цифровізація публічного адміністрування є ключовим чинником підвищення економічної конкурентоспроможності Європейського Союзу, а також необхідною передумовою повноцінного функціонування єдиного цифрового ринку ЄС [2, с. 182-183].

Наступним кроком, на шляху забезпечення цифровізації e-урядування в державах-членах ЄС, стало підписання 06 жовтня 2017 року Талліннської декларації про електронне урядування. Декларація була підписана міністрами країн-членів ЄС та країн Східного партнерства, включаючи Україну, і визначає ключові принципи та пріоритети для розвитку цифрових державних послуг у Європі. Основні положення Талліннської декларації включають: орієнтацію на користувача: надання державних послуг, що відповідають потребам громадян та бізнесу; цифрову єдність: забезпечення доступності цифрових послуг для всіх громадян, незалежно від їхнього місцезнаходження чи соціального статусу; відкритість та прозорість: покращення доступу до інформації та даних, що сприяє підвищенню довіри до державних інституцій; інтероперабельність: забезпечення сумісності інформаційних систем для ефективного обміну даними між різними органами влади; безпеку та конфіденційність: захист персональних даних та забезпечення безпеки цифрових послуг [5].

Подальшою подією у світлі цифровізації e-урядування в ЄС є підписання 08 грудня 2020 року міністрами держав-членів Європейського Союзу Берлінської декларації про цифрове суспільство та цифровий уряд на основі цінностей. Вже сама назва документа свідчить про зміну парадигми розвитку електронного урядування в Європейському Союзі порівняно з попередніми концептуальними актами, які були зосереджені переважно на технічних аспектах інтеграції інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема щодо забезпечення інклюзивності цифрового середовища для соціально вразливих категорій населення. Берлінська декларація була реакцією на низку ак-

туальних викликів, з якими зіткнувся Європейський Союз: криза верховенства права, посилення дезінтеграційних тенденцій, наслідки пандемії COVID-19, а також стрімкий розвиток цифрових технологій, який вимагав формування етичних стандартів їх застосування. У цьому контексті електронне урядування постало не лише як інструмент технічної модернізації адміністративних процесів, а як системна складова ціннісно-орієнтованої державної політики, що відповідає фундаментальним принципам Європейського Союзу [6, с. 39].

Берлінська декларація закріплює 7 ключових принципів: 1) Важливість і повага основних прав і демократичних цінностей; 2) Роль соціальної участі та цифрової інтеграції у формуванні цифрового світу; 3) Цифрові компетенції та навички; 4) Довіра та безпека у взаємодії з цифровою адміністрацією; 5) Цифровий суверенітет і взаємодія; 6) Людиноцентричні системи та інноваційні технології в державному секторі 7) Формування стійкого та сталого цифрового суспільства [7]. Ці принципи є основою для розвитку цифрового врядування в Європейському Союзі, спрямованого на захист демократичних цінностей, прав людини та соціальної справедливості в умовах цифрової трансформації.

У березні 2021 року Європейською Комісією було представлено стратегічний документ під назвою «Цифровий компас: європейський шлях у цифрове десятиліття», що окреслює орієнтири та цілі цифрового розвитку Європейського Союзу до 2030 року. Програма є ключовим елементом реалізації цифрового суверенітету ЄС, а також інструментом досягнення стратегічної автономії в цифровій сфері. Таким чином, «Цифровий компас до 2030 року» є не лише програмним документом, але й правовим і політичним орієнтиром для забезпечення комплексної цифрової трансформації в межах Європейського Союзу, яка має відповідати засадам сталості, інклюзивності та поваги до основоположних прав людини [8].

Орієнтованість цифрової трансформації Європейського Союзу на потреби громадян знайшла своє нормативне закріплення в Європейській декларації цифрових прав і принципів для цифрового десятиліття, проголошеній спільно Європейським парламентом, Радою ЄС та Європейською Комісією 23 січня 2023 року. Цей політичний документ визначає засадничі орієнтири, відповідно до яких цифрові технології та інновації мають розвиватися з урахуванням інтересів і благополуччя людини. Декларація формулює ключові принципи цифровізації, серед яких: сприяння солідарності та соціальній інтеграції, забезпечення рівного та зручного доступу до державних онлайн-послуг, заохочення активної участі громадян у цифровому публічному просторі, підвищення рівня безпеки у цифровому середовищі, а також забезпечення захисту прав і свобод людини з одночасним розширенням її цифрових можливостей [9]. Окремо підкреслюється необхідність забезпечення сталого розвитку в умовах цифрової трансформації. У розділі Декларації, присвяченому принципам «Солідарності та соціальної інтеграції», зазначено, що технології мають слугувати засобом єднання людей, а не поглиблення поділів у суспільстві, а цифрова трансформація повинна сприяти формуванню справедливого, інклюзивного суспільства та економіки в межах Європейського Союзу [10, с. 76].

У січні 2023 року також набув чинності програмний документ Європейського Союзу – Програма «Шлях до цифрового десятиліття» до 2030 року, який окреслює стратегічні засади цифрової трансформації ЄС у середньостроковій перспективі. У документі визначено ключові напрямки цифрового розвитку Союзу, а також сформульовано низку цілей — як загального, так і конкретного характеру, що охоплюють чотири головні цифрові напрями: цифрові навички, цифрова інфраструктура, цифровізація бізнесу та цифровізація публічних послуг. «Шлях до цифрового десятиліття» є інструментом реалізації бачення цифрового розвитку, орієнтованого на людину, в основі якого — повага до європейських цінностей, верховенства права, інклюзивності та сталого розвитку [11]. На відміну від підходів, зосереджених на інтересах великих цифрових корпорацій, дана програма спрямована на розширення цифрових можливостей громадян і підприємств Європейського Союзу та зміцнення його цифрового суверенітету.

Висновки. Розвиток цифрового врядування та формування інформаційного суспільства стали стратегічними пріоритетами Європейського Союзу з кінця XX століття. Починаючи з доповіді Бангемана (1994) та Лісабонської стратегії (2000), ЄС послідовно формував нормативну, інституційну та політичну базу для цифрової трансформації, зосереджуючи увагу на інноваціях, знаннях та розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Ініціативи на кшталт «e-Europe», «i2010» та «Цифровий компас до 2030 року» окреслили етапи впровадження цифрових інструментів у публічне управління, бізнес та повсякденне життя громадян.

Особливу увагу приділено забезпеченню доступності цифрових послуг, подоланню цифрового розриву, розвитку електронного урядування, а також захисту основоположних прав людини в цифровому середовищі. Програмні документи ЄС останніх років (Берлінська декларація, Європейська декларація цифрових прав, Програма «Шлях до цифрового десятиліття») свідчать про перехід до людиноцентричного підходу, що поєднує технічний прогрес з дотриманням демократичних цінностей, соціальної інтеграції та сталого розвитку.

Таким чином, Європейський Союз не лише заклав фундамент для цифрової модернізації, а й забезпечив стратегічне бачення майбутнього, в якому цифрові технології служать інтересам громадян, зміцнюють економіку та правову систему, а також сприяють соціальній згуртованості та інклюзивності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Jerzy Małkowski Społeczeństwo informacyjne w Unii Europejskiej URL: <https://bank.pl/wp-content/uploads/2010/04/eds.2008.k4.007-013.pdf> (дата звернення: 06.04.2025).
2. Inga Kawka. Kompetencje Unii Europejskiej w zakresie cyfryzacji administracji publicznej państw członkowskich. E-administracja. Obywatel w centrum działań e-administracji w Unii Europejskiej. Kraków. 2023. S. 179–200 URL: file:///C:/Users/777/Desktop/kawka_kompetencje_unii_europejskiej_2023.pdf (дата звернення: 05.04.2025).
3. Strategia Lizbońska: Zwiększenie konkurencyjności Europy, więcej lepszych miejsc pracy. URL: <https://www.europarl.europa.eu/highlights/pl/1001.html> (дата звернення: 05.04.2025).
4. i2010 – Europejskie społeczeństwo informacyjne na rzecz wzrostu i zatrudnienia. Komunikat Komisji do Rady, parlamentu Europejskiego, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego oraz Komitetu Regionów. Bruksela, dnia 1.6.2005. COM(2005) 229 końcowy. {SEC(2005) 717}. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005DC0229> (дата звернення: 12.04.2025)
5. Deklaracja tallińska w sprawie e-administracji URL: <https://www.gov.pl/web/ia/deklaracja-tallinska-w-sprawie-e-administracji> (дата звернення: 13.04.2025).
6. Marta Grabowska. Cyfryzacja administracji publicznej w Unii Europejskiej w świetle Berlin Declaration on Digital Society and Value-Based Digital Government, 2020. E-administracja. Wyzwania dla cyfrowych usług publicznych w Unii Europejskiej. Kraków. 2024. S. 29–44 URL: <file:///C:/Users/777/Desktop/Kawka-E-administracja-e-book.pdf> (дата звернення: 06.04.2025).
7. Deklaracja berlińska w sprawie społeczeństwa cyfrowego i administracji cyfrowej opartej na wartościach URL: <https://www.gov.pl/attachment/188148fb-c12a-4f7e-b429-c5ffa9e919a> (дата звернення: 13.04.2025).
8. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów Cyfrowy kompas na 2030 r.: europejska droga w cyfrowej dekadzie Bruksela, dnia 9.03.2021 r., COM(2021) 118 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021DC0118> (дата звернення: 05.04.2025).
9. Europejska deklaracja praw i zasad cyfrowych w cyfrowej dekadzie 2023/C 23/01 Dz.U. C 23 z 23.1.2023, p. 1–7. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:32023C0123\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:32023C0123(01)) (дата звернення: 07.04.2025).
10. Inga Kawka. Włączenie cyfrowe w prawie Unii Europejskiej. E-administracja. Wyzwania dla cyfrowych usług publicznych w Unii Europejskiej. Kraków. 2024. S. 67–86. URL: <file:///C:/Users/777/Desktop/Kawka-E-administracja-e-book.pdf> (дата звернення: 06.04.2025)
11. Program polityki „Droga ku cyfrowej dekadzie” do 2030 r. URL: <https://eur-lex.europa.eu/PL/legal-content/summary/2030-digital-decade-policy-programme.html?fromSummary=15> (дата звернення: 07.04.2025).

УДК 347.85

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.6>

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ ЗЕМЛІ З КОСМОСУ ДЛЯ МИРНИХ ПОТРЕБ

Голуб О.Ю.,

здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії

Інституту держави і права імені В.М. Корецького

Національної академії наук України,

ORCID: 0009-0009-2857-6793

Голуб О.Ю. Історія міжнародно-правового регулювання дистанційного зондування землі з космосу для мирних потреб.

Сучасний розвиток суспільства нерозривно пов'язаний з доступом до інформації про його існування: новітні відкриття, поточний стан об'єктів чи просторів, існуючі загрози і т. ін. Задля цього людство постійно вишукує нові засоби забезпечення доступу до інформації. Одним із найвпливовіших інформаційних засобів сьогодні виступає дистанційне зондування Землі з космосу. У зв'язку з цим виникає потреба у дослідженні правових засад становлення цього засобу на усіх рівнях правового регулювання. Зазначена праця присвячена міжнародно-правовому регулюванню даного явища для мирних потреб людства.

Дослідження базується на тому, що дистанційне зондування Землі з космосу може використовуватися як для мирних та воєнних потреб людства.

В статті розглядається історія формування та розвитку правового регулювання дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) з космосу як інституту міжнародного космічного права. Виокремлюються 3 етапи його становлення: 1) 1959–1977 роки – розробка та прийняття 5 основних міжнародних договорів ООН з космічного простору, норми і принципи яких покладено в фундамент подальшого регулювання ДЗЗ; 2) 1978–2003 – становлення і розвиток міжнародно-правового регулювання діяльності з ДЗЗ; 3) 2004 – теперішній час – розширення і поглиблення сфер застосування правових настанов щодо ДЗЗ, перенесення акценту регулювання на національний рівень.

З'ясовано, що для мирних потреб, дистанційне зондування Землі з космосу, на міжнародному рівні, почало використовуватись з 1959 року – з дати заснування Комітету ООН з мирного використання космічного простору (COPUOS). Встановлено, що в розуміння «використання дистанційного зондування Землі з космосу для мирних потреб» входить здійснення такої діяльності для потреб екологічного моніторингу, раціонального використання природних ресурсів Землі, прогнозування погоди і клімату, для сфери охорони здоров'я, для пом'якшення наслідків та попередження надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру і надання допомоги у зв'язку з цим.

Встановлено, що особливістю другого етапу розвитку міжнародно-правового регулювання ДЗЗ для мирних потреб було розроблення зведення принципів діяльності з ДЗЗ, які планувалось покласти в основу спеціального інструмента міжнародного космічного права – міжнародної конвенції ООН з дистанційного зондування Землі з космосу. Однак оскільки ця ідея допоки так і не була реалізована, робиться висновок, що правове регулювання ДЗЗ на міжнародному рівні продовжує знаходитись на стадії свого формування.

Третій етап розвитку ДЗЗ, з точки зору міжнародного правового врегулювання, визначається не таким активним, як два попередні, однак, характеризується значним поглибленням знань щодо здійснення ДЗЗ, удосконалення технологій для його проведення, а також розширенням сфер застосування та розвитком законодавства окремих держав з цього питання.

Ключові слова: дистанційне зондування Землі з космосу; мирні потреби; міжнародно-правове регулювання; Принципи, що стосуються дистанційного зондування Землі з космічного простору; екологічний моніторинг; раціональне природокористування; прогнозування погоди; клімат; охорона здоров'я; попередження надзвичайних ситуацій.

Golub O.Y. History of international legal regulation of remote sensing of the earth from space for peaceful purposes.

The modern development of society is inextricably linked to access to information about its existence: recent discoveries, the current state of objects or spaces, existing threats, etc. For this reason, humanity is constantly searching for new means to ensure access to information. One of the most influential informational tools today is remote sensing of the Earth from space. In this regard, there is a need to study the legal framework for this tool at all levels of legal regulation. This paper is dedicated to the international legal regulation of this phenomenon for the peaceful needs of humanity. The research is based on the fact that remote sensing of the Earth from space can be used for both peaceful and military purposes.

The article examines the history of formation and development of legal regulation of remote sensing of the Earth from space as an element of international space law. The author distinguishes 3 stages of its formation: 1) 1959–1977 – development and adoption of 5 major UN international treaties on outer space, the rules and principles of which form the basis for further regulation of remote sensing; 2) 1978–2003 – establishment and development of international legal regulation of remote sensing activities; 3) 2004 – present – expansion and deepening of the scope of application of legal guidelines on remote sensing, shifting the focus of regulation to the national level.

It was found that for peaceful purposes, remote sensing of the Earth from space, at the international level, began to be used since 1959 - from the date of establishment of the UN Committee on the Peaceful Uses of Outer Space (COPUOS). It was established that the understanding of «use of remote sensing of the Earth from space for peaceful purposes» includes the implementation of such activities for the needs of environmental monitoring, rational use of the Earth's natural resources, weather and climate forecasting, for the health sector, for mitigating the consequences and preventing emergencies of a technogenic and natural nature and providing assistance in this regard.

It is established that the peculiarity of the second stage of development of international legal regulation of remote sensing for peaceful purposes was the development of a set of principles of remote sensing activities which were planned to form the basis of a special instrument of international space law – the UN International Convention on Remote Sensing of the Earth from Space. However, since this idea has not yet been implemented, it is concluded that the legal regulation of remote sensing at the international level is still in its infancy.

The third stage of development of remote sensing, from the point of view of international legal regulation, is defined as not as active as the previous two, however, it is characterized by a significant deepening of knowledge regarding the implementation of remote sensing, improvement of technologies for its implementation, as well as expansion of the scope of application and development of legislation of individual states on this issue.

Key words: remote sensing of the Earth from outer space; peaceful purposes; international legal regulation; Principles Relating to Remote Sensing of the Earth from Outer Space; environmental monitoring; rational use of natural resources; weather forecasting; climate; health care; disaster prevention.

Постановка проблеми. В сучасному світі не є дивиною використання людством спеціальних технологій для вивчення космосу, окремих зірок, планет, а також дослідження нашої планети за допомогою космічних технологій (для навігації, метеорології, астрономії, космічної біології, космічної медицини, телебачення, радіомовлення, астрофізики, матеріалознавства, космічного туризму тощо). Одним із засобів такого пізнання визначають дистанційне зондування Землі з космосу (далі – ДЗЗ), під яким розуміється спостереження Землі, здійснюване з найбільш вигідних позицій в космічному просторі з використанням властивостей електромагнітних хвиль, які випромінюються, відбиваються або розсіюються зондованими об'єктами [1, с. 819-820].

Сьогодні сфера використання ДЗЗ є надзвичайно широкою – від його застосування для мирних потреб екологічного моніторингу, сільського господарства, геології, реагування на загрозу надзвичайних ситуацій – аж до потреб безпеки та оборони. У зв'язку з цим на міжнародному рівні, почали розмежовувати використання ДЗЗ для воєнних та мирних потреб.

Різноманітність напрямів використання ДЗЗ потребує їх правової регламентації як на міжнародному, так і на національному рівнях. Важливим для дослідження є проведення комплексного аналізу історії формування правового регулювання діяльності з ДЗЗ в міжнародному праві.

Стан опрацювання проблематики. Слід відзначити, що тематика нормативно-правового регулювання ДЗЗ вже була об'єктом наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців. Питання ДЗЗ досліджувалось в роботах: А.А. Абдураїмова, М. Адхикарі, Дж. Барбоса, М.В. Бек, В.Д. Бордунова, А.В. Борисова, В.С. Верещетіна, Р. Вільямсона, І. Габринович, А.М. Гурової, Ф. Дунка, Б. Едельмана, Г.П. Жукова, І.М. Забари, А. Іто, А. Кеннета, Ю.М. Колосова, А.С. Конохової, С. Краффта, В. Леїстера, О.О. Малишева, Н.Р. Малишевої, В.В. Малолітневої, В. Манна, В.Н. Маркова, О. Огунбанво, Р.Е. Пасечніка, В.М. Постишева, Б. Сайфулає, В.В. Семеняки, Р. Сзафарса, О.С. Стельмах, П. Томпсона, М. Ферраззані, Ф. Фйоріо, Ч. Хенлі, Н.С. Хосенболла, С. Чристола, Ю.С. Шемшученка, Б. Шмідт-Тедда та багатьох інших вчених.

До найбільш досліджуваних проблем у цій сфері належать, зокрема, питання міжнародно-правового режиму діяльності з ДЗЗ, дотримання принципів і норм міжнародного права та суверенних прав держав при здійсненні такої діяльності, історичних, економічних, інформаційних аспектів розвитку ДЗЗ, проте комплексного наукового дослідження історії становлення міжнародно-правових засад ДЗЗ для мирних потреб ще не проводилось.

У зв'язку з цим, **метою цього дослідження** виступає аналіз історії міжнародно-правового регулювання становлення та розвитку ДЗЗ для мирних потреб.

Виклад основного матеріалу. Універсальне міжнародно-правове регулювання діяльності з ДЗЗ формується нормами та принципами міжнародного права. Багатосторонні міжнародні договори в цій сфері є способом формалізації цих норм та принципів для забезпечення діяльності з ДЗЗ на глобальному та регіональних рівнях. Отже, важливою проблемою, що потребує спеціального наукового дослідження, є правовий аналіз норм міжнародного права у контексті діяльності з ДЗЗ, через аналіз етапів його становлення та розвитку, а також сфер застосування.

На перший етап становлення ДЗЗ припадає активний розвиток міжнародно-правового регулювання космічної діяльності в цілому, який розпочався в 50-60-ті роки ХХ століття та характеризувався започаткуванням регулювання донині невідомих напрямів людської діяльності – зв'язку, навігації, розвідки і дистанційного зондування Землі за допомогою космічних апаратів. Значний вплив на цей розвиток відіграла гонка озброєнь між СРСР і США, що ознаменувалась конструюванням штучних супутників Землі, ракетноносіїв і перших космічних кораблів, за якими спостерігав увесь світ. Як результат, міжнародно-правове врегулювання відносин з дослідження та використання космічного простору взяла на себе ООН.

Так, вже у 1957 році на VIII астронавтичному конгресі в Барселоні було прийнято рішення про створення спеціального Комітету для визначення відповідних сфер юрисдикції повітряного і космічного права. Таким органом з 1959 року став Комітет ООН з мирного використання космічного простору (UN COPUOS) (далі – Комітет ООН з космосу) [2].

Зазначений Комітет разом зі своїми Науково-технічним та Юридичним підкомітетами почав виконувати функції координатора міжнародного співробітництва у сфері використання космічного простору у мирних цілях. Юридичний підкомітет Комітету ООН з космосу відігравав вирішальну роль у розробленні та прийнятті міжнародних договорів щодо космічного простору та інших документів, якими було закріплено правові принципи дослідження та використання космічного простору та міжнародно-правовий режим регулювання космічної діяльності.

На цей період, а саме на 1 квітня 1960 р. припадає перший запуск США супутника для спостереження за Землею – TIROS-1, розроблений для тестування можливості отримання телевізійних зображень хмарного покриву Землі з космосу. Супутник передав 22 952 зображення хмар, що допомогло метеорологам у щоденних прогнозах погоди. Хоча його місія тривала лише 78 днів, TIROS-1 довів ефективність використання супутників для спостереження за атмосферними умовами Землі [3]. Ця подія значним чином вплинула на подальший розвиток міжнародно-правового регулювання в окресленій сфері.

13 грудня 1963 р. Генеральна Асамблея ООН приймає резолюцію № 1962 (XVIII), якою було затверджено Декларацію правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору (далі – Декларація правових принципів), що складається з 9 принципів міжнародного космічного права і яка стала основою для прийняття у 1967 р. Договору про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (далі – Договір про космос) [4].

Сам Договір про космос стає фундаментальною міжнародно-правовою основою здійснення космічної діяльності, включно з діяльністю щодо ДЗЗ. Згідно з ним, будь-яка космічна діяльність

здійснюється на благо і в інтересах усіх країн, незалежно від рівня їх економічного або наукового розвитку. Космічна діяльність здійснюється усіма державами без будь-якої дискримінації, на основі рівності, з вільним доступом до всіх районів небесних тіл. Отже, жодна держава світу не може перешкоджати здійсненню космічної діяльності або вимагати отримання попереднього дозволу на це. Держави-учасниці цього Договору можуть здійснювати таку діяльність згідно з міжнародним правом, в т.ч. зі Статутом ООН. В той самий час держави несуть міжнародну відповідальність за всю діяльність у космічному просторі, включно з ДЗЗ, незалежно від того, здійснюється вона урядовими чи неурядовими юридичними особами.

І хоча зазначений документ не містить спеціальних положень щодо особливостей здійснення діяльності з ДЗЗ, всі норми Договору про космос загального характеру поширюються на цю діяльність.

Перші кроки до виділення ДЗЗ в окремий напрям правового регулювання був започаткований в 70-х роках ХХ століття Комітетом з космосу, під егідою якого з 1971 р. було створено робочу групу і розпочата розробка міжнародного інструменту, який мав врегулювати відповідні відносини. Спершу планувалось розроблення спеціальної Конвенції з питань ДЗЗ, однак невдовзі стало зрозуміло, що договірний інструмент у цій царині ще не на часі. Головна проблема, яка на той час постала і не знаходила адекватного вирішення, – це збалансування питань суверенітету зондованих держав з принципом свободи космічної діяльності щодо ДЗЗ [5, с. 218-229; 6, с. 144]. В дебатах, які щодо цього велись, домінували 2 протилежні позиції: 1) держави, які до того часу вже здійснювали діяльність з ДЗЗ, вважали, що ніяких застережень, порівняно із загальними принципами і нормами міжнародного космічного права, ця діяльність не потребує, достатньо лише кодифікувати ті правила, що вже склалися; 2) інші держави (насамперед група держав, що розвиваються, які самостійно відповідну діяльність не здійснювали) виборювали точку зору стосовно необхідності регулювання дотримання в ході ДЗЗ національного суверенітету [7, с. 90–95].

Тому 19 травня 1978 року в Москві була підписана Конвенція про передачу та використання даних дистанційного зондування Землі з космосу, яка започаткувала розвиток другого етапу регулювання діяльності з ДЗЗ.

У Конвенції даються визначення ключових термінів, таких як «дистанційне зондування Землі з космосу», «дані дистанційного зондування», «інформація» і «природні ресурси Землі».

Серед ключових положень Конвенції можна вказати такі:

Договірні Сторони зобов'язуються співпрацювати в передачі та використанні даних дистанційного зондування Землі з космосу.

Конкретні умови передачі даних, включно з технічними характеристиками, обсягом, термінами одержання і ступенем участі сторін у їх обробці, визначаються за взаємною домовленістю на двосторонній або багатосторонній основі.

Конфіденційність: Сторона, що має у своєму розпорядженні дані з розподільчою здатністю на місцевості, кращою за 50 метрів, які стосуються території іншої Сторони, не передає їх і не використовує без явно вираженої згоди цієї Сторони.

Відповідальність: Договірні Сторони несуть відповідальність за національну діяльність по використанню даних ДЗЗ, що відносяться до територій інших Сторін.

Конвенція підкреслює важливість поваги до суверенних прав держав та їхнього права розпоряджатися своїми природними ресурсами та інформацією про них. Вона також зазначає, що діяльність у галузі ДЗЗ має сприяти зміцненню миру і взаєморозуміння між державами, здійснюватися на благо та в інтересах усіх народів, незалежно від їхнього економічного і культурного стану.

Для вирішення питань, що виникають під час виконання Конвенції, передбачено проведення переговорів і консультацій між зацікавленими Сторонами.

Водночас зазначена Конвенція не містила положень про можливі сфери її застосування, а також особливості поводження з інформацією, отриманою під час ДЗЗ, яка несе небезпеку для багатьох Договірних Сторін та людства в цілому.

Відповідна Конвенція була підписана обмеженим числом держав і не набула широкого міжнародного визнання, не набула універсального характеру і не стала загальновизнаним міжнародним документом.

У зв'язку з цим, після тривалої полеміки, міжнародній спільноті вдалося виробити 15 принципів, які були ухвалені консенсусом Резолюцією 41/65 Генеральної Асамблеї ООН від 3 грудня 1986 р., що отримали назву «Принципи, що стосуються дистанційного зондування Землі з косміч-

ного простору» [8] (далі – Принципи ДЗЗ 1986 р.) і стали першим визнаним міжнародно-правовим документом універсального характеру, спеціальною сферою регулювання якого є діяльність з ДЗЗ.

Принципи ДЗЗ 1986 р. належать до категорії необов'язкових, рекомендаційних документів. Вони затверджені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН як документ «м'якого права» [9]. Водночас важливе значення відповідного акту полягає в тому, що ним встановлено основні правила та рекомендації щодо проведення ДЗЗ з космосу, враховуючи інтереси як держав, що здійснюють зондування, так і тих, чиї території досліджуються. Із числа декларованих принципів слід виділити такі:

- *Свобода досліджень і використання космосу* (кожна держава має право здійснювати ДЗЗ відповідно до міжнародного права; діяльність з ДЗЗ повинна сприяти сталому розвитку та благополуччю всіх країн);

- *Повага до суверенітету держав* (ДЗЗ не повинно порушувати суверенітет держави, територія якої підлягає зондуванню; отримані дані повинні бути доступними державі, що зондується);

- *Принцип обміну та розповсюдження даних* (держава, що здійснює зондування, повинна надавати дані та отриману інформацію як державі, що зондується, так і міжнародній спільноті; пріоритет у використанні даних надається країнам, що розвиваються);

- *Принцип захисту навколишнього середовища та забезпечення продовольчої безпеки* (ДЗЗ повинно сприяти виявленню природних ресурсів, моніторингу навколишнього середовища та запобіганню катастрофам);

- *Принцип міжнародного співробітництва* (держави заохочуються до обміну досвідом, технологіями та науковими досягненнями у сфері ДЗЗ).

В Принципах відзначається, що ДЗЗ здійснюється у два етапи: 1) отримання необхідних даних (збір, передача, прийом і зберігання первісних даних); 2) використання отриманих даних (обробка та інтерпретація), а також їх розширення.

Ці принципи заклали основу для подальшого розвитку міжнародного права у сфері космічної діяльності та використання даних дистанційного зондування.

Незважаючи на те, що окремі держави, відповідно до Принципів ДЗЗ не можуть перешкоджати здійсненню такої діяльності, в науці ставиться питання про можливість обмеження ДЗЗ країнами, які вважають таку діяльність замахом на їхній суверенітет [10], оскільки Конституція та Конвенція Міжнародного союзу електрозв'язку [11] (ITU) – агентства ООН, відповідального за регулювання орбіт супутників – містять положення, може припиняти будь-які приватні телекомунікації, які можуть сприйнятися небезпечними для безпеки держави або суперечити її законам, громадському порядку чи пристойності.

В цей самий період, в рамках Конференції ЮНІСПЕЙС-II, організованої Комітетом з космосу, оприлюднюється інформація щодо національних програм розвитку космічної науки і техніки, а також щодо огляду шляхів удосконалення міжнародного співробітництва в рамках розвитку світової космонавтики, в тому числі питань про: стан наукових знань про Землю та її навколишнє середовище; стан розвитку космічної науки та техніки і їх прикладне застосування; реальні вигоди від фундаментальної космічної науки і створення потенціалу (практичне використання космічних засобів і технологій у країнах, що розвиваються); інформаційні потреби і глобальний підхід; соціально-економічні вигоди; розширення міжнародного співробітництва [12]. Ця діяльність продовжувалась і під час проведення ЮНІСПЕЙС-III, яка відбулася у липні 1999 року в рамках Конференції: «Космос на службі людству в XXI столітті».

Найважливішим результатом ЮНІСПЕЙС-III стало прийняття Віденської декларації про космічну діяльність та розвиток людського суспільства від 30 липня 1999 р. [13]. У цій Декларації ЮНІСПЕЙС-III рекомендувала міжнародній спільноті вжити 33 конкретних заходи для вирішення глобальних завдань у таких галузях, як: охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів; використання космічної техніки для забезпечення безпеки, розвитку та добробуту людини; розширення наукових знань у галузі космосу та охорони космічного середовища; розширення можливостей у галузі освіти і підготовки кадрів та підвищення обізнаності населення про важливе значення космічної діяльності; зміцнення та зміна статусу космічної діяльності в рамках системи ООН і сприяння розширенню міжнародного співробітництва.

У своїй резолюції A/RES/54/68 [14] Генеральна Асамблея схвалила Віденську декларацію, ухвалену на ЮНІСПЕЙС–ІІІ. Асамблея наполегливо закликала уряди та органи, організації та програми системи ООН, а також міжурядові та неурядові організації та пов'язані з космонавтикою галузі промисловості вжити необхідних заходів щодо забезпечення ефективного здійснення Віденської Декларації. Асамблея ухвалила також провести на своїй сесії у 2004 році огляд та оцінку ходу виконання рішень ЮНІСПЕЙС–ІІІ та розглянути подальші заходи та ініціативи.

У листопаді 2000 року набула також чинності Міжнародна хартія «Космос і великі катастрофи» [15], про заснування якої було оголошено Європейським космічним агентством (ЄКА) та Національним центром космічних досліджень ЮНІСПЕЙС–ІІІ. Хартія передбачає можливість використання супутників, що належать учасникам Хартії, для отримання знімків Землі службами цивільної оборони та установами системи ООН у разі великих катастроф.

У 2001 році Науково-технічний підкомітет Комітету з космосу вирішив, що оцінка та здійснення рекомендацій ЮНІСПЕЙС–ІІІ можуть проводитись на основі добровільного лідерства окремих держав-членів та їх відповідних урядових установ щодо конкретних заходів, які перераховано у Віденській декларації. Підкомітет вирішив також, що такі лідери будуть проводити обговорення у межах своїх груп, намагаючись забезпечувати максимально широку участь неурядових організацій. Відзначивши, що у Віденській декларації рекомендовано 33 заходи як елементи стратегії вирішення глобальних завдань у майбутньому, Підкомітет вирішив провести обстеження серед держав-членів для визначення рівня їх зацікавленості та пріоритетності щодо кожної зі сфер.

На основі результатів обстеження Комітет з космосу створив у 2001 році 12 ініціативних груп для виконання тих рекомендацій ЮНІСПЕЙС–ІІІ, які були визнані державами-членами найбільш пріоритетними, і тих, за якими від держав-членів були отримані пропозиції очолити пов'язану з рекомендацією діяльність.

Основними напрямками діяльності цих ініціативних груп були:

- розробка всеосяжної всесвітньої стратегії екологічного моніторингу;
- посилення раціональності використання природних ресурсів Землі;
- удосконалення прогнозування погоди і клімату;
- удосконалення послуг у сфері охорони здоров'я;
- створення комплексної глобальної системи для прийняття заходів з метою пом'якшення наслідків та попередження надзвичайних ситуацій і надання допомоги у зв'язку з цим;
- удосконалення обміну знаннями, шляхом сприяння загальному доступу до комунікативних послуг, заснованим на використанні космічної техніки;
- розширення загального доступу до систем навігації та визначення місця знаходження, заснованим на використанні космічної техніки, та забезпечення їх сумісності;
- сприяння забезпеченню сталого розвитку на основі застосування результатів космічних досліджень та ін.

За результатами численних поглиблень знань в рамках діяльності окреслених ініціативних груп у 2003 році, Бразилія як учасниця однієї з таких груп підняла питання на засіданні Комітету з космосу про необхідність розробки міжнародної конвенції про ДЗЗ з космічного простору, що підтверджується Резолюцією ГА ООН A/АС.105/C.2/L.244 від 31 березня 2003 р. [16].

В резолюції піднімалися такі важливі питання, частина з яких актуальна і сьогодні, зокрема:

- 1) діяльність у сфері ДЗЗ недостатньо регулюється з міжнародної точки зору;
- 2) вкрай важливе ДЗЗ сьогодні має розглядатися як комплексний, обов'язковий і визнаний інструмент космічної діяльності;
- 3) регулювання багатьох видів діяльності з ДЗЗ залишається не забезпеченим;
- 4) необхідно забезпечити регулювання діяльності з ДЗЗ, використовуючи обережний підхід, необхідний у межах будь-якої міжнародної публічної служби, що має важливе значення для світової спільноти;
- 5) необхідно гарантувати регулярність та передбачуваність служб ДЗЗ;
- 6) у зв'язку зі зростанням комерціалізації діяльності з ДЗЗ необхідно розробити комплексну міжнародно-правову базу;
- 7) необхідні «відповідні норми регулювання», що гарантують не лише комерційне право, а й право доступу;
- 8) необхідно чітко визначити основні концепції щодо ДЗЗ, заповнивши існуючі в даний час суттєві прогалини;

9) необхідно запровадити відповідальність за використання даних ДЗЗ, особливо щодо зондованих держав;

10) принципи та норми, що стосуються ДЗЗ, мають бути послідовними, уніфікованими та ефективними, щоб не допускати суперечностей у їх тлумаченні.

Однак окреслена ідея так і не отримала консенсусної підтримки. Натомість, в рамках Генеральної Асамблеї ООН продовжували регулярно проводитись семінари, круглі столи, конференції, присвячені питанням організації навчальних курсів з ДЗЗ, а також спеціальним дослідженням ДЗЗ у різних сферах діяльності, які тривають і донині, по суті сформувавши третій етап розвитку правового регулювання ДЗЗ.

В цьому ряду слід назвати такі важливі міжнародні форуми:

– з 30 серпня по 4 вересня 2004 року – регіональний семінар ООН / Пакистан з моніторингу та захисту природного середовища: освітні потреби та досвід, отриманий під час навчальних курсів ООН / Швеція з навчання ДЗЗ для викладачів [17];

– у травні – червні 2004 р. – Чотирнадцятий міжнародний навчальний курс ООН / Швеції з ДЗЗ для педагогів [18];

– квітень 2004 р. – регіональний семінар ООН / Європейське космічне агентство / Судан з використання космічної технології для управління природними ресурсами, моніторингу навколишнього середовища та ліквідації наслідків катастроф [19];

– листопад 2004 р. – семінар ООН / Австрія / Швейцарія / Європейське космічне агентство / Міжнародний центр інтегрованого розвитку гірських районів з питань дистанційного зондування на службі сталого розвитку гірських районів [20];

– вересень 2006 р. – симпозіум ООН / Австрія / Європейське космічне агентство з питань космічних інструментів для моніторингу забруднення повітря та використання енергії для сталого розвитку [21];

– вересень 2008 р. – симпозіум ООН / Австрія / Європейське космічне агентство з питань космічних інструментів і рішень для моніторингу атмосфери та земного покриву [22];

– грудень 2008 р. – регіональний семінар ООН / Кенія / Європейське космічне агентство з питань використання інтегрованих застосувань космічної технології для моніторингу впливу зміни клімату на розвиток сільського господарства та продовольчу безпеку [23];

– 2011 р. – спеціальна доповідь міжвідомчої наради з питань космічної діяльності щодо використання космічної технології в системі ООН для вирішення питань зміни клімату «Космос і зміна клімату» [24];

– 2012 р. – координація космічної діяльності в системі ООН: напрями та очікувані результати на період 2012-2013 рр. – використання геопросторових даних, отриманих з космосу, для сталого розвитку [25];

– 2013 р. – Міжнародна конференція ООН / Індонезія з інтегрованого застосування космічних технологій у боротьбі зі зміною клімату [26];

– 2015 р. – запропонований новий тематичний пріоритет для Програми ООН з космічного застосування «Космічні технології моніторингу та захисту біорізноманіття та екосистем» [27];

– 2015 р. – Міжнародна конференція ООН та Німеччини зі спостереження за Землею – глобальні рішення проблем сталого розвитку в суспільствах, що перебувають під загрозою [28];

– 2015 р. – Космічна інформація та Сендайська рамкова програма зі зменшення ризику стихійних лих [29];

– 2016 р. – Семінар «Простір для розвитку сільського господарства та продовольчої безпеки: Використання космічних технологій у системі ООН» [30];

– 2019 р. – Міжнародна конференція ООН з космічних рішень для сталого сільського господарства та точного землеробства [31], та багато ін.

У цей період було організовано і проведено дві масштабні конференції (ЮНІСПЕЙС-II та ЮНІСПЕЙС-III), присвячених серед іншого, й розвитку та поглибленню знань про ДЗЗ.

Отже, період з 1978 року XX століття по 2000-ні роки XXI століття характеризувався стрімким розвитком практичного застосування космічної техніки, при цьому нові види техніки та технології сприяли як розширенню сфери використання та підвищенню ефективності існуючих прикладних розробок, так і появі нових сфер прикладного застосування. Збільшилася кількість країн, здатних здійснювати космічну діяльність, та країн, які використовують космічну техніку. Досягнуто також значного прогресу в сфері спостережень атмосфери, океанів, поверхні та біосфери Землі з космосу.

ДЗЗ стали застосовувати в таких сферах, як екологічний моніторинг і збереження природи, сільське господарство, міське планування та розвиток інфраструктури, попередження надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру та ліквідація їх наслідків, кліматологія та прогнозування погоди, наукові космічні дослідження тощо.

Конкретні сфери застосування діяльності з ДЗЗ потребували вдосконалення відповідного правового регулювання. Відсутність серйозних міжнародно-правових дій призвела до активного розвитку у цей період національного законодавства про ДЗЗ у низці космічних держав світу, що стало ключовою ознакою третього етапу розвитку правового регулювання ДЗЗ.

Як відзначають Н.Р. Малишева та А.М. Гурова [32, с. 86–110], такий розвиток національного законодавства відбувся: у США, шляхом прийняття Land Remote Sensing Policy Act ще у 1992 р. [33]; у Канаді, де діють Remote Sensing Space Systems Act [34], 2005 р. та прийнятий на його базі Remote Sensing Space Systems Regulations 2007 р. [35]; в Японії, шляхом прийняття Act on Ensuring Appropriate Handling of Satellite Remote Sensing Data Act у 2016 р. [36]; у Німеччині – National Data Security Policy for Space-Based Earth Remote Sensing Systems, 2007 р. [37] та інших країнах.

Що стосується України то слід зазначити, що ще в 2013 р. Кабінетом Міністрів України була схвалена Концепція Закону «Про державне регулювання в сфері дистанційного зондування Землі» [38], а в 2014 р. розроблений і поданий до Верховної ради України відповідний законопроект [39]. Однак до цього часу цей закон так і не був прийнятий, хоча його ухвалення входить до зобов'язань України, відповідно до Угоди про асоціацію Україна – ЄС.

Цьому періоду притаманний також активний пошук поєднання правових механізмів здійснення ДЗЗ в спеціальному міжнародному документі – конвенції ООН, яка б поглиблювала положення Принципів ДЗЗ та надала б їм загальнообов'язковий характер. Однак відповідний міжнародно-правовий інструмент до цього часу не прийнятий.

Третій етап розвитку ДЗЗ (2004 – донині), з точки зору правового регулювання визначається не такою активністю, як два попередні, однак характеризується значним поглибленням знань щодо ДЗЗ, удосконалення технологій його проведення, розширенням сфер регулювання та розвитком національного законодавства з цього питання.

Висновки. Міжнародно-правове регулювання діяльності з ДЗЗ для мирних потреб почало активно розвиватися з другої половини 50-х років ХХ століття і триває донині. Його формування та розвиток можна умовно поділити на три етапи: 1) 1959–1977 роки – розробка та прийняття 5 основних міжнародних договорів ООН з космічного простору, принципи яких закладено в фундамент подальшого регулювання ДЗЗ; 2) 1978–2003 – становлення і розвиток міжнародно-правового регулювання власне діяльності з ДЗЗ, який характеризується, зокрема, прийняттям Принципів, що стосуються дистанційного зондування Землі з космічного простору, 1986 р., які виступають основоположним документом в окресленій сфері правового регулювання, а також активна робота над розробкою Конвенції про ДЗЗ; 3) 2004 – теперішній час – розширення і поглиблення сфер правового регулювання діяльності з ДЗЗ, що відповідають напрямкам застосування космічних технологій, переніс центру правового регулювання на національний рівень космічних держав, де приймаються спеціальні нормативно-правові акти щодо ДЗЗ.

У зв'язку з тим, що конвенція про ДЗЗ, прийняття якої активно обговорювалося на міжнародному рівні, до цього часу не прийнята, вважаємо, що правове регулювання діяльності з ДЗЗ як інституту міжнародного космічного права продовжує знаходитись на стадії його формування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малишева Н.Р. Дистанційне зондування Землі (ДЗЗ). *Енциклопедія міжнародного права*. Київ., 2014. Т. 1. С. 819-820.
2. Управління ООН з використання космічного простору в мирних цілях. Постійне представництво України при міжнародних організаціях у Відні. URL: <https://vienna.mfa.gov.ua/ustanovi-oon-u-vidni/2726-kvk-oon> (дата звернення: 08.02.2025).
3. Тайпос-1. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%B9%D1%80%D0%BE%D1%81-1?utm> (дата звернення: 08.02.2025).
4. Declaration of Legal Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space. RES 1962 (XVIII). URL: <https://www.unoosa.org/oosa/oosadoc/data/>

- resolutions/1963/general_assembly_18th_session/res_1962_xviii.html (дата звернення: 08.02.2025).
5. Малишева Н.Р. Дистанційне зондування Землі з космосу – проблема не тільки технічна. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 218–229. DOI: 10.33663/0869-2491-2019-30-218-229.
6. Sergio Marchisio. Le regime juridique de la teledetection. *Droit de l'espace: Sous la direction de Philippe Achilleas*. Bruxelles. 2009. P. 143–146.
7. Cristol C.O. *Space Law. Past, Present and Future*. Boston, Deventer. 1991. P. 90–95.
8. Принципи, що стосуються дистанційного зондування Землі з космічного простору: Резолюція 41/65 Генеральної Асамблеї ООН від 3 грудня 1986 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_596#Text (дата звернення: 14.12.2024).
9. Laws Applicable to Remote Sensing. URL: <https://spacelaws.com/articles/laws-applicable-to-remote-sensing-activities/> (дата звернення: 14.12.2024).
10. Katherine Amirfar, Ina Popova, Christel Tham and Nicole Marton (2023). Remote Sensing from Space: What Norms Govern? *Just Security*. URL: <https://www.justsecurity.org/86114/remote-sensing-from-space-what-norms-govern/> (дата звернення: 14.12.2024).
11. International Telecommunication Union. Collection of the basic texts of the International Telecommunication Union adopted by the Plenipotentiary Conference. Edition 2019. URL: <https://search.itu.int/history/HistoryDigitalCollectionDocLibrary/5.22.61.en.100.pdf> (дата звернення: 20.12.2024).
12. Доповідь Третьої конференції Організації Об'єднаних Націй щодо дослідження та використання космічного простору у мирних цілях. Док. ООН A/CONF.184/6. Нью Йорк: Вид-во ООН, 1999.
13. Космос на межі тисячоліть: Віденська декларація про космічну діяльність та розвиток людського суспільства: Резолюція третьої Конференції ООН з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях (ЮНІСПЕЙС-III) від 30.07.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a27/card4#History (дата звернення: 08.02.2025).
14. Третя Конференція ООН з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях: Резолюція ГА ООН A/RES/54/68 від 11.02.2000 р. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/54/68> (дата звернення: 08.02.2025).
15. Міжнародна хартія: космос і великі катастрофи. Супутникові дані для підтримки реагування на катастрофи в усьому світі. *The International Charter: Space And Major Disasters*. URL: <https://disasterscharter.org/about-the-charter> (дата звернення: 12.02.2025).
16. Why is an international convention on remote sensing of the Earth from outer space necessary? Resolution of the UN General Assembly A/AC.105/C.2/L.244 dated 31.03.2003. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/492969?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 30.01.2025).
17. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН A/AC.105/831. Регіональний семінар ООН / Пакистану з моніторингу та захисту природного середовища: освітні потреби та досвід, отриманий під час навчальних курсів ООН / Швеції з навчання ДЗЗ для викладачів. URL: https://www.unoosa.org/oosa/oosadoc/data/documents/2004/aac.105/aac.105831_0.html (дата звернення: 04.02.2025).
18. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН A/AC.105/830. Звіт про Чотирнадцятий міжнародний навчальний курс ООН / Швеції з ДЗЗ для педагогів (Стокгольм і Кіруна, Швеція, 3 травня – 11 червня 2004 р.). URL: https://www.unoosa.org/pdf/reports/ac105/AC105_830E.pdf (дата звернення: 04.02.2025).
19. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН A/AC.105.828. Регіональний семінар ООН / Європейського космічного агентства / Судану з використання космічної технології для управління природними ресурсами, моніторингу навколишнього середовища та ліквідації наслідків катастроф (Хартум, 4–8 квітня 2004 р.). URL: https://www.unoosa.org/pdf/reports/ac105/AC105_828E.pdf (дата звернення: 04.02.2025).
20. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН A/AC.105/845. Семінар Організації Об'єднаних Націй/Австрії/Швейцарії/Європейського космічного агентства/Міжнародного центру інтегрованого розвитку гірських районів з питань дистанційного зондування на службі сталого розвитку гірських районів (Катманду, 15-19 листопада 2004 р.). URL: https://www.unoosa.org/pdf/reports/ac105/AC105_845E.pdf (дата звернення: 04.02.2025).

21. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН А/АС.105/877. Звіт про симпозіум Організації Об'єднаних Націй/Австрії/Європейського космічного агентства з космічних інструментів для моніторингу забруднення повітря та використання енергії для сталого розвитку (Грац, Австрія, 12–15 вересня 2006 р.). URL: https://www.unoosa.org/pdf/reports/ac105/AC105_877E.pdf (дата звернення: 04.02.2025).
22. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН А/АС.105/924. Звіт про симпозіум Організації Об'єднаних Націй/Австрії/Європейського космічного агентства з космічних інструментів і рішень для моніторингу атмосфери та земного покриву (Грац, Австрія, 9–12 вересня 2008 р.). URL: https://www.unoosa.org/pdf/reports/ac105/AC105_924E.pdf (дата звернення: 04.02.2025).
23. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН А/АС.105/936. Звіт про регіональний семінар Організації Об'єднаних Націй/Кенії/Європейського космічного агентства з використання інтегрованих застосувань космічної технології для моніторингу впливу зміни клімату на розвиток сільського господарства та продовольчу безпеку (Найробі, 1–5 грудня 2008 р.). URL: https://www.unoosa.org/pdf/reports/ac105/AC105_936E.pdf (дата звернення: 04.02.2025).
24. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН А/АС.105/1014. Космос і зміна клімату: спеціальна доповідь міжвідомчої наради з питань космічної діяльності щодо використання космічної технології в системі ООН для вирішення питань зміни клімату. URL: https://www.unoosa.org/pdf/reports/ac105/AC105_991E.pdf (дата звернення: 04.02.2025).
25. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН А/АС.105/1014. Координація космічної діяльності в системі ООН: напрями та очікувані результати на період 2012-2013 рр. – використання геопросторових даних, отриманих з космосу, для сталого розвитку. URL: https://www.unoosa.org/pdf/reports/ac105/AC105_1014E.pdf (дата звернення: 04.02.2025).
26. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН А/АС.105/1049. Звіт про Міжнародну конференцію ООН / Індонезія з інтегрованого застосування космічних технологій у боротьбі зі зміною клімату (Джакарта, 2–4 вересня 2013 р.). URL: https://www.unoosa.org/pdf/reports/ac105/AC105_1049E.pdf (дата звернення: 11.02.2025).
27. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН А/АС.105/2015/CRP.10. Космічні технології моніторингу та захисту біорізноманіття та екосистем: запропонований новий тематичний пріоритет для Програми ООН з космічного застосування. URL: https://www.unoosa.org/res/oosadoc/data/documents/2015/aac_1052015crp/aac_1052015crp_10_0_html/AC105_2015_CRP10E.pdf (дата звернення: 11.02.2025).
28. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН А/АС.105/2015/CRP.9. Міжнародна конференція ООН та Німеччини зі спостереження за Землею – глобальні рішення проблем сталого розвитку в суспільствах, що перебувають під загрозою. URL: https://www.unoosa.org/res/oosadoc/data/documents/2015/aac_1052015crp/aac_1052015crp_9_0_html/AC105_2015_CRP09E.pdf (дата звернення: 11.02.2025).
29. Резолюція Комітету з використання космічного простору в мирних цілях ГА ООН А/АС.105/2015/CRP.16. Космічна інформація та Сендайська рамкова програма зі зменшення ризику стихійних лих. URL: https://www.unoosa.org/res/oosadoc/data/documents/2015/aac_1052015crp/aac_1052015crp_16_0_html/AC105_2015_CRP16E.pdf; <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/v15/061/42/pdf/v1506142.pdf> (дата звернення: 11.02.2025).
30. Space for Agriculture Development and Food Security Use of Space Technology within the United Nations System. UNITED NATIONS. OFFICE FOR OUTER SPACE AFFAIRS. URL: https://www.unoosa.org/res/oosadoc/data/documents/2016/stspace/stspace69_0_html/st_space_69E.pdf (дата звернення: 11.02.2025).
31. United Nations/Romania International Conference on Space Solutions for Sustainable Agriculture and Precision Farming. URL: https://www.unoosa.org/oosa/events/data/2019/united_nationsromania_international_conference_on_agriculture.html (дата звернення: 15.02.2025).
32. Малишева Н.Р., Гурова А.М. Моделі правового регулювання діяльності у сфері дистанційного зондування Землі у світі: досвід для України. *Космічна наука і технологія*. 2020. Т. 26, № 4 (125). С. 86–110. <https://doi.org/10.15407/knit2020.04.086>.

33. H.R.6133 – Land Remote Sensing Policy Act of 1992. URL: <https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/house-bill/6133> (дата звернення: 04.03.2025).
34. Remote Sensing Space Systems Act (S.C. 2005, с. 45). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/R-5.4/> (дата звернення: 04.03.2025).
35. Remote Sensing Space Systems Regulations (SOR/2007-66). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/regulations/SOR-2007-66/page-1.html> (дата звернення: 04.03.2025).
36. Act on Ensuring Appropriate Handling of Satellite Remote Sensing Data. URL: <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/4344> (дата звернення: 04.03.2025).
37. National Data Security Policy for Space-Based Earth Remote Sensing Systems. URL: https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Downloads/S-T/satdsig-hintergrund-en.pdf?__blob=publicationFile&v=1 (дата звернення: 04.03.2025).
38. Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про державне регулювання у сфері дистанційного зондування Землі»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.08.2013 р. № 657-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/657-2013-%D1%80#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
39. Про державне регулювання у сфері дистанційного зондування Землі: проект Закону України. URL: <https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/10262.pdf> (дата звернення: 06.03.2025).

УДК 341.645(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.7>

МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД: ДОСВІД УКРАЇНИ

Гроховська К.О.,

студентка Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0006-3160-0852

e-mail: katyagrokhovska27@gmail.com

Котляр А.В.,

студентка Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0003-7101-8427

e-mail: kotliaravrora13@gmail.com

Шульга В.О.,

доктор філософії,

асистентка кафедри міжнародного права

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-2482-849X

e-mail: vika.shulha@ukr.net

Гроховська К.О., Котляр А.В., Шульга В.О. Міжнародний кримінальний суд: досвід України.

У статті досліджується діяльність Міжнародного кримінального суду (МКС) у контексті збройного конфлікту між Російською Федерацією та Україною. Виклад основного матеріалу охоплює аналіз юрисдикції МКС, його ролі в розслідуванні воєнних злочинів, а також співпраці України з цим судом. Автори зазначають, що за останні десятиліття збройні конфлікти призвели до численних порушень міжнародного гуманітарного права, які кваліфікуються як геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. Генеральний секретар ООН та Генеральна Асамблея ООН наголошують на важливості відповідальності за такі порушення та необхідності ефективних розслідувань. Проте значна кількість таких злочинів залишається безкарною. Стаття розглядає хронологію російської агресії проти України, починаючи з 2014 року, включаючи анексію Криму та подальші воєнні дії на Донбасі, а також повномасштабне вторгнення РФ у 2022 році. Підкреслюється важливість міжнародного засудження цих дій, зокрема через резолюції Генеральної Асамблеї ООН. Також вказується на документально зафіксовані воєнні злочини, скоєні РФ на окупованих територіях, які підпадають під юрисдикцію МКС відповідно до статей 6, 7, 8 та 8 bis Римського статуту. Окремо розглянуто питання юрисдикції МКС щодо злочинів, скоєних на території України, а також механізми співпраці між Україною та Судом. Україна, не будучи державою-учасницею Римського статуту, скористалася механізмом визнання юрисдикції МКС через подачу відповідних декларацій у 2014 та 2015 роках. Це дозволило МКС розпочати попереднє розслідування, яке у 2022 році переросло в повноцінне кримінальне провадження. Важливим кроком у цьому процесі стало ухвалення Україною Закону про співпрацю з МКС, який визначив правові механізми такої взаємодії. Стаття також аналізує діяльність Офісу прокурора МКС, який неодноразово направляв місії в Україну для збору доказів, а також роль міжнародних партнерів у процесі документування воєнних злочинів. Зазначається, що розслідування МКС здійснюється у взаємодії з національними органами правосуддя, адже МКС має доповнювальну, а не замінюючу роль щодо національних судових систем. Окремо акцентовано увагу на необхідності створення спеціального міжнародного трибуналу для розслідування злочину агресії Російської Федерації. Це питання залишається на

порядку денному міжнародної спільноти, оскільки злочинні агресії є одним із ключових моментів у контексті воєнного конфлікту.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд, воєнні злочини, геноцид, злочини проти людяності, агресія, юрисдикція МКС, розслідування, відповідальність, Україна, міжнародне право, правосуддя, воєнні дії.

Hrokhovska K.O., Kotliar A.V., Shulga V.O. The International Criminal Court: Ukraine's experience.

This article explores the activities of the International Criminal Court (ICC) in the context of the armed conflict between the Russian Federation and Ukraine. The main content includes an analysis of the ICC's jurisdiction, its role in investigating war crimes, and Ukraine's cooperation with the Court. The authors note that in recent decades, armed conflicts have led to numerous violations of international humanitarian law, classified as genocide, war crimes, and crimes against humanity. The UN Secretary-General and the UN General Assembly emphasize the importance of accountability for such violations and the need for effective investigations. However, a significant number of such crimes remain unpunished. The article examines the chronology of Russian aggression against Ukraine, starting in 2014, including the annexation of Crimea and subsequent military actions in Donbas, as well as Russia's full-scale invasion in 2022. The importance of international condemnation of these actions is highlighted, particularly through UN General Assembly resolutions. The article also points to documented war crimes committed by Russia in occupied territories, which fall under the ICC's jurisdiction according to Articles 6, 7, 8, and 8 bis of the Rome Statute. A separate section discusses the ICC's jurisdiction over crimes committed on Ukrainian territory and the mechanisms of cooperation between Ukraine and the Court. Ukraine, not being a state party to the Rome Statute, used the mechanism of accepting the ICC's jurisdiction by submitting relevant declarations in 2014 and 2015. This allowed the ICC to initiate a preliminary investigation, which developed into a full-fledged criminal proceeding in 2022. A significant step in this process was Ukraine's adoption of the Law on Cooperation with the ICC, which established legal mechanisms for such interaction. The article also analyzes the activities of the ICC Prosecutor's Office, which has repeatedly sent missions to Ukraine to collect evidence, as well as the role of international partners in documenting war crimes. It is noted that ICC investigations are conducted in coordination with national judicial bodies, as the ICC has a complementary, rather than substitutive, role concerning national judicial systems. Special attention is given to the need to establish a special international tribunal to investigate the crime of aggression by the Russian Federation. This issue remains on the international agenda, as the crime of aggression is one of the key aspects of the armed conflict.

Key words: International Criminal Court, war crimes, genocide, crimes against humanity, aggression, ICC jurisdiction, investigation, accountability, Ukraine, international law, justice, armed conflict.

Постановка проблеми. Міжнародний кримінальний суд (МКС) виконує важливу функцію у сфері міжнародного правосуддя, займаючись розглядом воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду та злочину агресії. Україна не є учасницею Римського статуту, однак у 2014 та 2015 роках двічі звернулася до МКС, визнаючи його юрисдикцію ad hoc щодо подій під час Євромайдану та збройного конфлікту на своїй території.

Метою статті є комплексний аналіз співпраці України з Міжнародним кримінальним судом (МКС) у контексті розслідування та притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду в Україні. Дослідження спрямоване на оцінку механізмів взаємодії між Україною та МКС, правових підстав визнання юрисдикції Суду, а також рівня імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство.

Стан опрацювання проблематики. Питання взаємодії України з МКС є предметом наукових досліджень, зокрема у працях Гутника В.В., Щура Б.В. та Шипка С.О. Автори аналізують проблеми юрисдикції Суду, оцінюють відповідність національного законодавства міжнародним стандартам та досліджують практичні аспекти співробітництва України з МКС. Науковці відзначають, що до недавнього часу ефективність переслідування міжнародних злочинів в Україні була обмеженою через прогалини в законодавстві та недостатню підготовку фахівців. Проте повноцінне членство України у МКС в подальшому відкриє нові можливості для реформування правової системи, підвищення рівня відповідальності за міжнародні злочини та активної участі в міжнародному правосудді.

Виклад основного матеріалу. За останні десятиліття збройні конфлікти призвели до значних людських втрат, зокрема серед цивільного населення. Систематичні порушення норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини набули масового характеру, що у деяких випадках може свідчити про вчинення найтяжчих міжнародних злочинів, таких як геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. Встановлення відповідальності за такі порушення є фундаментальним юридичним обов'язком держав і міжнародного співтовариства, що спрямоване на забезпечення справедливості, відновлення прав потерпілих та зміцнення міжнародного правопорядку. Генеральний секретар ООН наголошує на необхідності дотримання верховенства права, забезпечення рівності перед законом та неупередженого правосуддя [1, п. 6]. Попри існуючі міжнародні зобов'язання та національні механізми кримінальної відповідальності за геноцид, воєнні злочини та агресію, значна частина таких злочинів залишається безкарною.

Міжнародний збройний конфлікт між Російською Федерацією (РФ) та Україною триває з 2014 року. Офіційним початком агресії РФ вважається 20 лютого 2014 року, коли було зафіксовано порушення державного кордону України та блокування українських військових частин у Криму. Подальша анексія Криму 18 березня 2014 року була засуджена міжнародною спільнотою, зокрема Генеральною Асамблеєю ООН у резолюції A/RES/71/205, де було підтверджено невизнання анексії та зафіксовано систематичні порушення прав людини на окупованій території [2].

Збройний конфлікт на сході України загострився після нелегітимних «референдумів» у травні 2014 року, коли так звані «ДНР» та «ЛНР» оголосили про свою «незалежність». РФ підтримувала ці утворення військами та озброєнням, що сприяло подальшій ескалації конфлікту. Мінські угоди (2014, 2015) не привели до сталого припинення бойових дій. У лютому 2022 року РФ визнала «ДНР» та «ЛНР», після чого 24 лютого розпочала повномасштабну агресію проти України. Дії РФ були засуджені міжнародною спільнотою, зокрема в резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/ES-11/1 від 2 березня 2022 року [3].

Воєнні злочини, вчинені на тимчасово окупованих територіях України, підпадають під дію статей 6, 7, 8 та 8 bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду [4]. До таких злочинів належать:

- масові вбивства, катування, сексуальне насильство (Буча, Маріуполь, Троїтанець);
- руйнування житлової інфраструктури (Харків, Маріуполь, Краматорськ);
- мародерство;
- знищення медичних, освітніх, культурних об'єктів та обстріли цивільних об'єктів [5].

Злочини, вчинені РФ на території України, потребують належної правової оцінки, а винні особи повинні бути притягнуті до відповідальності відповідно до норм міжнародного права та принципів невідворотності покарання.

Відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду [4], МКС має юрисдикцію щодо воєнних злочинів, вчинених у межах збройної агресії Російської Федерації проти України. Його діяльність ґрунтується на принципі комплементарності, що передбачає пріоритет національних органів правосуддя у розслідуванні та притягненні винних осіб до відповідальності. З метою виконання своїх міжнародних зобов'язань Україна має забезпечити належне розслідування воєнних злочинів, а також ефективне збирання доказів, що відповідають міжнародним стандартам.

Смирнов М.І. підкреслює, що забезпечення ефективного розслідування воєнних злочинів та дотримання міжнародних стандартів збирання доказів є не лише виконанням зобов'язань, передбачених Римським статутом, але й важливим елементом для зміцнення міжнародної довіри до правової системи України [6, с. 542]. Для реалізації цього завдання в Україні було ухвалено низку законодавчих ініціатив, спрямованих на посилення співпраці з Міжнародним кримінальним судом (МКС). Однією з таких ініціатив став Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» [7], який набув чинності 20 травня 2022 року. Цей закон врегулював низку важливих аспектів, зокрема процедуру арешту осіб на запит МКС, захист інформації, що стосується національної безпеки, компенсацію витрат на співпрацю з Судом та уточнення прав осіб, яких це стосується. Згідно зі статтею 12(2) Римського статуту [4], країни мають першочергове право здійснювати кримінальне переслідування за міжнародні злочини. Міжнародний кримінальний суд може втрутитися лише у випадку, якщо національні органи неспроможні або відмовляються здійснювати розслідування або кримінальне переслідування відповідних злочи-

нів. Враховуючи це, зміцнення співпраці з МКС є важливим кроком для покращення ефективності національної правової системи та реалізації міжнародних зобов'язань України в контексті розслідування воєнних злочинів.

У 2014 році Україна, хоча й не була учасницею Римського статуту, визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду відповідно до статті 12(3) *Римського статуту*. Україна подала дві декларації, що стосувалися подій на Майдані та злочинів, вчинених після 20 лютого 2014 року.

Для виконання міжнародних зобов'язань у галузі кримінального правосуддя Верховна Рада України ухвалила кілька важливих законодавчих актів. Одним з них стала Заява Верховної Ради України від 25 лютого 2014 року № 790-VII [8], яка передбачала визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо злочинів проти людяності, скоєних вищими посадовими особами держави, що призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних протестів, що відбувалися з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. 4 лютого 2015 року Верховна Рада ухвалила Постанову № 145-VIII [9], яка розширила юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на воєнні злочини та злочини проти людяності, скоєні посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних угруповань «ДНР» і «ЛНР», що також призвели до серйозних наслідків та масового вбивства українських громадян.

11 грудня 2020 року прокурор МКС заявив, що є достатні підстави для визнання наявності воєнних злочинів та злочинів проти людяності в Україні. 25 лютого 2022 року, після початку повномасштабного вторгнення РФ, прокурор Карім Ахмад Хан заявив про намір розслідувати акти геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини [11]. 28 лютого того ж року він оголосив про початок повного розслідування, а 2 березня отримав направлення від 39 держав, що дозволило офіційно розпочати процес розслідування відповідно до статті 14 Римського статуту [4]. 3 березня 2022 року в Україну прибула слідча група МКС для збору доказів і проведення розслідувань. Ці кроки засвідчують важливість співпраці між Україною та МКС у боротьбі з воєнними злочинами та забезпеченні міжнародної справедливості в умовах збройного конфлікту. У листопаді 2022 року Окружний суд Гааги визнав, що Росія контролювала так звану «ДНР» з 2014 року, що підтверджено у справі щодо збиття МН17. Міжнародний кримінальний суд (МКС) розслідує злочини Росії на території України з початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року [12]. У травні 2022 року Верховна Рада ухвалила Закон України від 03.05.2022 № 2236-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», який дозволив Офісу прокурора МКС проводити розслідування в Україні [13]. Розслідування розпочалося після звернення 43 країн-учасниць Римського статуту. Вперше в історії МКС став учасником Спільної слідчої групи за участю України та низки європейських країн. Воєнні злочини Росії включають вбивства, катування, зґвалтування, знищення культурної спадщини, обмеження української мови та ідеологічний вплив на окупованих територіях. Україна співпрацює з міжнародними партнерами, зокрема ЄС та Євроюстом, у зборі доказів та розслідуванні злочинів. Очікується, що створення спеціального трибуналу для злочину агресії залишатиметься на порядку денному [12].

Історичні прецеденти свідчать про ефективність міжнародних трибуналів у переслідуванні воєнних злочинців. Зокрема, Міжнародний трибунал для колишньої Югославії, створений Радою Безпеки ООН у 1993 році, розглядав справи щодо злочинів, скоєних під час конфліктів на території колишньої Югославії, і виніс 90 обвинувальних вироків. Досвід цього трибуналу має велике значення для України, яка внаслідок агресії Росії постала перед серйозним викликом у виявленні та покаранні осіб, відповідальних за воєнні злочини на її території. У цьому контексті важливою є міжнародна співпраця, яка забезпечує не лише засудження злочинців, а й реальне виконання вироків міжнародних судів. Зокрема, Закон України від 16 травня 2012 року № 4703-VI [14], який ратифікував Угоду між Україною та ООН про виконання вироків МТКЮ, є важливим кроком у забезпеченні правосуддя. Ратифікація цієї угоди дозволяє Україні виконувати рішення МТКЮ на своїй території, що є необхідним для інтеграції національного правосуддя в міжнародну систему. Таке співробітництво між Україною та міжнародними правовими інститутами, зокрема з Міжнародним кримінальним судом (МКС), дозволяє інтегрувати національне законодавство з міжнародними стандартами правосуддя та зміцнити боротьбу з безкарністю за воєнні злочини.

21 серпня 2024 року Верховна Рада України ухвалила Закон України № 3909-IX [15] щодо ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) та його поправок. Як зазначив парламентський Комітет із питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва, необхідність ратифікації зумовлена тим, що МКС є ключовим міжнародно-правовим механізмом для притягнення до відповідальності воєнних злочинців, зокрема російських [16]. Крім того, ухвалення цього рішення є зобов'язанням України відповідно до статті 8 Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [17]. Ратифікація Римського статуту та відповідні законодавчі зміни становлять важливий крок для посилення співпраці з МКС. Водночас на практиці можуть виникати труднощі у виконанні рішень суду, зокрема щодо екстрадиції та міжнародної взаємодії. Одна з основних проблем полягає в тому, що юрисдикція МКС щодо злочину агресії обмежена: такі справи розглядаються лише за умови, що обидві сторони конфлікту є учасниками Статуту. Очікується, що у 2024 році Асамблея країн-учасниць розгляне питання про внесення змін до цієї норми, що могло б усунути наявні обмеження. Хоча приєднання до Римського статуту розширює можливості України у співпраці з МКС, у процесі імплементації положень документа в національне законодавство залишаються певні виклики. Важливо також зазначити, що інтеграція норм міжнародного кримінального права у внутрішню правову систему України сприятиме гармонізації законодавства з міжнародними стандартами. Це підвищить ефективність боротьби з найтяжчими злочинами, покращить механізми правосуддя та сприятиме розвитку судової системи відповідно до вимог міжнародного права. Таким чином, хоча ухвалення рішення про ратифікацію Римського статуту є значним прогресом на шляху до міжнародного правосуддя, низка питань потребує подальшого врегулювання. Для повноцінної реалізації положень Статуту та ефективної співпраці з міжнародними партнерами необхідно усунути наявні правові обмеження, що стосуються юрисдикції МКС, екстрадиції та імплементації норм міжнародного права у національне законодавство.

Висновки. Міжнародний кримінальний суд (МКС) займається розслідуванням воєнних злочинів, злочинів проти людяності та ймовірного геноциду, скоєних на території України з 2014 року. Україна подала дві заяви про визнання юрисдикції МКС: першу – у 2014 році, що стосувалася подій Революції Гідності, і другу – у 2015 році, яка охоплювала злочини, вчинені під час анексії Криму та війни на Донбасі. З початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації (РФ) в 2022 році, прокурор МКС Карім Хан відкрив повноцінне розслідування. Справи, розпочаті у 2014–2015 роках, включають розгляд масових убивств протестувальників під час Революції Гідності, політичні переслідування в Криму, незаконні арешти, викрадення та тортури українських активістів і кримських татар, а також воєнні злочини, скоєні під час бойових дій на Донбасі. Докази цих злочинів збиралися як національними органами, так і міжнародними слідчими. Після 2022 року розслідування зосереджене на воєнних злочинах, зокрема масових убивствах мирного населення в Бучі, Ізюмі, Маріуполі, Херсоні, ракетних ударах по цивільних об'єктах, катуваннях і депортації українських дітей. Одним із перших рішень МКС стало видача ордерів на арешт президента РФ Володимира Путіна та уповноваженої з прав дитини Марії Львової-Белової в 2023 році за незаконне переміщення дітей. Подальші можливі рішення в цих справах включають видачу ордерів на арешт інших високопосадовців РФ та командирів, які віддавали накази або безпосередньо брали участь у скоєнні злочинів. Суд також може офіційно кваліфікувати дії російських військових як воєнні злочини, злочини проти людяності або навіть геноцид, що створить юридичне підґрунтя для міжнародних санкцій і подальших судових процесів. Також розглядається можливість створення спеціального міжнародного трибуналу, подібного до Нюрнберзького або Гаазького трибуналів, для розгляду злочинів РФ. Ще одним варіантом є розгляд окремих справ у національних судах України, які можуть винести рішення щодо воєнних злочинців, навіть заочно. Крім того, країни, що мають універсальну юрисдикцію, можуть судити підозрюваних на своїй території у разі їх затримання. У перспективі визнання геноциду або системних злочинів може посилити політичний тиск на РФ, сприяти збільшенню воєнної та фінансової підтримки України, а також створенню механізму компенсації збитків. Важливим кроком у цьому напрямку стало рішення Верховної Ради України, яка ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. Це дозволяє Україні повністю інтегруватися в систему міжнародного кримінального правосуддя, спрощує співпрацю з МКС і зміцнює правові механізми притягнення до відповідальності осіб, винних у найтяжчих злочинах. Таким чином, МКС продовжує розслідування, а подальші рішення можуть мати як судовий, так і політичний вплив на хід війни та майбутню відповідальність винних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The rule of law and transitional justice in conflict and postconflict societies. Доповідь Генерального Секретаря. Документ ООН S/2004/616. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/527647?ln=ru> (Дата звернення 14.03.2025 р.)
2. Положення в галузі прав людини в Автономній Республіці Крим та місто Севастополь (Україна). Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй A/RES/71/205 від 19.12.2016 р. URL: <https://www.un.org/> (дата звернення 14.04.2025 р.)
3. Агресія проти України. Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй A/RES/ES-11/1 від 02.03.2022 р. URL: <https://www.dw.com/en/ukraine-icc-to-investigate-suspected-war-crimes-as-it-happened/a-60977270> (дата звернення 14.03.2025 р.)
4. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf> (дата звернення 14.03.2025 р.)
5. Report on Violations of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity committed in Ukraine since 24 February 2022, by Professors Wolfgang Benedek, Veronika Bilková and Marco Sassòli. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/a/515868.pdf> (дата звернення 14.03.2025 р.)
6. Смирнов М.І. Концептуальні питання ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду та співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом в контексті військової агресії Росії проти України. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 1. С. 542–546
7. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом : Закон України від 03.05.2022 № 2236-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення: 14.03.2025).
8. Заява Верховної Ради України від 25.02.2014 № 790-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text> (дата звернення: 28.03.2025).
9. Постанова Верховної Ради України № 145-VIII від 8 вересня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text> (дата звернення: 28.03.2025).
10. Дульнєва Н. Міжнародний кримінальний суд. Питання і відповіді. *Судоустрій і судочинство в Україні*. 2007. № 1. С. 111–114.
11. Khan, Karim Ahmad. Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: «I have decided to proceed with opening an investigation.» ICC. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-i-have-decided-proceed-opening> (дата звернення 14.03.2025 р.)
12. Borger, Julian. ICC prosecutor to investigate possible war crimes in Ukraine. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/feb/28/ukraine-russia-belarus-war-crimes-investigation-the-hague> (дата звернення 14.03.2025 р.)
13. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом : Закон України від 03.05.2022 № 2236-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення: 14.03.2025).
14. Про ратифікацію Угоди між Україною та Організацією Об'єднаних Націй про виконання вироків, винесених Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії : Закон України від 16.05.2012 № 4703-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4703-17#Text> (дата звернення: 28.03.2025).
15. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (дата звернення: 28.03.2025).
16. Комітет з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва. Верховна Рада України: <https://komzak.rada.gov.ua/> (дата звернення: 28.03.2025).
17. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, опей КИМ <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.8>

ЗАХИСТ ПРАВ ЖІНОК В МІЖНАРОДНОМУ ГЕНДЕРНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Загрішева Н.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права
ВНЗ «Київський університет ринкових відносин»
ORCID: 0000-0002-3605-8912
e-mail: N.Zagrisheva@gmail.com*

Загрішева Н.В. Захист прав жінок в міжнародному гендерному законодавстві.

У сучасному міжнародному праві напрям захисту від проявів гендерної нерівності займає одне з ключових місць. Держави-члени Організації Об'єднаних Націй доклали значних зусиль для формування нормативної бази, спрямованої на забезпечення гендерної рівності та усунення всіх форм дискримінації щодо жінок. У результаті цього на міжнародному рівні сформовано гендерне законодавство, яке містить більш ніж 30 конвенцій, договорів, протоколів, які забезпечують захист прав жінок у політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах суспільного життя. Завдяки цим зусиллям міжнародна спільнота створила потужний правовий фундамент для захисту та просування прав жінок у глобальному масштабі. Метою цієї статті є дослідження формування міжнародного гендерного законодавства в частині захисту прав жінок. Генезис міжнародного гендерного законодавства в частині захисту прав жінок можна поділити на 5 етапів. Формуванням законодавства кожного етапу відбувалося під впливом розвитку суспільства певної доби. Так, перший етап схарактеризований поступовим рухом до розуміння необхідності виокремлення та закріплення норм щодо недопущення гендерної дискримінації, формування окремого напрямку захисту прав жінки. Другий етап відзначений прийняттям одного з найважливіших документів людства, який вплинув на формування всього міжнародного законодавства - Статуту ООН. Принципи закріплені у Статуті ООН створили передумови розробки та впровадження ряду конвенцій щодо недопущення дискримінації жінки. Найголовнішим досягненням третього етапу стало прийняття Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Принципи цієї конвенції обумовили подальший розвиток міжнародного гендерного законодавства в частині захисту прав жінок. Четвертий етап сформував ключові міжнародні документи, які стали основою глобальної політики у сфері забезпечення прав жінок та гендерної рівності. Метою п'ятого етапу є удосконаленням законодавства, прийнятого до початку 21 століття, в т.ч. врахування впливу новітніх технологій на захист прав людини, в т.ч. захисту прав жінок.

Ключові слова: гендерне законодавство, гендерна дискримінація, міжнародне регулювання гендерної рівності, права людини, права жінки.

Zahrisheva N.V. Protection of women's rights in international gender legislation.

In modern international law, the direction of protection against manifestations of gender inequality occupies one of the key places. Member States of the United Nations have made significant efforts to form a regulatory framework aimed at ensuring gender equality and eliminating all forms of discrimination against women. As a result, gender legislation has been formed at the international level, which includes more than 30 conventions, treaties, protocols, which ensure the protection of women's rights in political, economic, social, cultural and other spheres of public life. Thanks to these efforts, the international community has created a strong legal foundation for the protection and promotion of women's rights on a global scale. The purpose of this article is to study the formation of international gender legislation in terms of protecting women's rights. The genesis of international gender legislation in terms of protecting women's rights can be divided into 5 stages. The formation of legislation at each stage was influenced by the development of society at a particular time. Thus, the first stage is characterized by a gradual

movement towards understanding the need to separate and consolidate norms for preventing gender discrimination, and the formation of a separate direction for the protection of women's rights. The second stage is marked by the adoption of one of the most important documents of humanity, which influenced the formation of all international legislation - the UN Charter. The principles enshrined in the UN Charter created the prerequisites for the development and implementation of a number of conventions on the prevention of discrimination against women. The most important achievement of the third stage was the adoption of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. The principles of this convention determined the further development of international gender legislation in terms of the protection of women's rights. The fourth stage formed key international documents that became the basis of global policy in the field of ensuring women's rights and gender equality. The goal of the fifth stage is to improve legislation adopted before the beginning of the 21st century, including taking into account the impact of new technologies on the protection of human rights, including the protection of women's rights.

Key words: gender legislation, gender discrimination, international regulation of gender equality, human rights, women's rights.

Постановка проблеми. У сучасному міжнародному праві напрям захисту від проявів гендерної нерівності займає одне з ключових місць. Держави-члени Організації Об'єднаних Націй доклали значних зусиль для формування нормативної бази, спрямованої на забезпечення гендерної рівності та усунення всіх форм дискримінації щодо жінок. У результаті цієї роботи на міжнародному рівні сформовано гендерне законодавство, яке містить більш ніж 30 конвенцій, договорів, протоколів, які забезпечують захист прав жінок у політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах суспільного життя. Завдяки цим зусиллям міжнародна спільнота створила потужний правовий фундамент для захисту та просування прав жінок у глобальному масштабі.

Метою цієї статті є дослідження формування міжнародного гендерного законодавства в частині захисту прав жінок.

Стан опрацювання проблематики. Витоками формування гендерного законодавства в частині захисту прав жінок на міжнародному рівні є загальне визнання прав людини як універсальних та неподільних, що сформувалося після Другої світової війни, а також поступове усвідомлення необхідності спеціального захисту прав жінок з огляду на системну дискримінацію, яку вони зазнавали в різних сферах життя.

Універсальність прав людини означає, що держава відповідає перед своїм народом і міжнародним співтовариством за дотримання зобов'язань, які вона бере на себе, приєднуючись до міжнародних договорів з прав людини. У сучасному світі державний суверенітет уже давно не є абсолютним. Він обмежений як ззовні (у результаті фактичної взаємозалежності країн і народів), що знаходить юридичне вираження в підпорядкуванні держав міжнародному праву й у появі міжнародних структур з наднаціональними повноваженнями, так і зсередини, тому що повновладдя держави навіть на власній території обмежено невід'ємними правами й свободами особи, відповідальністю перед громадянином [1, с. 31–35].

Виклад основного матеріалу. Формування міжнародного та національного законодавств захисту прав людини та громадянина відбулося під впливом релігійних, громадських, соціальних, особистих, моральних, просвітницьких чинників та встановлення рівноваги між індивідуальними та колективними інтересами. [2, с. 118–124].

Ретроспектива розвитку міжнародного гендерного законодавства відображена у науковій праці Н.В. Щербак. Зазначається, що пріоритетним напрямом діяльності більшості міжнародних організацій (зокрема, ООН, Ради Європи, ЄС та інших) стало вироблення та впровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення гендерної рівності. Результатом цієї роботи стала розробка потужної міжнародної правової бази з цього питання. Україною ратифіковані основоположні міжнародні договори у сфері протидії дискримінації, що стає правовою основою впровадження міжнародних стандартів принципу недискримінації у внутрішнє законодавство, у т.ч. з питань гендерних відносин. [3, с. 153–165].

О.М. Руднева пропонує розділяти міжнародні договори та конвенції відповідно до характеру змісту за наступними категоріями:

1. Протекціоністські конвенції, які ґрунтуються на традиційному баченні жінки як особи, що потребує особливого соціального захисту й не здатна займатися певною діяльністю. Прикладом

є Конвенція про нічну працю жінок у промисловості (1948) та Конвенція про заборону жіночої праці на підземних роботах у шахтах (1935).

2. Кореляційні конвенції, мета яких – покращити становище жінок у тих сферах, де вони історично були в менш вигідному становищі порівняно з чоловіками. Серед них – Конвенція про громадянство одруженої жінки (1957), Конвенція про охорону материнства (1952), Додаткова конвенція про скасування рабства та подібних інститутів (1956), Конвенція про шлюбний вік та реєстрацію шлюбів (1962), а також Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами (1950).

3. Недискримінаційні конвенції, які виходять із принципу рівності прав і можливостей, незалежно від біологічної статі. Вони стверджують, що жінки повинні на рівні з чоловіками брати участь у суспільному житті, користуючись усіма його благами та нести рівну відповідальність. До цієї категорії належать: Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960) та Конвенція щодо дискримінації в сфері праці та зайнятості (1958) [4, с. 27].

О.М. Руднева визначає, що в залежності від хронологічного критерію міжнародні договори поділяються на три групи: сформовані у періоди 1945–1975; 1976–1985 роки та окремо виділяє Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [4, с. 28]

На наш погляд класифікація за хронологічним критерієм є справедливою, і на нашу думку, виділяються наступні етапи:

1 етап: до 1945 року. Релігійні, громадські, соціальні, особисті, моральні, просвітницькі чинники та встановлення рівноваги між індивідуальними та колективними інтересами є базисом формування міжнародного законодавства. На цьому етапі відбувається поява, становлення та удосконалення понять «права людини», «захист прав людини» та інших. Етап розвитку гендерного законодавства до прийняття Статуту ООН схарактеризований поступовим рухом до розуміння необхідності виокремлення та закріплення норм щодо недопущення гендерної дискримінації, формування окремого напрямку захисту прав жінки. Надамо загальну характеристику певним, на наш погляд, найбільш знаковим, міжнародним актам цього періоду.

Берлінський акт 1885 року, також відомий як Акт Берлінської конференції або Генеральний акт Берлінської конференції, був укладений за результатами міжнародної конференції в Берліні, яка тривала з листопада 1884 до лютого 1885 року. Основною метою цієї конференції було врегулювання суперечностей між європейськими державами щодо колонізації Африки та встановлення принципів їхньої взаємодії в регіоні. Прямого захисту прав людини акт не містив, однак це був один з перших документів, який визнавав: Потребу у припиненні рабства; Принципи гуманного ставлення до тубільних народів (на папері). У Берлінському акті відсутні згадування про дискримінацію за статтю, про захист прав жінок.

Гаазькі конвенції (1899, 1907). Встановлювали правила ведення війни та захисту цивільного населення, військовополонених. Одна з перших спроб гуманізації збройних конфліктів. Перша Гаазька конференція (1899) скликана за ініціативи Миколи II. Головна мета: обмежити збройні конфлікти, запобігти гонці озброєнь. Основні документи 1899 року: Конвенція про закони та звичаї сухопутної війни; Конвенція про мирне вирішення міжнародних спорів (створено Постійний арбітражний суд); Декларації про заборону деяких видів зброї (вибухові кулі, задушливі гази тощо). Друга Гаазька конференція (1907) скликана вже з ініціативи США. Значно ширша за першу за кількістю учасників і документів. Основні документи 1907 року: – деталізація правил війни: поведження з військовополоненими, статус шпиталів, шпитальних кораблів, нейтралітет; – заборона нападів на цивільне населення; – обов'язок гуманного поведження з особами, що не беруть участь у воєнних діях. Мета Гаазьких конвенцій: обмеження жорстокості війни; кодифікація звичасового права війни; захист цивільного населення і власності; вирішення спорів мирним шляхом. Вплив на права жінок: Непряма охорона. Хоча жінки не згадувалися окремо, Гаазькі конвенції забезпечували захист цивільного населення – а більшість цивільних у прифронтових зонах були саме жінки, діти та літні люди. Наприклад, заборонялося: гвалтування, пограбування домівок; напади на медичних працівників (багато з яких були жінками). Роль жінок як медсестер: Гаазькі конвенції узаконювали захист медичного персоналу та шпиталів. Жінки, які працювали медсестрами, отримували офіційний правовий статус як недоторканні в умовах війни. Відсутність рівноправного статусу: жінки були виключені з переговорів, збройних сил і політичних процесів. Вони не мали суб'єктності в міжнародному праві на той час. Висновок. Гаазькі конвенції не

створювали прямих механізмів захисту прав жінок, однак стали фундаментом для гуманітарного захисту цивільного населення, який згодом охопив і гендерну проблематику – особливо в Женевських конвенціях 1949 року та пізніших документах ООН.

Женевська конвенція 1906 року – важливий документ у розвитку міжнародного гуманітарного права, проте стосовно захисту прав жінок вона залишалась дуже обмеженою і не містила прямих згадок про дискримінацію за статевою ознакою. Однією з цілей Конвенції було надання медичної допомоги без дискримінації – незалежно від національності. При цьому розрізнення за статтю не відбувалося. Можна говорити про опосередкований захист прав жінок. Оскільки, багато жінок під час військовий дій були медичними сестрами, і саме вони опинялися в зоні бойових дій. Конвенція гарантувала захист усіх медичних працівників, отже, жінки-медсестри формально підпадали під цей захист.

Статут Ліги Націй (1919) – перша спроба створення глобальної міждержавної організації, яка мала на меті збереження миру та міжнародної співпраці. Він не містив положень про захист прав жінок чи про заборону дискримінації за статтю. Жінки не мали представництва у Лізі, за винятком окремих випадків у допоміжних структурах. Політичні та громадянські права жінок не були темою обговорення. Саме в цей час (1920-ті роки) діяли міжнародні жіночі організації, які тиснули на Лігу: Міжнародна жіноча ліга за мир і свободу (WILPF), яка вимагала включення гендерної рівності до мандату Ліги. Статут відкрив простір для майбутнього розвитку цих ідей у рамках міжнародної спільноти.

Мандатна система Ліги Націй (1919–1930-ті роки). Забезпечувала захист населення на територіях, що втратили суверенітет після Першої світової війни. На жаль, Мандатна система Ліги Націй не передбачала спеціального захисту прав жінок. Попри декларативний намір «захисту народів», жінки залишались невидимими у політичних та правових структурах мандатних територій.

Женевські конвенції (1929). Стосувалися поводження з військовополоненими. Містили конкретні положення про захист їхніх прав. Женевські конвенції 1929 року стали важливим етапом розвитку міжнародного гуманітарного права, але не включали спеціального захисту прав жінок чи заборони дискримінації за статтю. Лише Женевські конвенції 1949 року вперше чітко визнали особливий статус жінок і потребу в їх захисті в умовах війни.

Атлантична хартія (1941). Декларація Рузвельта та Черчилля, яка визначала принципи післявоєнного миру, включно з повагою до прав людини. Атлантична хартія не згадувала прав жінок напряду, але стала фундаментом для глобального визнання прав людини. Саме на її основі було створено ООН, і вже в її статуті та наступних документах чітко зафіксували принцип гендерної рівності.

2 етап: 1945-1975 рр. Статут Організації Об'єднаних Націй (розробка розпочата у 1944–1945 рр.). Підготовлений на завершальному етапі Другої світової війни. У ньому права людини вперше чітко визнано як обов'язковий принцип міжнародного порядку. У Преамбулі прямо сказано: «...підтверджуючи віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок...». Це вперше в історії міжнародного права рівність чоловіків і жінок визнано на глобальному рівні. Наступні статті, як: – стаття 1 (цілі ООН): «...сприяти повазі до прав людини без розрізнення за ознаками раси, статі, мови чи релігії»; – стаття 8: «...Ніякі обмеження за ознакою статі не застосовуються щодо участі чоловіків і жінок на рівних умовах в органах ООН»; – стаття 55 «... сприяти загальній повазі до прав людини та основних свобод без розрізнення за ознаками статі.» на довгі роки заклали основу розвитку та захисту прав людини. Статут ООН – це перший міжнародний документ, який прямо визнав рівність прав жінок і чоловіків як принцип світового порядку. Він відкрив шлях до включення жінок у міжнародні структури, політику, правозахисні ініціативи.

Статут ООН сприяв розробці низці конвенцій, в тому числі щодо заборони гендерної дискримінації: Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності (1951); Конвенція про охорону материнства (1952); Конвенція про політичні права жінок (1953); Конвенція про громадянство одруженої жінки (1957); Конвенція щодо дискримінації у сфері найму та праці (1958); Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960); Конвенція про згоду та взяття шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбу (1962) тощо.

На формування міжнародних документів наступного етапу вплинула Перша всесвітня конференція з питань становища жінок, яка відбулася 19 червня – 2 липня 1975 року у Мехіко (Мексика). Вона стала першою глобальною зустріччю з питань становища жінок. До ключових досяг-

нень відносяться: – ухвалення Мексиканської декларації, в якій проголошено рівність між чоловіками та жінками як невід’ємну умову розвитку та миру; – пропозиція провести Десятиріччя жінки (1976–1985) та створити відповідну програму дій; – заклик до держав-членів здійснювати політику, що сприяє участі жінок у всіх сферах життя – політичній, економічній, соціальній та культурній. У Мексиканській декларації визнавалася ключова роль жінок у соціально-економічному розвитку, особливо в країнах, що розвиваються, та підкреслювалася потреба в активному залученні жінок до процесів планування, виробництва і прийняття рішень на всіх рівнях. Значну увагу декларація приділяла темі миру, визначаючи, що жінки відіграють важливу роль у його збереженні як матері, виховательки, працівниці й лідерки. Було підкреслено, що мир є необхідною умовою для досягнення рівноправ’я та сталого розвитку. Учасники конференції зобов’язувалися розробити національні програми дій для підтримки рівноправ’я жінок, забезпечити їхній доступ до освіти, охорони здоров’я, праці, а також сприяти подоланню гендерних стереотипів. Таким чином, Мексиканська декларація заклала ідеологічні та правові основи для подальших міжнародних документів у сфері прав жінок.

3 етап: 1976-1985 рр. Зазначимо, що цей етап дістав назву Десятиріччя жінки, яке оголошено ООН. Найголовнішим досягненням стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН та подальша ратифікація країнами світу Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) (1979), яка має універсальне та комплексне охоплення. Цей документ став основоположним у міжнародній системі захисту прав жінок, встановивши чіткі зобов’язання для держав-учасниць щодо забезпечення рівних прав і можливостей для жінок у всіх сферах життя. До цієї конвенції було прийнято також Факультативний протокол, який дозволяє жінкам звертатися зі скаргами про порушення їхніх прав до Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок.

Проривним елементом Конвенції стало узагальнення проявів форм дискримінації щодо жінок та погодження на їх усунення, у разі ратифікації. Так, держава-учасниця Конвенції зобов’язується:

а) включити принцип рівноправності чоловіків і жінок у свої національні конституції або інше відповідне законодавство, якщо цього ще не було зроблено, та забезпечити за допомогою закону й інших відповідних заходів практичне здійснення цього принципу;

б) вживати відповідних законодавчих та інших заходів, включаючи санкції там, де це необхідно, що забороняють будь-яку дискримінацію щодо жінок;

в) встановити юридичний захист прав жінок на рівній основі з чоловіками та забезпечити за допомогою компетентних національних судів та інших державних установ ефективний захист жінок проти будь-якого акту дискримінації;

г) утримуватися від вчинення будь-яких дискримінаційних актів або дій щодо жінок та гарантувати, що державні органи та установи діятимуть відповідно до цього зобов’язання;

д) вживати всіх відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок з боку будь-якої особи, організації або підприємства;

е) вживати всіх відповідних заходів, включаючи законодавчі, щодо зміни або скасування чинних законів, постанов, звичаїв і практики, що являють собою дискримінацію щодо жінок;

ж) скасувати всі положення свого кримінального законодавства, що являють собою дискримінацію щодо жінок.

Прикладом важливості вищевикладеного є Ботсвана. Африканська Хартія прав людини та народів у ст. 2 закріплює користування всіма права та свободами цієї хартії без будь-якої дискримінації. Це погано реалізується у Африці, так як особи дискримінуються за ознакою статі, релігії, мови тощо. Питання по дискримінації за ознакою статі було розглянуто у казусі Генеральним Прокурором Ботсвани проти Unity Dow. Нижній суд зробив посилання на Міжнародні договори з прав людини, що ратифіковані Ботсваною, для того, щоб повідомити свій висновок, що наявність або відсутність слова «стать» серед заборонених в умовах дискримінації в конституції Ботсвани не означає, що дискримінація за цією ознакою дозволяється в конституції. Суддя визнав, що хартія не являється зобов’язуючим законом у порівнянні з законодавством, прийнятим парламентом, але національне законодавство має робити тлумачення для того, щоб уникнути конфлікту з обов’язком Ботсвани перед Хартією. Цей казус був прямо пов’язаний з питанням про громадянство, де діти від шлюбу громадянки Ботсвани з іноземцем втрачали громадянство Ботсвани. Відповідно до міжнародного гендерного права та у відповідності до обов’язків Ботсвани як держави, включаючи ст. 2 Африканської Хартії, більшістю голосів суд прийшов до висновку, що конститу-

ція Ботсвани містить порушення. В результаті цього парламент Ботсвани вніс зміни до закону про громадянство. Це свідчить про вплив універсальних норм права людини на внутрішньодержавну правову систему [5].

На цьому етапі становлення міжнародного гендерного законодавства з недопущення дискримінації жінок було проведено:

- другу всесвітню конференцію з питань становища жінок у Копенгагені (Данія) (14–30 липня 1980). Метою якої була оцінка прогресу, досягнутого після конференції в Мехіко, та перегляд завдань у межах Десятиріччя жінки. До ключових досягнень прийняття відноситься Програми дій з 1980 року, яка зосередила увагу на трьох головних напрямках: освіта, зайнятість, охорона здоров'я. Наголос на усуненні структурних бар'єрів для жінок, зокрема через реформу законодавства та практики. Підтвердження необхідності ратифікації Конвенції CEDAW (ухваленої роком раніше).

- третю всесвітню конференцію з питань становища жінок у Найробі (Кенія) (15–26 липня 1985). Однією з цілей зібрання підбиття підсумків заходів, проведених під час Десятиріччя жінки. До ключових досягнень конференції відносяться: – ухвалення Найробських стратегій на 1985–2000 роки – першої глобальної узгодженої програми для досягнення рівності між чоловіками та жінками. Серед основних напрямків Найробських стратегій були: забезпечення рівного політичного представництва жінок в органах влади шляхом впровадження законодавчих змін та застосування тимчасових спеціальних заходів, зокрема квот; усунення дискримінаційних норм у законодавстві, що стосуються шлюбу, сімейного життя, спадкування та громадянства; розширення економічних можливостей жінок, включаючи доступ до освіти, професійної підготовки, кредитування та ресурсів; визнання та врахування неоплачуваної праці жінок у домогосподарствах у системах соціального забезпечення та статистиці. Значну увагу приділено також питанням охорони здоров'я, зокрема репродуктивному здоров'ю, доступності медичних послуг та зниженню материнської смертності. Окремий розділ було присвячено боротьбі з усіма формами насильства щодо жінок – фізичного, психологічного та сексуального – із закликом створювати ефективні правові механізми захисту та допомоги постраждалим. Вперше жінки з країн, що розвиваються, отримали реальну платформу для вираження своїх проблем і потреб.

4 етап: 1985–2000 рр. До найголовніших документів цієї групи відносяться Пекінська декларація та Платформа дій. Вони є ключовими міжнародними документами, прийнятими на Четвертій всесвітній конференції з питань становища жінок, яка відбулася в Пекіні (Китай) з 4 по 15 вересня 1995 року під егідою ООН. Ці документи стали основою глобальної політики у сфері забезпечення прав жінок та гендерної рівності. Пекінська декларація є політичним документом, у якому держави-учасниці підтвердили свою відданість цілям гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок. У ній визнається, що права жінок є невід'ємною складовою частиною прав людини, а також наголошується, що розвиток, мир і рівність неможливі без повноцінної участі жінок у процесах прийняття рішень у всіх сферах життя. Платформа дій – це практичний документ стратегічного характеру, який містить дванадцять критичних напрямків (сфер занепокоєння), що потребують активних дій для покращення становища жінок. У документі запропоновано конкретні стратегії та кроки, які мають бути вжиті урядами, міжнародними організаціями та громадянським суспільством для подолання гендерних нерівностей. До цих сфер належать: жінки та бідність, освіта і професійна підготовка, охорона здоров'я, насильство щодо жінок, участь жінок у збройних конфліктах, економічна діяльність жінок, їхня участь у політичному та громадському житті, функціонування інституційних механізмів для забезпечення рівності, права людини жінок, роль жінок у медіа, участь у питаннях навколишнього середовища, а також захист прав дівчат. Загалом Пекінська платформа дій є найповнішим та всеохоплюючим міжнародним планом із просування прав жінок. Вона залишається еталоном для формування національної та міжнародної політики у сфері гендерної рівності, а також надихнула розроблення національних планів дій у багатьох країнах, зокрема і в Україні. Крім того, до цієї групи відносяться наступні документи: Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 26.01.1987; Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 25.12.1990; Конвенція про права дитини, яка містить норми щодо захисту дівчат 27.02.1991 та інші.

5 етап: з 2001 року по теперішній час. Цей етап схарактеризован удосконаленням законодавства, прийнятого до початку 21 століття. Поява новітніх технологій суттєво вплинула на всі

сфери життя та призвела до необхідності удосконалення процесів захисту прав людини, в т.ч. захисту прав жінок, на виклики сьогодення. До документів цього етапу відносяться: Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 05.06.2003; Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 23.06.2004; Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 21.07.2006; Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари 16.03.2007.

Висновки. Генезис міжнародного гендерного законодавства в частині захисту прав жінок можна поділити на 5 етапів. Формуванням законодавства кожного етапу відбувалося під впливом розвитку суспільства певної доби. Так, перший етап схарактеризован поступовим рухом до розуміння необхідності виокремлення та закріплення норм щодо недопущення гендерної дискримінації, формування окремого напрямку захисту прав жінки. Другий етап відзначений прийняттям одного з найважливіших документів людства, який вплинув на формування всього міжнародного законодавства - Статуту ООН. Принципи закріплені у Статуті ООН створили передумови розробки та впровадження ряду конвенцій щодо недопущення дискримінації жінки. Найголовнішим досягненням третього етапу стало прийняття Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Принципи цієї конвенції обумовили подальший розвиток міжнародного гендерного законодавства в частині захисту прав жінок. Четвертий етап сформував ключові міжнародні документи, які стали основою глобальної політики у сфері забезпечення прав жінок та гендерної рівності. Метою п'ятого етапу є удосконаленням законодавства, прийнятого до початку 21 століття, в т.ч. врахування впливу новітніх технологій на захист прав людини, в т.ч. захисту прав жінок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колесніченко Н.М. Універсальність прав людини: сучасні підходи до проблеми. *Наукові праці. Політологія*. Випуск 166. Том 178. 2020, с. 31–35.
2. Загрішева Н.В. Сергєєв І.С. *Наше право*. 2025. № 1, с. 118–124. Умови формування міжнародного та національного законодавства захисту прав людини. URL: http://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2025-1/NP_2025_1_118.pdf (дата звернення 01.04.2025).
3. Щербак Н.В. Міжнародні стандарти з питань гендерної рівності та їх упровадження в Україні (в умовах реформування державного управління). *Право та державне управління*. 2020. № 4. стор. 153-165 URL:http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2020/24.pdf(дата звернення 01.04.2025).
4. Руднева О.М. Гендерна рівність у праві України: дис. ... к-та юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2002. 178 с.
5. Attorney General v. Unity Dow Botswana. URL: <https://www.law.cornell.edu/sites/www.law.cornell.edu/files/women-and-justice/Attorney-General-v-Unity-Dow.pdf> (дата звернення 01.04.2025).

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.9>

ЗАХИСТ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ КОМПАНІЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Іващенко В.А.,
*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0002-3230-8304*

Кузьмінський О.О.,
*адвокат, кандидат юридичних наук,
викладач кафедри інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0001-6645-0619*

Іващенко В.А., Кузьмінський О.О. Захист ділової репутації компанії та індивідуальної професійної діяльності у практиці Європейського суду з прав людини.

У статті досліджується складне питання правового захисту ділової репутації юридичних осіб і професійної діяльності фізичних осіб у контексті застосування ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенції), яка гарантує право власності. Автори приділяють увагу аналізу практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), де ділова репутація та професійна діяльність дедалі частіше розглядаються як об'єкти, що підпадають під захист цієї норми у разі завдання їм шкоди внаслідок втручання – переважно з боку держави або інших осіб.

Аналізуються ключові рішення Суду, що стосуються завдання шкоди діловій репутації, яка є нематеріальним активом, а посягання на неї, включно з втручанням у професійну практику, завжди має матеріальний вимір. В основі дослідження лежить концепція розширеного тлумачення поняття «власність» у рішеннях ЄСПЛ, де Суд безпосередньо чи опосередковано визнає, що втрата клієнтури, неможливість здійснювати професійну діяльність або шкода діловій репутації можуть кваліфікуватися як втручання у право мирно володіти майном.

Проаналізовані в статті судові рішення по суті стали прецедентами та мають вплив на національну юридичну практику і правову систему. Визнання ділової репутації та професійної клієнтури ЄСПЛ, що становлять специфічний різновид права власності, має важливе значення для розвитку правового регулювання у сфері захисту ділової репутації компаній як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Результати дослідження сприяють кращому розумінню специфіки тлумачення ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції. Вони демонструють можливі напрями формулювання вимог скарги до ЄСПЛ щодо порушення конвенційних прав. Стаття становить цілісний внесок у розуміння проблем і перспектив розвитку захисту ділової репутації компаній у сучасному світі. Зокрема, розглядається проблема надмірного регулювання або втручання з боку державних органів, що може призводити до порушення ст. 1 Протоколу № 1, якщо такі дії спричиняють непропорційне втручання в економічну діяльність або необґрунтоване знищення ділової репутації.

Автори акцентують увагу на тому, що Європейський суд з прав людини розглядає питання шкоди, завданої діловій репутації, не лише в розрізі ст. 1 Протоколу 1, а й у контексті порушень прав, передбачених іншими статтями Конвенції. У статті також аналізується взаємозв'язок між правом на захист репутації, яке розглядається у контексті статті 10 Конвенції, та економічними аспектами цього захисту, коли ділова репутація має матеріальний вимір.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, права людини, право власності, ділова репутація, професійна клієнтська база.

Ivashchenko V.A., Kuzminskyi O.O. Protection of a company's business reputation and individual professional activity in the case law of the European Court of Human Rights.

The article explores the complex issue of legal protection of the business reputation of legal entities and the professional activity of individuals within the framework of Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (the Convention), which guarantees the right to property. The authors focus on the analysis of the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR), where business reputation and professional activity are increasingly considered as assets falling under the protection of this provision in cases of damage caused primarily by state interference or by third parties.

The article examines key decisions of the Court concerning harm to business reputation, which is viewed as an intangible asset, while encroachments upon it – including interference with professional practice – are seen as having material consequences. The study is based on the expanded interpretation of the notion of “possessions” in ECtHR jurisprudence, where the Court explicitly or implicitly recognizes that loss of clientele, inability to carry out professional activities, or damage to business reputation may be qualified as interference with the right to peaceful enjoyment of possessions.

The court rulings analyzed in the article have essentially become precedents and significantly influence national legal practice and legal systems. The recognition by the ECtHR of business reputation and professional clientele as a specific form of property rights is of great importance for the development of legal regulation in the field of business reputation protection – both internationally and nationally.

The research findings contribute to understanding the specific interpretation of Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention. They highlight possible directions for formulating claims to the ECtHR concerning alleged violations of Convention rights. The article offers a comprehensive insight into the problems and prospects of business reputation protection in the modern world. In particular, it addresses the problem of excessive regulation or interference by state authorities, which may lead to violations of Article 1 of Protocol No. 1 when such actions result in disproportionate interference with economic activity or unjustified destruction of business reputation.

The authors emphasize that the ECtHR considers harm to business reputation not only under Article 1 of Protocol No. 1, but also in the context of violations of other Convention articles. The article also analyzes the interrelation between the right to reputation (as interpreted within Article 10 of the Convention) and the economic dimensions of such protection, particularly when business reputation acquires material value.

Key words: European Court of Human Rights, human rights, property rights, business reputation, professional clientele.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку демократичного суспільства, що ґрунтується на принципах верховенства права, свободи вираження поглядів та недоторканості приватної сфери, питання захисту ділової репутації набуває особливої ваги. З одного боку, держава зобов'язана гарантувати свободу слова, особливо в контексті суспільно важливих дискусій. З іншого – вона має забезпечити ефективний захист гідності, честі, професійної репутації та права власності осіб, що займаються підприємницькою або професійною діяльністю.

Особливу складність становить правове врегулювання ділової репутації як нематеріального, але економічно значущого активу. У національному правопорядку відсутня усталена практика трактування ділової репутації як об'єкта майнових прав, тоді як практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) демонструє еволюційний підхід до розуміння цього інституту через призму ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція).

У рішенні ЄСПЛ щодо ряду справ простежується тенденція визнання порушення права на мирне володіння майном у випадках шкоди, завданої діловій репутації або професійній клієнтурі. Це створює потребу глибшого аналізу критеріїв, за якими така шкода визнається втручанням у майнові права, а також визначення меж, в яких суд вбачає порушення балансу між публічними інтересами та приватним економічним правом.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного переосмислення статусу ділової репутації в системі захисту прав людини, зокрема у світлі практики ЄСПЛ, а також потребою гармонізації національної судової практики з європейськими стандартами.

Стан опрацювання проблематики. Питання тлумачення ділової репутації як нематеріально-го активу компанії ЄСПЛ, фрагментарно піднімалися у працях вітчизняних науковців, таких як: Н. Фурлей, О. Розгон, В. Іващенко та ін.

Метою дослідження є аналіз практики ЄСПЛ щодо захисту ділової репутації юридичних осіб та індивідуальної професійної діяльності фізичних осіб у контексті застосування ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Виклад основного матеріалу. Ратифікувавши Конвенцію, Україна погодилася з обов'язковою юрисдикцією Європейського суду з прав людини. Відповідно до ст. 32 Конвенції юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і Протоколів до неї [1].

Справедливо відмітити що бачення права власності, на Конвенційному рівні було сформульоване зі значними обмеженнями та включено до Протоколу 1, що набув чинності 18.05.1954 р., а відтак практика ЄСПЛ сформована за роки його існування спрямовувалася на всебічне тлумачення власності до якої на певному етапі ЄСПЛ відніс питання захисту ділової репутації компаній та індивідуальну професійну діяльність.

Для чіткого розуміння підходів ЄСПЛ до застосування ст. 1 Протоколу 1 до захисту ділової репутації, розглянемо розуміння «власності» та майна сформульованого у практиці ЄСПЛ. Так, у справі Маркс проти Бельгії, рішення від 13.06.1979 р., заява № 6833/74, ЄСПЛ зазначив: «Визнаючи, що кожен має право мирно володіти своїм майном, ст. 1 Першого протоколу, по суті, гарантує право власності» [2]. Поняття «майно» у тексті Конвенції не деталізується, натомість ЄСПЛ сформував цілісну практику щодо тлумачення поняття власності та майна розширивши дію Конвенції і на цілий спектр об'єктів та прав, що мають різну правову природу.

Т. Фурлей вказує, що поняття «власність» не обмежується традиційним розумінням майна. Ст. 1 Конвенції під власністю розуміє рухоме та нерухоме майно, кошти, акції, патенти, ліцензії, нематеріальні активи, «законні сподівання» щодо отримання коштів, «гудвіл» [3, с. 129-130].

Схоже твердження наводить і О. Розгон зазначаючи, що «Статтею 1 Протоколу № 1 захищається традиційна концепція власності, що включає рухоме та нерухоме майно (права *in rem*), взаємовідносини між приватними особами (права *in personam*), публічні взаємовідносини, інтелектуальну власність» [4, с. 175]. Така думка є слушною і підкріплюється чисельною практикою.

Здійснюючи тлумачення Конвенції ЄСПЛ у рішенні по справі Коперський проти Словаччини від 23.09.2004 р., заява № 44912/98 сформував правову позицію за якою «заявник може заявляти про порушення ст. 1 Першого протоколу тільки тією мірою, якою оскаржувані рішення стосуються його або його «майна» в сенсі цього положення, тобто майно має вже існувати. Хоча «майном» може бути не лише «існуюче майно», а й вимоги, щодо яких заявник може стверджувати, що він має принаймні «легітимні сподівання» на реалізацію майнового права» [5]. Ділова репутація та клієнтська база є важливими активами для компанії, їхній захист у контексті Європейської конвенції з прав людини залишається складним і залежить від конкретних обставин справи та підходу Суду до тлумачення поняття «майно».

Виходячи з низки справ ЄСПЛ, сформував практику стосовно ділової репутації компанії та індивідуальної професійної діяльності прирівнюючи право на неї до речового права, у тому числі і законних сподівань щодо майна.

Подібна практика є непоодиноким, оскільки ЄСПЛ формулюючи вимоги щодо «прийнятності» скарги акцентує увагу на чіткості формулювання змісту права яке порушено та відповідності порушення тій чи іншій статті Конвенції.

Судова практика показує, що ЄСПЛ в рамках ст.1 Протоколу 1. окремо виділяє ділову репутацію, точніше «добре ім'я», (Ван Марле та інші проти Нідерландів) від 26.06.1986 р., заяви №№ 8543/79, 8674/79, 8675/79, 8685/79 [6]. У скарзі заявники стверджували, що внаслідок дій окремих органів держави відбулося зниження їх доходу та «вартість репутації їх бухгалтерських практик зменшилася. І саме це, завдало втручання у виконання їх права на мирне користування їх майном і частково позбавлено його без компенсації» [6]. На думку суду «завдяки власній праці заявники створили клієнтуру. це мало в багатьох відношеннях характер приватного права і становило активи і, отже, майно у розумінні ст. 1 Протоколу 1» [6]. Як бачимо з рішення, мова йде про

ділову репутацію, яка може бути не прив'язана до зареєстрованої торгової марки, чи комерційного найменування, але завдяки інтелектуальному творчому потенціалу створена фізичною особою за професійним напрямом діяльності упродовж багатьох років і є немайновим активом, що може бути прирівняний до майна.

Важливо зазначити, що ЄСПЛ зазвичай розглядає «гудвіл» (ділову репутацію) як елемент вартості бізнесу або професійної практики, а не як окреме майно. Тому, коли компанія стверджує про втрату клієнтської бази через дії держави або інших осіб, Суд може оцінювати це в контексті загальної вартості бізнесу, але не обов'язково визнавати репутацію або клієнтську базу як окреме «майно», що підлягає захисту за статтею 1 Першого протоколу.

ЄСПЛ у своїй практиці розглядав питання, чи може ділова репутація компанії вважатися «майном» у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, яка гарантує право на мирне володіння своїми володіннями. Зокрема, у справі *Firma EDV für Sie* проти Німеччини рішення від 02.09.2014 р., заява № 32783/08 [7]. Однак ЄСПЛ залишив відкритим питання щодо застосування цієї статті до існуючих обставин визнавши недостатню обґрунтованість скарги.

Практика ЄСПЛ показує, що суд констатує наявність порушених прав та визнаючи втручання в право заявника на мирне володіння майном згідно зі статтею 1 Першого протоколу не задовольняє позовних вимог.

У справі «Дерінг проти Німеччини» рішення від 09.11.1999 р., заява № 37595/97 ЄСПЛ розглядав скаргу колишнього судді Німецької Демократичної Республіки (НДР), якому після воз'єднання Німеччини було анульовано дозвіл на адвокатську діяльність. Так, Заявник обіймав посаду судді в НДР протягом приблизно 20 років. У цій ролі він брав участь у засудженні осіб за дії, які режим вважав неприйнятними, зокрема за спроби втекти на Захід. У 1990 році, незадовго до об'єднання Німеччини, йому було надано дозвіл на адвокатську практику. Проте в 1995 році цей дозвіл було скасовано на підставі закону 1992 року, який вимагав виключення з професії осіб, що діяли всупереч принципам гуманності та верховенства права.

Щодо поданої скарги ЄСПЛ підтвердив, що скасування дозволу становило втручання в право заявника на мирне володіння майном згідно зі статтею 1 Першого протоколу. Однак Суд дійшов висновку, що втручання було законним, переслідувало легітимну мету – забезпечення довіри до правової системи об'єднаної Німеччини – та було пропорційним. З огляду на це, скаргу було визнано неприйнятною як явно необґрунтовану [8].

Це рішення підкреслює, що держави мають право встановлювати моральні та професійні стандарти для осіб, які займають відповідальні посади, особливо в контексті історичних змін в державі.

Схожий підхід ЄСПЛ застосував у справі «Малік проти Сполученого королівства» рішення від 24.09.2012 р., заява № 23780/08 [9] щодо скарги лікаря загальної практики, який стверджував, що його відсторонення від роботи в Національній службі охорони здоров'я (NHS) без належної компенсації порушило його право на мирне володіння майном, гарантоване ст. 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини.

Заявник, лікар загальної практики, працював у власній клініці з 1978 року, обслуговуючи близько 1400 пацієнтів, переважно з бангладеської громади. У 2000 році він був відсторонений від роботи в NHS через дисциплінарні питання, що призвело до втрати доходу та пацієнтів. Заявник стверджував, що це відсторонення без належної компенсації порушило його право на мирне володіння майном.

ЄСПЛ встановив, що відсторонення заявника від роботи в NHS становило втручання в його право на мирне володіння майном. Однак Суд визнав, що це втручання було передбачене законом і переслідувало легітимну мету захисту здоров'я та забезпечення якості медичних послуг. За цих обставин, ЄСПЛ дійшов висновку, що не було порушення статті 1 Першого протоколу [9]. Таким чином ЄСПЛ право пацієнтів на безпечну медичну допомогу визнав пріоритетнішим ніж втручання в право скаргника на мирне володіння майном.

Інакшим чином підійшов ЄСПЛ до справи «Könyv-Tár Kft та інші проти Угорщини» рішення від 16.10.2018 р., заява № 21623/13 [10] дійшовши висновку, що мало місце порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. Так, розглядаючи скаргу трьох угорських компаній, які займалися дистрибуцією шкільних підручників. У 2011-2012 роках Угорщина провела реформу освітньої системи, централізувавши постачання підручників через державне підприємство, що фактично створило державну монополію в цій сфері.

Заявники стверджували, що законодавчі зміни позбавили їх клієнтури та можливості продовжувати підприємницьку діяльність, що становить втручання в їхнє право на мирне володіння майном, гарантоване ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції. ЄСПЛ визнав, легітимність втручання. Однак Суд встановив, що заходи були непропорційними, оскільки позбавили компанії основного джерела доходу без належної компенсації, а втручання в право власності має бути обґрунтованим і не накладати надмірного тягара на заявників [10].

Висновки. У результаті проведеного аналізу практики ЄСПЛ можемо стверджувати, що сучасна практика ЄСПЛ демонструє тенденцію до визнання ділової репутації та професійної діяльності елементами, що підлягають захисту як майнові права. Таким чином, ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції все частіше стає важливим інструментом юридичного захисту вразливих економічних інтересів як компаній, так і індивідуальних професіоналів. Зазначимо, що значна частина скарг щодо захисту ділової репутації та професійної діяльності, **поданих** до ЄСПЛ за ст. 1 Протоколу № 1, **була** визнана необґрунтованою. Водночас, ЄСПЛ на рівні своїх рішень показав, що за умови належної аргументації такі питання підпадають під дію ст. 1 Протоколу № 1.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення – 05.04.2025).
2. CASE OF MARCKX v. BELGIUM URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-57534%22> (дата звернення – 09.04.2025).
3. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. – 2-ге вид. випр., допов. – К., 2015. – 208 с.
4. Розгон О. Тлумачення права власності з позиції Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Міжнародне право. 10/2016. С. 173–176. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/10/35.pdf> (дата звернення – 09.04.2025).
5. CASE OF KOPECKÝ v. SLOVAKIA URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-66758%22> (дата звернення – 03.04.2025).
6. VAN MARLE AND OTHERS v. THE NETHERLANDS URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-57590%22> (дата звернення – 12.04.2025).
7. FIRMA EDV FÜR SIE, EFS ELEKTRONISCHE DATENVERARBEITUNG DIENSTLEISTUNGS GMBH v. GERMANY URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-146851%22> (дата звернення – 12.04.2025).
8. DÖRING v. GERMANY URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-5642%22> (дата звернення – 12.04.2025).
9. CASE OF MALIK v. THE UNITED KINGDOM URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-109541%22> (дата звернення – 13.04.2025).
10. CASE OF KÖNYV-TÁR KFT AND OTHERS v. HUNGARY URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-186767%22> (дата звернення – 13.04.2025).

УДК:341:222.5:342.7 (477):343.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.10>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Калинюк Н.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент ЗВО кафедри педагогіки вищої школи
та суспільних дисциплін,
Тернопільський національний медичний університет
ім. І.Я. Горбачевського МОЗ України
ORCID: 0000-0002-1613-835X
e-mail: kalunyknm@tdmu.edu.ua
ResearcherID: HNJ-4493-2023
Scopus Author ID: 57226237819*

Мельникова К.М.,

*кандидат історичних наук,
асистент ЗВО кафедри педагогіки вищої школи
та суспільних дисциплін,
Тернопільський національний медичний університет
ім. І.Я. Горбачевського МОЗ України
ORCID: 0000-0002-1490-142X
e-mail: mahobejkm@tdmu.edu.ua*

Гуменна Н.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент ЗВО кафедри педагогіки вищої школи
та суспільних дисциплін,
Тернопільський національний медичний університет
ім. І.Я. Горбачевського МОЗ України,
ORCID: 0000-0002-3838-3858
e-mail: humennanv@tdmu.edu.ua*

Калинюк Н.М., Мельникова К.М., Гуменна Н.В. Особливості правового статусу культурних пам'яток під час російсько-української війни.

Проблематика охорони та збереження культурних пам'яток України гостро постала в умовах окупації Російською федерацією частини території України, адже під загрозою знаходиться значна частина культурної спадщини нашої держави як надбання усієї світової спільноти. Метою цієї статті було дослідження правового статусу культурних пам'яток, механізмів правового захисту українських пам'яток під час війни шляхом аналізу міжнародних договорів та національного законодавства. Методологія дослідження включала використання різноманітних наукових методів для досягнення поставленої мети, зокрема: теоретичний аналіз літератури, порівняння, формально-правовий метод та документальний аналіз. В ході вивчення теми було з'ясовано, що захист пам'яток культури в умовах російсько-української війни охоплює як гуманітарний так і кримінальні аспекти. Проведено аналіз окремих наукових розвідок з питань захисту, збереження та використання пам'яток культури в умовах збройних конфліктів. Основна увага приділяється міжнародним та національним правовим нормам, які регулюють охорону пам'яток культури, а також аналізу їхнього застосування на практиці. На прикладі античного міста-музею Херсонес (об'єкта світової спадщини ЮНЕСКО) висвітлюються питання порушення міжнародного гуманітарного права та складнощі в реалізації заходів з охорони культурної спадщини в умовах збройної

агресії та протидії незаконних дій в умовах довготривалої окупації. Аналіз норм міжнародних конвенцій, ратифікованих чи підписаних Україною, а саме: Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини, Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи, Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, дає підстави констатувати той факт, що охорона та збереження культурної спадщини є міжнародно-правовим зобов'язанням нашої держави перед світовою спільнотою. У статті розглядається взаємодія державних органів України, міжнародних організацій та громадських ініціатив у сфері захисту пам'яток. Результати дослідження спрямовані на підвищення обізнаності суспільства про значення збереження культурної спадщини як важливої складової національної ідентичності, а також на зміцнення правових гарантій її захисту в умовах війни.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, культурна спадщина, збройний конфлікт, захист культурних цінностей, культові споруди.

Kalyniuk N.M., Melnykova K.M., Humenna N.V. Peculiarities of the legal status of cultural monuments during the Russian-Ukrainian war.

The issue of protecting and preserving cultural monuments of Ukraine has become acute in the conditions of the occupation of part of the territory of Ukraine by the Russian Federation, since a significant part of the cultural heritage of our state as a heritage of the entire world community is under threat. The purpose of this article was to study the legal status of cultural monuments, mechanisms for the legal protection of Ukrainian monuments during the war by analyzing international treaties and national legislation. The research methodology included the use of various scientific methods to achieve the set goal, in particular: theoretical analysis of literature, comparison, formal legal method and documentary analysis. During the study of the topic, it was found that the protection of cultural monuments in the conditions of the Russian-Ukrainian war covers both humanitarian and criminal aspects. An analysis of individual scientific investigations on the protection, preservation and use of cultural monuments in armed conflicts was conducted. The main attention is paid to international and national legal norms that regulate the protection of cultural monuments, as well as an analysis of their application in practice. Using the example of the ancient city-museum of Chersonesos (a UNESCO World Heritage Site), the article highlights the issues of violations of international humanitarian law and the difficulties in implementing measures to protect cultural heritage in conditions of armed aggression and countering illegal actions in conditions of long-term occupation. An analysis of the norms of international conventions ratified or signed by Ukraine, namely: the European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage, the Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, provides grounds to state the fact that the protection and preservation of cultural heritage is an international legal obligation of our state to the world community. The article examines the interaction of state bodies of Ukraine, international organizations and public initiatives in the field of monument protection. The results of the study are aimed at raising public awareness of the importance of preserving cultural heritage as an important component of national identity, as well as at strengthening legal guarantees for its protection in conditions of war.

Key words: international humanitarian law, cultural heritage, armed conflict, protection of cultural property, religious buildings.

Постановка проблеми. Протягом всього існування людство вело війни і з розвитком військових технологій руйнування набували нових масштабів, тоді й з'явилося розуміння потреби створення певних законів, норм, що могли б, хоча б частково, зменшити масштаби руйнації. Значну частину цих руйнувань становлять культурні пам'ятки, що є свідками минулого і дозволяють нам краще розуміти історичний процес, розвиток народів, їхню культуру, релігію, мистецтво і традиції.

Культурна спадщина зазнає постійних руйнувань під час збройних конфліктів і це негативно відображається на розвитку цивілізації в цілому. На порядку денному багатьох міжнародних організацій, наукової спільноти, а також у закладах вищої освіти під час підготовки майбутніх фахівців стоять на розгляді питання про збереження та захист культурної спадщини в умовах збройних конфліктів [1]. Завдана шкода пам'яткам культури за своєю сутністю полягає у знищенні та пограбуванні культурних цінностей та є не лише матеріальною, а й духовною втратою цінних

історичних об'єктів, позбавляючи таким чином держави та народи національної ідентичності. Руйнування культурних основ ідентичності того чи іншого народу завжди були однією з основних цілей країни-агресора. Знищення культурних пам'яток викликає резонансне глобальне занепокоєння, адже ці діяння становлять загрозу й міжнародній безпеці та миру й підлягає регулюванню нормами міжнародного гуманітарного права. Підкреслювали у свої наукових доробках важливість збереження культурної спадщини в умовах збройних конфліктів з метою збереження національної ідентичності й зарубіжні дослідники [2, с. 198].

Мета дослідження полягає у визначенні правового статусу культурних пам'яток, механізму захисту українських пам'яток під час російсько-української війни, зокрема Херсонеса Таврійського, шляхом аналізу міжнародних договорів та національного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Перша відома спроба регулювати збереження культурних пам'яток під час збройних конфліктів – Інструкції для керування діючою армією Сполучених Штатів (Кодекс Лібера). Американські дослідники зауважили, що у цьому документі прописані певні вказівки щодо поводження із творами мистецтва, бібліотеками, науковими колекціями, астрономічними інструментами, їх статус прирівнювався до статусу таких цивільних об'єктів як лікарні, навіть коли ті розташовані в укріплених пунктах під час облоги чи бомбардувань, їх збереження мало залишатися важливим [3]. Наголошувалося, що твори мистецтва, що були захоплені армією США не будуть пошкоджені.

Наступним етапом у розвитку міжнародного права воєнного часу стали Гаазькі Конвенції 1899 та 1907 роках. Це була перша спроба, хоча доволі обережна, визначити певні норми ведення бойових дій: обмежити способи і знаряддя війни визначити правовий статус воюючих та нейтральних країн, військовополонених, майна цивільних осіб та держави, зокрема і мистецьких пам'яток [4].

Після Першої світової війни настала потреба у вдосконаленні норм гуманітарного права. У статтях 247 і 248 Версальського договору було передбачено, що Німеччина має компенсувати культурні збитки, завдані під час війни, включаючи відновлення пошкоджених культурних пам'яток у Франції та Бельгії, але це була матеріальна компенсація збитків, а не кримінальне покарання конкретних осіб. Після Другої світової війни погляд на міжнародне гуманітарне право змінився докорінно і це вилилося у нові норми поводження з культурними пам'ятками. Так у 1954 була прийнята Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. У першому розділі документу обґрунтовано важливість поваги та збереження культурних пам'яток. Наступні розділи присвячені опису механізмів захисту мистецьких пам'яток. Наприклад визначено, способи перевезення, персонал, що повинен захищати їх, а також започатковано знак «Синього щита» (Blue Shield), який використовують для позначення культурних пам'яток, що мають бути захищені від загроз у випадку збройних конфліктів, природних катастроф або інших небезпек [5].

Конвенція встановлює обов'язок держав дотримуватися поваги до культурних цінностей як на власній території, так і на території інших держав, особливо під час бойових дій, визначає обов'язки ворожих сторін, роль Держави покровительки та ЮНЕСКО. Особливою новизною цього документа стало встановлення механізму відповідальності за порушення положень конвенції. Держави зобов'язувалися забезпечити юридичне переслідування осіб, відповідальних за знищення культурних цінностей. Цей документ був розроблений як відповідь на масові руйнування культурної спадщини під час Другої світової війни, що підкреслило необхідність юридичного регулювання. Він став основою для подальших міжнародних угод у сфері збереження культурної спадщини, та Другого протоколу Гаазької конвенції про захист культурних цінностей 1999 року. Другий протокол акцентує увагу саме на кримінальних правопорушеннях та кримінальній відповідальності конкретної особи за їх здійснення. Цей Протокол наголошує на співпраці країн у притягненні винних до відповідальності, їх екстрадиції та забезпечення справедливого суду [6]. Велике значення для розвитку міжнародного кримінального права загалом, та для захисту культурних пам'яток став Римський статут, адже він визначив низку злочинів проти людства, та створив орган, що спеціалізується саме на здійсненні правосуддя, в тому числі й з приводу атаки на історичні, релігійні та культурні об'єкти [7].

Слушною є позиція дослідників з Міланського університету «Бікока», Італія про те, що важливим кроком до інтеграції питань захисту спадщини в ширшу систему міжнародної безпеки стала Резолюція ООН 2347 (2017). Вона була ухвалена Радою Безпеки ООН 24 березня 2017 році.

Багато в чому це була відповідь на діяльності терористичних груп, зокрема ІДІЛ та Аль-Каїди, які використовували продаж викрадених артефактів для фінансування своєї діяльності [8, с. 153]. Резолюція закликала країни активно впроваджувати конкретні кроки на протидію знищенню пам'яток, зокрема, створювати спеціалізовані органи та співпрацювати з такими міжнародними організаціями як ЮНЕСКО, Інтерпол та Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC). Однак у документі наголошується, що відсутність обов'язкових механізмів або чіткого плану дій суттєво обмежує її ефективність.

В сучасному світі захист пам'яток вже давно визнали необхідним на законодавчому рівні, однак у притягненні правопорушників до відповідальності досі існують перешкоди. Підтвердження висловленої позиції знаходимо у наукових працях італійських дослідників, що наголошують на ризиках світових конфліктів для збереження культурної спадщини [9, с. 6365].

У контексті збройної агресії Російської Федерації проти України, питання захисту пам'яток культури набуває критичного значення, оскільки багато об'єктів опиняються під загрозою знищення чи пошкодження. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю оцінки ефективності сучасних механізмів, роботи міжнародних організацій, національного законодавства для захисту пам'яток в умовах війни, дослідження як важливого аспекту культурної спадщини, що є важливим фактором розвитку національної свідомості та суспільної пам'яті.

Аналіз та дослідження проблематики, пов'язаної із захистом пам'яток культури у міжнародному гуманітарному праві, а також визначенні їх правового статусу, привертала увагу низки вчених. Так, у наукових працях зарубіжних дослідників, аналізуючи гуманітарну та кримінально-правову охорону культурної спадщини у міжнародному праві, було виокремлено позиції про те, що знищення культурних пам'яток є кримінально-караним діянням, яке розуміється міжнародним гуманітарним правом як злочин проти гуманності [10]. У свою чергу, дослідниця Н. Хігінс у своїй книзі «Захист культурної спадщини під час збройного конфлікту: зміна парадигм» довела, що характерною ознакою збройних конфліктів є навмисне знищення культурної спадщини і ці дії слід кваліфікувати як умисний злочин [11, с. 3].

Серед українських вчених Т. Мазур здійснила ґрунтовне дослідження імплементації міжнародного законодавства в національне законодавство України в контексті захисту культурної спадщини [12, с. 37]. Н. Кушакова-Костицька та А. Оганов зосередили увагу на проблематиці аналізу міжнародних нормативно-правових актів з питань захисту культурної спадщини [13, с. 43].

Матеріали та методи. Для досягнення поставленої мети застосовано комплекс методів: теоретичний аналіз, порівняння, обґрунтування, узагальнення, систематизація теоретичного та практичного матеріалу, вивчення основних міжнародних та національних нормативно-правових актів у контексті взаємозв'язку міжнародного гуманітарного права та правового статусу знищених культурних пам'яток під час російсько-української війни. Так, за допомогою порівняльно-правового методу здійснено оцінку міжнародного та національного законодавства у сфері охорони культурної спадщини й проаналізовано статус Херсонеса Таврійського, його стан та рівень збереження. Серед загальнологічних методів у дослідженні найбільш широко представлений метод аналізу, застосування якого дозволило дослідити правовий статус пам'яток культури, які постраждали чи були знищені під час російсько-української війни, у контексті українського законодавства, а також здійснити огляд міжнародних документів (Конвенцій ЮНЕСКО, Гаазької конвенції тощо) щодо захисту пам'яток під час війни та оцінити їх ефективність для України.

Виклад основного матеріалу. *Реальність сучасної війни показує, що багато об'єктів культурної спадщини опинилися під загрозою через бойові дії та цілеспрямовані дії агресора.* За період з 24 лютого 2022 року по 5 листопада 2024 року зруйновано або пошкоджено 1222 об'єкти культурної спадщини за даними Міністерства культури та інформаційної політики, але щодня ця цифра зростає [14].

Географія знищених пам'яток теж дуже різниться, звісно найбільше постраждали прифронтові області такі як Харківська, Донецька, але при цьому на графіку зображено (рис.1), що пам'ятки тилкових областей теж зазнають значного руйнування, що ще раз підкреслює, що йдеться цілеспрямоване та сплановане руйнування пам'яток культури.

Рис. 1. Розподіл кількості знищених пам'яток за областями

Згідно з міжнародним правом, культурні пам'ятки мають бути захищені від навмисного руйнування. Ці положення передбачають кримінальну відповідальність за знищення культурних об'єктів під час збройних конфліктів. ЮНЕСКО відіграє ключову роль у цьому процесі, сприяючи моніторингу, документуванню втрат та приверненню уваги світової спільноти до загроз культурній спадщині. Україна активно працює над вдосконаленням інструментів міжнародного захисту пам'яток, оскільки сама стикається з численними його недоліками. 11 грудня 2024 року на 19-му засіданні Комітету ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту було прийнято рішення про надання посиленого захисту двом українським об'єктам культурної спадщини: Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» та Одеському літературному музею. Раніше до цього списку вже було внесено 25 об'єктів культурної спадщини України, більшість об'єктів, які входять до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та до попереднього Списку світової спадщини ЮНЕСКО, без врахування об'єктів, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях.

Надання посиленого захисту об'єктам культурної спадщини відповідно до Другого протоколу до Гаазької конвенції 1954 року означає, що ці об'єкти отримують особливий статус, який зобов'язує всі сторони конфлікту утримуватися від будь-яких ворожих дій, спрямованих проти них. Це також передбачає посилені заходи для їх охорони та збереження, а порушення цього статусу може призвести до міжнародно-правової відповідальності.

Україна продовжує докладати зусиль для захисту своєї культурної спадщини в умовах війни, співпрацюючи з міжнародними організаціями та закликаючи до встановлення міжнародно-правової відповідальності за руйнування культурних цінностей. Міжнародна підтримка в цьому питанні є надзвичайно важливою для збереження національної та світової культурної спадщини.

Херсонес Таврійський — це давнє грецьке місто-держава, засноване в V столітті до нашої ери на території сучасного Севастополя в Криму. Воно було важливим торговельним, культурним і релігійним центром. Херсонес відіграв ключову роль у поширенні християнства на Русь, адже саме тут, за легендою, хрестився князь Володимир. Нині це унікальний археологічний комплекс і об'єкт світової спадщини ЮНЕСКО. Херсонес є пам'яткою національного значення й згідно з законом Про охорону культурної спадщини на пам'ятки такого типу встановлюється особливий захист та контроль, щодо виконання законодавства [15], але оскільки території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь є тимчасово окупованими то відповідно до Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України статті 15 на тимчасово окупованій території відповідальність за збереження пам'яток займається Російська Федерація [16].

Але на прикладі Херсонесу ми можемо спостерігати, що Російська Федерація не займається захистом стародавньої пам'ятки, а навпаки систематично знищує її. Ще з 2015 російська влада

заявляла про бажання перетворити Херсонес на новий парк, так званий «новий Херсонес». І вже у 2018 р. на місці стародавньої цитаделі спостерігався початок будівництва для створення майбутнього музею. За допомогою сучасних сервісів Google Earth відстежено як розвивалася побудова. Так ще у червні 2018 р. спостерігається автентичний вигляд пам'ятки, а вже у місяці липні 2018 р. початок робіт та забудови, а до кінця 2020 р. забудову та закінчення створення амфітеатру. Також, якщо аналізувати повідомлення медіа та звіти експертів, то будівництво не зупинилося, а тільки збільшило свої масштаби і до цих пір на стародавній пам'ятці вже зведений музей. Якщо ж відстежувати повідомлення медіа та інші ресурси з них стає відомо, що зараз Херсонес практично знищений, ще минулого року країна-агресор почала активну забудову, а вже цього року було закінчено роботу створення історико-археологічного музею «Новий Херсонес».

Своїми діями країна-агресор порушила і порушує безліч міжнародних договорів зокрема: статтю 56 Гаазької конвенції 1907 року, Гаазьку конвенцію 1954 року, статтю 4, яка проголошує захист пам'ятки важливим і зобов'язує кожну країну, яка підписує конвенцію поважити та охороняти пам'ятки. Та численні резолюції ООН, зокрема Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН № 68/262, яка визнає Крим українською територією, а також Декларацію ООН про права корінних народів і Резолюцію 73/194 [17].

Також важливим аспектом статусу Херсонесу є те, що це є пам'яткою ЮНЕСКО. Статус пам'ятки ЮНЕСКО надає об'єкту міжнародне визнання та охорону, підкреслюючи його унікальну культурну або природну цінність. Це сприяє збереженню пам'ятки, залученню фінансової та технічної допомоги, а також підвищує її туристичну привабливість. Завдяки цьому статусу, країна зобов'язується забезпечувати належний захист об'єкта, дотримуючись міжнародних стандартів. ЮНЕСКО також виступає гарантом моніторингу стану пам'ятки та її збереження для майбутніх поколінь. Але насправді в умовах окупації та повному ігноруванні агресором будь-який норм міжнародного права цей статус не грає значної ролі.

Якщо аналізувати та підсумовувати правовий статус та рівень ефективності його захисту, то можна підсумувати, що Херсонес залишається надзвичайною пам'яткою не тільки в контексті історії України, але і всієї Європи. Археологічний комплекс Херсонесу вражав збереженими давніми вулицями, храмами, амфітеатром та виноробнями, відображаючи унікальний синтез культур, який мав вплив на розвиток багатьох народів. Україна використовує всі можливі інструменти для захисту та розголосу. У межах позовів до міжнародних судів, таких як Міжнародний суд ООН і Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), Україна заявляє про порушення Російською Федерацією зобов'язань щодо охорони культурної спадщини. Дії ЮНЕСКО обмежені резолюціями та створенням розголосу. Багато країн зокрема США, Великобританія, Канада водять санкції проти людей та установ, що беруть безпосередню участь у знищенні пам'яток, а саме державних посадовців, зокрема, Сергія Аксьонова, Михайла Развожаєва, Херсонеського державного історико-археологічного музею-заповідника. ЄС заморозив усі культурні проекти та ініціативи, які могли б фінансуватися чи підтримуватися за участі російських організацій, пов'язаних із незаконною діяльністю на окупованих територіях. Але якщо говорити чи були міжнародною спільнотою здійснені конкретні кроки для зупинки процесу нищення Херсонесу дипломатичним чи іншим шляхом, то відповідь – ні. Тому враховуючи досвід інших пам'яток, важливо концентруватися саме на розробці ефективних інструментів захисту та евакуації пам'яток та приділяти важливу увагу фіксуванню злочинів, щоб у майбутньому була змога при створенні міжнародного трибуналу навести доказову базу щодо злочинів проти культурних пам'яток.

Висновки. Проведений аналіз міжнародного та національного законодавства показав, що правова база України у сфері охорони культурної спадщини має суттєві прогалини. Хоча Україна ратифікувала ключові міжнародні документи, такі як Гаазька конвенція та Конвенція ЮНЕСКО, їх імплементація в національне законодавство залишається недостатньою.

Дослідження правового статусу пам'яток культури, які постраждали чи були знищені під час війни, продемонструвало відсутність чітких механізмів і процедур для їх відновлення та правового захисту в умовах збройного конфлікту. Це значно ускладнює документування втрат і пошук шляхів відновлення пам'яток.

Виявлено основні недоліки національного законодавства, зокрема брак ефективних інструментів захисту пам'яток у зонах бойових дій і низький рівень відповідальності за їх знищення.

Огляд міжнародних документів дозволив підтвердити, що Україна має право вимагати відшкодування збитків за знищення пам'яток на основі міжнародного гуманітарного права. Однак для ефективного використання цих інструментів необхідно вдосконалити механізми фіксації збитків і створити базу доказів порушень.

Світова спільнота та український соціум визнає важливість збереження культурної спадщини навіть в умовах війни, вплив її на формування їх національної ідентичності. Незульгати дослідження підтверджують актуальність і важливість проблеми збереження культурної спадщини України в умовах збройного конфлікту. Розроблені рекомендації можуть стати основою для подальших наукових розвідок та змін у законодавстві та суспільній свідомості, спрямованих на захист національної ідентичності та культурного надбання України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kalyniuk, N.M., Franchuk, V.V., & Hladii, O.I. Blended form of education as an innovative approach in the training of medical students: The experience of Ukraine. *Educación Médica*. 2024. № 25 (6). DOI: 10.1016/j.edumed.2024.100965.
2. Bleiblen, S., Awad, J. Preserving cultural heritage: Shifting paradigms in the face of war, occupation, and identity. *Journal of Culture Heritage*. 2020. № 44. P. 196-203. DOI: 10.1016/j.culher.2020.02.013.
3. Mindrup, Alexander H. «The Lieber Code: A Historical Analysis of the Context and Drafting of General Orders No. 100» *The Cardinal Edge*. 2021. Vol. 1 (27). DOI: 10.18297/tce/vol1/iss1/27.
4. Convention respecting the Laws and Customs of War on Land, The Hague, 18 October 1907. USTS 539, 2 AJIL Supp 90 Retrieved from the Library of Congress: <https://maint.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0247.pdf>.
5. First Protocol to the Hague Convention of 1954a for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 14 May 1954a. 49 UNTS 358. Retrieved from UNESCO Digital Library: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/protocol-convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict>.
6. Second Protocol to the Hague Convention of 1954b for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 26 March 1999. 2253 UNTS 172 Retrieved from UNESCO Digital Library: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000130696>.
7. *The United Nations Rome Statute of the International Criminal Court*. (2002) International Organizations. Retrieved from the Library of Congress: <https://www.loc.gov/item/lcwaN0018822/>.
8. Baj G. Beyond resolution 2347: the search for protection of cultural heritage from armed non-state groups. *Constitutional review*. 2021. № 7 (1). C. 153. DOI: 10.31078/consrev716.
9. Neglia, G., Angrisano, M., Mecca, I., & Fabbrocino, F. Cultural Heritage at Risk in World Conflicts: Digital Tools' Contribution to Its Preservation. *Heritage*. 2024. № 7 (11). P. 6343–6365. DOI: 10.3390/heritage7110297.
10. Francioni, F. & Filipa, A. (Eds). *The Oxford Handbook of International Cultural Heritage Law*, Oxford Handbooks. 2020. <https://doi.org/10.1093/law/9780198859871.001.0001>.
11. Higgins, N. The Protection of Cultural Heritage during Armed Conflict: The Changing Paradigms. *Journal of International Humanitarian Legal Studies*. 2021. № 12 (1). P. 1-6 doi: 10.1163/18781527-12010001.
12. Mazur T. V. Formation and development of legal protection of cultural heritage in Ukraine. *The Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2020. No 3. P. 37–49. DOI: 10.32886/instzak.2020.03.05.
13. Кушакова-Костицька Н., Оганов А. Міжнародно-правові підходи до охорони культурної спадщини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2 (28). С. 39–47. DOI: 10.33270/02242802.39.
14. 1,222 monuments of cultural heritage were damaged in Ukraine due to Russian aggression. Retrieved from: <https://mcsc.gov.ua/news/1222-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu>.
15. On the protection of cultural heritage: (2000, August) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

16. On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine (2014, April) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.
17. Territorial Integrity of Ukraine: resolution adopted by the UN General Assembly, A/RES/68/262 Retrieved from United Nations Digital Library: <https://digitallibrary.un.org/record/767883?ln=en&v=pdf>.

УДК 341.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.11>

МІЖНАРОДНИЙ ПРАВОПОРЯДОК: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА УМОВИ ЕФЕКТИВНОЇ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ

Карвацька С.Б.,
*доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-9948-4866*

Карвацька С.Б. Правопорядок: сучасні виклики та умови ефективної правової регламентації.

Стаття присвячена дослідженню сучасних викликів, які постають за умов геополітичних викликів перед міжнародним правовим порядком та умов його ефективної правової регламентації. Проаналізовано, що міжнародне право як сукупність норм, що регулюють відносини між державами та іншими міжнародними суб'єктами, відіграє ключову роль у глобальному світопорядку з моменту його виникнення. За своєю сутністю міжнародне право є основою для підтримання миру та безпеки, сприяння співпраці та вирішення конфліктів між державами.

Доведено, що незважаючи на свою важливість, міжнародне право стикається з численними викликами у XXI столітті. Однією з головних проблем є суперечність між принципом державного суверенітету та необхідністю ефективного глобального управління. Установлено, що, на жаль, нинішня тенденція зміни державних режимів свідчить про зменшення кількості демократичних держав і відповідне зростання кількості авторитарних держав, що може мати значні наслідки для міжнародного порядку. Сьогодні міжнародний правопорядок перебуває під величезним навантаженням, проте він не руйнується, а перебуває у певному сенсі в «точці перелому». Сучасний міжнародний правовий порядок, заснований на правилах стикається з серйозними викликами, які здатні змінити нинішній світовий «ландшафт міжнародних відносин».

Доведено, що питання про те, чи може міжнародний правопорядок керуватися верховенством права, завжди було актуальним, і стало ще більш нагальним після вторгнення РФ в Україну. Адже збройний конфлікт не тільки порушив цілісність та державний суверенітет України, але й зумовив системне порушення прав людини та посягнув на встановлений у державі правопорядок. Незважаючи на сьогоднішні виклики, що стоять перед міжнародним правом, міжнародний правопорядок переживає трансформацію, набуваючи нових якостей. У підсумку зазначено, що держави не лише повинні протистояти самим загрозам демонтажу міжнародного правопорядку, але докласти зусиль для того, щоби зміцнити та розвивати міжнародний порядок, заснований на чітких правилах.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародний правовий порядок, міжнародно-правове регулювання, міжнародна система, міжнародне гуманітарне право, правова регламентація міжнародного правопорядку, вирішення конфліктів між державами, міжнародна відповідальність держави, міжнародні організації, транснаціональні корпорації.

Karvatska S.B. Legal order: modern challenges and conditions for effective legal regulation.

The article is devoted to the study of modern challenges faced by the international legal order in the context of geopolitical challenges and the conditions for its effective legal regulation. The author analyses that international law as a set of rules governing relations between States and other international actors has played a key role in the global world order since its inception. By its very nature, international law is the basis for maintaining peace and security, promoting cooperation and resolving conflicts between states.

It is proved that despite its importance, international law faces numerous challenges in the 21st century. One of the main problems is the contradiction between the principle of state sovereignty and the need

for effective global governance. The author establishes that, unfortunately, the current trend of changes in state regimes indicates a decrease in the number of democratic states and a corresponding increase in the number of authoritarian states, which may have significant consequences for the international order. Today, the international legal order is under enormous strain, but it is not collapsing, but is in a sense at a 'tipping point'. The current rules-based international legal order is facing serious challenges that may change the current global 'landscape of international relations'.

It is proved that the question of whether the international legal order can be guided by the rule of law has always been relevant, and has become even more urgent after the invasion of Ukraine by Russia. The armed conflict has not only violated the integrity and sovereignty of Ukraine, but has also led to systemic human rights violations and encroached on the rule of law in the country. Despite the current challenges faced by international law, the international legal order is undergoing a transformation, acquiring new qualities. The author concludes that States should not only resist the threats of dismantling the international legal order itself, but also make efforts to strengthen and develop the international order based on clear rules.

Key words: international law, international legal order, international legal regulation, international system, international humanitarian law, legal regulation of the international legal order, resolution of conflicts between states, international responsibility of the state, international organisations, transnational corporations.

Постановка проблеми. У часи системних соціальних потрясінь, регулярних стихійних лих, спалахів міжнародних конфліктів, зростання напруженості у міжнародних відносинах та значного технологічного прогресу закономірно виникає скепсис щодо сили та дієвості міжнародного права та «життєздатності» міжнародного правопорядку. Серцевиною дискурсу є питання, чи кожна нова міжнародна криза сигналізує про занепад та руйнацію правопорядку.

Війна в Україні зруйнувала уявлення Заходу про те, що правовий порядок, який склався після Другої світової війни, триватиме нескінченно довго [1]. Як зауважив Раймон Арон, «ніхто не судить про міжнародне право за мирними періодами» [2]. Питання на сьогодні стоїть досить гостро – чи руйнується міжнародний правопорядок? Як наголошує професор Девід Слосс, «найбільші стрибки вперед у міжнародних правових нормах відбуваються після криз або переломних моментів» [3].

Стан опрацювання проблематики. Останні дослідження правопорядку є предметом уваги таких вітчизняних дослідників як В. Гдичинський, Н. Камінська, О. Назаренко, О. Пасечник, Є. Стрельцова, Є. Стрельцов, І. Щербань та зарубіжних дослідників таких як Керран Вівіан Гроссвальд, Алі Ахмад Мустафа, Хасан Салам Абдулла, Муса Кавар Мохаммед, Поповські Весселін, Малхотра Анкит.

Метою дослідження є аналіз сучасних викликів, які постають за умов геополітичних викликів перед міжнародним правовим порядком, а також умов його ефективної правової регламентації.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні, у кінці першої чверті ХХІ століття, значення міжнародного права лише зросло, оскільки світ стає все більш взаємозумовленим та взаємозалежним. У сучасному глобалізованому світі, де дії однієї держави можуть мати далекосяжні наслідки для інших, важливість міжнародного права неможливо переоцінити. Хоча держави залишаються основними учасниками міжнародної системи, поява недержавних акторів, таких як транснаціональні корпорації, неурядові організації та терористичні угруповання, серйозно ускладнюють традиційне розуміння суверенітету [4].

Аналізуючи міжнародний правопорядок, дослідники вказують, що «на початку III тисячоліття демонструє певні тенденції та закономірності, а найбільше спостерігаємо вплив глобалізації на його динаміку та пріоритети розвитку, регіоналізацію та фрагментацію водночас, інтегрованість і загалом наявність складної структури, що визначається тісним взаємозв'язком і взаємозалежністю елементів, середовищем функціонування, пріоритетами об'єктно-суб'єктної взаємодії тощо» [5]. Є.Д. Стрельцова та Є.Л. Стрельцов справедливо наголошують, що «регламентований правовими положеннями світовий порядок, або світовий правопорядок, – це складна та динамічна система взаємовідносин різних держав, міжнародних організацій, соціальних та національних спільнот, яка функціонує на основі правової регламентації» [6, с. 518].

Під правопорядком О. Назаренко, Н. Харченко розуміють «такий стан регулювання суспільних відносин, за якого всі суб'єкти цих правовідносин (державна, суспільство, громадське об'єднан-

ня, індивід тощо) реалізують встановлені норми права шляхом дотримання, виконання, використання і застосування, без порушення приписів законів держави та інших нормативно-правових актів» [7, с. 130–140]. Зміст правопорядку автори визначають як систему «ознак, властивостей, процесів, інших елементів (правових і неправових), що спрямовані на встановлення і підтримку правомірної поведінки суб'єктів суспільних відносин» [7, с. 130–140].

На думку О. Пасечник, «правопорядок – це особливий зріз правової реальності, який чітко відображає статичні та динамічні характеристики правового впливу на відносини, учасниками яких є суб'єкти міжнародного права, засновується на принципах законності та верховенства права, загально-людських цінностях і міжнародно-правових приписах, закріплених у нормах м'якого та твердого права» [8, с. 22].

Міжнародне право зазвичай консервативне, практики підкреслюють послідовність, стабільність та передбачуваність як основні переваги системи міжнародного права [9]. Для дотримання світового правопорядку «існує низка умов, виконання яких повинно забезпечити його існування, функціонування та стабільність; одна з основних – це відповідальність держави, яка настає у випадках порушення цим суб'єктом своїх міжнародно-правових обов'язків» [6, с. 518].

Виклики та загрози «міжнародному миру й безпеці, порушення основних принципів міжнародного права, міжнародна злочинність негативно впливають на стан й ефективність міжнародного правопорядку» [10]. Збройний конфлікт між Україною та РФ [11] безпосередньо вказує на те, що «правова регламентація в таких умовах потребує приділити увагу не тільки правовому визначенню складних соціальних процесів, що відбуваються, а й встановленню відповідальності держав за порушення прийнятих ними зобов'язань, вчиненню їх лідерами, високопосадовцями, військовослужбовцями, іншими категоріями громадян значних порушень – злочинів, які, загалом, порушують світовий правопорядок» [6, с. 518].

Фахівці ведуть дискусію з аналізу необхідності міжнародного порядку для вирішення актуальної проблеми зміни клімату. Адже з політико-правової точки зору, утримання підвищення температури на рівні 1,5°C буде складним завданням, оскільки це «буквально створить абсолютно новий світ». З'являються нові виклики, такі як міграція, спричинена кліматичними змінами. Ці виклики вимагають ефективності як внутрішніх, так і міжнародних правових порядків для формування довготривалих і сталих рішень. Але міжнародний порядок побудований таким чином, щоби вирішувати минулі проблеми системи, створюючи певну картину стабільності та впливаючи на її здатність гнучко протистояти новим викликам [3].

Геополітична реструктуризація ще більше сприяє розхитуванню нинішнього міжнародного порядку. Перерозподіл міжнародної торгівлі відбувається навколо геополітичних центрів зі зростаючою увагою до побудови регіональних партнерств, наприклад, між США та Індो-Тихоокеанським регіоном, що призводить до створення регіональних правил торгівлі. Міжнародна торгівля продовжується, але геополітичні впливи спрямовують торговельну політику в новому напрямку [3].

Щодо статусу міжнародного гуманітарного права (МГП), яке користується потужною глобальною підтримкою. Порушення прав людини у триваючих збройних конфліктах посилили заклики з боку держав, організацій та громадянського суспільства до відповідальності, дотримання та поваги до МГП. Доступ до соціальних мереж відіграв важливу роль у глобальному заклику щодо дотримання МГП, надаючи інформацію в режимі реального часу, викриваючи порушення. Але помітне зростання транснаціонального тероризму, приватизація збройних сил, перетворення даних на зброю, глобальна урбанізація і лицемірна реакція на ведення війни протиставляють ці принципи серйозним викликам і прогалинам у системі МГП [3]. Основні поняття МГП і його фундаментальні принципи залишаються незмінними, але сучасні виклики ставлять питання про те, як застосовується МГП, до якої міри держави та інші суб'єкти будуть використовувати його гнучкість і здатність сторін поєднувати принципи МГП з новими засобами і методами ведення війни, але, незважаючи на «повзучу автократію», загальна картина міжнародного порядку є досить стабільною [3].

Регламентація світового правопорядку «залежить, у першу чергу, від ефективності міжнародно-правових норм в цілому та/або від ефективності його окремих галузей та інститутів; багато в чому, необхідної сталості світовому правопорядку надає і його правова регламентація на національному рівні» [6, с. 270-271].

У контексті збройного конфлікту світове суспільство засвоїло як позитивний, так і негативний урок щодо міжнародного правопорядку. У квітні 2022 року ГА ООН ухвалила історичну резо-

люцію, відому як «ініціатива вето», яка передбачає, що кожного разу, коли постійний член Ради Безпеки накладає вето на якесь питання, воно автоматично переходить на розгляд ГА ООН. Одна з прогресивних пропозицій також стосується створення Спеціального трибуналу для розгляду злочину агресії РФ в Україні, що могло б стати важливим кроком вперед до глобального миру й безпеки та критично важливим підтвердженням заборони на війну. Це також може стати важливим інституційним кроком ГА ООН, яка не може захистити принципи, на яких заснований Статут ООН, через право вето тієї самої держави, яка порушує ці принципи [12]. Можливо, ще рано робити висновки про силу чи слабкість санкцій, тому, що багато з них були розроблені для зростаючого впливу з плином часу, але це не дає підстав відмовитися від санкцій як інструменту примусу, оскільки вони є головною альтернативою війні [12].

Наразі А. Філіппов бачить «два найбільш вірогідні шляхи вирішення проблеми кризи міжнародного правопорядку: створення нового глобального правопорядку замість існуючого механізму ООН, або поступовий занепад існуючого міжнародного правопорядку та деградації його до становища, яке існувало під час холодної війни та біполярного світу» [13].

Ефективність правової регламентації світового правопорядку багато в чому залежить від наступних обставин: по-перше, повинен існувати необхідний зв'язок між положеннями міжнародного та національного права та їх складовими; по-друге, повинен існувати такий самий зв'язок «всередині» міжнародного права між його складовими компонентами, що так само стосується і національного права; по-третє, враховуючи призначення права як основи для досягнення певного соціального результату, як основного показника загальної характеристики правової регламентації та її реалізації, якість правових положень та їх практична реалізація мають бути взаємопов'язаними» [6, с. 270-271].

У рамках міжнародної конференції «Crimea Global. Understanding Ukraine through the south», зокрема, панельної дискусії на тему «Новий міжнародний правопорядок: Як знайти інструменти для захисту миру та безпеки в майбутньому» учасники констатували, що «чинного міжнародного права недостатньо для забезпечення справедливості та світової безпеки» [14], тому «демократичні сили повинні діяти більш рішуче та працювати задля створення ефективних правових інструментів», які зможуть забезпечувати безпечний міжнародний правопорядок» [14].

Висновки. Отже, міжнародне право як сукупність норм, що регулюють відносини між державами та іншими міжнародними суб'єктами, відіграє ключову роль у глобальному світопорядку з моменту його виникнення. За своєю сутністю міжнародне право слугує основою для підтримання миру та безпеки, сприяння співпраці та вирішення конфліктів між державами. Воно охоплює широке коло питань, включаючи права людини, торгівлю, захист навколишнього середовища та застосування сили. Але, незважаючи на свою важливість, міжнародне право стикається з численними викликами у XXI столітті. Однією з головних проблем є суперечність між принципом державного суверенітету та необхідністю ефективного глобального управління.

На жаль, нинішня тенденція зміни державних режимів свідчить про зменшення кількості демократичних держав і відповідне зростання кількості авторитарних держав, що може мати значні наслідки для міжнародного порядку. Сьогодні міжнародний правопорядок перебуває під величезним навантаженням, проте він не руйнується, а перебуває у певному сенсі в «точці перелому». Сучасний міжнародний правовий порядок, заснований на правилах, безсумнівно, стикається з серйозними викликами, більше того, деякі з них здатні буквально змінити нинішній світовий «ландшафт міжнародних відносин».

Питання про те, чи може міжнародний правопорядок керуватися верховенством права, завжди було актуальним, і стало ще більш нагальним після вторгнення РФ в Україну. Адже збройний конфлікт не тільки порушив цілісність та державний суверенітет України, але й зумовив системне порушення прав людини та посягнув на встановлений у державі правопорядок. Незважаючи на сьогоднішні непрості виклики, що стоять перед міжнародним правом, міжнародний правопорядок переживає трансформацію, набуваючи нових якостей. Водночас, держави не лише повинні протистояти самим загрозам демонтажу міжнародного правопорядку, але докласти зусиль для того, щоби зміцнити та розвивати міжнародний порядок, заснований на чітких правилах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Curran Vivian Grosswald. The International Legal Order and the Rule of Law. *Southern California Review of Law and Social Justice*. 2023. No. 33. <https://ssrn.com/abstract=4548099>.
2. Raymond Aron. Peace and War: A Theory of international relations. Richard Howard & Annette Baker Fox, 1973.
3. Is the International Legal Order Unraveling? – Reflections on an ILW 2023 Panel. 2024. January 19. <https://www.ila-americanbranch.org/is-the-international-legal-order-unraveling-reflections-on-an-ilw-2023-panel/>.
4. Ali Ahmad Mustafa, Hassan Salam Abdullah, Mousa Kavar Mohammed. Challenges and Prospects of International Law in the 21 st Century. Posted Date: 28 May 2024.doi: 10.20944/preprints202405.1893.v1.
5. Гдичинський В. Методологічна основа дослідження міжнародного правопорядку: аналіз сучасних підходів. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024.No1(27). С.92–99. DOI: 10.33270/01242702.92.
6. Стрельцова Є.Д. Стрельцов Є.Л. Світовий правопорядок: міжнародна та національна регламентація. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9 С. 520 DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/127> http://lsej.org.ua/9_2023/127.pdf.
7. Назаренко О., Харченко Н. Правопорядок як мета і результат правового регулювання в умовах воєнного стану. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 130–140. DOI: 10.33270/01232502.130.
8. Пасечник О.В. Синкретика міжнародного правопорядку епохи метамодерну. *Правова позиція*. 2022. № 4 (37). С. 22–26. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-4.3>.
9. Popovski Vesselin, Malhotra Ankit. Reimagining the International Legal Order. Edited By Published July 24, 2023 by Routledge 484 P URL: https://www.routledge.com/Reimagining-the-International-Legal-Order/PopovskiMalhotra/p/book/9781032469331?srsItid=AfmBOor6eEp6BLgi6T_wN2IK3-PjAehbyK7z3_ApZShOqxwuy5ePoCFH.
10. Kaminska N.V., Shcherban I.V. Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court: historical, theoretical and practical aspects. Kyiv, 2023. 220 p.
11. Міжнародний кримінальний суд. Результати роботи Офісу Генерального прокурора з Міжнародним кримінальним судом. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/mizhnarodnij-kriminalnij-sud>.
12. Hathaway Oona A. How Russia’s invasion of Ukraine tested the international legal order. 2023. April 3. URL: <https://www.brookings.edu/articles/how-russias-invasion-of-ukraine-tested-the-international-legal-order/>.
13. Філіппов А.В. Війна рф проти України та системна криза міжнародного правопорядку: причина чи наслідки? *DICTUM FACTUM*. 2023. № 1(13) DOI: <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2023-1-13-211-217>. URL: <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/270/240> с. 216-217.
14. Новий міжнародний правопорядок: Як знайти інструменти для захисту миру та безпеки в майбутньому. URL: <https://crimea-platform.org/news/novyuy-mizhnarodnyy-pravoporiadok-yak-znayty-instrumenty-dlia-zakhystu-myru-ta-bezpeky-v-maybutnomu/>.

УДК 341.645:343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.12>

ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ ВИРОКІВ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

Кузьменко В.М.,

*старший викладач кафедри національного та міжнародного права
Навчально-наукового морського гуманітарного інституту
Одеського національного морського університету
ORCID: 0009-0000-8997-7771
e-mail: Valentinakuzmenko077@gmail.com*

Піменова А.Ю.,

*старший викладач кафедри національного та міжнародного права
Навчально-наукового морського гуманітарного інституту
Одеського національного морського університету
ORCID: 0000-0003-2715-394X
e-mail: lyusha200465@gmail.com*

Кузьменко В.М., Піменова А.Ю. Проблеми виконання вироків Міжнародного кримінального суду.

У науковій статті комплексно досліджується система виконання вироків Міжнародного кримінального суду (МКС) та аналізуються проблеми, з якими стикається міжнародне правосуддя на етапі реалізації судових рішень. Автори розглядають нормативно-правове регулювання виконання вироків МКС, яке здійснюється на підставі Римського статуту та Правил процедури і доказування.

Особлива увага приділяється проблемі співробітництва держав з Міжнародним кримінальним судом щодо виконання покарань. У статті наголошується, що ефективність міжнародного кримінального правосуддя значною мірою залежить від готовності держав до співпраці, оскільки МКС не має власних виконавчих органів та пенітенціарної системи. Автори детально аналізують питання добровільного характеру такого співробітництва, зазначаючи, що держави-учасниці Римського статуту не зобов'язані приймати засуджених осіб для відбування покарань у виді позбавлення волі.

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з конституційними обмеженнями деяких держав щодо застосування довічного позбавлення волі, та аналізується порядок відбування покарання у вигляді позбавлення волі в державах-учасниках Римського статуту. Досліджується механізм нагляду МКС за виконанням покарань та умовами утримання засуджених осіб, а також процедура перегляду вироків та зменшення термінів покарання.

Значну увагу приділено питанню виконання рішень МКС щодо штрафів, конфіскаційних заходів та відшкодування шкоди потерпілим, заподіяної міжнародними злочинами. Автори аналізують роль держав у забезпеченні виконання цих рішень та наголошують на необхідності імплементації відповідних положень у національне законодавство.

У контексті нещодавньої ратифікації Україною Римського статуту автори розглядають перспективи співробітництва нашої держави з МКС, зокрема щодо виконання вироків. Проаналізовано відповідні положення Кримінального процесуального кодексу України, що регулюють порядок виконання рішень МКС.

За результатами дослідження автори приходять до висновку про необхідність гармонізації національного законодавства держав з міжнародними стандартами поведінки із засудженими та подальшого розширення практики укладання двосторонніх угод між державами (навіть не учасниками Римського статуту) та Міжнародним кримінальним судом для забезпечення ефективного виконання його вироків.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, Правила процедури і доказування, міжнародні злочини, відшкодування шкоди, відбування покарання, позбавлення волі.

Kuzmenko V.M., Pimenova A.Yu. Problems of execution of International Criminal Court sentences.

The article comprehensively examines the system of enforcement of the International Criminal Court (ICC) verdicts and analyzes the problems faced by international justice at the stage of implementation of court decisions. The authors examine the legal and regulatory framework for the execution of ICC judgments, which is carried out on the basis of the Rome Statute and the Rules of Procedure and Evidence.

Particular attention is paid to the problem of cooperation of states with the International Criminal Court in the execution of sentences. The article emphasizes that the effectiveness of international criminal justice largely depends on the willingness of states to cooperate, since the ICC does not have its own executive bodies and penitentiary system. The authors analyze in detail the issue of the voluntary nature of such cooperation, noting that the States Parties to the Rome Statute are not obliged to accept convicted persons to serve custodial sentences.

The article discusses the problems associated with constitutional restrictions of some states on the use of life imprisonment and analyzes the procedure for serving a sentence of imprisonment in the States Parties to the Rome Statute. The mechanism of ICC supervision over the execution of sentences and conditions of detention of convicted persons, as well as the procedure for reviewing sentences and reducing sentences are studied.

Key words: International Criminal Court, Rome Statute, Rules of Procedure and Evidence, international crimes, reparations, serving a sentence, imprisonment.

Постановка проблеми. Міжнародний кримінальний суд (МКС, Суд) особам, винним у вчиненні злочинів, що підпадають під його юрисдикцію, може призначити основне покарання у виді позбавлення волі на певний строк або довічне позбавлення волі. В якості додаткового виду покарання, крім позбавлення волі, Суд може призначити штраф або конфіскацію доходів, майна і активів, отриманих прямо або побічно в результаті злочину (без шкоди для прав bona fide третіх осіб) [1, ст. 77].

Звичайно, щоб можна було говорити про виконання вироку МКС, необхідно надати можливість Суду винести цей вирок, адже судовий розгляд може відбуватися тільки за умови присутності обвинуваченого. Можливість затримання особи, щодо якої Судом видано ордер на арешт, залежить від міжнародного співробітництва держав та Міжнародного кримінального суду.

Успішна робота Міжнародного кримінального суду залежить від рівня співпраці, що надається державами. Оскільки у МКС відсутня власна поліція, армія чи територія, він покладається на держави-учасниці для арешту осіб, збору доказів та передачі документів на їхній території. Без цієї підтримки МКС стикається зі значними труднощами в проведенні судових процесів. Співпраця з державами є критичною для ефективності Міжнародного кримінального суду, оскільки відмінно від національних судів, міжнародні трибунали не мають примусових органів [2, с. 503].

МКС – це судовий орган, який створений для боротьби з міжнародними злочинами; його ефективність значною мірою залежить від співпраці з державами та міжнародними організаціями, а також наявних фінансових та людських ресурсів. Головною системною перешкодою у досягненні міжнародного кримінального правосуддя у рамках МКС є неможливість змусити до співпраці держави, у яких знаходяться підозрювані особи, при чому це стосується як держав-учасниць Римського статуту, так і держав, які не є державами-учасницями. [3, с. 256].

На жаль, МКС має проблеми щодо співпраці навіть із державами-членами. Як відомо, президент Судану Омар аль-Башир відвідав 19 різних країн, які є членами МКС, але вони його не арештували, незважаючи на наявність відповідного ордеру Суду. За весь час існування Суду, а це більше 20 років, Міжнародний кримінальний суд виніс близько 10 обвинувальних вироків. Незважаючи на значну критику та виклики, що постають перед МКС, Міжнародний кримінальний суд продовжує розслідувати найтяжчі злочини по всьому світу. Важливою сферою співпраці держав з Міжнародним кримінальним судом є виконання вироків, винесених Судом, де також існують деякі проблеми. У світлі ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду, набуття повноправного членства в МКС, питання, пов'язані з виконанням вироків, винесених Судом, набувають все більшої актуальності.

Стан опрацювання. Питанням міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю, взаємодії України з Міжнародним кримінальним судом присвячені праці таких науковців, як Бехруз Х.Н., Гутник В.В., Задоя К.П., Мануїлова К.В., Матковський А.А., Підгородинська А.В., Юртаєва К.В., але ряд питань, пов'язаних з виконанням вироків МКС, залишається недослідженим.

Мета статті полягає в дослідженні порядку виконання вироків, винесених Міжнародним кримінальним судом, зокрема, співробітництва держав з Міжнародним кримінальним судом щодо виконання покарань.

Виклад основного матеріалу. Конституції багатьох держав забороняють довічне ув'язнення за будь-яких обставин. Ця заборона мотивована, насамперед, міркуваннями прав людини і направлена на реабілітацію та соціальну реінтеграцію. Максимальний термін позбавлення волі в багатьох з таких країн складає 30 років, в деяких – не більше 20. На додаток до конституційної заборони довічного ув'язнення всередині держави конституція може також заборонити видачу осіб в ті держави, де ці особи можуть бути засуджені до довічного позбавлення волі за передбачуваний злочин.

Держави, які висловили готовність приймати засуджених осіб, можуть зазначати умови такого прийняття. Наприклад, така умова може включати відмову приймати осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Тобто, навіть ті держави, які погоджуються забезпечувати виконання вироку про довічне позбавлення волі, по суті, не вступають в конфлікт з конституційною заборонаю на довічне ув'язнення. Проте, можуть виникнути конституційні питання у зв'язку з передачею осіб в розпорядження Міжнародного кримінального суду, так як можливість призначення Судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі може погано узгоджуватися з конституційною заборонаю на екстрадицію осіб у випадках, коли тим загрожує довічне ув'язнення.

Держави (в особі їх компетентних органів), що виконують вироки Міжнародного кримінального суду, зобов'язані дотримуватися міжнародних стандартів поведіння із засудженими. У цій області існують деякі проблеми. Найбільш важливою, на наш погляд, є проблема невідповідності (або не повної відповідності) національного законодавства в цілому та про виконання кримінальних покарань, зокрема, ряду держав міжнародним стандартам та зобов'язанням.

Сукупність міжнародно-правових норм, що містять вимоги до поведінки з засудженими за вироком Міжнародного кримінального суду, включає: норми доктринального характеру, що містяться в деклараціях про права людини і громадянина (Загальна декларація прав людини, Статут ООН, Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою 1985 року тощо); рекомендаційні норми, що розвивають декларації з метою заохочення дотримання прав і основних свобод людини (Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими 1955 року, Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання 1979 року, Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином 1989 року, Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням («Токійські правила»), 1990 року); документи-зобов'язання. Україна є учасником більшості міжнародних договорів про права людини. До даної категорії джерел стосовно досліджуваної проблематики слід віднести: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенція проти катувань та інших жорстоких і нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання 1984 року, Європейські конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» 1950 року та «Про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінню чи покаранню» 1989 року, Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року та Додаткові протоколи до них тощо.

Приведення національного законодавства ряду держав, що виконують вироки МКС, у відповідність до міжнародних стандартів ускладнюється рядом причин, в силу яких примат договорів все ще багато в чому існує на рівні декларацій:

- по-перше, безпосереднє застосування правоохоронними органами норм міжнародних договорів реально представляє складність, а конкретний механізм такої діяльності уявити досить складно;

- по-друге, деякі міжнародні акти просто не можуть бути «самоздійснюваними», внаслідок чого виникає необхідність обов'язкового закріплення у внутрішньодержавному праві.

У питанні виконання вироків Україна налагодила співробітництво лише з Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії шляхом укладання угоди з ООН [4]. Хоча Україна ще жодного разу не застосовувала вказане положення, висловлена нею готовність прийняти засуджених

Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії сприяє підвищенню іміджу нашої країни на міжнародній арені [5, с. 103].

3 грудня 2024 року було укладено Угоду про виконання вироків між Міжнародним кримінальним судом та урядом Республіки Польща. Згідно з Угодою, особи, засуджені МКС, можуть відбувати покарання у вигляді позбавлення волі в Польщі, якщо таке рішення ухвалить Суд і якщо Польща погодиться з цим. Також схожі угоди Міжнародний кримінальний суд має з Данією, Швецією, Норвегією, Фінляндією, Бельгією, Австрією, Францією, Британією, Словенією, Сербією, Грузією, Аргентиною, Колумбією і Малі.

В процесі виконання рішень МКС щодо штрафів, конфіскаційних заходів або заходів щодо відшкодування збитків, завданих вчиненими злочинами, важливу роль відіграють сприяння держав (в першу чергу - учасниць Римського статуту) і прийняття ними необхідних заходів з метою реалізації вищевказаних рішень.

Відповідно до Правила 217 Правил і процедури доказування МКС (ППД), для виконання рішень про штрафи, конфіскаційних заходів або заходів щодо відшкодування збитків, завданих воєнними злочинами, Президія Суду, в разі необхідності, може вимагати сприяння та вжиття заходів щодо виконання рішень, а також розповсюдити копії відповідних розпоряджень будь-якій державі, з якою «засуджений може мати безпосередній зв'язок в силу свого громадянства, доміцилія чи звичайного місця проживання або через місце знаходження своїх активів і майна чи з якою потерпілий має зв'язок того ж характеру» [6]. Президія Суду в належному порядку інформує державу про будь-які претензії третіх сторін або про відсутність претензій з боку особи, яка була повідомлена про будь-які розгляди, що проводяться Судом відповідно до ст. 75 Римського статуту.

Якщо Суд присуджує відшкодування на індивідуальній основі, відповідній потерпілій особі надсилається копія розпорядження про заходи щодо відшкодування збитків. Слід також зазначити, що при надсиланні державам-учасницям копій розпоряджень про заходи з відшкодування шкоди, заподіяної злочинами, та копій рішень, що передбачають штрафи, Президія Суду інформує їх про те, що національні органи влади в процесі забезпечення виконання не мають права змінити такі рішення.

У Кримінальному процесуальному кодексі визначається порядок виконання вироків МКС в Україні, а також порядок виконання рішень МКС про штраф та/або конфіскацію майна. Зокрема, зазначено, що виконання в Україні покарання у виді позбавлення волі або довічного позбавлення волі, призначеного особі Міжнародним кримінальним судом, здійснюється згідно з правилами КПК на підставі Римського статуту та на умовах, визначених відповідним міжнародним договором, укладеним між Україною та Міжнародним кримінальним судом, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України. Рішення Міжнародного кримінального суду про штраф та/або конфіскацію центральний орган України надсилає до суду за місцем проживання особи, місцем відбування покарання особою або місцезнаходженням майна для звернення до виконання у тридцятиденний строк у порядку, визначеному КПК [7, ст. 636].

Держава виконання вироку не наділена правом звільнення особи до закінчення терміну покарання за вироком, винесеним Судом. Тільки Міжнародний кримінальний суд, який виніс вирок у відповідності до вимог ст. 110 Римського статуту, наділений правом виносити постанови із зазначеного питання, заслухавши клопотання зацікавленої особи.

Розділ V Правил процедури та доказування МКС визначає процесуальний порядок розгляду питання про зменшення терміну покарання за вироком Міжнародного кримінального суду. У зв'язку з цим необхідно, на наш погляд, викласти критерії, які беруть до уваги три судді Апеляційної палати при розгляді питання про зменшення терміну покарання, призначеного за вчинення злочинів за вироком Міжнародного кримінального суду, а саме: поведінка засудженого в ув'язненні, що свідчить про щире каяття у скоєному злочині; можливість повернення засудженого в суспільство та відновлення нормального життя; чи не викличе дострокове звільнення засудженого значної соціальної напруженості; будь-які значимі дії, вчинені засудженим на користь потерпілих, а також будь-які наслідки дострокового звільнення для становища потерпілих і членів їх сімей; особисті обставини засудженого, включаючи погіршення стану його фізичного або психічного здоров'я чи похилий вік.

Сама процедура розгляду питання про зменшення терміну покарання, призначеного за вироком МКС, полягає в наступному. Для виконання положень п. 3 ст. 110 Римського статуту три судді Апеляційної палати, призначені цією Палатою, проводять слухання, якщо тільки в будь-якому

конкретному випадку вони не розпорядяться інакше на підставі особливо мотивованого рішення. Слухання проводиться в присутності засудженого, який має право на допомогу свого адвоката і, за необхідності, на усний переклад. Судді пропонують Прокурору, державі виконання покарання або розпорядження Суду про відшкодування шкоди, потерпілим або їх законним представникам, які брали участь в розгляді, взяти участь у слуханні чи міркуваннях в письмовій формі. За виняткових обставин таке слухання може проводитися за допомогою відеоконференційних засобів або в державі виконання вироку суддею, делегованим Апеляційною палатою.

Про своє рішення та його мотиви Суд Апеляційної інстанції зобов'язаний в найкоротший термін повідомити всім учасникам слухання щодо перегляду вироку. За загальним правилом, Судді Апеляційної палати розглядають питання про зменшення терміну покарання за вироком раз в три роки (якщо тільки Судом не встановлено більш короткий термін). Однак, у разі істотної зміни обставин, Судді Апеляційної інстанції можуть дозволити засудженому подати прохання про перегляд вироку протягом трирічного терміну або більш короткого періоду часу, який може бути ними встановлено.

Одна з проблем виконання призначених Судом покарань полягає в тому, що держави-учасниці не зобов'язані приймати осіб, засуджених за вчинення злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС, для відбування ними покарань, винесених Судом. Вони можуть погоджуватися або не висловити такої згоди з визначенням Суду [1, ст. 103]. Однак при цьому держави повинні враховувати ті позитивні наслідки, які матиме така згода для нормального функціонування Суду. У Гаазі в розпорядженні Суду знаходиться лише обмежена кількість місць утримання ув'язнених (Міжнародний кримінальний суд отримав 12 тюремних камер в пенітенціарному комплексі Гаазького району Схефенінген, але в перспективі у його розпорядженні буде ціле крило цього комплексу), тому Суд буде змушений в цьому питанні практично повністю покладатися на держави, які візьмуть на себе виконання винесених Судом покарань за вчинення злочинів «в виправних установах, розташованих на їх території».

У разі відсутності необхідних місць утримання ув'язнених і відповідних установ в Гаазі, можуть також з'явитися проблеми адміністративного характеру. У зв'язку з цим у держав з'являються додаткові підстави для надання своєї згоди на приймання осіб, засуджених за вчинення злочинів Міжнародним кримінальним судом. Так як існує досить високий ступінь ймовірності того, що держави будуть зацікавлені, щоб їх громадяни відбували покарання у вигляді позбавлення волі в виправних установах цих держав, що дозволить компетентним органам також контролювати відповідність умов утримання тим нормам, які передбачені національним законодавством цієї держави.

Перелік держав, які виявили готовність приймати засуджених, як передбачає правило 200 ППД, складається і ведеться Секретарем за дорученням Президії Суду. При цьому Президія Суду не включає ту чи іншу державу до переліку, якщо Суд не погоджується з умовами, висунутими такою державою в зв'язку з її згодою. В такому випадку Президія може запитувати додаткову інформацію від цієї держави до прийняття рішення про направлення засуджених для відбування покарання до цієї держави. Слід зазначити, що держава, яка встановлює умови згоди прийняття засуджених, може в будь-який час зняти такі умови. Будь-які поправки до таких умов або доповнення до них підлягають затвердженню Президією Суду.

З іншого боку, держава може в будь-який час інформувати Секретаря про свій вихід з цього переліку. Такий вихід не зачіпає виконання вироків щодо осіб, яких ця держава вже прийняла.

У той же час Суд вправі укладати двосторонні домовленості з державами (навіть не учасниками Статуту) з метою встановлення порядку прийняття в'язнів, засуджених за вчинення злочинів Міжнародним кримінальним судом (такі домовленості відповідають Римського статуту). Направлення засуджених для відбування покарання в вигляді позбавлення волі в країни, які висловили згоду і вказані в переліку, здійснюється, як правило, на основі принципу «справедливого розподілу», передбаченого правилом 201 ППД, при цьому заслуховується думка засудженої особи (правило 203 ППД) [6].

Безпосередньо доставка засуджених в держави виконання вироку не здійснюється до тих пір, поки рішення не набуде статусу остаточного. У процесі набуття рішенням статусу остаточного Президія Суду повинна повідомити призначеній державі про своє рішення і направити її компетентним органам таку інформацію і документи: прізвище, громадянство, дату і місце народження засудженої особи; копію остаточного рішення про засудження за вчинення злочину і винесений

вирок; тривалість покарання і дату його початку, а також термін, який залишилося відбутися; після ознайомлення з думкою засудженої особи – будь-яку необхідну інформацію щодо стану її здоров'я, включаючи інформацію про курс лікування, який вона проходить.

У разі якщо призначена Президією Суду держава відмовляється погодитися з призначенням Президії, остання має право призначити іншу державу виконання вироку. Процесуальний порядок щодо зміни держави виконання вироку передбачений правилом 210 ППД.

По-перше, до прийняття рішення про зміну держави виконання вироку Президія МКС має право: запитати думку держави виконання вироку; розглянути письмові або усні подання засудженої особи та Прокурора; розглянути письмові або усні висновки експертів, що стосуються, зокрема, засудженої особи; отримувати будь-яку іншу інформацію, що стосується справи, з достовірних джерел.

По-друге, Президія МКС має право відмовити в задоволенні клопотання про зміну держави виконання вироку. В такому випадку вона в найкоротші терміни інформує засуджену особу, Прокурора і Секретаря про своє рішення і про його причини. Інформація про відмову в задоволенні клопотання має бути також доведена до компетентних органів держави виконання вироку.

Стаття 106 Римського статуту встановлює, що нагляд за виконанням покарань і умовами утримання під вартою осіб, засуджених за вчинення злочинів під юрисдикцією МКС до позбавлення волі, покладатиметься, в першу чергу, на Міжнародний кримінальний суд, і що саме Суд має право приймати «всі важливі рішення щодо виконання покарання». По-друге, умови утримання регулюються законодавством держави виконання вироку і «повинні відповідати широко визнаним міжнародним стандартам поводження з ув'язненими» [1, с. 106]. При цьому ці умови не повинні бути більш-менш сприятливими ніж ті, в яких перебувають затримані, засуджені в державі виконання вироку за вчинення аналогічних злочинів.

Коли на засудженого відповідно до внутрішнього законодавства держави виконання вироку поширюється право на участь в тюремній програмі або на отримання пільг, що припускає заняття будь-якою діяльністю за межами в'язниці, держава виконання вироку повідомляє про це Президію МКС та надає будь-яку відповідну інформацію і міркування, які можуть допомогти Суду здійснювати його наглядові функції (Правило 211 ППД) [6]. У всіх випадках Президія МКС клопоче перед державою виконання вироку про інформування Суду про будь-яку істотну подію щодо засудженого Міжнародним кримінальним судом.

Висновки. Отже, дослідивши проблематику виконання вироків Міжнародного кримінального суду, можна зазначити наступне.

Держави, що виконують вироків Міжнародного кримінального суду, зобов'язані дотримуватися міжнародних стандартів поводження із засудженими. У цій області існує проблема невідповідності (або не повної відповідності) національного законодавства в цілому та про виконання кримінальних покарань, зокрема, ряду держав міжнародним стандартам та зобов'язанням.

Приведення національного законодавства ряду держав, що виконують вироків МКС, у відповідність до міжнародних стандартів ускладнюється необхідністю внесення змін до національних законів, тому що безпосереднє застосування правоохоронними органами норм міжнародних договорів реально представляє складність, а конкретний механізм такої діяльності уявити досить складно. А деякі міжнародні акти просто не можуть бути «самоздійснюваними», внаслідок чого виникає необхідність обов'язкового закріплення у внутрішньодержавному праві.

Умови утримання регулюються законодавством держави виконання вироку і «повинні відповідати широко визнаним міжнародним стандартам поводження з ув'язненими». При цьому ці умови не повинні бути більш-менш сприятливими ніж ті, в яких перебувають затримані, засуджені в державі виконання вироку за вчинення аналогічних злочинів.

Важливою проблемою виконання призначених Судом покарань полягає в тому, що держави-учасниці не зобов'язані приймати осіб, засуджених за вчинення злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС, для відбування ними покарань, винесених Судом. У той же час Суд вправі укладати двосторонні домовленості з державами (навіть не учасниками Статуту) з метою встановлення порядку прийняття в'язнів, засуджених за вчинення злочинів Міжнародним кримінальним судом – такі домовленості відповідають Римського статуту.

Таким чином, наявні проблеми виконання вироків Міжнародного кримінального суду за вчинення злочинів, що підпадають під його юрисдикцію, можуть бути успішно вирішені в разі як продовження позитивного процесу зближення внутрішньодержавних кримінальних, криміналь-

но-процесуальних і пенітенціарних законодавств до міжнародних стандартів, так і більш широкого залучення цих стандартів і всієї міжнародно-правової бази у правозастосовну практику національних органів кримінальної юстиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Римський статут Міжнародного кримінального суду: ООН; Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
2. Бехруз Х.Н., Мануїлова К.В. Міжнародне співробітництво держав та Міжнародного кримінального суду щодо міжнародних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9/2023. С. 503–505. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/123.pdf.
3. Гутник В.В. Міжнародний кримінальний суд: сучасні проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2024. № 81 (Ч. 3). С. 251–257. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.37>.
4. Угода між Україною та Організацією Об'єднаних Націй про виконання вироків, винесених Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії 2007 р., ратифікована Законом України № 4703-VI від 16.05.2012 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_k51.
5. Юртаєва К.В. Проблеми та перспективи виконання в Україні вироку міжнародної судової установи. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 3 (14). С. 99–109. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/def89dea-7438-4fbd-b67e-5053a6b040f5/content>.
6. Rules of Procedure and Evidence. Published by the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/publications/core-legal-texts/rules-procedure-and-evidence>.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-УІ; *Голос України* від 19.05.2012 р. № 90-91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.13>

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Лук'янчук Ю.Л.,
заступник керівника підрозділу детективів
Національне антикорупційне бюро України
ORCID: 0009-0002-7430-4472
e-mail: Lukianchuk.PhD@gmail.com

Лук'янчук Ю.Л. Міжнародне співробітництво України та органів кримінальної юстиції Європейського Союзу.

У статті досліджено ключові аспекти міжнародного співробітництва України з органами кримінальної юстиції Європейського Союзу. Здійснено аналіз поняття кримінальної юстиції в ЄС, яка включає комплекс правових, інституційних та процедурних механізмів, що спрямовані на забезпечення кримінального правосуддя, запобігання та розслідування злочинів, а також притягнення винних до відповідальності. Визначено, що система кримінальної юстиції ЄС охоплює такі ключові елементи: правоохоронні органи, органи прокурорського нагляду, судові інституції, а також спеціалізовані європейські агентства, які здійснюють координацію та аналітичне забезпечення у сфері боротьби з транснаціональною злочинністю.

До складу органів кримінальної юстиції Європейського Союзу входять: Європол (Агентство ЄС із співробітництва правоохоронних органів), Євроюст (Агентство ЄС із співпраці у сфері кримінального правосуддя), ОЛАФ (Європейське управління з боротьби з шахрайством), ЕРРО (Європейська прокуратура), а також національні органи держав-членів, які здійснюють оперативно-розшукову та процесуальну діяльність у межах правового простору ЄС.

У межах дослідження здійснено загальний огляд діяльності Європолу як ключової аналітичної та координаційної структури, що сприяє обміну інформацією між правоохоронними органами держав-членів, надає аналітичну підтримку у справах щодо організованої злочинності, тероризму, торгівлі людьми, кіберзлочинності, корупції та інших тяжких злочинів. Підкреслено, що Європол виступає основним партнером для держав, які не є членами ЄС, але прагнуть інтегруватися у європейський простір безпеки.

Окремо охарактеризовано діяльність Євроюсту, який є органом підтримки та координації дій прокурорських і судових органів держав-членів ЄС у сфері кримінального переслідування. Основними функціями Євроюсту є організація спільних слідчих груп, сприяння взаємному визнанню судових рішень, координація екстрадиційних процедур та правова допомога у складних кримінальних справах з міжнародним елементом.

Проаналізовано основні форми та напрями співпраці України з Європолом та Євроюстом, які включають підписання міжнародних угод, створення спільних аналітичних груп, обмін оперативною інформацією, участь у міжнародних операціях і проектах. Зокрема, Україна активно співпрацює з Європолом у рамках стратегічної та робочої угод, а також має представників при штаб-квартирі агентства. Співпраця з Євроюстом здійснюється через контактну точку та дозволяє українським правоохоронним органам ефективніше реагувати на запити про правову допомогу, організовувати міжнародні розслідування та ініціювати спільні дії.

У підсумку зазначено, що міжнародна кооперація між Україною та інституціями кримінальної юстиції ЄС відіграє важливу роль у зміцненні національної безпеки, удосконаленні механізмів розслідування тяжких злочинів, а також інтеграції України до європейського правового простору.

Ключові слова: правове регулювання, Європол, Євроюст, міжнародне право, міжнародне співробітництво, міжнародно-правова відповідальність, злочини міжнародного характеру, транснаціональна організована злочинність.

Lukianchuk Y.L. International cooperation between Ukraine and criminal justice agencies of the European Union.

The article explores the key aspects of international cooperation between Ukraine and the criminal justice authorities of the European Union. It analyzes the concept of criminal justice within the EU, which encompasses a set of legal, institutional, and procedural mechanisms aimed at ensuring criminal justice, preventing and investigating crimes, and holding perpetrators accountable. It is established that the EU criminal justice system includes the following key elements: law enforcement agencies, prosecutorial authorities, judicial institutions, as well as specialized European agencies that provide coordination and analytical support in the fight against transnational crime.

The criminal justice authorities of the European Union include: Europol (the EU Agency for Law Enforcement Cooperation), Eurojust (the EU Agency for Criminal Justice Cooperation), OLAF (European Anti-Fraud Office), EPPO (European Public Prosecutor's Office), as well as the national bodies of the member states responsible for investigative and prosecutorial activities within the EU legal framework.

The study provides a general overview of the activities of Europol as a key analytical and coordination structure that facilitates information exchange between law enforcement agencies of the member states, and provides analytical support in cases involving organized crime, terrorism, human trafficking, cybercrime, corruption, and other serious offenses. It is emphasized that Europol serves as a primary partner for non-EU countries seeking integration into the European security space.

The role of Eurojust is examined separately, highlighting its function as a support and coordination body for the prosecutorial and judicial authorities of EU member states in criminal prosecution matters. The main functions of Eurojust include the organization of joint investigation teams, facilitation of mutual recognition of judicial decisions, coordination of extradition procedures, and provision of legal assistance in complex criminal cases with international dimensions.

The main forms and directions of Ukraine's cooperation with Europol and Eurojust are analyzed. These include the signing of international agreements, the creation of joint analytical groups, the exchange of operational information, and participation in international operations and projects. In particular, Ukraine actively cooperates with Europol under both strategic and operational agreements and has representatives at the agency's headquarters. Cooperation with Eurojust is carried out through a designated contact point, enabling Ukrainian law enforcement authorities to respond more effectively to legal assistance requests, organize international investigations, and initiate joint actions.

In conclusion, it is noted that international cooperation between Ukraine and the criminal justice institutions of the EU plays a significant role in strengthening national security, enhancing mechanisms for investigating serious crimes, and facilitating Ukraine's integration into the European legal space.

Key words: legal regulation, Europol, Eurojust, international law, international cooperation, international legal responsibility, crimes of an international nature, transnational organized crime.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та зростання загроз міжнародній безпеці, питання міжнародного співробітництва у сфері кримінальної юстиції набуває особливої актуальності. Ефективна взаємодія між правоохоронними та судовими органами різних держав є необхідною умовою для належного розслідування злочинів міжнародного характеру (протидія тероризму, організована злочинність, торгівля людьми, наркобізнес, кіберзлочинність, корупція). У цьому контексті особливу роль відіграє співпраця України з інституціями кримінальної юстиції Європейського Союзу, такими як Європол, Євроюст, ОЛАФ, Європейська прокуратура тощо.

Для України, яка перебуває в процесі європейської інтеграції та водночас стикається з викликами повномасштабної збройної агресії зі сторони росії, налагодження та поглиблення міжнародної взаємодії у сфері кримінальної юстиції є не лише питанням забезпечення національної безпеки, а й інструментом адаптації до європейських стандартів права, правопорядку та правосуддя. Співпраця з інституціями ЄС сприяє вдосконаленню внутрішніх правових механізмів, підвищенню професійного рівня українських правоохоронців, а також посиленню довіри до України як надійного партнера у спільній боротьбі з транснаціональною злочинністю.

Дослідження питань міжнародного співробітництва між Україною та органами кримінальної юстиції Європейського Союзу дозволяє глибше усвідомити правові, організаційні та практичні аспекти цієї взаємодії, оцінити її ефективність, виявити проблеми та перспективи розвитку. Таке дослідження є особливо важливим з огляду на прагнення України до повноцінного членства в Єв-

ропейському Союзу, що передбачає гармонізацію правових систем та інтеграцію в єдину систему європейської безпеки й правосуддя.

Метою статті є аналіз функціонування та компетенції органів кримінальної юстиції Європейського Союзу, загальний огляд діяльності Європолу та Євроюсту, а також огляд способів та напрямів міжнародного співробітництва України із зазначеними інституціями.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти міжнародної співпраці України з органами кримінальної юстиції Європейського Союзу в своїх роботах досліджували: Буроменський М., Воронятніков О., Голіна В., Дзюба Ю., Дунаєва Т., Житний О., Овчаренко О., Рибалко Г., Сердюк О., Слінько Д., Черноус Ю., Шостко О. та інші.

Виклад основного матеріалу. У праві Європейського Союзу не має єдиного, чітко закріпленого визначення в основоположних договорах або уніфікованому нормативному акті терміну «органи кримінальної юстиції». Однак це поняття використовується в документах, судовій практиці та практичній взаємодії, де під ним зазвичай розуміють систему органів, що здійснюють розслідування, переслідування та судовий розгляд кримінальних правопорушень.

Проаналізувавши діяльність різних органів ЄС, з точки зору функціонального підходу, можна розділити їх на національні органи держав-членів ЄС та наднаціональні (міждержавні) структури. До національних органів можна віднести: поліцію та інші правоохоронні органи; органи прокуратури; судові органи; установи виконання покарань тощо. До міждержавних структур відноситься Європол (Europol) – агентство співробітництва правоохоронних органів; Євроюст (Eurojust) – агентство судового співробітництва в кримінальних справах; ЕРПО (European Public Prosecutor's Office / Європейська прокуратура) – розслідує фінансові злочини проти бюджету ЄС; ОЛАФ (OLAF) – Європейське управління з боротьби з шахрайством; Суд Європейського Союзу (CJEU) – розглядає справи про застосування права ЄС; Агентство ЄС з основних прав (FRA) – здійснює дослідження щодо захисту прав людини, включаючи в кримінальній юстиції [1].

Основними інституціями кримінальної юстиції Європейського Союзу з якими здійснює співробітництво Україна є Європейський поліцейський офіс та Європейська організація з питань юстиції.

Європейський поліцейський офіс (Європол, Europol) – спеціалізована агенція Європейського Союзу, основною метою діяльності якої є поліцейська співпраця між державами-учасниками ЄС у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру. Європол координує оперативно-розшукові дії поліції та інших компетентних органів держав-учасниць ЄС, а також третіх країн з метою підвищення ефективності співпраці компетентних органів в боротьбі з міжнародною злочинністю. Компетенція Європолу поширюється на боротьбу з організованою злочинністю, тероризмом та іншими формами тяжких злочинів, які перелічені нижче і зачіпають дві або більше держави-члени у такий спосіб, що потребує спільного підходу держав-членів, зважаючи на масштаб, значущість та наслідки таких злочинів. Згаданими формами тяжких злочинів є: незаконний обіг наркотиків; нелегальна діяльність, пов'язана з відмиванням коштів; злочин, пов'язаний з ядерними та радіоактивними речовинами; нелегальне перевезення іммігрантів; торгівля людьми; злочин, пов'язаний з автотранспортними засобами; вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; нелегальна торгівля людськими органами і тканинами; викрадення людей, незаконне обмеження свободи та взяття заручників; расизм та ксенофобія; організоване пограбування; нелегальна торгівля предметами, що становлять культурну цінність, зокрема антикваріатом та виробами мистецтва; обман та шахрайство; рекет та вимагання; підробка продукції та її піратське розповсюдження; підробка адміністративних документів та їх незаконний обіг; підробка грошових знаків та платіжних засобів; злочин з використанням комп'ютера; корупція; нелегальна торгівля зброєю, боєприпасами та вибухівкою; нелегальна торгівля видами тварин, які перебувають під загрозою зникнення; нелегальна торгівля видами рослин, які перебувають під загрозою зникнення, та їхніх підвидів; злочин проти навколишнього середовища; нелегальна торгівля гормональними речовинами та іншими стимуляторами росту.

На сьогодні міжнародне співробітництво між правоохоронними органами України та Європолом регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких: Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво від 14.12.2016; Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку від 11.03.2015; Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом стосовно конфіденційності та забезпечення збере-

ження інформації від 03.07.2017. Відповідно до Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво крім обміну інформацією, співробітництво може включати обмін спеціальними знаннями, загальними зведеннями, результатами стратегічного аналізу, інформацією щодо процедур кримінальних розслідувань, інформацією про методи запобігання злочинності, участь у навчальних заходах, а також надання консультацій та підтримки в окремих кримінальних розслідуваннях [2].

Європейська організація з питань юстиції (Євроюст, Eurojust). З метою посилення боротьби з тяжкими формами організованої злочинності Європейська рада вирішила створити спеціальний підрозділ – Євроюст, основні завдання якого полягають у порушенні кримінальних розслідувань, зверненні з пропозиціями щодо порушення кримінальних переслідувань з боку національних органів стосовно фактів злочинних діянь, координації розслідувань і переслідувань, посилення судової співпраці, включно зі співпрацею з Європейською судовою мережею. Євроюст може здійснювати координацію між компетентними органами і направляти запити про надання правової допомоги, якщо розслідування: проводиться компетентним органом держави-учасниці; стосується конкретної справи і потребує його втручання для координації дій. Крім того, він може допомагати Європолу, зокрема, висновками, ґрунтованими на аналізі, проведеному Європолом, а також надавати матеріально-технічну підтримку, наприклад, у перекладі, тлумаченні та організації координаційних нарад.

Компетенція Євроюсту поширюється на два види правопорушень: по-перше, спочатку до них відносили ті види злочинних діянь та правопорушень, щодо яких компетенцією наділений Європол; по-друге, компетенція Євроюсту поширюється на інші види злочинів, якщо вони вчинені разом з одним із названих вище, при цьому Євроюст може також допомагати у розслідуванні та кримінальному переслідуванні на прохання держав-учасниць ЄС. Євроюст стимулює і покращує координацію розслідувань і судових переслідувань між компетентними органами в державах-учасниках ЄС і покращує співробітництво між компетентними органами держав-учасниць, зокрема шляхом сприяння виконанню міжнародних взаємної правової допомоги та здійснення запитів про екстрадицію. Крім того, Євроюст може просити компетентні органи зацікавлених держав-учасниць: проводити розслідування або здійснювати конкретні дії; дозволу на координацію їх дій; створити спільну слідчу групу, або забезпечити Євроюст інформацією, необхідною для виконання певних завдань. Також, Євроюст повинен забезпечити, щоб компетентні органи інформували одне одного про розслідування та звинувачення злочинів, що стосуються іншої сторони; сприяти компетентним органам у забезпеченні якомога більшої координації розслідувань і судових процесів [3].

Міжнародна співпраця між нашою країною та Євроюстом регламентується Угодою про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції від 27.06.2016 [4].

Європейська прокуратура (ЕПРО) є унікальним наднаціональним органом кримінального переслідування, який функціонує на основі особливих правових норм та принципів. Європейська прокуратура відповідає за розслідування кримінальних злочинів, що негативно впливають на фінансові інтереси Європейського Союзу, встановлених Директивою (ЄС) 2017/1371 та Регламентом Ради (ЄС) № 2017/1939, за кримінальне переслідування учасників та співучасників таких злочинів та за їх віддавання під суд. У цьому зв'язку Європейська прокуратура здійснює розслідування, кримінальне переслідування та виконує функції обвинувача у компетентних судах держав-членів до ухвалення остаточного рішення у справі.

Європейська прокуратура має повноваження стосовно кримінальних злочинів, які впливають на фінансові інтереси ЄС, як визначено у Директиві (ЄС) 2017/1371, імplementованої у національне право, незалежно від того, чи може така злочинна поведінка бути кваліфікована як інший тип злочину відповідно до національного права. Стосовно злочинів, зазначених у пункті (d) статті 3(2) Директиви (ЄС) 2017/1371, імplementованої у національне право, Європейська прокуратура має повноваження лише тоді, коли навмисні дії або бездіяльність, визначені у зазначеному положенні, стосуються території двох або більше держав-членів та стосуються загальної шкоди, сума якої становить принаймні 10 мільйонів євро [5].

Європейське управління боротьби з шахрайством (ОЛАФ, OLAF) – це орган, уповноважений Європейським Союзом на захист фінансових інтересів ЄС. У ОЛАФ є три основні завдання: боротися з шахрайством, що впливає на бюджет ЄС; розслідувати корупцію персоналу інституцій ЄС; розробляти законодавство та політику проти шахрайства. З цією метою ОЛАФ проводить

повністю незалежні внутрішні та зовнішні розслідування, координує діяльність своїх партнерів у боротьбі з шахрайством у державах-членах та надає їм необхідну підтримку. Варто зазначити, що ОЛАФ проводить адміністративні розслідування і не має судових повноважень зобов'язувати національні правоохоронні органи діяти згідно з його подальшими рекомендаціями [6].

19 жовтня 2016 року Національне антикорупційне бюро України і Європейське управління боротьби з шахрайством підписали Угоду про співпрацю. Документ укладений на виконання Угоди про Асоціацію України з ЄС та покликаний координувати зусилля у боротьбі з корупцією та шахрайством [7].

На сьогоднішній день міжнародне співробітництво між Україною та органами кримінальної юстиції Європейського Союзу стикається з низкою проблемних аспектів, зокрема:

- поступове, повільне приведення у відповідність внутрішнього законодавства України європейським стандартам і нормам у сфері кримінальної юстиції наразі ускладнюють проведення спільних операцій та обмін інформацією. Важливим є постійне оновлення національних нормативно-правових актів, адаптуючи їх до вимог ЄС;

- недостатня інтеграція інформаційних систем між українськими правоохоронними структурами та організаціями ЄС, що ускладнює оперативний обмін даними;

- необхідність постійного підвищення кваліфікації працівників українських правоохоронних органів у сфері міжнародної співпраці. Відсутність достатнього рівня спеціалізованої підготовки та володіння іноземними мовами стримує ефективність участі у спільних операціях, тому обмін досвідом з країнами ЄС та спільні тренінги залишаються вкрай важливими.

Разом з цим, перспективи розвитку співпраці між Україною та органами кримінальної юстиції ЄС є значними. Для покращення міжнародної кооперації є можливість прискорити процес адаптації національних нормативних актів до європейських стандартів шляхом активного впровадження міжнародних угод та меморандумів. Це дозволить усунути правові розбіжності та встановити чіткі правила співпраці. Також необхідно модернізувати інформаційні системи правоохоронних органів, що забезпечать підтримку високого рівня кібербезпеки та надійний обмін інформацією. Розробка інтегрованих платформ, які працюватимуть у режимі реального часу, є критично важливою.

Висновки. Підсумовуючи дослідження ключових аспектів міжнародного співробітництва України з органами кримінальної юстиції Європейського Союзу можна зробити такі узагальнення:

1. Поняття кримінальної юстиції ЄС охоплює комплекс правових, інституційних та процедурних механізмів, спрямованих на забезпечення кримінального правосуддя, запобігання і розслідування злочинів, а також притягнення винних до відповідальності.

2. Європол є основним аналітичним та координаційним поліцейським органом ЄС, що сприяє обміну інформацією між правоохоронними органами держав-членів, та надає аналітичну підтримку у справах щодо організованої злочинності, тероризму, торгівлі людьми, кіберзлочинності, корупції та інших тяжких злочинів.

3. Діяльність Євроюсту спрямована на підтримку та координацію дій прокурорських та судових органів держав-членів ЄС у сфері кримінального переслідування, організацію спільних слідчих груп, сприяння взаємному визнанню судових рішень, надання правової допомоги у складних кримінальних справах з міжнародним елементом.

4. Основними формами та напрямками співпраці України з Європолем та Євроюстом є, зокрема, підписання міжнародних угод, створення спільних аналітичних груп, обмін оперативною інформацією, участь у міжнародних операціях і проєктах. Україна активно взаємодіє з Європолем у межах стратегічних і робочих угод і має представників при штаб-квартирі агентства. Співпраця з Євроюстом здійснюється через контактну точку, що дозволяє українським правоохоронним органам більш ефективно реагувати на запити про правову допомогу, організовувати міжнародні розслідування та ініціювати спільні дії.

5. Міжнародна кооперація між Україною та інституціями кримінальної юстиції ЄС відіграє важливу роль у зміцненні національної безпеки, удосконаленні механізмів розслідування тяжких злочинів та інтеграції України до європейського правового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Простір свободи, безпеки та юстиції в ЄС та його вплив на Україну. Святун О.В., 2021. URL: <https://surli.cc/uckeub>.

2. Воронятніков О.О. Міжнародно-правові основи співробітництва між правоохоронними органами України та Європолем. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 87: частина 4. С. 206–210.
3. Основи кримінальної політики Європейського Союзу: навчальний посібник / автори-упорядники: Житний О.О., Рибалко Г.С., Слінько Д.С., Харків, 2022. 147 с. URL: <https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/>.pdf.
4. Угода про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції від 27.06.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_024-16#Text.
5. Регламент Ради (ЄС) № 2017/1939 від 12.10.2017 про імплементацію посиленої співпраці стосовно створення Європейської прокуратури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_025-17#Text.
6. Рішення комісії (ЄС) № 1999/352/ЄС від 28.04.1999 про заснування Європейського бюро боротьби із шахрайством (OLAF). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/komisii-1999352es.pdf>.
7. НАБУ координуватиме зусилля з ЄС у сфері боротьби з шахрайством. URL: <https://nabu.gov.ua/news/novyny-nabu-koordinuvatyme-zusyillya-z-yes-u-sferi-borotby-z-shahraystvom>.

УДК 341.34

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.14>

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДІ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Мамедов Г.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України,
начальник відділення з'ясування обставин,
причин та умов вчинення правопорушень
59-тої окремої штурмової бригади імені Якова Гандзюка
ORCID: 0009-0000-9569-345X
e-mail: mga.arccrimea@gmail.com*

Мамедов Г.А. Презумпція невинуватості у Міжнародному кримінальному суді: загальна характеристика.

У статті надана загальна характеристика презумпції невинуватості у Міжнародному кримінальному суді. Звертається увага, що в МКС презумпція невинуватості не є ані новою концепцією, ані семантично відмінною для розуміння від національного судочинства. У найзагальнішому формулюванні ця презумпція зводиться до права «вважатися невинуватим, доки вину не буде доведено в суді». Вона розглядається як фундаментальний принцип кримінального правосуддя та права на справедливий судовий розгляд, що має забезпечити повагу до людської гідності під час провадження у Міжнародному кримінальному суді. Досліджений як вузький, так і широкий підхід до розуміння презумпції невинуватості.

Звертається увага, що відповідно до п. 1 ст. 66 Статуту МКС, «кожний вважається невинуватим, доки його вину не буде доведено в Суді відповідно до застосовного права». Таке формулювання презумпції невинуватості відрізняється від аналогічних норми міжнародно-правових актів із захисту прав людини та статутів міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*. Відповідно до п. 1 ст. 66 Статуту МКС не тільки підозрюваний чи обвинувачений мають право на презумпцію невинуватості, а «кожен», тобто будь-яка особа. Акцентовано, що у початковому проекті Статуту Міжнародного кримінального суду було передбачено презумпцію невинуватості «обвинуваченого», але Підготовчий комітет змінив це формулювання на «кожного». Відтак, презумпція невинуватості спрямована не тільки на захист підозрюваних чи обвинувачених, а й апелянтів, які були засуджені Судовою палатою та яким винесено вирок або чий справи знаходяться на апеляції.

Підкреслюється, що презумпція невинуватості не зобов'язує прокурора утримуватися від висловлення думки щодо доказів на підтвердження винуватості чи невинуватості підозрюваного або обвинуваченого, принаймні під час судового провадження. Навпаки, стаття 66 Римського статуту передбачає, що «обов'язок довести вину обвинуваченого покладається на Прокурора». Таким чином, вимога неупередженості накладає різні обов'язки на прокурора та суддів.

Окрему увагу приділено генезису розуміння презумпції невинуватості під час розробки Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Ключові слова: презумпція невинуватості, докази, Міжнародний кримінальний суд, принцип, загальні принципи права, міжнародний договір, міжнародний злочин, права людини.

Mamedov H.A. Presumption of innocence in the International Criminal Court: general characteristics.

The article provides a general characteristic of the presumption of innocence in the International Criminal Court. It is noted that in the International Criminal Court the presumption of innocence is neither a new concept nor semantically different for understanding from national legal proceedings. In the most general formulation, this presumption is reduced to the right "to be presumed innocent until

proven guilty in court". It is considered as a fundamental principle of criminal justice and the right to a fair trial, which should ensure respect for human dignity during proceedings in international criminal courts. Both a narrow and a broad approach to understanding the presumption of innocence is explored.

It is underlined that according to Article 66, paragraph 1 of the ICC Statute, "everyone shall be presumed innocent until proven guilty before the Court in accordance with applicable law." This formulation of the presumption of innocence differs from similar norms of international human rights instruments and statutes of ad hoc international criminal tribunals. According to Article 66, paragraph 1 of the ICC Statute, not only the suspect or accused is entitled to the presumption of innocence, but "everyone," that is, any person. It is emphasized that the initial draft of the Statute of the International Criminal Court provided for the presumption of innocence of "the accused," but the Preparatory Committee changed this formulation to "everyone." Therefore, the presumption of innocence is aimed not only at protecting suspects or accused, but also appellants who have been convicted by the Trial Chamber and sentenced or whose cases are on appeal.

It is emphasized that the presumption of innocence does not oblige the prosecutor to refrain from expressing an opinion on the evidence to prove the guilt or innocence of the suspect or accused, at least during the trial. On the contrary, Article 66 of the Rome Statute provides that "the burden of proving the guilt of the accused shall rest with the Prosecutor". Thus, the requirement of impartiality imposes different obligations on the prosecutor and the judges.

Particular attention is paid to the genesis of the understanding of the presumption of innocence during the development of the Rome Statute of the International Criminal Court.

Key words: presumption of innocence, evidence, International Criminal Court, principle, general principles of law, international treaty, international crime, human rights.

Постановка проблеми. У доктрині, під презумпціями розуміються юридично закріплені припущення щодо наявності або відсутності певних юридичних фактів; вони ґрунтуються на зв'язку між фактами і підкріплюються попереднім досвідом. Отож, презумпції мають ймовірнісний та прогностичний характер, й не передбачають собою абсолютну істину [1, с. 334]. Однак, презумпції, зокрема й презумпція невинуватості, займають важливе місце не лише як додатковий інструмент пізнання реальності, а й як засіб встановлення того, що відбулося насправді [2, с. 267].

У МКС презумпція невинуватості не є ані новою концепцією, ані семантично відмінною для розуміння. У найзагальнішому формулюванні це право зводиться до права «вважатися невинуватим, доки вину не буде доведено в суді» [3, с. 925].

Презумпція невинуватості розглядається як фундаментальний принцип кримінального правосуддя та права на справедливий судовий розгляд, що має забезпечити повагу до людської гідності під час провадження у міжнародних кримінальних судах [4, с. 300; 5, с. 211; 6, с. 540].

Враховуючи презумпцію невинуватості обвинуваченого та зобов'язання держави довести провину у злочині; неналежно розслідуваний або доведений злочин цілком може призвести до ситуації, у якій обвинувачений вчинив інкримінований злочин, але в якій, судді або присяжні зобов'язані визнати, що вина не була доведена. Цю небезпеку просто неможливо звести до мінімуму за рахунок слабких стандартів засудження без двох безпосередніх наслідків: більшої ймовірності засудження підсудних, які є невинними, і зниження моральної виправданості покарання [7, с. 1245].

Стан опрацювання проблематики. У доктрині міжнародного права окремі питання презумпції невинуватості досліджували низка науковців, серед яких варто виокремити праці М.В. Буроменського, В.В. Гутника, А. Касеззе, В.П. Пилипенка, Т.Л. Сироїд, У. Шабаса та ін. У цій статті автором проаналізовано презумпцію невинуватості у Міжнародному кримінальному суді та визначено її особливості у порівнянні з міжнародними кримінальними трибуналами *ad hoc* та міжнародними органами у сфері захисту прав людини.

Метою цієї статті є загальна характеристика презумпції невинуватості у Міжнародному кримінальному суді, зокрема, аналіз підходів до її розуміння, нормативного зміст, а також особливостей її тлумачення самим Міжнародним кримінальним судом.

Виклад основного матеріалу. Презумпцію невинуватості у міжнародно-правій доктрині прийнято розглядати у широкому та вузькому значеннях. У вузькому, – вона полягає в обов'язку обвинувачення нести тягар доказування; вона обмежена виключно стадією судового розгляду справи по суті. За широким підходом, принцип презумпції невинуватості повинен бути гарантованим

на всіх стадіях провадження по справі (до винесення кінцевого рішення) та складається з трьох складових: 1) особа, яка обвинувачується у вчиненні злочину до доведення вини вважається невинуватою; 2) тягар доказування лежить на обвинуваченні; обвинувачений може надавати докази, які спростовують обвинувачення, проте, він не зобов'язаний доводити свою невинуватість; 3) для визнання обвинуваченого винуватим у вчиненні злочину, суд зобов'язаний встановити його вини відповідно до існуючих стандартів доказування та внутрішнього переконання судді (у країнах континентальної правової системи) чи встановити вини обвинуваченого за відсутності розумних сумнівів (у англо-американській правовій системі) [8, с. 133].

У Римському статуті презумпції невинуватості приділяється особлива увага. За Римським статутом МКС, принципу презумпції невинуватості приділена окрема стаття – ст. 66, яка міститься в частині 6 Статуту під назвою «Судовий розгляд справи по суті». Воно безпосередньо передуює положенню про права обвинуваченого під час судового розгляду.

Як у міжнародно-правових актах у сфері захисту прав людини, так і у статутах міжнародних кримінальних судів *ad hoc*, презумпція невинуватості нормативно закріплюється у статтях, які передбачають права обвинувачених. Проте, у проекті Статуту в 1994 році з'явилася окрема стаття, що передбачає презумпцію невинуватості [9]. Під час розробки проекту Статуту Підготовчий комітет розглядав як альтернативу розміщення положення про презумпцію невинуватості в частині, що стосується Загальних принципів. Робоча група щодо загальних принципів і процедур створила ідентичний текст, що визнає презумпцію невинуватості. У звіті міжсесійної зустрічі в Зютфені рекомендовано розмістити його в частині 6 Статуту МКС [10], і цей вибір був схвалений Підготовчим комітетом у його остаточному звіті [11, с. 1636].

Відповідно до п.1 ст.66 Статуту МКС, «кожний вважається невинуватим, доки його вини не буде доведено в Суді відповідно до застосовного права».

Таке формулювання презумпції невинуватості відрізняється від аналогічних норми міжнародно-правових актів із захисту прав людини та статутів міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*. Перш за все, відповідно до п. 1 ст. 66 Статуту МКС не тільки підозрюваний чи обвинувачений мають право на презумпцію невинуватості, а «кожен», тобто будь-яка особа.

Варто зауважити, що початковий проект визнавав презумпцію невинуватості «обвинуваченого», але Підготовчий комітет змінив це на «кожного» [9]. Відтак, презумпція невинуватості спрямована не тільки на захист підозрюваних чи обвинувачених, а й апелянтів, які були засуджені Судовою палатою та яким винесено вирок або чий справи знаходяться на апеляції. Однак, може й напрошуватися протилежний висновок, адже, ст.66, що передбачає презумпцію невинуватості розміщена в частині 6 Статуту, яка стосується судового розгляду справи по суті, і безпосередньо перед статтею 67, яка стосується «прав обвинуваченого».

Очевидно, що презумпція невинуватості повинна застосовуватиметься не тільки на стадії судового розгляду справи по суті, а й на етапі розслідування, і це не викликає сумніву. Без дотримання презумпції невинуватості неможливо захистити підозрюваного на етапі розслідування, в тому числі забезпечивши право на мовчання. Це досягається спеціальним положенням Статуту, яке захищає право підозрюваного «зберігати мовчання, при цьому таке мовчання не враховується при визначенні винуватості чи невинуватості» (ст. 55 Статуту) [11, с. 1639].

Що стосується презумпції невинуватості після винесення обвинувального вироку, то вона фактично не застосовується, адже вина уже встановлена, хоча і в цьому разі всі сумніви мають враховуватися на користь засудженого, який подав апеляцію. Апеляційна палата МКС досліджуючи презумпцію невинуватості на стадії апеляційного провадження, дійшла висновку, що положення ст. 66 (2) Римського статуту МКС покладає на Прокурора обов'язок довести вини обвинуваченого. Це важливе положення, яке застосовується протягом усього провадження, в тому числі на стадії апеляційного розгляду, майже так само, як і інші положення, які захищають права обвинуваченого, такі як решта статті 66 і стаття 67. Однак воно не регулює зміст рішення після виправдувального вироку, ані порядок винесення цього рішення. Крім того, немає жодного іншого пов'язаного допоміжного положення статті 66 (2), яке б це робило. Відтак, рішення про виправдання повинно виноситися не на підставі статті 66 (2), а на підставі стаття 74 (5) Римського статуту, яка містить єдине положення Статуту, яке встановлює вимоги до виправдувального рішення [12, п. 121].

На стадії розслідування та судового розгляду органи влади, які ведуть процес, особливо суди – повинні, загалом, уникати оголошення або навіть натяку на те, що підсудний є винним [13,

с. 507]. Однак, Апеляційна палата МКС підкреслила, що презумпція невинуватості не зобов'язує Прокурора утримуватися від висловлення думки щодо доказів на підтвердження винуватості чи невинуватості підозрюваного чи обвинуваченого, принаймні під час судового провадження. Навпаки, стаття 66 Римського статуту під назвою «Презумпція невинуватості» чітко визнає, що «обов'язок довести вину обвинуваченого покладається на Прокурора». Таким чином, вимога неупередженості накладає різні обов'язки на прокурора та суддів. Від прокурора не лише очікують, але й вимагають робити заяви в контексті судового провадження, які були б недоречними, якби їх зробив суддя під час судового розгляду, що триває [14, п. 25].

Інший аспект на який звертається увага при аналізі п. 1 ст. 66 Римського статуту є те, що вина має бути доведена «відповідно до застосовного права». Таке формулювання п. 1 ст. 66 Римського статуту відмінне від аналогічних норм статутів міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*. Так, відповідно до п. 3. ст. 21 Статуту МКТЮ та п. 3 ст. 20 Статуту МКТР винуватість обвинуваченого має бути встановлена «у відповідності до положень» Статуту МКТЮ чи Статуту МКТР.

У міжнародно-правовій доктрині підкреслюється, що незважаючи на те, що деякі автори висловлюють певну неоднозначність, пов'язану з термінами «відповідно», здається досить очевидним, що перш за все йдеться про застосування норм Статуту до розгляду справи [11, с. 1640]. Термін «застосовне право» визначено в статті 21 Статуту. Він складається з певної ієрархії норм, починаючи зі Статуту, Елементів злочинів і Правил процедури та доказування. За цими джерелами, у відповідних випадках, слідують відповідні договори та принципи та норми міжнародного права, включаючи встановлені принципи міжнародного права збройних конфліктів. За відсутності цього застосовне право містить загальні принципи права, виведені Судом із національних законів правових систем світу [15, с. 80].

Посилання на «застосовне право» надає Суду можливість розробити форму правила виключення, згідно з яким можна було б відмовити у наданні доказів, якщо вони були отримані незаконним шляхом. Це розширило його більш обмежені повноваження виключати докази відповідно до пункту 7 статті 69 Римського статуту. Таким чином, докази, отримані незаконним шляхом, не будуть доказами, отриманими «відповідно до чинного законодавства», і тому не можуть бути основою для визнання вини [11, с. 1640].

Додатково, хочеться відзначити, що згідно п. 1 ст. 66 Статуту МКС, вина має бути доведена «в Суді». Очевидно, що термін «Суд» може означати лише Міжнародний кримінальний суд, і мова йде передусім про судову палату з розгляду справи по суті. Однак, презумпція невинуватості є обов'язком усіх органів Суду, вона стосується і заяв прокурора, а також будь-яких інших посадових осіб.

Висновки. Презумпція невинуватості розглядається як фундаментальний принцип кримінального правосуддя та права на справедливий судовий розгляд, що має забезпечити повагу до людської гідності під час провадження у міжнародних кримінальних судах

Відповідно до п. 1 ст. 66 Статуту МКС, «кожний вважається невинуватим, доки його вину не буде доведено в Суді відповідно до застосовного права». Таке формулювання презумпції невинуватості відрізняється від аналогічних норми міжнародно-правових актів із захисту прав людини та статутів міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*. Перш за все, відповідно до п. 1 ст. 66 Статуту МКС не тільки підозрюваний чи обвинувачений мають право на презумпцію невинуватості, а «кожен», тобто будь-яка особа.

У МКС, вина особи має бути доведена «відповідно до застосовного права». Таке формулювання п. 1 ст. 66 Римського статуту відмінне від аналогічних норм статутів міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*. Так, відповідно до п. 3. ст. 21 Статуту МКТЮ та п. 3 ст. 20 Статуту МКТР винуватість обвинуваченого має бути встановлена «у відповідності до положень» Статуту МКТЮ чи Статуту МКТР. Незважаючи на те, що деякі автори висловлюють певну неоднозначність, пов'язану з термінами «відповідно», здається досить очевидним, що перш за все йдеться про застосування норм Статуту до розгляду справи. Термін «застосовне право» визначено в статті 21 Статуту. Він складається з певної ієрархії норм, починаючи зі Статуту, Елементів злочинів і Правил процедури та доказування. За цими джерелами, у відповідних випадках, слідують відповідні договори та принципи та норми міжнародного права, включаючи встановлені принципи міжнародного права збройних конфліктів. За відсутності цього застосовне право містить загальні принципи права, виведені Судом із національних законів правових систем світу.

Органи влади, особливо суди, повинні уникати оголошення або навіть натяку на те, що підсудний є винним. Проте, презумпція невинуватості не зобов'язує Прокурора утримуватися від висловлення думки щодо доказів на підтвердження винуватості підозрюваного чи обвинуваченого, принаймні під час судового провадження. Навпаки, стаття 66 Римського статуту під назвою «Презумпція невинуватості» чітко визнає, що «обов'язок довести вину обвинуваченого покладається на Прокурора». Від прокурора не лише очікують, але й вимагають робити заяви щодо винуватості особи у вчиненні злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калинюк С.С. Презумпція невинуватості в міжнародному кримінальному процесі: європейська та практика. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. Вип. 2. С. 333–338. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.62>.
2. Гнатенко М.П. Презумпція невинуватості в міжнародному кримінальному праві: окремі питання. *Науковий вісник УЖНУ. Серія Право*. Випуск 84: частина 3. С. 264–270. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.3.40>.
3. Rosalyn R.C.E. The Lubanga trial chamber's assessment of evidence in light of the accused's right to the presumption of innocence. *Journal of International Criminal Justice*. 2012. Vol. 10(4). P. 923–944.
4. McGoldrick V, Rowe P, Donnelly E. The permanent international criminal court: legal and policy issues. Hart Publishing, 2004. 498 p.
5. Haveman R., Kavran O, Nicholls J. Supranational criminal law: a system sui generis. Intersentia nv, 2003. 370 p.
6. Salako S. Strict Criminal Liability: A Violation of the Convention? *The Journal of Criminal Law*. 2006. Vol. 70. P. 531–549. DOI: <https://doi.org/10.1350/jcla.2006.70.6.531>.
7. Sheppard S. The Metamorphoses of Reasonable Doubt: How Changes in the Burden of Proof Have Weakened the Presumption of Innocence. *Notre Dame Law Review*. 2003. Vol. 78. No. 4. P. 1165–1250.
8. Гутник В. Принцип презумпції невинуватості у практиці діяльності Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії та Міжнародного кримінального суду. *Юридична Україна*. 2010. № 2. С. 133–138.
9. Draft Statute for an International Criminal Court with commentaries 1994: Text adopted by the International Law Commission at its forty-sixth session, in 1994, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/7_4_1994.pdf.
10. Report of the inter-sessional meeting from 19 to 30 January 1998 in Zutphen, the Netherlands: Preparatory Committee on the Establishment of an International Criminal Court. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/250636?ln=en&v=pdf#files>.
11. The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary / Otto Triffterer and Kai Ambos (eds.), Third Edition, C.H. Beck/Hart/Nomos, München/Oxford/Baden-Baden, 2016. 2352 p.
12. The Prosecutor v. Laurent Gbagbo and Charles Blé Goudé. ICC. Case No. ICC-02/11-01/15. Judgment in the appeal of the Prosecutor against Trial Chamber I's decision on the no case to answer motions, 31 March 2021. URL: <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-02/11-01/15-1400>.
13. Tomasson E. Presumed Innocent until Proved Guilty The Principle of Article 6, Paragraph of the European Convention on Human Rights and Article 70, Paragraph of the Constitution of Iceland That the Burden of Proof Rests with the Prosecution. *Scandinavian Studies in Law*. 2007. Vol. 51. P. 505–532.
14. The Prosecutor v. Saif Al-Islam Gaddafi. ICC. Case No.: ICC-01/11-01/11. Decision on the Request for Disqualification of the Prosecutor, 12 June 2012. URL: <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/11-01/11-175>.
15. Гутник В.В. Процесуальні права учасників міжнародних збройних конфліктів у міжнародних кримінальних судах. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 302 с.

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.15>

ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ У СВІТЛІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Мартинюк О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-9160-3525*

Безносюк А.І.,

*здобувачка вищої освіти юридичного факультету,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса*

Ципцюра В.В.,

*здобувачка вищої освіти юридичного факультету,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса*

Мартинюк О.В., Безносюк А.І., Ципцюра В.В. Щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права.

Стаття присвячена дослідженню основних аспектів щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права.

Автори вказують, що основними міжнародними нормативно-правовими актами, які врегулюють питання щодо захисту цивільного населення в умовах міжнародного збройного конфлікту, є Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женевська конвенція IV) 1949 року та Додатковий протокол I 1977 року. Переважна більшість міжнародно-правових норм, що міститься у вказаних міжнародних договорах, реалізується через національний механізм імплементації.

Автори зазначають, що поняття «цивільної особи» у міжнародному праві визначено доволі широко, що створює певні проблеми із визначенням правового статусу тієї чи іншої конкретної особи. Цивільну особу можна визначити як будь-яку фізичну особу, яка знаходиться на території воюючої держави і не бере або припинила приймати участь у збройному конфлікті. До цивільних осіб не включаються комбатанти, тобто особи, які мають право брати участь у воєнних діях між державами, члени регулярних збройних сил сторони конфлікту (за винятком медичного і духовного персоналу), партизани за умови відкритого носіння ними зброї під час бою та при розгортанні в бойові порядки перед боєм і за наявності особи-керівника, відповідальної перед стороною конфлікту за їхні дії. Комбатантами можуть бути особи з цивільного населення неокупованої території, що стихійно взяло в руки зброю при наближенні супротивника і не встигло організуватися в регулярні війська сторони конфлікту лише за умови відкритого носіння зброї та поваги до законів і звичаїв війни. До комбатантів відносять поліцейських, прикордонників або аналогічних осіб, що входять до складу збройних сил держави.

Автори доходять до висновку, що ратифікація Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду є позитивним сигналом у частині правильного тлумачення правоохоронними та

судовими органами положень ст. 438 «Порушення законів і звичаїв війни» Кримінального кодексу України. Норми Римського статуту дають можливість більш чітко з'ясувати зміст поняття «закони і звичаї війни». Одночасно із цим постає проблема щодо наявних умінь, знань та навичок у галузі як кримінального, так і міжнародного права співробітниками правоохоронних органів та суддів.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, цивільне населення, збройний конфлікт, імплементація, злочин (міжнародні (воєнні) злочини), міжнародне правосуддя, Женевські конвенції, Кримінальний кодекс України, відповідальність держав, права і свободи людини.

Martyniuk O.V., Beznosiuk A.I., Tsytsiura V.V. Regarding the legal protection of civilians during armed conflict in the context of the implementation of international humanitarian law.

The article is devoted to the study of the main aspects of the legal protection of the civilian population during armed conflict in the context of the implementation of the norms of international humanitarian law.

The authors indicate that the main international legal acts that regulate the issues of protecting the civilian population in international armed conflict are the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Geneva Convention IV) of 1949 and Additional Protocol I of 1977. The vast majority of international legal norms contained in the above-mentioned international treaties are implemented through the national implementation mechanism.

The authors note that the concept of «civilian» in international law is defined quite broadly, which creates certain problems with determining the legal status of a particular person. A civilian can be defined as any natural person who is on the territory of a belligerent state and does not take or has ceased to take part in an armed conflict. Civilians do not include combatants, i.e. persons who have the right to participate in hostilities between states, members of the regular armed forces of a party to the conflict (with the exception of medical and religious personnel), partisans, provided that they openly carry weapons during combat and when deployed in battle formation before combat and in the presence of a leader responsible to the party to the conflict for their actions. Combatants may be persons from the civilian population of an unoccupied territory who spontaneously took up arms when the enemy approached and did not have time to organize themselves into regular troops of a party to the conflict, only if they openly carry weapons and respect the laws and customs of war. Combatants include police officers, border guards or similar persons who are part of the armed forces of the state.

The authors conclude that Ukraine's ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court is a positive signal in terms of the correct interpretation by law enforcement and judicial authorities of the provisions of Art. 438 «Violation of the Laws and Customs of War» of the Criminal Code of Ukraine. The norms of the Rome Statute make it possible to more clearly clarify the meaning of the concept of «laws and customs of war». At the same time, a problem arises regarding the existing skills, knowledge and abilities in the field of both criminal and international law by law enforcement officers and judges.

Key words: international humanitarian law, international criminal law, civilian population, armed conflict, implementation, crime (international (war) crimes), international justice, Geneva Conventions, Criminal Code of Ukraine, state responsibility, human rights and freedoms.

Постановка проблеми. Все частіше цивільне населення стає жертвою збройних конфліктів, незважаючи на той факт, що міжнародне гуманітарне право визначає, що атаки повинні бути спрямовані виключно на військові об'єкти і суворо забороняє здійснювати напади на цивільних осіб. Міжнародне гуманітарне право (МГП) залишається ключовим інструментом для забезпечення дотримання прав людини під час збройних конфліктів, норми якого спрямовані на пом'якшення їх наслідків та забезпечення гуманного ставлення до цивільного населення. Однак існують певні труднощі з практичним застосуванням норм МГП. Під час збройних конфліктів повсякчас складаються ситуації, коли цивільне населення стає мішенню для нападів, а це власне і є порушенням основних принципів МГП. Відтак наведене вище свідчить про недостатню ефективність механізмів контролю та притягнення до відповідальності за такі міжнародні правопорушення.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми щодо правового захисту цивільного населення під час збройних конфліктів були предметом наукових досліджень багатьох учених-правників, як кримінологів, так і міжнародників. Серед них виокремимо дослідження В.О. Буткевича, О.В. Задорожного, М.О. Баймуратова, В.М. Репецького, В.П. Пилипенка, Т.Л. Сиройд, М.І. Хавронюка

та багатьох інших. Однак в умовах збройного конфлікту, що на жаль триває в Україні і донині, за необхідне вбачаємо уточнити окремі аспекти вказаної проблеми.

Метою статті є дослідження основних аспектів правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права.

Виклад основного матеріалу. Основними міжнародними нормативно-правовими актами, які врегульовують питання щодо захисту цивільного населення в умовах міжнародного збройного конфлікту, є Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женевська конвенція IV) 1949 року [1], а також Додатковий протокол, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (ДП I) 1977 року [2]. Україна ратифікувала ці міжнародні договори, а відтак узяла на себе відповідні зобов'язання. Положення Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів до них 1977 року безумовно закріплюють обов'язок сторін конфлікту захищати цивільне населення та цивільні об'єкти від нападів. Так само комбатанти при веденні бойових дій зобов'язані дотримуватися цих правил [1, 2].

У світлі дослідження правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту за необхідне вбачаємо провести аналіз даної категорії суб'єктів.

Поняття цивільна особа визначено в міжнародному праві максимально широко, що породжує значні проблеми із визначенням правового статусу тієї чи іншої конкретної особи. Попри це, звуження даного визначення навряд чи можливе, оскільки призвело б до позбавлення захисту значної кількості мирного населення. Загалом цивільну особу можна визначити як будь-яку особу, яка знаходиться на території воюючої держави і не бере або припинила приймати участь у збройному конфлікті. Також слід підкреслити той факт, що в контексті серйозних порушень гуманітарного права дане поняття слід трактувати вужче, виключивши із його складу комбатантів [5].

У ст. 50 Додаткового протоколу I 1977 року зазначено [2], що цивільною особою є будь-яка особа, що не належить до жодної з категорій осіб, зазначених у статті 4 А, 1, 2, 3 та 6 Третьої конвенції та у статті 43 цього Протоколу. У названих вище статтях перераховано такі три основні категорії осіб: по-перше, особовий склад збройних сил сторони конфлікту; по-друге, члени ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил; по-третє, члени особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує. На думку М.А. Падалки, усіх, крім наведених вище категорій осіб, можна вважати цивільними особами. Вони користуються захистом, за винятком окремих випадків і протягом періоду, доки вони беруть безпосередню участь у воєнних діях. Під останніми варто розуміти силові дії, застосовані до противника з метою зламати його опір [5].

Комбатанти, згідно положень Женевських конвенцій, – це особи, які мають право брати участь у воєнних діях між державами, члени регулярних збройних сил сторони конфлікту (за винятком медичного і духовного персоналу), партизани за умови відкритого носіння ними зброї під час бою та при розгортанні в бойові порядки перед боєм і за наявності особи-керівника, відповідальної перед стороною конфлікту за їхні дії. Комбатантами можуть бути особи з цивільного населення неокупованої території, що стихійно взяло в руки зброю при наближенні супротивника і не встигло зорганізуватися в регулярні війська сторони конфлікту (за умови відкритого носіння зброї та поваги до законів і звичаїв війни). Окрім збройних сил, комбатантами також вважаються підрозділи поліції, прикордонної служби або аналогічних частин і підрозділів, що входять до складу збройних сил держави.

Обов'язковою ознакою комбатанта є виразний розрізнявальний знак, який видно здалеку. Такі особи зобов'язані носити ці знаки під час підготовки до військової операції або під час неї. Якщо ж комбатант не носить розрізнявального знаку, але бере участь у нападі, то, потрапляючи до полону, втрачає статус комбатанта. Відтак щодо такої особи не розповсюджується статус військовополоненого і, як наслідок, її можна передати органам досудового слідства та суду з метою притягнення до відповідальності.

На форумі Асоціації адвокатів України «Війна та право» (28 лютого 2023 р.) суддя Верховного Суду у Касаційному кримінальному суді Н. Стефанів звернула увагу на те, що комбатант має відрізнити себе від цивільного населення, це один із його обов'язків. На її переконання, партизанам дозволяється приховувати свій статус тільки на час, коли вони не можуть цього робити внаслідок характеру воєнних дій. Суддя Верховного Суду слушно зауважила, що право комбатанта брати безпосередню участь у бойових діях передбачає імунітет від переслідування за законні воєнні дії. При цьому комбатанти не мають такого імунітету щодо порушень міжнародного гуманітарного

права – порушення законів і звичаїв війни, скоєння злочинів щодо захищених осіб. Фахівчиня зазначила: «Якщо особа йде на ворога з «голими руками», то вона вважається цивільною і має статус захищеного, а якщо цивільна особа йде на ворога зі зброєю – то стає комбатантом і втрачає статус захищеності. Зброєю вважається навіть незапалена пляшка «коктейлю Молотова». На переконання Н. Стефанів: «цивільна особа повинна розуміти, що, направляючи на комбатанта зброю, вона втрачає статус захищеності та дає можливість ворогу застосувати зброю проти неї» [11].

Протягом історії людства війни завжди супроводжувалися жахливими наслідками. Після кожного збройного конфлікту, здебільшого міжнародного, вживалися заходи для обмеження надмірної жорстокості та порушень, які могли призвести до подальшої ескалації. Зокрема, розроблялися норми ведення бойових дій, спрямовані на мінімізацію тривалості збройних конфліктів, зменшення їхніх руйнівних наслідків та захист цивільного населення. Однак лише протягом останніх двох століть війни, особливо ті, що сколихнули Європу, стали поштовхом до розвитку міжнародно-правової регламентації методів і засобів ведення воєнних дій, отже – і захисту цивільного населення. Все ж початок прогресивного розвитку гуманітарного права розпочався після Другої Світової війни [10, с. 101–112].

Протягом другої половини ХХ ст. продовжувався процес «кристалізації» принципів і норм міжнародного гуманітарного права, оскільки кожний новий збройний конфлікт приносив нові виклики, на які міжнародна спільнота зобов'язана була реагувати. Так, після Корейської війни (1950-1953 рр.) слідували нові війни (наприклад, радянсько-афганська війна 1979-1989 рр.), а сторони конфлікту продовжували застосовувати жорстокі методи їх ведення. Як наслідок міжнародна спільнота намагалася якомога більшу увагу приділяти власне захисту цивільного населення. Це стало поштовхом для прийняття Додаткових протоколів до Женевських конвенцій у 1977 році, положення яких розширили захист осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях, а також уточнили правила ведення збройних конфліктів. Однак наступні збройні конфлікти продовжували доводити «слабкість» окремих норм, тому виникла необхідність щодо їх оновлення. Зауважимо, що після вчинення воєнних злочинів на території Руанди та колишньої Югославії були створені спеціальні трибунали для судового переслідування воєнних злочинців. Це був надважливий крок у розбудові системи міжнародного правосуддя, наслідком якої стала поява Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.).

Історія першої чверті ХХІ ст. свідчить, що перед світовою спільнотою постали нові виклики – тероризм, гібридні війни, окремими суб'єктами здійснюються спроби «нового переділу світу», а також воюючими сторонами застосовуються сучасні технології для ведення бойових дій. Відтак постає питання щодо ефективності існуючих міжнародно-правових норм задля зменшення страждань людей навіть у найжорстокіших конфліктах.

Збройна агресія рф проти України вказані виклики «підняла» на новий рівень. Держава-агресор, що є постійним членом Ради Безпеки ООН, систематично ігнорує та порушує усі загально-визнані принципи і норми міжнародного права, включаючи гуманітарне право. Вона регулярно порушує положення Женевських конвенцій, здійснюючи масовані удари по цивільній інфраструктурі (з останніх – ракетний удар по м. Суми 13 квітня 2025 р.), застосовує тортури, тероризує цивільне населення на окупованих територіях (у т. ч. використовує голод як метод терору щодо місцевого населення), викрадає дітей тощо. І це далеко не весь перелік вчинених рф злочинно-протиправних діянь на території України.

У відповідь на такі дії міжнародна спільнота активізувала наявні механізми юридичної відповідальності. Так, Міжнародний кримінальний суд (МКС) видав ордери на арешт російських посадовців, а низка держав-партнерів України почали власні розслідування щодо скоєння міжнародних, насамперед воєнних злочинів на території України. Держави демократичного спрямування усе більше усвідомлюють не лише наявні загрози для мирного співіснування, але й розуміють потребу вдосконалення існуючих механізмів міжнародно-правової відповідальності.

Зауважимо, що за час збройної агресії рф під пильною увагою міжнародного співтовариства перебувають також дії України щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Наша держава проводить власні розслідування, а також просуває ідею щодо створення спецтрибуналу для кримінального переслідування і покарання вищих посадових осіб рф за вчинення злочину агресії (далеко неповний перелік військових злочинців містить офіційний вебсайт Головного Управління Розвідки) [3]. Відтак очевидною проблемою уявляється і позиція України щодо

кримінальної відповідальності за порушення законів і звичаїв війни у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права.

Серед здобутків останнього часу у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права виокремимо дії законодавця щодо ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Так, 03 травня 2022 року був ухвалений Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» [7], а згодом – 21 серпня 2024 року Верховна Рада України нарешті ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду шляхом ухвалення відповідного закону [8]. Він набув чинності з 01 січня 2025 року, а відтак Україна стала 125-ою державою-учасницею цього міжнародного договору.

У контексті окресленої у даній статті мети за необхідне вбачаємо звернути увагу на окремі положення національного законодавства, оскільки більшість міжнародно-правових норм гуманітарного права реалізуються через національний механізм імплементації [6, с. 330]. Так, наразі чинний Кримінальний кодекс України (надалі – КК України) містить ст. 438 «Порушення законів і звичаїв війни» у розд. XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» Особливої частини. Ч. 1 названої статті вказує, що «жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій - караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років». У ч. 2 йдеться, що «ті самі діяння, якщо вони поєднані з умисним вбивством, - караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі» [4]. Отже, санкції вказаної норми є доволі суворими.

Відомий вітчизняний вчений-кримінолог М.І. Хавронюк звертає увагу, що вказана стаття містить «сім форм злочину – і всі вони сформульовані, більшою чи меншою мірою, за правилом бланкетної диспозиції: неможливо з'ясувати, що таке, наприклад, «жорстоке поводження» або «заборонені засоби ведення війни», а тим більше «інші порушення», не звернувшись до відповідних міжнародних договорів у сфері міжнародного гуманітарного права» [12]. Учений наголошує, що держави-учасниці Женевських конвенцій 1949 р. (*включаючи Україну – примітка наша*) зобов'язалися прийняти відповідні закони, які би встановлювали ефективну кримінальну відповідальність і покарання для осіб, які вчиняють чи віддають накази вчиняти будь-які серйозні порушення цих Конвенцій (ст. 49 Конвенції I, ст. 50 Конвенції II, ст. 129 Конвенції III і ст. 146 Конвенції IV). М.І. Хавронюк висловлює слушну думку, що «починаючи з 2014 р. українському законодавцю вартувало б остаточно відмовитися від принизливого наслідування радянського та російського законодавчого досвіду. Однак до сьогодні статті 436, 437-442 КК України майже слово в слово повторюють статті 353, 354, 355-358 КК РФ, – так, ніби ті містять зразкові тексти. В українській науці кримінального права статті 438 КК було присвячено єдине дисертаційне дослідження – Миронові Валентини Олександрівни, датоване 2008 роком» [12].

У дослідницькому середовищі наразі «чутливою» залишається і проблема набуття чинності Закону від 20 травня 2021 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» [9]. Ще у 2022 р. М.І. Хавронюк, наголошуючи на необхідності синергії кримінологів і міжнародників, зазначав, що «у разі його підписання вже давно фахівці підготували б науково-практичний коментар, чим значно полегшили б для суддів застосування закону» [12]. На особливості механізму імплементації норм міжнародного гуманітарного права в національне законодавство звертав увагу В.П. Пилипенко [6].

Дослідження основних аспектів щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права дає підстави зробити такі **висновки**.

1. Основними міжнародними нормативно-правовими актами, які врегульовують питання захисту цивільного населення в умовах міжнародного збройного конфлікту, є Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женевська конвенція IV) 1949 року та Додатковий

протокол I 1977 року. Переважна більшість міжнародно-правових норм, що міститься у вказаних міжнародних договорах, реалізується через національний механізм імплементації.

2. Поняття «цивільної особи» у міжнародному праві визначено доволі широко, що створює певні проблеми із визначенням правового статусу тієї чи іншої конкретної особи. Цивільну особу можна визначити як будь-яку фізичну особу, яка знаходиться на території воюючої держави і не бере або припинила приймати участь у збройному конфлікті. До цивільних осіб не включаються комбатанти, тобто особи, які мають право брати участь у воєнних діях між державами, члени регулярних збройних сил сторони конфлікту (за винятком медичного і духовного персоналу), партизани за умови відкритого носіння ними зброї під час бою та при розгортанні в бойові порядки перед боєм і за наявності особи-керівника, відповідальної перед стороною конфлікту за їхні дії. Комбатантами можуть бути особи з цивільного населення неокупованої території, що стихійно взяло в руки зброю при наближенні супротивника і не встигло зорганізуватися в регулярні війська сторони конфлікту лише за умови відкритого носіння зброї та поваги до законів і звичаїв війни. До комбатантів відносять поліцейських, прикордонників або аналогічних осіб, що входять до складу збройних сил держави.

3. Ратифікація Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду є позитивним сигналом у частині правильного тлумачення правоохоронними та судовими органами положень ст. 438 «Порушення законів і звичаїв війни» КК України. Норми Римського статуту дають можливість більш чітко з'ясувати зміст поняття «закони і звичай війни». Одночасно із цим постає проблема щодо наявних умінь, знань та навичок у галузі як кримінального, так і міжнародного права співробітниками правоохоронних органів та суддів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_199.
3. Головне Управління Розвідки: офіційний вебсайт. URL: <https://gur.gov.ua/content/war-criminals-rf.html>
4. Кримінальний кодекс: Закон України від 05. 04. 2001 р. № 2341-III. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Падалка М.А. Про міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройних конфліктів. *Електронний науково-практичний журнал*. 2022. № 6. С. 2. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-6-01-10/2022-6-01-10>.
6. Пилипенко В.П. Особливості механізму імплементації норм міжнародного гуманітарного права в національне законодавство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021, № 1. С. 329–332. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/84.pdf.
7. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом : Закон України від 03.05.2022 р. № 2236-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text>.
8. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (дата звернення: 14.03.2025).
9. Проект Закону України від 20.05.2021 р. № 2689 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ЛІ01084I?an=7>.
10. Репецький В.М., Лисик В.М. Міжнародне гуманітарне право: Підручник. К.: Знання, 2007. 467 с.
11. Статус комбатанта та цивільної особи, захищеної нормами міжнародного права, проаналізувала суддя Верховного Суду Надія Стефанів. Офіційний вебсайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1389139>.

12. Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни: дванадцять запитань та відповідей. URL: [https://newcriminalcode.org.ua/upload/ media/2024/10/01/havronyuk-m-i-kryminalna-vidpovidalnist-za-porushennya-zakoniv-ta-zvychayiv-vijny-dvadtsyat-zapytan.pdf](https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/10/01/havronyuk-m-i-kryminalna-vidpovidalnist-za-porushennya-zakoniv-ta-zvychayiv-vijny-dvadtsyat-zapytan.pdf).

УДК 341.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.16>

ЩОДО ПИТАННЯ РАТИФІКАЦІЇ УКРАЇНОЮ РИМСЬКОГО СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

Мартинюк О.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-9160-3525*

Міхач О.Т.,
*здобувачка 3 курсу СО «Бакалавр»,
Донецький національний університет імені Василя Стуса*

Антонюк С.Р.,
*здобувачка 3 курсу СО «Бакалавр»,
Донецький національний університет імені Василя Стуса*

Мартинюк О.В., Міхач О.Т., Антонюк С.Р. Щодо питання ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

У статті розглядаються фундаментальні питання, пов'язані з правовими, політичними та геополітичними аспектами ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) в контексті збройної агресії росії.

Проаналізовано причини затримки процесу ратифікації, включаючи правові застереження Конституційного Суду України, політичні обставини та міжнародний контекст. Досліджено наслідки ратифікації для правової системи України, зокрема зміни в кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві, а також особливості співпраці з МКС.

Розглянуто роль Римського статуту у забезпеченні правосуддя щодо воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочину агресії, скоєних під час війни росії проти України. Акцентовано увагу на принципі комплементарності, що визначає пріоритет національної юрисдикції над міжнародною. Зазначено, що завдяки цьому принципу Україна має можливість першочергово здійснювати розслідування злочинів, що дозволяє уникнути надмірного втручання міжнародних судових інституцій у внутрішні справи країни.

У статті також підкреслюється, що ратифікація Римського статуту несе потенційні ризики, зокрема можливість переслідування українських військовослужбовців у разі виникнення сумнівів щодо дотримання ними норм міжнародного гуманітарного права. Проаналізовано політичні виклики, пов'язані з ратифікацією, включаючи ймовірні спроби держав-агресорів використати механізми МКС для політичного тиску на Україну. Висвітлено міжнародні зобов'язання України перед Європейським Союзом у світлі євроінтеграції, зокрема відповідність нормам Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Водночас, оцінюються переваги, які отримала Україна після приєднання до Римського статуту, включаючи розширення міжнародного співробітництва, посилення ролі України в глобальному правозастосуванні та зміцнення позицій у сфері міжнародного правосуддя. Проте наголошується на необхідності подальшого вдосконалення національного законодавства з метою ефективного виконання положень Римського статуту.

Зроблено висновок про те, що ратифікація Україною Римського статуту є важливим кроком у зміцненні міжнародного правопорядку та боротьбі з безкарністю за найтяжчі злочини, однак вимагає ретельного підходу до адаптації національного законодавства та механізмів правозастосування.

Ключові слова: ратифікація, Римський статут, Міжнародний кримінальний суд, юрисдикція, міжнародні злочини, міжнародне кримінальне право, судочинство, правосуддя, права і свободи людини.

Martyniuk O.V., Mikhach O.T., Antoniuk S.R. On the ratification of the Rome statute of the International Criminal Court by Ukraine.

The article deals with conceptual issues related to legal, political and geopolitical aspects of Ukraine's ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC) in the context of the armed aggression of the Russian Federation.

The author analyses the reasons for the delay in the ratification process, including legal reservations of the Constitutional Court of Ukraine, political circumstances and the international context. The author examines the consequences of ratification for the legal system of Ukraine, including changes in criminal and criminal procedure legislation, as well as the peculiarities of cooperation with the ICC.

The role of the Rome Statute in ensuring justice for war crimes, crimes against humanity and crimes of aggression committed during the war of the Russian Federation against Ukraine is considered. Attention is focused on the principle of complementarity, which determines the priority of national jurisdiction over international jurisdiction. It is noted that due to this principle, Ukraine has the opportunity to investigate crimes as a matter of priority, which avoids excessive interference of international judicial institutions in the internal affairs of the country.

The article also emphasises that the ratification of the Rome Statute carries potential risks, including the possibility of prosecution of Ukrainian military personnel in case of doubts about their compliance with international humanitarian law. The author analyses the political challenges associated with ratification, including possible attempts by aggressor states to use the ICC mechanisms to exert political pressure on Ukraine. The article highlights Ukraine's international obligations to the European Union in the light of European integration, in particular, compliance with the provisions of the EU-Ukraine Association Agreement.

At the same time, the benefits gained by Ukraine after joining the Rome Statute are assessed, including the expansion of international cooperation, strengthening of Ukraine's role in global law enforcement and strengthening of its position in the field of international justice. However, the author emphasises the need for further improvement of national legislation in order to effectively implement the provisions of the Rome Statute.

The author concludes that Ukraine's ratification of the Rome Statute is an important step towards strengthening the international legal order and combating impunity for the most serious crimes, but it requires a careful approach to the adaptation of national legislation and law enforcement mechanisms.

Key words: ratification, Rome Statute, International Criminal Court, jurisdiction, international crimes, international criminal law, judicial procedure, justice, human rights and freedoms.

Постановка проблеми. Ратифікація Римського статуту означає, що Україна *de jure* визнає юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (надалі – МКС) щодо злочинів, скоєних на її території або її громадянами щодо воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочину геноциду. Отже, дії українських військових, навіть у світлі захисту незалежності та територіальної цілісності України можуть бути предметом розслідування МКС. Українські військові, які перебувають на території, контрольованій росією, або здійснюють удари по російських об'єктах, можуть бути звинувачені у воєнних злочинах, якщо їхні дії порушують норми міжнародного гуманітарного права. Це створює складну ситуацію, оскільки в умовах війни доволі важко чітко розмежувати законні військові дії та дії, які містять ознаки воєнних злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ратифікації Римського статуту Україною та її міжнародно-правові наслідки стали предметом наукових досліджень багатьох науковців, серед яких розвідки: М. Смирнова, О. Семененка, Т. Кравчука, Т. Семененка, О. Водчиця, П. Толок, О. Тарасова, В. Буселя та інших. Однак окремі висновки, зроблені вказаними науковцями, потребують певних уточнень.

Метою статті є аналіз юридичних, політичних та геополітичних аспектів ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) у світлі збройної агресії рф.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення росії в Україну, початок якого припав на 24 лютого 2022 року актуалізувало необхідність повного залучення міжнародних меха-

нізмів правосуддя для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини, скоєні на території України. У цьому зв'язку ключовим міжнародно-правовим актом вбачається Римський статут – основоположний міжнародний договір, що є основою функціонування однієї з передових міжнародних судових інституцій – Міжнародного кримінального суду (МКС). Прийнятий 17 липня 1998 року та набувши чинності 1 липня 2002 року, Римський статут заклав правові механізми для переслідування осіб, відповідальних за вчинення міжнародних злочинів, таких як агресія, злочини проти людяності, воєнні злочини та геноцид. За чверть століття Римський статут ратифікували лише 125 держав, однак окремі держави, насамперед США, Китай і росія (як держави – постійні члени Ради Безпеки ООН), не приєдналися до вказаного договору. Це певним чином негативно відображається на діяльності суду та здійсненні міжнародного правосуддя.

Україна підписала Римський статут у січні 2000 року, що означало офіційне визнання принципів та норм міжнародного кримінального правосуддя, зокрема юрисдикції Міжнародного кримінального суду (МКС). Однак цей крок не зробив Україну повноправною стороною Статуту, оскільки документ так і не був ратифікований Верховною Радою через застереження Конституційного Суду України у 2001 році (справа про Римський Статут щодо невідповідності Римського статуту Конституції України в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1, за якими *«Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юстиції»*) [1]. 02 червня 2016 року були внесені зміни до Конституції України, а саме ст. 124 Конституції України було доповнено ч. 6, яка отримала такий зміст: «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду» [2]. Редакція цієї конституційної норми набула чинності 30 червня 2019 року. Такі зміни ознаменували перші кроки до ратифікації цього надважливого документа.

Наступними кроками до визнання юрисдикції МКС стали звернення Верховної Ради України із заявами до Міжнародного кримінального суду про розслідування злочинів: 25 лютого 2014 року про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року [3]; 4 лютого 2015 року про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та військових злочинів вищими посадовими особами російської федерації, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян [4].

Зауважимо, що лише з початком повномасштабної російської агресії 24 лютого 2022 року розпочалися реальні розслідування міжнародних злочинів, у зв'язку з чим неабияк актуалізувалося це питання.

У березні 2022 року Прокурор МКС Карім Хан розпочав розслідування міжнародних злочинів, серед яких воєнні злочини та злочини проти людяності, що вчиняються країною-агресором на території України. Розслідування Прокурора МКС стосувалося подій в період з 2014 до 2022 року. Оскільки Україна на той момент не ратифікувала Римський статут, Прокурор МКС повинен був отримати дозвіл, щоб перейти до етапу розслідування злочинів, що ускладнювало процес. Лише завдяки підтримці держав-учасниць Римського статуту та їх рішення передати справу одразу на розслідування, Україні вдалося уникнути цієї процедури. Саме безпрецедентна кількість звернень держав-учасниць до МКС дозволило Україні розпочати розслідування за процедурою при відсутності ратифікації Римського статуту [5, с. 544].

Зважаючи на зазначене, виникла нагальна необхідність ратифікувати Римський статут, чим зокрема пришвидшити процес розслідування злочинів. Ба більше, ратифікація Римського статуту є не тільки важливою для забезпечення процесу розслідування злочинів щодо захисту прав людини, а й обов'язковою з огляду на вступ України до Європейського Союзу та підписання 27 червня 2014 року Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. У зв'язку з укладенням цієї угоди Україна взяла на себе відповідні зобов'язання: згідно ст. 8 Угоди про асоціацію «сторони співробітничать з метою зміцнення миру та міжнародного правосуддя шляхом ратифікації та імплементації Римського статуту МКС 1998 року та пов'язаних з ним документів». Безпосередній обов'язок прийняття цього документу закріплено і в пункті 3 статті 24 Угоди про асоціацію [6]. Відтак констатуємо, що ратифікація Римського статуту стала не лише

необхідністю, але й безпосереднім обов'язком нашої держави перед європейською спільнотою ще з моменту підписання Угоди про асоціацію.

Процес ратифікації був активізований у зв'язку з ухваленням 03 травня 2022 року Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», чим було запроваджено механізм співпраці національних компетентних органів України з МКС. Це поліпшило процес розслідування злочинів росії проти України [7].

Вже за два роки, 21 серпня 2024 року Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду, прийняттям закону про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) та поправок до нього, який набув чинності з 01 січня 2025 року, після 60-го дня з дати здачі на зберігання Генеральному секретарю ООН ратифікаційної грамоти про приєднання до Римського статуту (стаття 126 Статуту МКС). Так Україна стала 125-ю державою-учасницею цього міжнародного договору [8].

У зв'язку з ратифікацією Римського статуту, Україна та інші держави-учасниці, зобов'язалися дотримуватися нової системи міжнародної справедливості, згідно з якою національні суди цих країн мають першочерговий обов'язок переслідувати людей, звинувачених у скоєнні міжнародних злочинів. Якщо ж національні суди держав не притягують цих осіб до відповідальності, це здійснює МКС незалежно від їх статусу, наявності владних повноважень всередині держави та інших внутрішніх захисних привілеїв – у Міжнародному кримінальному суді під час розгляду справ не діють ніякі імунітети, жодні недоторканності щодо посадових осіб [9].

Доцільно наголосити, що МКС не слугує заміною національним судам. Це суд «останньої інстанції», а в основі його Статуту лежить «принцип комплементарності», в основі якого закладено те, що Міжнародний кримінальний суд доповнює систему національної юрисдикції та може приймати до свого провадження справи не тільки за зверненням держави-учасниці, а й за власної ініціативи.

Водночас, із прийняттям закону про ратифікацію Римського статуту та з метою завершення внутрішньо державного процесу ратифікації було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього». Це стало остаточним етапом у процесі гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами кримінальної відповідальності за найтяжчі злочини.

Відповідно до Закону КПК доповнився новим розділом IX «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», яким передбачається обсяг і процесуальний порядок такого співробітництва.

З метою імплементації ст. 28 Римського статуту було також доповнено Кримінальний кодекс України новою статтею 31-1, яка встановлює кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників, за будь-який злочин, передбачений статтями 437–439, 442, 442-1 КК, вчинений підлеглою особою, яка на момент вчинення злочину перебувала під його фактичним командуванням і контролем, за умови що при цьому він достовірно знав або проігнорував інформацію, яка явно вказувала на те, що зазначена підлегла особа вчиняла або мала намір вчинити такий злочин, але не вжив дій, яких повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин органу досудового розслідування [10].

Зазначені зміни до КК України мають кілька важливих недоліків, які можуть ускладнити практичне застосування та викликати правові колізії. Однією із найважливіших із них дослідники називають «конфлікт» із Конституцією України: ст. 61 Конституції України закріплює принцип індивідуальної відповідальності, що передбачає притягнення до кримінальної відповідальності лише за особисто вчинені діяння. Однак внесені зміни передбачають кримінальну відповідальність командирів за дії підлеглих, навіть якщо самі командири безпосередньо не брали участі в злочині, що суперечить конституційному принципу [11, с. 114]. Тобто йдеться про утворення колізії, а саме суперечності КК Основному Закону. Зважаючи на це, вважаємо за доцільне врегулювати цю проблему шляхом внесення відповідних змін до Конституції, з метою приведення її норм, до приписів Римського статуту.

Попри наявність певних проблем, прийняття закону «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту

Міжнародного кримінального суду та поправок до нього», гармонізувало законодавство України з визначеннями й принципами Римського статуту, що дозволило Україні не тільки стати повноправним членом МКС, а й ефективніше виконувати свій основний обов'язок щодо притягнення винних до відповідальності за злочини, передбачені Римським статутом, шляхом проведення належного розслідування і судового переслідування цих злочинів на національному рівні.

Серед ключових переваг, які отримала Україна у зв'язку з ратифікацією Римського статуту можна виокремити наступні. Так, наша держава набула прав організаційного і процесуального характеру, зокрема: право бути членом Асамблеї держав-учасниць МКС; право виносити питання на порядок денний Асамблеї та брати активну участь в її роботі; можливість формувати бюджет на розслідування; право брати участь у виборах Прокурора МКС; можливість брати участь у формуванні складу МКС, вносити кандидатуру судді від України, який мав би процесуальний вплив на хід та швидкість розгляду певних справ; з'являться багато інших інструментів впливу на МКС [12, с. 168].

Ратифікація Римського статуту суттєво розширила вплив України на роботу Міжнародного кримінального суду (МКС), що сприяло зміцненню її позицій у сфері міжнародного правосуддя та ефективнішому захисту національних інтересів. Водночас необхідно враховувати потенційні ризики та виклики, пов'язані з цим кроком. Так, дослідники виокремлюють такі ризики ратифікації Римського статуту для України.

По-перше, зростання ризиків для українських військових: дії ЗСУ України, зокрема на території росії, можуть стати предметом розслідувань з боку МКС. Військові удари по російських об'єктах, навіть якщо вони є законними, можуть піддаватися перевірці, що може викликати правові та політичні труднощі.

По-друге, політична вразливість: росія та її сателіти можуть використати ратифікацію для тиску на Україну через міжнародні інституції, звинувачуючи її у воєнних злочинах, що може підірвати імідж нашої держави, а відтак створити додаткові дипломатичні проблеми.

По-третє, одностороння увага до дій України: росія не є членом МКС. Це означає, що її дії не підлягатимуть автоматичному розслідуванню судом. Натомість Україна, ратифікувавши Статут, може потрапити під міжнародний нагляд, що створить асиметричну ситуацію, коли лише українські дії будуть об'єктом юридичної перевірки.

По-четверте, затримка правосуддя: процеси в МКС є тривалими і можуть не забезпечити негайного правосуддя. Очікування на вироки може створити ілюзію бездіяльності міжнародних інституцій та розчарування серед населення [13, с. 9].

Таким чином, проведене дослідження дає підстави зробити такі **висновки**.

1. Ратифікація Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду є стратегічно важливим кроком у світлі забезпечення міжнародної відповідальності рф за міжнародні злочини, вчинені на території України. Процес від підписання до ратифікації для нашої держави був доволі «тривалим» і був зумовлений як політичними, так і правовими проблемами.

2. Ратифікація Римського статуту Україною в умовах збройної агресії стало рішенням, яке містить як стратегічні переваги, так і потенційні ризики. З одного боку, цей крок сприятиме зміцненню позицій України в міжнародному правовому полі; відкриває додаткові можливості щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у насамперед у скоєнні воєнних злочинів; а також підвищує авторитет держави на міжнародній арені. Визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду сприяє наближенню вітчизняної правової системи до європейських стандартів, а також зміцнює позиції України у таких міжнародних організаціях, як ООН та ЄС. З іншого боку, ратифікація створює юридичні та політичні виклики, зокрема можливість ініціювання розслідувань щодо дій українських військовослужбовців, особливо у світлі військових операцій на території держави-агресора. Це вимагає від України готовності до нових правових зобов'язань та механізмів захисту власних громадян у межах юрисдикції МКС.

Таким чином, ратифікація Україною Римського статуту стала необхідним кроком для боротьби із міжнародними злочинами, зміцнення верховенства права та забезпечення справедливості на глобальному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Ста-

- туту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут): Висновок Конституційного Суду України від 11.07.2001 № v003v710-01. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>.
2. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
 3. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року: Заява Верховної Ради від 25.02.2014 р. № 790-VII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>.
 4. Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян: Постанова Верховної Ради України від 04.02.2015 р. № 145-VIII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>.
 5. Смирнов М.І. Концептуальні питання ратифікації римського статуту міжнародного кримінального суду та співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом в контексті військової агресії росії проти України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1/2023. С. 542–546. URL: http://lsej.org.ua/1_2023/125.pdf.
 6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода про асоціацію від 30.11.2023 № 984_011. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
 7. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом : Закон України від 03.05.2022 р. № 2236-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text>.
 8. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>. (дата звернення: 14.03.2025)
 9. Римський статут: плюси та мінуси для України: веб-сайт. URL: <https://pravo.ua/rymskyi-statut-pliusy-ta-minusy-dlia-ukrainy/>.
 10. Кримінальний кодекс: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
 11. Кравчук Т.І. Кримінальна відповідальність військових командирів: наслідки ратифікації римського статуту. *Актуальні проблеми кримінального права*. 2024. С. 111–115. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8d78d621-3e02-44aa-a8f1-52d4bbafb9ca/content>.
 12. Смирнов М.І. Як ратифікація римського статуту міжнародного кримінального суду може вплинути на розслідування злочину агресії росії проти України. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Випуск 6. С. 164–169. URL: <https://www.chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/343/300>.
 13. Семененко О., Водчиць О., Толок П., Тарасов О., Бусель В. Аналіз та оцінювання варіантів ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду в умовах активної фази російсько-українського конфлікту, що триває: виклики безпековому середовищу. *Міжнародний науковий журнал «Military Science»*. 2024. 2(3), С. 170–187. URL: <https://themilitaryscience.com/index.php/journal/article/view/84/122>.

УДК 339.732:341.232.3(477):327.5:339.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.17>

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В УМОВАХ ВІЙНИ, ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Марцеляк О.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ
ORCID: 0000-0001-6686-0255*

Марцеляк О.В. Співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями в умовах війни, глобалізації та євроінтеграції.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується процесами глобалізації та інтеграції, що супроводжуються фундаментальними змінами політичної, економічної, соціальної та правової систем України. Ця трансформація вимагає комплексного наукового аналізу та оцінки. Першочергового значення набуває дослідження механізмів взаємодії України з міжнародними організаціями, з'ясування політичних, соціально-економічних та інших аспектів такого співробітництва. Саме через цю взаємодію формуються та впроваджуються універсальні міжнародні стандарти, що охоплюють різноманітні сфери – від захисту прав людини до регулювання торговельних відносин, охорони здоров'я та забезпечення економічного розвитку держави.

Стаття присвячена дослідженню співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями (МФО). Актуальність теми обумовлена зростанням ролі цих організацій в умовах військової агресії Росії проти нашої країни, а також визначається такими світовими чинниками як глобалізація та міждержавна інтеграція, коли МФО виступають рушійною силою розвитку цих процесів, сприяють напрацюванню різного роду міжнародних актів для забезпечення економічної стабільності та безпеки у світі, підтримки прав людини та сталого розвитку демократичних країн.

У роботі висвітлюються питання співпраці України з МФО з моменту набуття незалежності нашої держави і по сьогодні. Акцентується увага, що будь-яка країна, яка розвивається, зацікавлена у фінансовій підтримці МФО з метою її економічного зростання і процвітання, а для України, яка перебуває у стані війни, співпраця з МФО є критично важливою, оскільки від її успіху залежить ще й фінансування пріоритетних видатків держбюджету, які спрямовуються на задоволення нагальних потреб постраждалого від війни населення, виплату заробітної плати працівникам та пенсій пенсіонерам, відновлення пошкодженої вітчизняної критичної інфраструктури, надання найважливіших державних послуг, таких як освіта, медичне обслуговування та інших соціальних послуг, наприклад, житло для внутрішньо переміщених осіб тощо.

Висновки дослідження вказують на важливість співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями як для підвищення економічного рівня розвитку нашої держави, так і для забезпечення прав і свобод людини в Україні. При цьому зазначається, що межі впливу МФО на вітчизняні процеси державного будівництва мають відповідати національним інтересам та визначатися законодавством України і обсягом взятих на себе нашою державою міжнародних зобов'язань.

Ключові слова: конституція, міжнародна організація, міжнародні фінансові організації, права людини, Європейський Союз, глобалізація, міждержавна інтеграція, міжнародні стандарти, публічно-правове регулювання, міжнародні фінанси, міжнародне співробітництво, державний суверенітет, конституційний патріотизм.

Martselyak O.V. Cooperation of Ukraine with International financial organizations in the context of war, globalization, and european integration.

The current stage of development of society is characterized by processes of globalization and integration, which are accompanied by fundamental changes in the political, economic, social and legal

systems of Ukraine. This transformation requires a comprehensive scientific analysis and assessment. The study of the mechanisms of interaction of Ukraine with international organizations, the clarification of political, socio-economic and other aspects of such cooperation are of paramount importance. It is through this interaction that universal international standards are formed and implemented, covering various areas - from the protection of human rights to the regulation of trade relations, health care and ensuring the economic development of the state.

This article is dedicated to the study of Ukraine's cooperation with international financial organizations (IFOs). The relevance of the topic is due to the growing role of these organizations in the context of Russia's military aggression against our country, as well as global factors such as globalization and interstate integration, where IFOs serve as a driving force for the development of these processes. They contribute to the development of various international acts to ensure global economic stability and security, support human rights, and promote the sustainable development of democratic countries.

The paper highlights Ukraine's cooperation with IFOs from the moment of our country's independence to the present day. Attention is drawn to the fact that any developing country is interested in receiving financial support from IFOs to foster economic growth and prosperity, and for Ukraine, which is at war, cooperation with IFOs is critically important. Its success is vital for funding priority state budget expenditures directed at addressing the urgent needs of the war-affected population, paying salaries to workers and pensions to retirees, restoring damaged national critical infrastructure, providing key public services such as education, healthcare, and other social services, including housing for internally displaced persons, and so on.

The conclusions of the research emphasize the importance of Ukraine's cooperation with international financial organizations, both for enhancing the economic development of our country and for ensuring human rights and freedoms in Ukraine. It is also noted that the limits of IFO influence on domestic state-building processes must align with national interests and be determined by Ukrainian legislation and the scope of international obligations undertaken by our state.

Key words: constitution, international organization, international financial organizations, human rights, European Union, globalization, interstate integration, international standards, public-law regulation, international finance, international cooperation, state sovereignty, constitutional patriotism.

Постановка проблеми. Глобалізація та інтеграційні процеси, які є характерними для сучасного етапу розвитку нашого суспільства і пов'язана з цим трансформація політичної, економічної, соціальної та правової систем України, їх перехід у нову якість потребують відповідного наукового оцінювання. Особливо в цьому плані важливо охарактеризувати механізм співпраці України з різноманітними міжнародними організаціями, визначити політичні, соціально-економічні та інші параметри такої співпраці, завдяки яким встановлюються універсальні стандарти, що регулюють широкий спектр питань від прав людини до торгівлі й охорони здоров'я, економічного розвитку країни і т. ін.

В цьому аспекті важливе значення має діяльність міжнародних фінансових організацій, які відіграють вирішальну роль як у формуванні та регулюванні міжнародних фінансових потоків, так і економічному розвитку країн-членів через надання їм фінансової підтримки та консультативних послуг, регулювання міжнародних кредитних та інвестиційних потоків, надання кредитів та грантів з метою фінансування проєктів у сфері освіти, охорони здоров'я, інфраструктури, екології та інших важливих секторів.

Тому дослідження співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями є важливим для розуміння того, яку роль вони відіграють у вітчизняних державотворчих процесах і як це сприяє економічному розвитку нашої країни та захисту прав наших співгромадян в умовах російської військової агресії, глобалізації та євроінтеграції.

Стан дослідження. Проблема співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями не знайшла належного наукового опрацювання у вітчизняній правовій науці. Окремих аспектів цієї проблематики торкалися такі вітчизняні вчені, як І. Лютий, О. Мозговий, М. Савостьяненко, В. Сіденко, Н. Патика, Н. Резнікова, О. Рогащ, А. Філіпенко, Г. Терещенко, І. Устинова та інші. Проте праці цих науковців розкривають окреслене питання дещо фрагментарно. Звідси **метою статті** є висвітлення питання співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями в контексті механізму її реалізації та як це відповідає національним інтересам та державному суверенітету України.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку української державності, незважаючи на всі труднощі пов'язані з військовою агресією Росії, характеризується подальшою демократизацією суспільних відносин, впровадженням міжнародних правових стандартів у всі сфери публічно-правових відносин, що зумовлено глобалізаційними процесами у світі та євроінтеграційними прагненнями України. Як зазначає з цього приводу Н.А. Мяловицька, «нове тисячоліття характеризується складністю проблем, що стоять перед світовим співтовариством. Процеси ідентифікації сучасних держав у світі актуалізують звернення до закономірностей та проявів розвитку державності в умовах глобалізації та інтеграції» [1, с. 93].

Задля формування нашої країни як демократичної, правової, соціальної держави, Україна вступає в нові форми співробітництва з міжнародними органами та організаціями, передовсім ЄС та НАТО, що знайшло своє відображення у змінах до Конституції України у 2019 році. При цьому, як зазначається у відповідних документах: «Переважна більшість українського суспільства підтримує курс на повноправне членство України в ЄС та НАТО, усвідомлюючи, що це є ключовою гарантією розбудови демократичної правової держави та забезпечення її безпеки. Широка суспільна підтримка в Україні європейського та євроатлантичного вибору зумовлена європейською цивілізаційною ідентичністю України, її тісними і тривалими відносинами з членами європейської та євроатлантичної спільнот, які ґрунтуються на спільних цивілізаційних цінностях» [2].

Інтеграційні процеси, спрямовані на зближення України з Європейським Союзом та НАТО, охоплюють великий спектр питань, включаючи не тільки політичну співпрацю, гармонізацію правових норм та стандартів, а й економічну інтеграцію. Щодо останнього чинника хотілось би відзначити, що він здебільшого реалізується завдяки тісній співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями, оскільки вони відіграють важливу роль як у регулюванні світової економіки, так і у сприянні економічному розвитку окремих країн світу, їх інтегруванню до світової економіки.

Наша країна, розриваючи економічні відносини з Росією та інтегруючись у світову економіку взагалі та європейську зокрема, почала вибудовувати відносини з міжнародними фінансовими організаціями переслідуючи, перш за все, мету забезпечення рівноправної участі в міжнародних інтеграційних процесах через ефективне залучення та використання кредитних ресурсів, створення умов для сталого економічного зростання та формування сучасної ринкової економіки [3].

Так, ставши у 1992 році членом Міжнародного валютного фонду (МВФ), Україна змогла реалізувати цілий ряд програм пов'язаних із стабілізацією фінансової системи країни, реалізацією структурних реформ та створенням підґрунтя для сталого економічного зростання України. МВФ допоміг відновити Україні власну фінансову спроможність, залучати фінансування з боку інших міжнародних фінансових організацій та урядів розвинутих демократичних держав (США, Німеччини, Канади, Франції, Японії тощо).

Ще один важливий напрямок співпраці полягає у тому, що завдяки рекомендаціям МВФ, Україна змушена була провести цілий ряд різноманітних економічних реформ, що в кінцевому рахунку сприяло розвитку економіки нашої країни у таких напрямках як аграрний та енергетичний сектори.

Передбачає жорсткі вимоги до реформ, спрямованих на забезпечення макроекономічної стабільності України, і нова програма співпраці України з МВФ, затверджена наприкінці березня 2023 року. Вона містить відмову від деяких традиційних вимог минулих програм МВФ, наприклад, підвищення тарифів на енергоносії, і спрямовується на вироблення ефективних кроків до передбачуваного та сталого багаторічного фінансування програм, що мають метою боротьбу зі зростанням рівня бідності населення в країні та крихкістю системи соціального захисту під час війни найбільш вразливих соціальних груп (діти, люди похилого віку, ветерани, внутрішньо переміщені особи тощо).

Завдяки цій програмі Виконавча рада МВФ затвердила нову чотирирічну програму для України в рамках Механізму розширеного фінансування (EFF) [4], яка оцінюється в \$15,6 млрд і, за даними МВФ, є частиною загального пакету підтримки України на \$115 млрд. та базується на макроекономічному прогнозі з базовим сценарієм збереження високої невизначеності в економіці України; МВФ прогнозував зміну реального ВВП у діапазоні від -3 до +1 відсотка у 2023 році (МВФ також окреслив негативний сценарій, який передбачає довший період війни та більші руйнування, що ускладнить фінансування українських зобов'язань).

Зазначимо, що як і у випадку з іншими програмами МВФ, Україні доведеться своєчасно виконувати свої зобов'язання, щоб фінансування продовжувалося. Загалом вони оформлені у вигляді

двоетапної програми, де перший етап спрямований на закріплення макроекономічної стабільності України і при цьому основна увага приділятиметься контролю над фіскальною ситуацією, а також підтримці стабільності цін та обмінного курсу (це перший рік програми). Другий етап спрямований на реалізацію відповідних структурних реформ з метою забезпечення середньострокового економічного зростання, підтримки післявоєнної відбудови нашої країни та сприяння вступу України до ЄС.

Для цього МВФ окреслив структурні орієнтири, яких Україна має досягти на першому етапі, а потім будуть визначені додаткові. У зв'язку з цим Кабінетом Міністрів України було розроблено Стратегію національних доходів на 2024–2030 роки, яка спрямована на удосконалення процедур податкового та митного адміністрування і реформування податкової та митної політики; забезпечення фіскальних потреб у середньостроковій перспективі з врахуванням пропозицій представників бізнесу; забезпечення реалізації підходів та рекомендації від міжнародних експертів, зокрема МВФ, Світового банку та ОЕСР щодо цих реформ.

Впровадження стратегії має відбуватися у три етапи:

I. зміна філософії податкових та митних органів шляхом обмеження їх втручання у діяльність бізнесу через консолідацію даних і перехід на роботу з неособленою інформацією;

II. відновлення рівня довіри громадян, що є критичним для успішності нових податкових ініціатив;

III. впровадження заходів податкової та митної політики [5].

Програма співпраці з МВФ також зосереджена на управлінні державними інвестиціями. У зв'язку з цим МВФ звернувся до України з проханням розробити дорожню карту реформ, метою якої має бути забезпечення конкурентної бази та прозорих критеріїв відбору проєктів та їх фінансування. Таку Дорожню карту реформування управління публічними інвестиціями Кабінетом Міністрів України було підготовлено і 22 грудня 2023 року схвалено протокольним рішенням Уряду.

Ця карта виступає рамковим документом, що розроблений з урахуванням рекомендацій Світового банку та МВФ, кращих європейських практик, а також потреб у швидкому відновленні і післявоєнній відбудові України. Вона передбачає:

- прийняття рішень про здійснення публічних інвестицій в рамках стратегічного та середньострокового бюджетного планування та створення Стратегічної інвестиційної ради;
- поширення процедур управління публічними інвестиціями на всі інвестиційні проєкти, пов'язані з відбудовою, відновленням та розвитком, через єдине визначення публічного інвестиційного проєкту;
- уніфікацію підходів до оцінки та відбору публічних інвестиційних проєктів, незалежно від джерел та механізмів фінансування, та створення єдиного проєктного портфелю для забезпечення пріоритезації та отримання доступу до фінансування;
- оцінку Мінфіном фінансової сталості публічних інвестицій та посилення управління відповідними фіскальними ризиками;
- створення на основі оновленої методологічної бази управління публічними інвестиціями єдиної ІТ-екосистеми;
- розбудову спроможностей з управління публічними інвестиціями на центральному та місцевому рівні [6].

Інший набір структурних орієнтирів співпраці України з МВФ зосереджений на політиці монетарного та банківського секторів. Валютний фонд вимагає від Національного банку України затвердити стратегію переходу до більш гнучкого обмінного курсу, послаблення валютного контролю, переходу до таргетування інфляції, посилення банківського управління та нагляду, впровадженні програми реабілітації банків, розроблену у співпраці з Фондом гарантування вкладів фізичних осіб, а також на реформуванні енергетичного сектору України: передачі часток оператора транзиту газу Міністерству енергетики та ухвалення нового корпоративного статуту.

Правда, недоліком нової програми співпраці України з МВФ березня 2023 року є те, що МВФ не запропонував призупинити або скасувати виплати України до фонду за більш ранніми програмами в ході нової. В результаті такого рішення Україна в найближчі чотири роки в підсумку виплатить МВФ майже стільки, скільки отримає сама від фонду. Однак, слід мати на увазі, що роль МВФ полягає не тільки в тому, щоб виступати як міжнародний кредитор останньої інстанції, а скоріше в тому, щоб допомогти Україні дотримуватися сталої макроекономічної політики та капіталізувати кошти від інших донорів. Зокрема, інші донори доволі часто покладаються саме

на оцінку МВФ економічної ситуації в Україні та впровадження реформ для прийняття власних рішень щодо надання фінансової підтримки.

Так, позитивом членства та співпраці з МВФ є те, що Україна увійшла до структури Світового банку та Міжнародного банку реконструкції та розвитку (який входить до Світового банку) завдяки чому були реалізовані такі спільні проекти як:

- відновлення гідроелектростанцій (сума кредиту – 166 млн дол. США);
- розвиток міської інфраструктури (сума кредиту – 140 млн дол. США);
- проект з енергоефективності (сума кредиту – 200 млн. дол. США);
- передача електроенергії (сума кредиту – 200 млн дол. США);
- покращення автомобільних доріг та безпеки дорожнього руху (два проекти) (загальна сума кредиту – 850 млн дол. США) [3].

Доволі конструктивною є співпраця України і з європейськими фінансовими організаціями, до числа яких входять Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), Європейський центральний банк (ЄЦБ), Європейський інвестиційний фонд.

Завдяки цій співпраці в нашій країні відбулася спільна реалізація проектів з Європейським Союзом у сфері радіаційної безпеки, яка поєднувала модернізацію саркофага за допомогою ЄБРР, Фонду «Укриття» та Фонду ядерної безпеки та відбулося створення Чорнобильського біосферного заповідника, розробка проектів будівництва сховищ для радіоактивних відходів тощо [3].

Якщо брати сьогоднішні реалії, то наразі у державному секторі на стадії реалізації перебувають 11 спільних з ЄБРР проектів на суму понад 2,3 млрд євро. З них Україна отримала близько 1,2 млрд євро. Крім того, Україна і Євросоюз підписали Меморандум про взаєморозуміння, необхідний для виділення нашій державі 18,1 млрд євро [7].

Також 19 вересня 2024 року Європейський парламент ухвалив резолюцію, в якій закликав «до швидкого прогресу в реалізації рішення G7 надати Україні кредит у розмірі 50 мільярдів доларів США, забезпечений за рахунок знерухомлених російських державних активів», яке було прийнято лідерами G7 на їх саміті в червні 2024 року в Апулії [8].

20 вересня 2024 року Європейська комісія запропонувала додаткову рамкову фінансову підтримку нашої країни, що складається з Механізму кредитного співробітництва України (ULCM) у розмірі 45 мільярдів євро та макрофінансової допомоги (MFA) у розмірі до 35 мільярдів євро як внесок ЄС у кредитну ініціативу G7. Метою ініціативи G7 є надання Україні достатньої та постійної фінансової підтримки для задоволення нагальних потреб, завданих країні триваючою російською агресією.

У жовтні 2024 року комітет торгівлі Європарламенту схвалив таку підтримку фінансової допомоги Україні в розмірі близько 35 мільярдів євро за рахунок заморожених активів РФ. У грудні цього ж року було підписано Меморандум про взаєморозуміння та Кредитну угоду між Україною та Європейським Союзом щодо залучення до 35 млрд євро макрофінансової допомоги (MFA).

Варто підкреслити, що Європейський Союз та його членські інституції є найважливішими фінансовими донорами України. Починаючи з 1993 року, обсяг фінансової допомоги ЄС Україні збільшується з кожним роком. Він включає гранти з Європейського бюджету, макрофінансову допомогу, а також кредити Європейського інвестиційного банку та Європейського банку реконструкції та розвитку.

Сьогодні фінансова підтримка ЄС Україні спрямовується на допомогу нашій країні у задоволенні нагальних потреб постраждалого від війни населення, виплаті заробітної плати працівникам та пенсій пенсіонерам, відновленні пошкодженої вітчизняної критичної інфраструктури, наданні найважливіших державних послуг, таких як освіта, медичне обслуговування, інші соціальні послуги, наприклад, житло для внутрішньо переміщених осіб тощо.

Отже, можемо констатувати, що співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями з початку військової агресії Росії проти України відбувається на безпрецедентному високому рівні, включаючи макрофінансову допомогу, фінансову підтримку через Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, різноманітні регіональні європейські фінансові установи: Європейський інвестиційний банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, Європейський фонд миру; гуманітарну допомогу та військову допомогу від держав-членів ЄС та інші міжнародні фінансові організації.

Будемо об'єктивними, що не завжди процес інтеграції України у світовий економічний простір та співпраця нашої країни з міжнародними фінансовими організаціями відбувається без проблем. На жаль, вони ще мають місце і серед таких виділяють:

1) неефективну діяльність апарату працівників і фахівців, задіяних у процесі розробки та реалізації проектів міжнародних фінансових операцій;

2) надмірну бюрократію при підготовці заявки на кредит, що призводить до збільшення часу на схвалення кредиту міжнародними фінансовими організаціями;

3) непрозорість роботи з коштами міжнародних організацій;

4) недостатню підтримку малого та середнього бізнесу, як на законодавчому рівні, так і в рамках програм реальних грошей;

5) повільність темпів впровадження реформ, що в кінцевому рахунку призводить до надзвичайно високого рівня боргу.

Однак ці проблеми компенсуються позитивними факторами, які демонструють гарну динаміку співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями:

1) сам факт відносин з міжнародними організаціями є важливим кроком на шляху її інтеграції у світовий економічний простір;

2) членство України в міжнародних організаціях підвищує її авторитет як суб'єкта світового господарства, поширює економічні зв'язки;

3) діяльність міжнародних організацій спрямована на підтримку структурних реформ в економіці України;

4) саме підвищення ефективності економіки держави [9].

Виходячи з цих факторів ми вважаємо, що співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями має й надалі продовжуватися і це повинно знайти свою реалізацію в удосконаленні чинного вітчизняного законодавства у цій сфері. На наш погляд, Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» [10] слід доповнити положеннями про партнерство України з міжнародними фінансовими організаціями, де мають отримати своє правове визнання принципи, методи, засоби і способи такого партнерства, механізм співпраці нашої держави з міжнародними фінансовими організаціями.

Окрім цього на законодавчому рівні слід врегулювати наслідки партнерства України з міжнародними фінансовими організаціями, виходячи з доцільності врахування та забезпечення національних інтересів України у взаємовідносинах з цими організаціями.

В науковому середовищі справедливо піднімається питання щодо того наскільки така співпраця з міжнародними організаціями завжди відповідає інтересам українського народу та чи немає при цьому обмеження державного суверенітету України. Зокрема, Я. О. Берназюк з цього приводу зазначає, що особливість участі міжнародних організацій у національних державотворчих процесах виражається насамперед у тому, що суверенне право вирішувати питання внутрішньо-національного характеру належить виключно самим державам. Тому будь-яке втручання у державні справи зі сторони інших суб'єктів, у тому числі міжнародних організацій та установ, має ґрунтуватися виключно на суверенній волі самої держави та повинно бути спрямованим на захист національних інтересів відповідної держави. При цьому автор посилається на ст. 18 Конституції України, яка проголошує, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права [11, с. 27].

Відзначимо, що сприйняття сьогодні державного суверенітету як явища абсолютної, нічим не обмеженої державної влади у внутрішній і зовнішній політиці держави коли, з одного боку, має місце верховенство, самостійність, неділимість і повнота державної влади всередині країни, а з іншого – незалежність та рівноправ'я державної влади зовні, у відносинах з іншими суверенними державами, зазнає певної трансформації у частині допустимості, за певних умов, його обмеження. Як зазначає М.О. Саракуца, сучасні тенденції до глобалізації, інтернаціоналізації та міждержавної інтеграції суттєво впливають на визначення сутності державного суверенітету з огляду на те, що міждержавні інтеграційні процеси, які набувають системного характеру, суттєво змінюють не тільки традиційний зміст категорії державного суверенітету, а й набувають нових організаційно-правових форм. За цих умов теорія суверенітету збагачується новими поняттями та явищами. Причиною цього, крім іншого, є те, що держави для вирішення багатьох глобальних проблем добровільно об'єднуються, створюють союзи, співтовариства, регіональні структури колективної безпеки тощо [12, с. 787].

Таким чином, сьогодні цілком раціональний підхід відходження від абсолютистської теорії державного суверенітету та наповнення її новими ідеями, організаційно-правовими формами, що

ґрунтуються, передусім, на вимогах обов'язку держави підкорятися нормам міжнародного права і правилам, закріпленим у міжнародних договорах, недотримання яких може мати негативні наслідки як для держави, так і суспільства, відсторонення їх від світової спільноти і таким чином позбавлення можливості повноцінного розвитку у світовому співтоваристві.

Л.Т. Рябовол досліджуючи питання сучасного розуміння державного суверенітету визначає дві основні наукові позиції: 1) роль суверенітету держави суттєво зменшується, його значення поступово нівелюється; 2) глобалізація не послаблює державу, а кидає їй виклик, змушуючи пристосовуватися до вимог глобальних ринків, посилювати конкурентоспроможність, розвиватися. При цьому науковець звертає увагу, що більшість вчених, в полі зору яких перебувають проблеми розвитку державності в контексті євроінтеграційних і глобалізаційних процесів одноголосні в тому, що державний суверенітет не може бути втраченим, навпаки він має зміцнюватися і визначальним при цьому має стати збереження національної держави й урахування національних інтересів [13, с. 265-266].

Враховуючи такі тенденції розвитку світової спільноти через призму розширення дії міжнародного права та звуження дії національного суверенітету держав на користь наднаціонального та міжнародного права Міжнародна Комісія ООН з питань втручання і державного суверенітету у своїй доповіді «Відповідальність щодо захисту», визначаючи межі суверенітету держави, напрацювала висновок про те, що ґрунтуючись на волі держав, яка виражена в міжнародних конвенціях, держави зобов'язані виконувати положення та заборони встановлені у приписах таких конвенцій. Це означає, що суверенітет держави спричиняє подвійне зобов'язання: з одного боку – зовнішній – обов'язок поважати суверенітет інших держав та з іншого боку – внутрішній – поважати права та гідність людей, що перебувають під юрисдикцією певної держави [14, с. 13].

Отже, сучасному визначенню поняття «державний суверенітет» більше не притаманні такі ознаки, як абсолютизм та категоричність невтручання у внутрішні справи держави. Тенденцією сучасності є зростання ролі наднаціонального права, що приймається міжнародними організаціями, учасниками яких стають суверенні держави, поступаючись таким чином частиною свого суверенітету на користь відповідних міжнародних організацій, але з виробленням при цьому позиції урахування їх національних інтересів та недопущення надмірного втручання міжнародних організацій у державний суверенітет. Звідси, межі впливу міжнародних організацій на національні процеси державного будівництва мають визначатися, по-перше, чітким законодавчим врегулюванням цього питання національним законодавством, по-друге, обсягом взятих на себе нашою державою міжнародних зобов'язань при укладенні міжнародних угод, які не можуть протирічити Конституції України.

Висновок. Співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями в сучасних умовах набуває особливої актуальності, оскільки вони відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності та розвитку світової економіки і роблять значний вклад щодо фінансової підтримки України з метою протистояння російському агресору та її економічному зростанню і процвітання. Завдяки цій співпраці відбувається реформування національної економіки, фінансування пріоритетних видатків держбюджету України, які спрямовуються на задоволення нагальних потреб постраждалого від війни населення, виплату заробітної плати працівникам та пенсій пенсіонерам, відновлення пошкодженої вітчизняної критичної інфраструктури тощо.

В той же час така співпраця потребує чіткого законодавчого врегулювання з тим, щоб були визначені межі впливу міжнародних фінансових організацій на національні процеси державного будівництва. На наш погляд, легітимною основою такої співпраці має бути її визначення на рівні Конституції та законів України у формі реалізації концепції конституційного патріотизму, яка включатиме забезпечення розумної пропорційності між національними та міжнародними інтересами у міжнародних відносинах, визначатиме раціональний баланс між збереженням національних інтересів і виконанням міжнародних зобов'язань, гарантуватиме економічний розвиток України. Це забезпечить єдність українського суспільства перед зовнішніми і внутрішніми загрозами; дозволить нашій країні отримувати переваги від співпраці з міжнародними фінансовими організаціями, уникаючи надмірної залежності від них та зберігаючи власну внутрішню і зовнішню політику, запобігаючи таким чином втягуванню України в конфлікти інтересів великих держав; гарантуватиме забезпечення нормальної взаємодії Української держави у вирішенні глобальних проблем сучасності, забезпеченні прав і свобод людини на національному і міжнародному рівнях; сприятиме економічному розвитку нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мяловицька Н.А. Автономія: поняття, принципи, класифікація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 93–97.
2. Пояснювальна записка до Проекту Закону про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Номер реєстрації: 9037 від 3 вересня 2018 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=9037&skl=9.
3. Колосова В.П. Фінанси міжнародних інституцій в Україні : *монографія*. Київ: Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2016. 504 с. URL: <https://knute.edu.ua/file/MjExMzA=/223fc7fda9754c2488aa4f2c22616515.pdf>.
4. Ukraine: Request for an Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility and Review of Program Monitoring with Board Involvement-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2023/03/31/Ukraine-Request-for-an-Extended-Arrangement-Under-the-Extended-Fund-Facility-and-Review-of-531687>.
5. Стратегія національних доходів на 2024–2030 роки. URL: <https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy.pdf>.
6. Уряд схвалив Дорожню карту реформування управління публічними інвестиціями. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-skhvalyv-dorozhniu-kartu-reformuvannia-upravlinnia-publichnymy-investytsihamy>.
7. У державний сектор Україна залучила за проектами ЄБРР 1,2 млрд євро інвестицій. URL: https://lb.ua/economics/2024/11/28/647533_derzhavniy_sektor_ukraina_zaluchila.html.
8. The Ukraine Loan Cooperation Mechanism and exceptional macro-financial assistance. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/it/document/EPRS_BRI\(2024\)767160](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/it/document/EPRS_BRI(2024)767160).
9. Nataliia Gvozdej Cooperation of ukraine with international financial and credit organizations: current status and expansion prospects. URL: <https://doi.org/10.30525/2661-5150/2022-2-7>
<http://www.baltijapublishing.lv/index.php/threeseas/article/view/1722/1740>.
10. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
11. Берназюк Я.О. Міжнародні організації та установи як учасники правотворчого процесу в Україні. *ScienceRise. Juridical Science*. 2017. № 2. С. 26–30.
12. Саракуца М.О. Поняття та зміст державного суверенітету: визначення, становлення, розвиток. *Форум права*. 2010. № 4. С. 784–791.
13. Рябовол Л.Т. Державний суверенітет: наукові підходи до визначення поняття і ступеня обмежень в умовах глобалізації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 3 (43). С. 262–266.
14. Солопова І.В. Про співвідношення між міжнародним принципом дотримання прав людини і принципом невтручання у внутрішні справи держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 13–15.

УДК 348.1/8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.18>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ЗАКОННО НАКЛАДАТИ МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ САНКЦІЇ

Ольшак М.В.,

*здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з міжнародного права
кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету*

Ольшак М.В. Міжнародні правові обмеження щодо можливості законно накладати міжнародні економічні санкції.

Міжнародні економічні санкції стали одним із ключових інструментів впливу держав на міжнародній арені, спрямованих на підтримання миру, безпеки, забезпечення прав людини та реагування на порушення міжнародного права. Однак застосування таких заходів нерідко супроводжується правовими і політичними суперечностями, оскільки вони можуть порушувати принципи суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи держав і вільної торгівлі.

У статті здійснено аналіз міжнародно-правових обмежень, які регулюють можливість застосування санкцій та окреслено проблемні аспекти практичного застосування санкцій у сучасних умовах. Основними джерелами легітимності санкцій є рішення Ради Безпеки ООН, ухвалені відповідно до статті 41 Статуту ООН, та механізми, що випливають із регіональних угод. Водночас односторонні санкції, запроваджені без санкції міжнародних організацій, залишаються суперечливим інструментом, що часто викликає критику через можливе порушення принципу невтручання.

Особлива увага приділяється аналізу ключових принципів, які обмежують держави у запровадженні санкцій: пропорційність, цільова спрямованість та недопустимість створення гуманітарних криз. Санкції, що порушують базові права людини чи ускладнюють доступ до гуманітарної допомоги, суперечать нормам міжнародного гуманітарного права.

Окремо робиться акцент на можливості вдосконалення міжнародно-правових механізмів застосування економічних санкцій. Пропонуються певні вектори такого вдосконалення. Зокрема, автор зауважує на важливості реформування механізму Ради Безпеки ООН в частині прийняття резолюцій – розширення складу, обмеження права вето, прозорість у прийнятті рішень.

Підкреслюється важливість посилення ролі допоміжних органів ООН та впровадження гуманітарних виключень, останні мають дозволяти імпорту гуманітарної допомоги, ліків та продуктів харчування.

Зазначається, що сьогодні доцільним є гармонізація підходів до односторонніх санкцій, які накладаються, як правило, країнами без погодження з ООН та іншими міжнародними організаціями, обґрунтовуючи це політичною необхідністю.

Висновки роботи акцентують на необхідності вдосконалення механізмів правового регулювання санкцій, які б забезпечували їх узгодженість із нормами міжнародного права та принципами справедливості.

Ключові слова: міжнародні економічні санкції, міжнародне право, правомірність санкцій, Рада Безпеки ООН, права людини, міжнародні організації.

Olshak M.V. International legal restrictions on the ability to lawfully impose international economic sanctions.

International economic sanctions have become one of the key instruments of influence of states in the international arena, aimed at maintaining peace, security, ensuring human rights and responding to violations of international law. However, the application of such measures is often accompanied by legal and political contradictions, since they may violate the principles of sovereign equality, non-interference in the internal affairs of states and free trade.

The article analyzes the international legal restrictions that regulate the possibility of applying sanctions and outlines the problematic aspects of the practical application of sanctions in modern conditions. The main sources of legitimacy of sanctions are decisions of the UN Security Council adopted in accordance with Article 41 of the UN Charter and mechanisms arising from regional agreements. At the same time, unilateral sanctions introduced without the sanction of international organizations remain a controversial instrument that often arouses criticism due to the possible violation of the principle of non-interference.

Particular attention is paid to the analysis of key principles that limit states in imposing sanctions: proportionality, targeting and the inadmissibility of creating humanitarian crises. Sanctions that violate basic human rights or complicate access to humanitarian aid contradict the norms of international humanitarian law.

Separately, emphasis is placed on the possibility of improving international legal mechanisms for the application of economic sanctions. Certain vectors of such improvement are proposed. In particular, the author notes the importance of reforming the UN Security Council mechanism in terms of adopting resolutions - expanding the membership, limiting the veto right, transparency in decision-making.

The importance of strengthening the role of UN subsidiary bodies and introducing humanitarian exceptions is emphasized, the latter should allow the import of humanitarian aid, medicines and food.

It is noted that today it is advisable to harmonize approaches to unilateral sanctions, which are imposed, as a rule, by countries without the consent of the UN and other international organizations, justifying this by political necessity.

The conclusions of the work emphasize the need to improve the mechanisms of legal regulation of sanctions, which would ensure their consistency with the norms of international law and the principles of justice.

Key words: international economic sanctions, international law, legality of sanctions, UN Security Council, human rights, international organizations.

Постановка проблеми. В сучасному глобалізованому світі міжнародні економічні санкції є одним із найефективніших інструментів впливу держав на поведінку інших суб'єктів міжнародного права. Вони застосовуються з метою забезпечення міжнародного миру, безпеки, захисту прав людини та інших загальновизнаних цілей. Однак законність застосування таких санкцій часто стає предметом гострих дискусій, оскільки їх введення може суперечити принципам суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи та вільної міжнародної торгівлі.

На сьогодні залишається відкритим питання чіткого правового регулювання та узгодження санкцій з нормами міжнародного права. Особливу увагу привертає роль міжнародних організацій, таких як ООН та СОТ, у забезпеченні легітимності санкцій та уникненні зловживань з боку окремих держав. Проблема посилюється через відсутність універсального механізму контролю за застосуванням санкцій і неоднозначну практику міжнародних судів у цьому контексті.

Таким чином, постає необхідність систематизації міжнародно-правових норм, що регулюють застосування економічних санкцій, та визначення меж, у яких держави можуть законно їх запроваджувати, не порушуючи основоположних принципів міжнародного права.

Мета дослідження – аналіз міжнародно-правових обмежень, які регулюють можливість застосування міжнародних економічних санкцій, та визначення меж їхньої законності відповідно до принципів і норм міжнародного права. У рамках дослідження ставиться завдання оцінити роль міжнародних організацій у легітимації санкцій, а також виявити можливі правові колізії та запропонувати шляхи їх вирішення з метою забезпечення справедливості та ефективності застосування санкцій у міжнародній практиці.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика законності міжнародних економічних санкцій є об'єктом численних наукових досліджень у сфері міжнародного права, міжнародних відносин та економіки. Значний внесок у розробку цієї теми зробили як українські, так і зарубіжні вчені: В.І. Муравйов, О.Г. Задорожній, Ю.С. Шемшученко, В.М. Репецький, Р. Коллінз, М. Еванс, А. Рейшман та ін.

Виклад основного матеріалу. Українські вчені, такі як В.І. Муравйов та О.Г. Задорожній, досліджують питання відповідності санкцій міжнародному праву, акцентуючи увагу на їх легітимності в контексті прав людини [1; 2]. У зарубіжній науковій літературі розглядається практика застосування санкцій Радою Безпеки ООН та односторонніх заходів окремих держав [3; 4].

Зважаючи на складність регулювання міжнародних економічних санкцій, необхідним є подальший аналіз правових механізмів, запропонованих у роботах таких авторів, як А. Cassese [5], М. Evans [3] та А. Peters [6].

Однією з ключових міжнародно-правових засад є принцип невтручання у внутрішні справи держав, закріплений у Статуті ООН [7], а також відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії, визначена Комісією міжнародного права ООН [8]. Разом із тим, судова практика, наприклад, в рішеннях Міжнародного суду ООН, демонструє неоднозначність підходів до економічних санкцій [3].

Економічні санкції є одним із ключових інструментів впливу, який держави використовують для досягнення зовнішньополітичних цілей. Цей механізм включає обмежувальні заходи, спрямовані на стримування порушень міжнародного права, зміну поведінки окремих суб'єктів чи забезпечення міжнародного миру і безпеки. Водночас застосування економічних санкцій має ґрунтуватися на чітких правових підставах, що передбачають обмеження їх використання.

Міжнародне право визначає два основні джерела правомірності застосування економічних санкцій:

1. Рішення Ради Безпеки ООН. Відповідно до статті 41 Статуту ООН, Рада Безпеки має право накладати санкції як альтернативу застосуванню сили для підтримання міжнародного миру та безпеки [7]. Це єдиний механізм, що надає санкціям універсальність та обов'язковість для всіх держав-членів ООН.

2. Право держав на застосування санкцій в рамках регіональних угод чи коаліцій. Угода про Європейський Союз, договірні механізми СНД та інші регіональні договори дозволяють окремим групам держав вживати економічних заходів у відповідь на порушення міжнародного права [5;6].

Незважаючи на широке використання економічних санкцій, міжнародне право встановлює важливі обмеження щодо їх застосування:

1. Заборона односторонніх заходів. У міжнародному праві не забороняється одностороннє введення санкцій, але вони мають відповідати загальноновизнаним принципам, зокрема недискримінації та пропорційності. Санкції, які шкодять базовим правам людини чи ведуть до гуманітарної кризи, суперечать принципам міжнародного гуманітарного права [6; 8].

2. Дотримання принципу невтручання у внутрішні справи держави. Згідно зі статтею 2(7) Статуту ООН, жодна держава не має права втручатися у внутрішні справи іншої держави, зокрема через санкції, якщо вони не узгоджені з міжнародними нормами [7].

3. Пропорційність і цільова спрямованість. Економічні санкції мають бути пропорційними до порушення, на яке вони спрямовані. Масові санкції, що призводять до колективного покарання населення, визнаються неприйнятними в контексті міжнародного права [4; 6].

4. Дотримання прав людини. Міжнародні організації, включаючи ООН і Раду Європи, неодноразово вказували, що санкції не повинні створювати перешкод для доступу до основних потреб, таких як харчування, ліки чи гуманітарна допомога [8; 9].

Приклади санкційної політики показують, як міжнародне співтовариство застосовує економічні обмеження:

- 1) Санкції ООН проти Північної Кореї. Вони спрямовані на обмеження ядерної програми, але дотримуються правил гуманітарного права, залишаючи відкритими канали для доставки гуманітарної допомоги.

- 2) Односторонні санкції США та ЄС проти Росії. Ці заходи викликають дискусії щодо їх правомірності, оскільки вони накладені без відповідного мандата ООН.

- 3) Санкції проти Іраку в 1990-х роках. Ці заходи критикувалися за негативний гуманітарний вплив, що призвело до змін у санкційній політиці ООН.

Існує нагальна потреба у вдосконаленні міжнародно-правових механізмів застосування економічних санкцій, щоб забезпечити їхню правомірність та ефективність:

Реформування механізму Ради Безпеки ООН для посилення прозорості в ухваленні санкційних рішень і зменшення ризику їх політизації є нагальною проблемою в умовах сучасних міжнародних викликів. Запропонуємо наступні варіанти реформування ООН

По-перше, вже зараз йде мова про розширення складу РБ ООН – збільшення кількості постійних членів. До складу можна включити держави, що представляють різні регіони та групи країн, наприклад, Індію, Бразилію, Німеччину, Японію або представників Африки. Це зробить Раду більш репрезентативною [10].

По-друге, обмеження права вето. Регламентація використання вето. Потрібно запровадити чіткі критерії для застосування права вето, наприклад, заборону використовувати його в ситуаціях, пов'язаних із масовими порушеннями прав людини або гуманітарними кризами [11].

По-третє, прозорість у прийнятті рішень. Розширення практики відкритих засідань Ради Безпеки, де ініціативи щодо запровадження санкцій обговорюються публічно, дозволить зробити процес більш прозорим [12]. Крім того, важливо було б зобов'язати держави-ініціаторів санкцій публікувати детальні звіти з обґрунтуванням їхньої правомірності відповідно до міжнародного права [13].

Важливим аспектом стало б посилення ролі допоміжних органів ООН, наприклад, створення Санкційного комітету. Розширення функцій спеціальних комітетів, що здійснюють моніторинг і оцінку наслідків санкцій. До їхньої роботи можна залучати незалежних експертів [14]. Розгляд спорів у Міжнародному суді ООН. Надання державам можливості оскаржувати санкційні рішення в Міжнародному суді сприятиме забезпеченню правової справедливості [15].

Деполітизація процесу прийняття рішень можлива шляхом створення нейтральних експертних груп. Запровадження незалежних груп, які б оцінювали обґрунтованість санкційних заходів до їхнього ухвалення [16]. Автоматичний перегляд санкцій. Встановлення чітких термінів для перегляду санкційних рішень і їхньої актуальності, щоб уникнути тривалого впливу санкцій без належного обґрунтування [17].

Залучення регіональних організацій до консультацій – перед ухваленням санкцій Рада Безпеки має консультуватися з регіональними організаціями, такими як Африканський Союз, ЄС, АСЕАН, для врахування регіонального контексту [18].

Участь громадянського суспільства. Залучення НУО та експертів. Надання можливості громадським організаціям та науковим установам брати участь у обговоренні санкційних рішень для уникнення однобічності [12].

Реформа Ради Безпеки ООН має забезпечити більшу прозорість, репрезентативність і підзвітність у процесі прийняття рішень щодо санкцій. Це сприятиме зміцненню довіри до Ради як ключового органу підтримання міжнародного миру та безпеки, а також зменшенню ризику політизації санкцій.

Крім того, будь-які санкції мають передбачати чіткі механізми, що дозволяють уникнути негативного впливу на населення. Міжнародні економічні санкції є потужним інструментом, який застосовується для зміни поведінки держав або суб'єктів міжнародного права. Вони можуть бути використані для підтримки миру, захисту прав людини та забезпечення виконання міжнародних зобов'язань. Однак санкції часто мають серйозні негативні наслідки для населення, особливо в країнах, де ці заходи застосовуються. Тому важливим аспектом сучасної практики застосування економічних санкцій є впровадження гуманітарних виключень, що дозволяють забезпечити гуманітарний доступ до необхідних товарів і послуг, навіть у країнах, що зазнають санкцій.

Ми пропонуємо запровадити наступні гуманітарні виключення:

- дозвіл на імпорт гуманітарної допомоги, ліків та продуктів харчування;
- відсутність обмежень для організацій, що надають гуманітарну допомогу;
- введення механізмів для забезпечення моніторингу та контролю, щоб гарантувати, що санкції не перешкоджають доступу до гуманітарної допомоги і, навпаки, що гуманітарні організації виконують своє призначення.

Отже, впровадження гуманітарних виключень є необхідним елементом вдосконалення міжнародно-правових механізмів застосування економічних санкцій. Вони допоможуть збалансувати потребу в ефективному впливі на держави та забезпечити гуманітарні права цивільного населення, що зазнає наслідків санкцій. Надалі важливо продовжувати розробку та впровадження ефективних механізмів моніторингу та контролю для забезпечення того, щоб санкції не призводили до непотрібних гуманітарних втрат.

І ще одним важливим питанням сьогодні залишається гармонізація підходів до односторонніх санкцій. Це передбачає розробку універсальних стандартів, які б регулювали односторонні економічні заходи у міжнародному праві.

Односторонні економічні санкції є важливим інструментом зовнішньої політики держав, однак їх застосування часто викликає юридичні та політичні суперечки, оскільки такі санкції можуть порушувати принципи міжнародного права, зокрема принципи суверенної рівності та невтручання у внутрішні справи держав. З метою забезпечення правомірності та ефективності еко-

номічних санкцій на міжнародному рівні необхідно працювати над гармонізацією підходів до їх застосування. Це дозволить створити єдині механізми, які сприятимуть зменшенню зловживань і забезпечать дотримання основоположних принципів міжнародного права.

Висновки. Економічні санкції залишаються важливим інструментом міжнародного впливу, однак їх застосування вимагає суворого дотримання міжнародних правових норм. Недотримання цих норм може підірвати довіру до санкційної політики, викликати гуманітарні кризи та загострювати міжнародну напруженість. Відповідно, необхідно розвивати міжнародно-правові механізми, що забезпечать ефективність, прозорість і правомірність застосування економічних обмежень.

Ми пропонуємо зосередити першочергову увагу на міжнародно-правових обмеженнях щодо можливості держав законно накладати міжнародні економічні санкції, для цього потрібно вдосконалити міжнародно-правові механізми застосування економічних санкцій: 1) реформувати РБ ООН; 2) посилити роль допоміжних органів ООН в частині контролю за виконанням санкцій; 3) гармонізувати підходи до запровадження односторонніх санкцій; 4) впровадити гуманітарні виключення при накладенні економічних санкцій; 5) залучення регіональних організацій до процесу накладення економічних санкцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Муравйов В. Міжнародне право: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 456 с.
2. Задорожній О.Г. Міжнародне публічне право: підручник. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2021. 512 с.
3. Evans M.D. International Law. Oxford: Oxford University Press, 2022. 800 p.
4. Collins R. Economic Sanctions in International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. 472 p.
5. Cassese A. International Law. Oxford: Oxford University Press, 2021. 626 p.
6. Peters A. Targeted Sanctions and Due Process in International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 320 p.
7. United Nations. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice. New York: United Nations, 1945. URL: <https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789210562249> (дата звернення: 08.12.2024)
8. International Law Commission. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. United Nations, 2001. 114 p. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (дата звернення: 08.12.2024).
9. Lowenfeld A.F. International Economic Law. Oxford: Oxford University Press, 2008. 944 p.
10. Berdal M. The United Nations and International Security: From the Cold War to the 21st Century. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 352 p.
11. Fitzpatrick J. The Politics of International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 415 p.
12. Zartman I.W. The United Nations and the Peace Process. Oxford: Oxford University Press, 2001. 520 p.
13. Shaw M.N. International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 1264 p.
14. Gowlland-Debbas V. The Role of the UN Security Council in the Enforcement of International Law. London: Routledge, 2001. 310 p.
15. Peters A. International Dispute Settlement. Oxford: Oxford University Press, 2016. 432 p.
16. Luck E.C. The United Nations and the Protection of Human Rights. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 305 p.
17. Brahimi L. The Report of the Panel on United Nations Peace Operations. New York: United Nations, 2000. 60 p.
18. Malone D.M. The United Nations: The Political Economy of International Organization. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2004. 440 p.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ В МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Піменова А.Ю.,
*старший викладач кафедри національного та міжнародного права
Навчально-наукового морського гуманітарного інституту
Одеського національного морського університету
ORCID: 0000-0003-2715-394X
e-mail: lyusha200465@gmail.com*

Піменова А.Ю. Забезпечення прав потерпілих в міжнародному кримінальному судочинстві.

У статті досліджено правовий статус потерпілих у міжнародному кримінальному судочинстві та проаналізовано процесуальні гарантії забезпечення їхніх прав у межах діяльності Міжнародного кримінального суду (МКС). Зазначено, що міжнародний захист прав потерпілих є невід'ємною частиною загального процесу захисту прав і основних свобод людини та громадянина. З урахуванням ратифікації Україною Римського статуту, акцентовано увагу на актуальності захисту прав жертв міжнародних злочинів, зокрема у контексті збройної агресії. Звернено увагу на те, що в Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН, міститься поняття жертв злочинів, а Правила процедури і доказування Міжнародного кримінального суду, конкретизуючи вищевикладене визначення для інтересів міжнародного кримінального судочинства, визначають, що під потерпілими розуміють фізичних осіб, яким заподіяно шкоду в результаті вчинення будь-якого злочину, що підпадає під юрисдикцію Суду. Визначено підстави набуття статусу потерпілого й окреслено коло прав, якими особа наділяється після його набуття. Досліджено комплекс прав потерпілих у справах про злочини під юрисдикцією МКС, зазначено, що право на захист у разі загрози їхньому життю та здоров'ю є важливою гарантією реалізації всіх прав потерпілих, закріплених в Римському статуті. Також охарактеризовано основні механізми забезпечення безпеки, участі у процесі та відшкодування шкоди.

Зауважено, що ні Римський статут, ні Правила процедури і доказування не містять чіткої вказівки, з якого моменту особа визнається потерпілою, а також, яка саме особа і в якому процесуальному порядку наділяє особу статусом потерпілого. Обґрунтовано доцільність нормативного закріплення обов'язку Прокурора МКС оперативно визначати характер і розмір заподіяної шкоди та приймати процесуальне рішення про визнання особи потерпілою. Запропоновано шляхи вдосконалення міжнародно-правового регулювання у сфері захисту потерпілих з метою ефективнішої реалізації їхніх прав у міжнародному кримінальному судочинстві.

Ключові слова: захист потерпілих, міжнародне кримінальне судочинство, міжнародні злочини, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, Правила процедури і доказування, відшкодування шкоди.

Pimenova A.Yu. Ensuring the rights of victims in international criminal justice.

The article explores the legal status of victims in international criminal justice and analyzes the procedural guarantees of their rights within the framework of the International Criminal Court (ICC). The author notes that international protection of victims' rights is an integral part of the overall process of protection of human and civil rights and fundamental freedoms. Given Ukraine's ratification of the Rome Statute, the author emphasizes the relevance of protecting the rights of victims of international crimes, in particular in the context of armed aggression. It is noted that the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, adopted by the UN General Assembly, contains the concept of victims of crime, and the Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court, specifying the above definition for the interests of international criminal justice, define victims

as individuals who have suffered harm as a result of any crime within the jurisdiction of the Court. The author defines the grounds for acquiring the status of a victim and outlines the range of rights which a person is endowed with after acquiring it. The author analyzes the complex of rights of victims in cases of crimes under the jurisdiction of the ICC, and notes that the right to protection in case of threat to their life and health is an important guarantee of the realization of all the rights of victims enshrined in the Rome Statute. The author also characterizes the main mechanisms for ensuring security, participation in the process and reparation.

It is noted that neither the Rome Statute nor the Rules of Procedure and Evidence contain a clear indication of the moment when a person is recognized as a victim, and also which person and in what procedural order grants a person the status of a victim. The author substantiates the expediency of regulatory consolidation of the obligation of the ICC Prosecutor to promptly determine the nature and extent of the damage caused and to make a procedural decision on recognizing a person as a victim. The author suggests the ways to improve international legal regulation in the field of victim protection with a view to more effective realization of their rights in international criminal proceedings.

Key words: victim protection, international criminal justice, international crimes, International Criminal Court, Rome Statute, Rules of Procedure and Evidence, compensation for damage.

Постановка проблеми. Статтею 3 Конституції України закріплено, що забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. Важливою складовою забезпечення прав людини є можливість захисту порушених прав. У 2024 році Україною зроблено важливий крок на шляху до євроінтеграції та укріплення статусу впливового члена міжнародної спільноти, а саме - Верховна рада України Законом України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 21.08.2024 № 3909-IX [2] ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду [3]. Це означає остаточне приєднання до роботи суду та визнання його юрисдикції. Звичайно, ратифікація Римського статуту надає можливість Україні взаємодіяти з міжнародною судовою установою в повному обсязі, використовуючи всі переваги держави-члена Міжнародного кримінального суду [4, с. 236].

Але, як зазначає В.О. Туляков, «...суди та потерпілі мають різні уявлення про правосуддя. ... йдеться про визначення індивідуальної кримінальної відповідальності осіб, які постали перед судом, та встановлення фактів про події, щоб суд міг прийняти рішення про винуватість чи невинуватість обвинуваченого. Більше того, весь процес побудований таким чином, щоб бути спрямованим на обвинуваченого» [5, с. 3]. Але не менш важливими заходами реагування на злочинне діяння являються реабілітація, компенсація і відновлення в правах потерпілого, забезпечення можливості для відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної жертві внаслідок злочину [5; 6]. В умовах збройної агресії Російської Федерації проти України проблема захисту прав потерпілих від злочинів під юрисдикцією Міжнародного кримінального суду (воєнних злочинів, злочину агресії) являється особливо актуальною. Міжнародний захист прав потерпілих є невід'ємною частиною загального процесу захисту прав і основних свобод людини та громадянина.

Стан опрацювання. Питання щодо правового статусу та захисту прав потерпілих (жертв злочинів) у міжнародному кримінальному праві розглядалися такими вченими, як Клепка Д.І., Кучер О.Б., Маланчук П.М., Новіков О.В., Сопільник Л.С., Туляков В.О., Шум С.С. Проте, зважаючи на ратифікацію Україною Римського статуту, постає необхідність ґрунтовного дослідження процесуальних гарантій захисту прав потерпілих у міжнародному кримінальному процесі, підстав та моменту набуття статусу потерпілого під час здійснення міжнародного кримінального правосуддя.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні забезпечення прав потерпілих у міжнародному кримінальному судочинстві, зокрема правового статусу таких осіб, процесуальних гарантій їх захисту, а також підстав і моменту набуття ними відповідного статусу в межах діяльності Міжнародного кримінального суду.

Виклад основного матеріалу. Відшкодування шкоди, заподіяної потерпілій особі внаслідок злочину, є важливим заходом реагування на злочинне діяння. В середині 1970-х років вперше було порушено проблему державної компенсації жертвам кримінальних злочинів на міжнародному рівні. На той час питання прав жертв насильницьких злочинів, взагалі, зводилося до компенсації шкоди, завданої правопорушенням. Країни намагалися врегулювати це питання, з огляду на власний досвід та з урахуванням діючої правової системи [7, с. 293].

На початку 1980-х років фахівці у сфері захисту прав жертв злочинів виступили з ініціативою залучити ООН до вирішення проблеми врегулювання статусу жертв злочинів, що в подальшому призвело до того, що на 96-му Пленарному засіданні Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою (Декларація). Прийнята Декларація містить поняття жертв злочинів. Ними визнаються особи, «яким індивідуально або колективно було завдано шкоди, включаючи тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або суттєве обмеження їх основних прав в результаті дії або бездіяльності, що порушує чинні національні кримінальні закони держав-членів, включно з законами, що забороняють злочинне зловживання владою» [8].

Розглядаючи положення Декларації, необхідно зазначити, що відповідний документ не розрізняє поняття «жертва злочину» і «потерпілий». Декларація містить положення про жертву злочину, яке охоплює поняття «потерпілий». Під терміном «жертви» в Декларації розуміють осіб, яким індивідуально або колективно було спричинено шкоду, включно з тілесними пошкодженнями або моральною шкодою, емоційними стражданнями, матеріальною шкодою чи істотним обмеженням прав у результаті дії або бездіяльності, що порушують діюче національне кримінальне законодавство держав-учасниць, включно із законами, що забороняють зловживання владою [8]. С.С. Шум зауважує, що жертвою може бути особа незалежно від того, чи встановлено, затримано або засуджено правопорушника. Термін «жертва» включає близьких родичів та утриманців безпосередньої жертви [7, с. 293].

Конкретизуючи вищевикладене визначення для інтересів міжнародного кримінального судочинства, Правила процедури і доказування (ППД) визначають, що під «потерпілими розуміють фізичних осіб, яким заподіяно шкоду в результаті вчинення будь-якого злочину, що підпадає під юрисдикцію Суду» (п. а Правила 85) [9]. При цьому до потерпілих можуть бути віднесені також організації або установи, які зазнали безпосереднього збитку, заподіяного щодо будь-якого виду їх майна, призначеного для релігійних, освітніх, художніх або наукових чи благодійних цілей, або їх історичним пам'яткам, лікарням та іншим місцям і об'єктам гуманітарного призначення (тобто, ППД прямо не передбачають можливість віднесення до потерпілих комерційних організацій). Правило 86 Правил процедури та доказування встановлює загальний принцип, відповідно до якого Міжнародний кримінальний суд (МКС) повинен «брати до уваги потреби всіх потерпілих і свідків».

Як наголосила О.Б. Кучер, «...в результаті визнання особи потерпілою вона наділяється юридичними процесуальними правами, реалізація котрих забезпечується відповідними гарантіями. Таке визнання, зокрема, має базуватися на принципі рівності та рівного права індивідів на судовий захист незалежно від громадянства, соціального або майнового стану, расової або національної приналежності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду й характеру занять, місця проживання та інших обставин» [10, с. 366].

Як зазначає Л.С. Сопільник, потерпілі від загальнокримінальних злочинів, як правило, є жертвами правопорушень, що вчиняються в умовах мирного часу, та захищаються виключно національним законодавством, а потерпілі від злочинів під юрисдикцією МКС стикаються з систематичними та масштабними порушеннями, зокрема жорстоким поводженням, катуваннями, незаконним переміщенням чи навіть геноцидом. Їхній захист регулюється нормами міжнародного права, які покликані забезпечити гуманітарний захист під час війни, таким чином потерпілі в міжнародному кримінальному судочинстві мають додаткові права, зокрема на участь у міжнародних судових процесах, отримання компенсацій через міжнародні фонди, а також користуються посиленими механізмами захисту [11, с. 6].

Великою мірою захисту прав потерпілої особи в міжнародному кримінальному судочинстві у справах про злочини під юрисдикцією МКС служить своєчасне наділення статусом потерпілого. Очевидно, що необґрунтоване зволікання з початком розслідування справи або розглядом заяви потерпілого в суді не дає можливості потерпілому успішно захистити свої порушені права, домогтися їх відновлення. Проте, ні Римський статут, ні Правила процедури і доказування не містять чіткої вказівки, з якого моменту особа визнається потерпілою.

У той же час, Римський статут встановлює заходи захисту потерпілих і свідків, визначає процесуальний порядок їх участі в судовому розгляді [3, ст. 68]. Крім того, Правила процедури і доказування регламентують обов'язки органів Суду щодо потерпілих і свідків (Правило 16, Правило 50, Правило 59 тощо) [9].

Аналіз вищевказаних джерел дозволяє зробити висновок про те, що в міжнародному кримінальному судочинстві у справах про злочини під юрисдикцією МКС особа може бути визначеною як потерпіла з моменту:

- повідомлення нею Суду, Прокурору Суду, іншим органам МКС або офіційним органам держави-учасниці Римського статуту відомостей, що підтверджують з достатнім ступенем вірогідності, що цій особі завдано збитків в результаті вчинення злочину, що підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду;
- отримання Прокурором або іншим органом МКС аналогічних відомостей про вчинений злочин щодо конкретних осіб від свідків або офіційних органів держав-учасниць Римського статуту;
- коли на таку особу, як на потерпілого від злочину, що підпадає під юрисдикцію МКС, вкаже підозрюваний або обвинувачений.

В даному аспекті ст. 2 Декларації містить таке положення: «особа може вважатися жертвою незалежно від того, чи був встановлений, заарештований, відданий під суд або засуджений правопорушник...» [8, ст. 2].

Так як Римський статут не визначає, яка саме особа і в якому процесуальному порядку наділяє особу статусом потерпілого, на наш погляд, було б правильним закріпити в Римському статуті або Правилах процедури та доказування те положення, що Прокурор Суду після початку провадження у кримінальній справі негайно повинен виконати дії по встановленню, визначенню характеру і розміру заподіяної фізичній (юридичній) особі шкоди. Після чого (незалежно від факту пред'явлення обвинувачення) – прийняти процесуальне рішення (винести постанову) про визнання потерпілим.

Забезпеченню прав потерпілого в міжнародному кримінальному судочинстві у справах про злочини під юрисдикцією МКС могли б слугувати (у разі їх наявності в Римському статуті або ППД) норми, щодо повідомлення особи про визнання її потерпілою, а також роз'яснення належних їй прав. Статут МКС не містить таких норм, хоча ст. 6 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою передбачає обов'язок посадових осіб забезпечити можливість громадянам ознайомлення з документами, що стосуються їх прав і свобод [8]. Тому необхідно в інтересах потерпілого передбачити наступний порядок повідомлення йому про визнання таким і роз'яснення прав. Після прийняття процесуального рішення (винесення постанови) про визнання потерпілим Прокурор Суду негайно проводить ознайомлення з ним потерпілого, роз'яснює суть рішення, а також зміст прав, обов'язків і порядок їх реалізації. Прокурор Суду також повинен з'ясувати, чи є на момент роз'яснення прав відводи, клопотання, заяви, скарги, що послідовно відображаються в протоколі допиту потерпілого.

Активна участь потерпілого в міжнародному кримінальному судочинстві у справах про злочини під юрисдикцією МКС неможлива без забезпечення особистої безпеки потерпілих, свідків і осіб, які сприяють правосуддю. Міжнародно-правові норми щодо цього питання містять вимоги про необхідність вжиття заходів для зведення до мінімуму незручностей для жертв злочинів; охорони їхнього особистого життя в тих випадках, коли це необхідно; забезпечення особистої безпеки і безпеки сімей та свідків від залякування та помсти [8, ст. 6].

Аналіз положень Правил процедури та доказування дав можливість П.М. Маланчуку виділити такі заходи щодо захисту потерпілих осіб:

- вилучення з відкритих протоколів Палати імен потерпілих, свідків чи інших осіб, яким загрожує небезпека внаслідок свідчень, даних свідком, або будь-якої іншої інформації, яка може бути використана для ідентифікації особи;
- заборона прокурору, захисту або будь-якому іншому учаснику судових слухань розкривати інформацію, яка ідентифікує потерпілих чи свідків будь-якій третій стороні;
- представлення свідчень з використанням електронних або інших спеціальних засобів, включаючи технічні засоби, які дозволяють змінювати зображення або голос, аудіовізуальну техніку, зокрема, відеоконференції і закриті передачі, і виняткове використання звукових засобів;
- використання щодо потерпілого, свідка або іншої особи, якій загрожує небезпека внаслідок її показань, псевдоніму;
- проведення частини слухань Палати *in camera* [12, с. 123].

Питання прав потерпілих від злочинів, що знаходяться в компетенції МКС, отримали в Римському статуті цілком достатнє відображення. Так, наприклад, потерпілі у справах про злочини під юрисдикцією МКС мають наступний комплекс прав:

- право бути поінформованим (повідомленим) про всі рішення Суду, які стосуються їхніх законних прав та інтересів, враховуючи положення конфіденційності;
- право на отримання юридичної консультації, користуватися підтримкою, допомогою й інформацією, включаючи такі засоби обслуговування, які можуть виявитися необхідними для безпосереднього виконання ним своїх обов'язків, для цілей захисту своїх прав на всіх етапах судового розгляду;
- право брати участь в судовому засіданні особисто або за допомогою законного представника в зв'язку з конкретною справою;
- заявляти клопотання та відводи;
- право знайомитися з матеріалами (протоколами) попереднього провадження;
- отримувати за сприянням Групи з надання допомоги потерпілим і свідкам кваліфіковану медичну, психологічну та іншу відповідну допомогу;
- право на відшкодування шкоди, заподіяної злочином;
- в положеннях щодо прокурорських повноважень (ст. 15 Римського статуту) окремо визнається законна роль потерпілих при ініціюванні розслідування в рамках МКС;
- право на захист у разі загрози їхньому життю та здоров'ю, а також ряд інших прав.

Слід зазначити, що важливим моментом є широкі повноваження Суду щодо призначення відшкодування збитку з боку засудженого – як в грошовій, так і в нематеріальній формі. У частині, що стосується даного питання, потерпілі можуть також брати особисту участь у судовому розгляді. Однак, у певних випадках Суд може винести рішення щодо виплати сум в рахунок компенсації в Цільовий фонд, створюваний в інтересах потерпілих.

Клопотання (прохання) потерпілого про відшкодування шкоди, заподіяної воєнним злочином, укладається у письмовій формі та подається Секретарю. На початку судового процесу та за умови прийняття відповідних заходів захисту Суд доручає секретарю повідомити про клопотання особи або осіб, зазначених у клопотанні або зазначених в обвинуваченнях, і, за можливості, будь-яких зацікавлених осіб і будь-яких зацікавлених держав.

У тих випадках, коли МКС має намір розглянути питання про відшкодування шкоди, заподіяної злочином під юрисдикцією МКС за своєю власною ініціативою відповідно до п. 1 ст. 75 Римського статуту, він просить Секретаря повідомити про свій намір особу чи осіб, щодо яких Суд розглядає питання про винесення постанови, і, за можливості, потерпілих, зацікавлених осіб та зацікавлених держав. Секретар з урахуванням будь-якої інформації, наданої Прокурором, вживає всіх необхідних заходів щодо забезпечення належного повідомлення про розгляд, що провадиться Судом, який стосується відшкодування шкоди, за можливості, іншим потерпілим, зацікавленим особам і зацікавленим державам.

З урахуванням обсягів і розміру шкоди, збитків або каліцтва Суд може присуджувати відшкодування на індивідуальній основі або, якщо це буде визнано за необхідне, на колективній основі, або і на тій, і на іншій основі разом (Правило 97 ППД) [9]. За клопотанням потерпілих або їхніх законних представників чи за клопотанням засудженої особи або за своєю власною ініціативою МКС може призначати належних експертів для сприяння йому у визначенні обсягів і розміру шкоди, збитків та каліцтва, завданих потерпілим або щодо них, і пропонувати різні варіанти відповідних видів і форм відшкодування. У всіх випадках прийняття рішення про відшкодування шкоди Суд зобов'язаний поважати права потерпілих і засудженої особи.

Як правило, відшкодування збитків окремим особам стягується безпосередньо з засудженої особи. Суд може розпорядитися передати суму, стягнуту в порядку відшкодування з засудженої особи, в Цільовий фонд, якщо під час винесення цієї постанови неможливо або недоцільно виплачувати окремі суми відшкодування безпосередньо кожному потерпілому. Сума відшкодування, перерахована таким чином до Цільового фонду, зберігається окремо від інших коштів у Цільовому фонді та видається кожному потерпілому за першої можливості.

Однак Суд може розпорядитися, щоб сума, яка справляється в порядку відшкодування з засудженої особи, проводилася через Цільовий фонд, якщо з урахуванням числа потерпілих і обсягу, форм і видів відшкодування більш доречно відшкодувати збиток на колективній основі. Після консультацій із зацікавленими державами та Цільовим фондом Суд може розпорядитися провести відшкодування шкоди через Цільовий фонд тієї чи іншої міжурядової, міжнародної або національної організації, схваленої Цільовим фондом.

Римським статутом в ст. 68 також передбачено, що Суд вживає належних заходів для захисту безпеки, фізичного та психічного благополуччя, гідності та недоторканності особистого життя

потерпілих і свідків. При цьому Суд враховує всі відповідні фактори, в тому числі вік, гендерний чинник, як це визначено в п. 3 ст. 7 Статуту, і стан здоров'я, а також характер злочину, і, зокрема, але не обмежуючись цим, ту обставину, що злочин містив сексуальне насильство, гендерне насильство або насильство щодо дітей. На стадіях судового розгляду, які Суд може вважати для цього слушними, МКС дозволяє представляти і розглядати думки і побоювання потерпілих, коли їхні особисті інтереси виявляються порушеними, але таким чином, щоб це не завдавало шкоди і не суперечило правам обвинуваченого і проведенню справедливого та неупередженого судового розгляду. У випадках, коли Суд вважає це виправданим, такі думки і побоювання можуть висловлюватися законними представниками потерпілих відповідно до Правил процедури та доказування. Група з надання допомоги потерпілим і свідкам може рекомендувати Прокурору і Суду відповідні заходи захисту, процедури забезпечення безпеки, надання консультаційної та іншої допомоги.

Висновки. Таким чином, діяльність Міжнародного кримінального суду з реалізації процесуальних гарантій захисту прав потерпілого в цілому покликана відповідати вимогам міжнародного права і в той же час очевидним слід визнати, що існують реальні можливості щодо вдосконалення як існуючих норм міжнародного кримінального процесу, так і практики щодо їхнього безпосереднього застосування. А саме – було б доцільним закріпити в Римському статуті або Правилах процедури та доказування те положення, що Прокурор Суду після початку провадження у кримінальній справі негайно повинен виконати дії по встановленню, визначенню характеру і розміру заподіяної фізичній (юридичній) особі шкоди. Після чого (незалежно від факту пред'явлення обвинувачення) – прийняти процесуальне рішення (винести постанову) про визнання потерпілим. Це надасть можливість в повній мірі реалізувати всі ті права потерпілих у справах про злочини під юрисдикцією МКС, що передбачені міжнародно-правовими актами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX. *Відомості Верховної Ради*, 2025, №№ 1-2, ст. 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>.
3. Римський статут Міжнародного кримінального суду: ООН; Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
4. Піменова А.Ю., Кузьменко В.М. Проблемні питання та перспективи участі України в здійсненні міжнародного кримінального правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2024. № 82 (Ч. 3). С. 235–242. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/82-ch-3>.
5. Туляков В.О. Віктимологічні засади кримінального права України: на шляху до апроксимації міжнародних стандартів. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2023, № 2(20). С. 1–25. URL: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2023.20.290779>.
6. Клепка Д.І., Новіков О.В. Питання забезпечення прав потерпілих під час розслідування воєнних злочинів. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. Т. 31, № 1. С. 253–263. URL: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.1.20>.
7. Шум С.С. Закріплення правового статусу потерпілих від насильницьких злочинів у міжнародно-правових актах. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. № 5, 2021. С. 292–296. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/68>.
8. Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power: Resolution No. 40/34 of 29.11.1985 of the UN General Assembly URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-basic-principles-justice-victims-crime-and-abuse>.
9. Rules of Procedure and Evidence. Published by the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/publications/core-legal-texts/rules-procedure-and-evidence>.
10. Кучер О.Б. Еволюція статусу потерпілих у міжнародному кримінальному праві: від Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії до Міжнародного кримі-

- нального суду. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 364–367. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0000173765>.
11. Сопільник Л.С. Поняття судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів. *Академічні візії*. № 26 (2023). URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1654>.
 12. Маланчук П.М. Окремі проблеми правового статусу потерпілого у міжнародному кримінальному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2015. Вип. 32(3). С. 122–125. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.32-3.pdf>.

УДК: 327.5+[351.86:355.4]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.20>

ПРОЛЕМИ УЧАСТІ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМПАНІЙ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Савка О.І.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-науковий інститут права ім. Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»
ORCID: 0000-0002-1723-3412
e-mail: savka30@ukr.net*

Савка О.І. Проблеми участі приватних військових компаній у сучасних міжнародних політичних процесах.

В статті розглянуто проблеми та специфіка участі приватних військових компаній у сучасних міжнародних політичних процесах. Виокремлені основні наукові підходи до дослідження діяльності приватних військових компаній. на основі аналізу наукової літератури сформульовані основні етапи еволюції поглядів вітчизняних і зарубіжних науковців на феномен приватних військових компаній починаючи з 1960 років. Визначено термін «приватні військові компанії» та доведено, що приватні військові компанії стали невід'ємною частиною сучасних міжнародних політичних процесів. Доведено, що діяльність приватних військових компаній набула тенденції до сталого розвитку, що обумовлено, насамперед, їх великим досвідом та унікальними компетенціями у військовій сфері та у сфері забезпечення безпеки. Проаналізовано тенденції міжнародного розвитку приватних військових компаній та визначено низку факторів, переваг та недоліків взаємодії приватних військових компаній з державою, використання приватних військових компаній у порівнянні з регулярними збройними силами держави, вплив діяльності ПВК на безпеку державного суверенітету та обороноздатність країни. Розглянуто існуючі моделі взаємодії національних держав із приватними військовими компаніями.

Незважаючи на наявність активної політичної та наукової дискусії про ПВК в Україні на даний момент відсутній відповідний закон, який би регулював діяльність приватних військових компаній. В Україні існують приватні охоронні організації, статус яких закріплено на законодавчому рівні, і так звані «неформальні приватні військові компанії», які вирішують деякі завдання у галузі військової безпеки. Розглянуто взаємодію великих приватних військових компаній з Організацією Об'єднаних Націй та НАТО їх позитивні та негативні сторони. Водночас можна стверджувати, що якщо в рамках окремих держав можливо забезпечити відносно ефективний контроль за діяльністю ПВК шляхом удосконалення національного законодавства, то на міжнародному рівні для формування єдиних стандартів та норм, що регулюють діяльність приватних військових компаній, потрібні значні зусилля світової спільноти.

Ключові слова: приватні військові компанії, охоронні компанії, міжнародні політичні процеси, міжнародне право, національна безпека, закон, держава, військові конфлікти.

Savka O.I. Problems of participation of private military companies in modern international political processes.

The article considers the problems and specifics of the participation of private military companies in modern international political processes. The main scientific approaches to the study of the activities of private military companies are highlighted. Based on the analysis of scientific literature, the main stages of the evolution of the views of domestic and foreign scientists on the phenomenon of private military companies since the 1960s are formulated. The term «private military companies» is defined and it is proven that private military companies have become an integral part of modern international political processes. It is proven that the activities of private military companies have acquired a tendency towards

sustainable development, which is due, first of all, to their extensive experience and unique competencies in the military and security sectors. The trends in the international development of private military companies are analyzed and a number of factors, advantages and disadvantages of the interaction of private military companies with the state, the use of private military companies in comparison with the regular armed forces of the state, the impact of PMC activities on the security of state sovereignty and the country's defense capability are identified. The existing models of interaction between nation states and private military companies are considered. Despite the active political and scientific discussion on PMCs in Ukraine, there is currently no relevant law regulating the activities of private military companies. In Ukraine, there are private security organizations, the status of which is enshrined at the legislative level, and the so-called «informal private military companies» that solve some tasks in the field of military security. The interaction of large private military companies with the United Nations and NATO is considered, their positive and negative sides. At the same time, it can be argued that if within the framework of individual states it is possible to ensure relatively effective control over the activities of PMCs by improving national legislation, then at the international level, significant efforts of the world community are required to form uniform standards and norms regulating the activities of private military companies.

Key words: private military companies, security companies, international political processes, international law, national security, law, state, military conflicts.

Постановка проблеми. В українській та зарубіжній науковій літературі терміни «приватні військові компанії» (ПВК) та «приватні військові та охоронні компанії» (ПВОК) використовуються як синоніми. Термін «приватні військові компанії» (private military companies) вживався в зарубіжних наукових працях з 1970-х років, проте пізніше нарівні з ним став використовуватися термін «приватні військові та охоронні компанії» (private military and security companies). Абревіатурою «ПВОК» позначався весь спектр організацій, які здійснюють діяльність у військовій, охоронній сферах та у сфері безпеки. При цьому термін «ПВОК» став похідним від класичного терміну «ПВК». Пізніше ці терміни стали використовуватися в офіційних міжнародних документах (наприклад, у документах Організації Об'єднаних Націй [1]) офіційних документах і законопроектах України.

З початку ХХІ століття приватні військові компанії стали настільки мультифункціональними, що чітко визначити сферу їх діяльності (наприклад, військова, охоронна) буває досить важко, особливо якщо говорити про великі корпорації. Терміни «ПВК» і «ПВОК» використовуються як синонімів для позначення офіційно зареєстрованих комерційних воєнізованих організацій [2]), діяльність яких пов'язана з наданням послуг військового характеру, а також із забезпеченням безпеки, у тому числі в умовах збройних конфліктів. При цьому термін «ПВК» використовується як основний, оскільки історично з'явився раніше «ПВОК» і чіткіше визначає основний напрямок діяльності таких компаній.

Актуальність теми дослідження обумовлена новими тенденціями міжнародного розвитку та визначається низкою наступних факторів.

По-перше, приватні військові компанії беруть безпосередню участь у міжнародних та внутрішніх інтернаціональних збройних конфліктах. Завдяки своїй мобільності та широкому спектру послуг діяльність приватних військових компаній користується зростаючим попитом у державних і недержавних структур, що дозволяє їм здійснювати взаємодію з цими організаціями не тільки в мирний час, а й у період збройного протистояння.

По-друге, приватні військові компанії здійснюють активну взаємодію з державами, міжнародними організаціями (насамперед ООН та НАТО), різними транснаціональними корпораціями (ТНК) та неурядовими організаціями (НУО). Такий попит на послуги ПВК викликає дискусії у фахівців у галузі безпеки щодо доцільності їхнього залучення до участі у збройних конфліктах.

По-третє, на міжнародному рівні відсутня нормативно-правова база, яка б дозволила регулювати і контролювати діяльність приватних військових компаній. Багато в чому саме завдяки цьому ці структури в період ведення бойових дій можуть порушувати права людини, окремі міжнародні правові акти.

По-четверте, однією з основних форм діяльності ПВК є організоване збройне насильство. У зв'язку з цим передача державами ПВК права на легітимне застосування насильства становить серйозну загрозу державному суверенітету, національній та міжнародній безпеці.

По-п'яте, трансформація військової сфери призвела до появи нових технологій ведення бойових дій, які значно змінили логіку сучасної війни. У умовах ПВК знаходять дедалі більше можливостей застосування своїх послуг військового і охоронного характеру [3].

По-шосте, незважаючи на те, що діяльність приватних військових компаній (ПВК) в Україні законодавчо не визначена і не врегульована, специфіку функціонування таких структур необхідно вивчати, виходячи з необхідності забезпечення національної безпеки України, з метою вироблення методів протидії іноземним ПВК.

Стан опрацювання проблематики. Наукові праці на тему дослідження приватних військових компаній розглядають як українські так і зарубіжні автори.

Науково-дослідні роботи зарубіжних авторів, у яких досліджується феномен приватних військових компаній можна виділити наступні наукові роботи, у яких аналізується діяльність приватних військових компаній у збройних конфліктах кінця XX – початку XXI ст. Такі автори, як Д. Евант [4], А. Бріден [5], С. Кінсі [6], У. Петерсон [7], І. Вінг [8], вивчають вплив ПВК на перебіг військових дій, функціонал даних структур, особливості діяльності ПВК у сфері безпеки.

З іншого боку, можна виділити роботи, у яких аналізується правова кваліфікація діяльності приватних військових компаній міжнародному рівні. Зокрема, розглядаються питання, які міжнародні норми можуть регулювати діяльність ПВК, яку відповідальність несуть ПВК та їхні співробітники у разі порушення міжнародного права. До найвідоміших робіт можна віднести праці: Горовенко В., Тютюнник В. [11], Кириченко С. [12], Кохан Г. [13].

Дослідженнями діяльності приватних військових компаній займалися і українські автори: Д. Бондар, О. Івасечко [14], В. Ковальчук [10], О. Санжаревський, Н. Байда, А. Стемпіцький [15].

У наукових працях, присвячених дослідженню проблематики приватних військових компаній, питання правового статусу ПВК залишається дискусійним. Недостатньо уваги приділяється вивченню взаємодії ПВК з міжнародними організаціями, ролі приватних військових компаній у реалізації силової стратегії зовнішньої політики України.

Маловивченими продовжують залишатися такі питання: особливості взаємодії приватних військових компаній з державою, переваги та недоліки використання приватних військових компаній у порівнянні з регулярними збройними силами держави, вплив діяльності ПВК на безпеку державного суверенітету та обороноздатність країни.

Метою даного дослідження є визначення ролі приватних військових компаній у сучасних міжнародних політичних процесах.

Виклад основного матеріалу. Приватні військові компанії, з'явившись у другій половині XX століття, спочатку були воєнізованими структурами, які перебували під повним державним контролем. В 1970-ті роки у західноєвропейському науковому співтоваристві виникло розуміння того, що приватні військові компанії можуть стати активними учасниками збройних конфліктів у майбутньому. Починаючи з 1990-х років, ці структури стали самостійно позиціонувати себе на ринку військових послуг та активно конкурувати один з одним за отримання вигідних контрактів. Завдяки співпраці з міжнародними акторами ПВК суттєво розширили сферу своєї діяльності та почали відігравати все більш помітну роль у сучасних політичних процесах. Таким чином, ПВК можна розглядати як повноцінних недержавних акторів, здатних істотно впливати на міжнародну політику та безпеку.

Зробивши порівняльний аналіз діяльності ПВК та найманських формувань, встановлено, що термін «найманець» є правовою категорією, а діяльність осіб, які підпадають під визначення поняття «найманство», заборонена на міжнародному рівні. Приватні військові компанії, у свою чергу, мають певний набір характеристик, таких як офіційне юридичне оформлення, робота на основі офіційного контракту, укладеного компанією із замовником, не можуть належати до визначення поняття «найманство».

Приватні військові компанії мають низку переваг перед регулярними збройними силами. Безпосередня участь ПВК у збройному протистоянні веде до збільшення інтенсивності збройного конфлікту. До цих переваг ПВК відносяться економічність, оперативність, висока професійна підготовка фахівців та сучасне матеріально-технічне оснащення, гнучкість в управлінні персоналом, мережева структура, свобода дій у виборі рішень та методів. Участь співробітників ПВК у збройних конфліктах знижує кількість втрат збройних сил держав, а також надає державам можливість проводити військові операції під чужим прапором.

Відсутність обов'язкових до виконання міжнародних правових документів, що регламентують та регулюють діяльність приватних військових компаній представляє серйозну проблему для

забезпечення міжнародної безпеки. Відповідно відсутність міжнародного нормативно-правового документа, що регулює діяльність ПВК, призводить до того, що виявлення порушень у роботі ПВК здійснюють правоохоронні органи держав у кожному конкретному випадку окремо.

Нині рамки діяльності ПВК обмежуються лише контрактом, у якому зазначені поставлені завдання, але з визначені конкретні способи їх вирішення. Це дозволяє ПВК не дотримуватися окремих положень міжнародного права та прав людини, створює загрозу безпеці та стабільності окремих країн та регіонів. Відсутність міжнародно-правових норм, що регулюють діяльність приватних військових компаній, несе у собі загрозу розширення практики використання ПВК у незаконних цілях.

Держави можуть залучати приватні військові компанії до здійснення військових операцій нарівні зі збройними силами, укладати контракти з ПВК для надання допомоги дружнім країнам, а також з метою проведення тактичних операцій, що виконуються виключно силами ПВК. Поряд з різними недержавними суб'єктами приватні військові компанії можуть залучатися під час здійснення технології «хмарного супротивника» та проведення поліцейських операцій (стратегія police action), які реалізуються державами для зміни політичного керівництва та дестабілізації внутрішньополітичної обстановки в інших країнах. Кінцевою метою таких операцій є просування геополітичних інтересів держав і розширення сфери їх впливу. Ефективність участі приватних військових компаній у збройних конфліктах безпосередньо залежить від наявності у них високого рівня професіоналізму.

Існують три моделі взаємодії держав із приватними військовими компаніями. В рамках адміністративно-владної моделі діяльність ПВК перебуває під заборобою або під повним контролем з боку держави, при цьому ці структури якщо й існують (зазвичай у форматі охоронних організацій), то взаємодіють виключно з юридичними чи фізичними особами. Навпаки, вибудовування відносин країн із ПВК за принципом невтручання у тому діяльність передбачає відсутність жорсткого контролю над функціонуванням приватних військових компаній. Активна взаємодія з приватними військовими компаніями здійснюється державами з урахуванням державно-приватного партнерства: укладаються контракти на виконання військово-охоронної діяльності, а сама співпраця має взаємовигідний характер. Держава може залучати ПВК для виконання спеціалізованих завдань, реалізації політичних цілей держави та забезпечення своєї безпеки, а для приватних військових компаній така взаємодія сприяє фінансовій стабільності, покращенню репутації, у певних випадках дозволяє набути досвіду та отримати доступ до додаткових технологій та обладнання, що, своєю чергою, покращує їх оперативні можливості. ПВК залучаються не лише для участі у військових конфліктах, але й для виконання різних завдань у мирний час.

В Україні, незважаючи на наявність активної політичної та наукової дискусії про ПВК, на даний момент відсутній відповідний закон, який би регулював діяльність приватних військових компаній. В Україні існують приватні охоронні організації, статус яких закріплено на законодавчому рівні, і так звані «неформальні приватні військові компанії», які вирішують деякі завдання у галузі військової безпеки. Проблема останніх полягає у відсутності чіткого правового регулювання. За наявності озброєнь, значних фінансових ресурсів, доступу до засобів масової інформації, діяльність «неформальних приватних військових компаній» може призвести до дестабілізації політичної обстановки в країні та створити загрозу для державної влади.

Великі приватні військові компанії активно взаємодіють з ООН та НАТО. Для Організації Об'єднаних Націй, яка залучає ПВК до миротворчих операцій для забезпечення матеріально-технічної підтримки військових контингентів країн-членів ООН, така взаємодія має позитивні сторони, такі як оперативність управління та професіоналізм персоналу ПВК, але водночас пов'язана з репутаційними ризиками для самої Організації Об'єднаних Націй.

Для підвищення ефективності своїх миротворчих операцій ООН вдається до активної співпраці з міжнародними організаціями (наприклад, НАТО, Економічна спільнота країн Західної Африки) та недержавними акторами (наприклад, неурядові організації). Залежно від особливостей конкретного збройного конфлікту ООН здійснює операції з підтримання миру, операції зі сприяння миру, операції із постконфліктного миробудування та операції з примусу до миру. Також ООН може провадити діяльність, спрямовану на запобігання збройним конфліктам, у тому числі шляхом превентивного розгортання військ у зоні конфлікту.

Незважаючи на поступове розширення такої взаємодії, невирішеними залишаються низка проблем, включаючи відсутність прозорих механізмів контролю за виконанням завдань ПВК та

репутаційні витрати ООН, які виникають через зловживання у діяльності приватних військових компаній. Необхідність реформування механізму проведення миротворчих операцій ООН стає предметом активних дискусій усередині самої організації, зокрема у контексті питання доцільності залучення приватних військових компаній до миротворчих операцій ООН.

НАТО також залучає ПВК з метою здійснення агресивної політики. НАТО бере участь у миротворчих операціях, а також здійснює взаємодію з питань оборони та безпеки з іншими міжнародними організаціями (наприклад, ООН, Європейський Союз) та державами, які не є членами Організації Північноатлантичного договору (наприклад, Австралія, Колумбія, Ізраїль, Японія). НАТО приділяє пріоритетну увагу адаптації до нових викликів та загроз, а також постійному підвищенню якості свого військового потенціалу.

Організація Північноатлантичного договору є просунутою структурою в сфері залучення ЧВК для реалізації широкого спектру військових завдань під час військових операцій НАТО.

В умовах зростання геополітичної напруги у світі та необхідності зміцнення власного військового потенціалу НАТО активно залучає для вирішення своїх військових операцій ЧВК, забезпечуючи при цьому жорсткий контроль за їх діяльністю шляхом впровадження багаторівневої системи моніторингу.

Щодо перспектив розвитку приватних військових компаній та їх взаємодії з Організацією Об'єднаних Націй та Організацією Північноатлантичного договору можна сказати про тенденцію подальшого підвищення ролі приватних військових компаній у системі забезпечення національної безпеки держав. При цьому можна зробити висновок, що характер цього процесу залежатиме від того, наскільки ефективно регулюватиметься діяльність ПВК та забезпечуватиметься баланс між використанням військового потенціалу ПВК та мінімізацією ризиків, пов'язаних з їх діяльністю.

Співпраця ЧВК з ООН та НАТО є формальним визнанням їхньої діяльності на міжнародному рівні.

Висновки. Підводячи підсумки можна зазначити, що приватні військові компанії стали невід'ємною частиною сучасних міжнародних політичних процесів. Діяльність ПВК набула тенденції до сталого розвитку, що обумовлено, насамперед, їх великим досвідом та унікальними компетенціями у військовій сфері та у сфері забезпечення безпеки.

Приватні військові компанії продовжать розширювати перелік послуг військового характеру, а кількість задіяних ПВК у міжнародних та внутрішніх міжнародних збройних конфліктах зростатиме.

Водночас, можна стверджувати, що якщо в рамках окремих держав можливо забезпечити відносно ефективний контроль за діяльністю ПВК шляхом удосконалення національного законодавства, то на міжнародному рівні для формування єдиних стандартів та норм, що регулюють діяльність приватних військових компаній, потрібні значні зусилля світової спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Mercenarism and private military and security companies. United Nations Human Rights: office of the high commissioner. 2018. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/MercenarismandPrivateMilitarySecurityCompanies.pdf>.
2. Семенюк Ю.В. Застосування приватних військових компаній для забезпечення національних інтересів і безпеки держави. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. Том 31 (70) 2 2020. С. 230–235.
3. Івасечко О.Я., Бондар Д.А. Міжнародний досвід діяльності приватних військових компаній у збройних конфліктах. Регіональні студії. № 32, 2023. С. 103–107.
4. Avant D. The Privatization of Security: Lessons from Iraq. *Orbis*. 2006. Vol. 50. № 2 P. 327–342.
5. Bryden A., Caparini M. Private Actors and Security Governance. Münster: LIT Verlag, 2006. 314 p.
6. Kinsey C. Corporate Soldiers and International Security: the Rise of Private Military Companies. Abingdon: Routledge, 2006. 212 p.
7. Petersohn U. Private Military and Security Companies (PMSCs), Military Effectiveness, and Conflict Severity in Weak States, 1990–2007. *The Journal of Conflict Resolution*. 2017. Vol. 61. № 5. P. 1046–1072.
8. Wing, I. Private Military Companies and Military Operations. Duntroon, A.C.T.: Land Warfare Studies Centre, 2010. 61 p.

9. Приватні військові компанії та політична криза в Україні. URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/privatni-viyskovi-kompaniyi-ta-politichna-kriza-v-ukrayini.html>.
10. Ковальчук В. Приватні військові компанії як інструмент зовнішньої політики. URL: <http://blog.plomin.club/private-military-companies-as-an-instrument-of-foreign-policy>.
11. Горovenko В., Тютюнник В. Приватні воєнні компанії: міжнародний досвід і можливі шляхи його реалізації в Україні. *Наука і оборона*. 2013. № 3. С. 32–39.
12. Кириченко С. Роль приватних військових компаній у воєнних конфліктах. *Центр воєнно-стратегічних досліджень*. 2021. № 1(71). С. 12–17.
13. Кохан Г. Правові питання діяльності приватних військових компаній: міжнародний аспект. *Юридичні науки*. 2020. № 2. С. 190–200.
14. Івасечко О., Бондар Д. Міжнародний досвід діяльності приватних військових компаній у збройних конфліктах. *Регіональні студії*. 2023. № 32, С. 103–107.
15. Санжаревський О., Байда Н., Стемпіцький А. Приватні військові компанії: міжнародний досвід та перспективи для України. *Слов'янський світ і Україна*. 2021. С. 414–421.

УДК 341.16

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.21>

ЮРИСДИКЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

Тимчук О.Л.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права,
Національний університет «Запорізька політехніка»
ORCID: 0000-0001-7287-8945
e-mail: llios2010@gmail.com*

Тимчук О.Л. Юрисдикція Європейського суду з прав людини та деякі аспекти державного суверенітету.

В статті аналізуються різні аспекти діяльності ЄСПЛ, пов'язані із питаннями державного суверенітету. Розглянута сутність принципу субсидіарності в діяльності ЄСПЛ, зокрема, матеріальний та процесуальний аспекти. Наголошено, що ЄСПЛ не може підміняти собою компетентні національні органи влади, а кожна держава вільна у виборі засобів виправлення порушених прав людини. Проаналізована доктрина «поля розсуду», яка стосується можливостей держави обмежувати основні права людини у певних випадках. Важливе значення для ЄСПЛ має принцип еволюційного тлумачення Конвенції, який передбачає врахування відповідних змін у суспільстві, культурі та моралі при здійсненні такого тлумачення. Підкреслюється роль так званого «автономного тлумачення» норм Конвенції, згідно із яким ЄСПЛ не пов'язаний у своїх оцінках положеннями національного права.

Характеризуються так звані «пілотні постанови» ЄСПЛ, в яких мова йде про наявність структурної або системної проблеми в державі та необхідні заходи її вирішення. Запобіжником проти занадто розширювального тлумачення судом норм ЄКПЛ стало ухвалення у 2013 р. протоколу, який чітко окреслив межі субсидіарності. Підкреслено, що чимало прецедентів ЄСПЛ викликають критику, зокрема, щодо пріоритету конвенційного права над конституціями (справа щодо громадських організацій, які інформували про аборти в Ірландії) або взагалі не виконується владою країни, оскільки вимагають зміни чинного законодавства (справа щодо права голосу засуджених в Британії).

Аналізуються спори щодо екстериторіальної юрисдикції, зокрема, про відповідальність держави за дії її службових осіб або підлеглої адміністрації у випадку здійснення «ефективного контролю» над ними. Розглянуті справа «Ель-Масрі проти Македонії», в якій йшлося про застосування до особи тортур агентами ЦРУ на території Афганістану, куди вона була незаконно вивезена з території Македонії за сприяння влади останньої та справа «Хірсі Джамаа проти Італії» про насильницьке відправлення до Лівії сомалійських і еритрейських біженців на кораблях ВМС Італії. Важлива для ЄСПЛ справа Аль-Адсані стосувалась вирішення складної проблеми співвідношення імперативних норм в сфері прав людини та державного суверенітету.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, юрисдикція, суверенітет, субсидіарність.

Tymchuk O.L. Jurisdiction of the European Court of Human Rights and some aspects of state sovereignty.

The article analyzes various aspects of the ECHR's activities related to the issues of state sovereignty. The author examines the essence of the principle of subsidiarity in the work of the ECHR, in particular, its substantive and procedural aspects. It is emphasized that the ECHR cannot substitute itself for competent national authorities, and each state is free to choose the means of remedying violated human rights. The author analyzes the doctrine of "margin of appreciation", which refers to the ability of the state to restrict fundamental human rights in certain cases. The principle of evolutionary interpretation

of the Convention is of great importance for the ECHR, which provides for the consideration of relevant changes in society, culture and morality in the course of such interpretation. The author emphasizes the role of the so-called “autonomous interpretation” of the Convention, according to which the ECHR is not bound by the provisions of national law in its assessments.

The author characterizes the so-called “pilot judgments” of the ECHR, which refer to the existence of a structural or systemic problem in the State and the necessary measures to address it. A safeguard against the court’s overly expansive interpretation of the ECHR was the adoption in 2013 of a protocol which clearly outlined the limits of subsidiarity. It is emphasized that many ECHR precedents are criticized, in particular, regarding the priority of conventional law over constitutions (the case of NGOs that reported on abortions in Ireland) or are not implemented by the country’s authorities at all, since they require changes to current legislation (the case of the right to vote of convicts in Britain).

The article analyzes disputes over extraterritorial jurisdiction, in particular, the responsibility of the state for the actions of its officials or subordinate administration in the case of exercising “effective control” over them. The case of *El-Masri v. Macedonia*, which concerned the use of torture by CIA agents in Afghanistan, where he was illegally taken from Macedonia with the assistance of the latter’s authorities, and the case of *Hirsi Jamaa v. Italy*, which concerned the forced deportation of Somali and Eritrean refugees to Libya on Italian Navy ships, were considered. The *Al-Adsani* case, which was important for the ECHR, concerned the resolution of the complex problem of the correlation between peremptory norms in the field of human rights and state sovereignty.

Key words: European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, jurisdiction, sovereignty, subsidiarity.

Постановка проблеми. Важливим аспектом діяльності Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) є здійснення ним юрисдикції щодо різних категорій справ. Діяльність ЄСПЛ ґрунтується, зокрема, і на принципі субсидіарності, а юрисдикція обмежується територією держав-членів Ради Європи. У зв’язку із цим постає ціла низка важливих питань як суто юридичного, так і політичного характеру. Прецеденти ЄСПЛ не завжди є послідовними, особливо з таких чутливих питань, як межі втручання в сферу суверенітету, екстериторіальна юрисдикція та державний імунітет, через що зазнають критики з боку окремих держав та правників.

Метою дослідження є аналіз юрисдикції та практики ЄСПЛ в контексті державного суверенітету.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти діяльності ЄСПЛ та його рішення аналізувалися багатьма українськими (С. Шевчук, Т. Дудаш, М. Савчин) та зарубіжними вченими (М. Гердеген). Водночас, недостатньо вивченими залишаються такі важливі питання, як субсидіарність як принцип діяльності ЄСПЛ, особливості його екстериторіальної юрисдикції та проблеми державного імунітету.

Виклад основного матеріалу. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), окрім закріплення та розвитку прав і свобод, проголошених Загальною декларацією прав людини, з посиланням на яку починається її Преамбула містить у собі положення про те, що «метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між її членами» і що «одним із засобів досягнення цієї мети є захист і розвиток прав людини. Конвенція пов’язує держави, які її підписали, «глибокою прихильністю основним свободам, які є основою справедливості та загального світу і дотримання яких найкраще забезпечується, з одного боку, справді демократичним політичним режимом і, з іншого боку, загальним розумінням та дотриманням прав людини, яким вони віддані». Ця «пов’язаність» посилюється створенням ЄСПЛ, ухвали якого мають саме обов’язкову, а не рекомендаційну, як більшість органів ООН, силу: «Високі Договірні Сторони зобов’язуються виконувати остаточні ухвали Суду у будь-якій справі, в якій вони виступають сторонами» (§1 ст. 46 Конвенції) [1].

Спільний захист прав людини в межах Ради Європи здійснюється на розподілі компетенцій на двох рівнях суверенітету – національному, де діють суди держав-членів та наднаціональному, який формується системою контролю, створеною ЄКПЛ, на якому утвердився своєрідний суверенітет моралі та права.

Однак обидва ці рівні захисту прав людини не є відокремленими і повністю незалежними по відношенню до іншого, тому принцип субсидіарності гарантує певну рівновагу між ними. Поняття «юрисдикція» відноситься до відповідальності держави як такої за захист прав та основних

свобод усіх, хто перебуває в даний момент під її владою. Іншими словами, на державу покладається «відповідальність результату», але національна влада вільна обирати відповідні правові засоби, маючи певне «поле розсуду» у захисті прав і свобод, передбачених Конвенцією. Головне, щоб це «поле розсуду» не виходило за межі зобов'язань, добровільно прийнятих на себе державами за ЄКПЛ. Охороняти Конвенцію покликаний «ланцюговий пес» (вираз, що вживається в текстах ЄСПЛ) в особі Суду.

Прецедентне право Суду містить досить багато посилань до функціонування цього подвійного механізму на національному та європейському рівнях: «Аналізуючи питання про те, чи було в конкретній справі порушення, Суд не повинен ігнорувати питання права та фактів, що характеризують життя суспільства в державі, яка в якості Договірної Сторони відповідає за оскаржуваний захід. Роблячи це, Суд не повинен буде підміняти собою компетентні національні органи влади, оскільки в іншому випадку він знехтує субсидіарним характером міжнародного механізму колективних гарантій, встановлений Конвенцією. Національна влада вільна у виборі засобів, які видаються їм належними у сферах, визначених Конвенцією. Контроль Суду стосується лише відповідності цих засобів вимогам Конвенції» (*Affaire linguistique belge*, 1968) [2]. Тридцять років по тому ЄСПЛ підтвердив принцип субсидіарності як ключовий принцип своєї методології, наголосивши, що «наднаціональна влада, яка найкраще здатна це зробити, вживає заходів щодо виправлення порушень Конвенції» (*Varnava and others v. Turkey*, 2009) [3]. Принцип субсидіарності європейської системи захисту прав людини закріплено і в процесуальному плані: «Суд може приймати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі внутрішні засоби правового захисту...» (ст. 35 §1 ЄКПЛ). Невичерпність внутрішніх засобів правового захисту є основною причиною визнання більшості скарг неприйнятними. ЄСПЛ виступає тут як гарант «судового суверенітету» відповідних держав. Аналізуючи принцип субсидіарності в діяльності ЄСПЛ, Т. Дудаш підкреслює, що він «не може скасовувати чи вимагати скасування законів, інших нормативно-правових актів, правозастосовчих актів держав-учасниць Конвенції, а також застосування чи скасування будь-яких владних заходів у зв'язку з обставинами конкретної справи» [4, с. 34].

При цьому доктрина «поля розсуду» не віддає на відкуп комусь ексклюзивне право розпоряджатися правами людини, якщо держава взяла на себе міжнародні зобов'язання в цій сфері. З цієї причини величина «поля розсуду» не безмежна: так, «розсуд» практично неможливо застосувати до таких абсолютних прав, як право на життя, заборона тортур, заборона рабства, покарання винятково на підставі закону, право не бути судимим чи покараним двічі. Водночас держави вільніші у засобах забезпечення права на справедливе правосуддя, а також тих прав, за якими ЄКПЛ допускає за певних умов обмеження: право на повагу до приватного та сімейного життя; свобода думки, совісті та релігії; свобода вираження поглядів; свобода зборів та мітингів; захист власності, за умови, що втручання у ці права має бути необхідним у демократичному суспільстві, бути обов'язково передбаченим у законі, а, головне, бути пропорційним переслідуваній меті.

Однак із застосуванням принципу субсидіарності на практиці нерідко виникають певні труднощі. Так, принцип ефективності прав вимагає від ЄСПЛ, щоб він захищав конкретні та ефективні, а не «теоретичні та ілюзорні» права (*Case of Artico v. Italy*, 1980) [5]. Сам ЄСПЛ таким чином стає свого роду «противагою» принципу субсидіарності, аби уникнути ризику залишитися пасивним перед порушенням основних прав, передбачених ЄКПЛ. Суд може, наприклад, вимагати від держави надати йому належні докази того, що влада докладла всіх необхідних зусиль для запобігання або для виправлення заявленого в скаргі порушення. У силу ст. 32 ЄКПЛ «юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї», а у випадку спору щодо юрисдикції Суду, спір вирішує сам Суд (Ст. 32 §2). Це дуже важлива компетенція ЄСПЛ, що має свої наслідки. Так, з самого початку своєї діяльності ЄСПЛ надав собі право «автономного тлумачення» ЄКПЛ, більше того, проголосив, що не пов'язаний у своїх оцінках положеннями національного права (*Buckley v. UK*, 1996, §52–54) [6].

Водночас ЄСПЛ сам певною мірою підважив принцип субсидіарності, погодившись із Резолюцією Комітету Міністрів Ради Європи від 12 травня 2004 р., яка закликала його встановлювати у своїх постановах у випадках «повторюваних порушень «наявність структурної проблеми та джерело цієї проблеми», а також вказувати державі-відповідачу заходи «загального характеру» [7]. Завдяки цьому рішенням Комітету міністрів, функція якого, згідно зі статтею 46 ЄКПЛ, полягає у здійсненні нагляду за виконанням постанов ЄСПЛ, включаючи визначення заходів індивідуального та загального характеру, на ЄСПЛ було перекладено завдання вказувати державам

організаційно-процесуальні заходи або заходи зі зміни законодавства. Аналізуючи цю проблему, німецький вчений М. Гердеген підкреслює, що «у зв'язку з епідемією скарг про порушення через «структурний дефіцит» (недосконалу внутрішню систему держави) прав людини, гарантованих конвенцією, ЄСПЛ у справі «Броньовські» постановив, що держава-відповідач повинна законодавчо і через адміністративну практику доповнити чинні в її правовій системі засоби правового захисту для забезпечення виконання нею конвенційного зобов'язання відповідно до ст. 46 ЄКПЛ; в системі національних засобів правового захисту повинен також бути передбачений механізм для забезпечення надання потерпілій стороні справедливої сатисфакції у разі встановлення порушення захищених Конвенцією прав людини» [8, с. 48]. Йдеться про справу «Броньовські проти Польщі», де йшлося про лакуни польського законодавства про компенсацію переселенцям з лівого берега Бугу після Другої світової війни (*Broniowski v. Poland*, 2004) [9]. Протягом трьох місяців Польща внесла до оспорюваного закону необхідні зміни, як це наказувала постанова Великої Палати ЄСПЛ.

У 2011 р. до Регламенту ЄСПЛ були внесені зміни і в його тексті з'явилося правило 61 щодо «пілотних постанов». Там йдеться, зокрема, про те, що ЄСПЛ може ініціювати процедуру пілотної постанови та винести пілотну постанову у разі, якщо факти, викладені в скарзі, вказують на існування у Високій Договірній Стороні-відповідачі структурної або системної проблеми чи іншої аналогічної дисфункції, які викликали чи можуть викликати аналогічні скарги. Окрім цього, в ч.3 правила 61 передбачено, що «Суд у пілотній постанові має визначити як характер встановленої ним структурної чи системної проблеми або іншої аналогічної дисфункції, так і вид заходів щодо вирішення зазначеної проблеми, які Висока Договірна Сторона-відповідач має прийняти на національному рівні відповідно до вимог, які містяться у резолютивній частині постанови» [10].

З того часу ЄСПЛ прийняв кілька десятків «пілотних постанов», що встановлюють структурні проблеми у правових системах різних країн. Ставлення держав до них неоднозначне: з одного боку, це підштовхує їх до вирішення давно назрілих проблем, за якими до ЄСПЛ звертаються заявники з цих країн, з іншого, там, де ЄСПЛ виявив явний «активізм» і торкнувся проблеми, щодо якої в суспільстві немає консенсусу, виникає критика та неприйняття таких постанов. В таких випадках мова може йти про ті сфери, які під час підписання та ратифікації ЄКПЛ не обговорювалися. Так вийшло, наприклад, із проблемою позбавлення виборчих прав засуджених, які перебувають у ув'язненні у Великій Британії. Після постанови Великої Палати у справі Хірста (*Hirst v UK*, 2005) парламент цієї країни відмовився вносити зміни до законодавства [11]. Аналогічна постанова ЄСПЛ була прийнята проти Італії (*Scoppola v. Italy*, 2012) [12]. В арсеналі ЄСПЛ є ще один методологічний принцип – еволюційного тлумачення ЄКПЛ: «Конвенція є живим інструментом і може тлумачитися у світлі поточного життя» (*Tyger v. UK*, 1978, §31) [13]. Це означає, що позиція ЄСПЛ щодо того чи іншого права, яке гарантується ЄКПЛ, може змінюватися з плином часу, років і десятиліть.

Ще в одній своїй постанові «*Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland*» (1992 р.) ЄСПЛ підкреслив вищу силу конвенційного права над національним конституційним правом у такій чутливій для Ірландії сфері, як заборона абортів. Йшлося про обмеження ірландською владою діяльності мережі громадських організацій, які здійснювали інформування з питань абортів за кордоном. Визнаючи, що національна влада має широкі межі розсуду в сфері захисту моралі, ЄСПЛ, проте, зауважив, що її повноваження на розсуд не є безмежними. ЄСПЛ роз'яснив, що він не ставить перед собою завдання досліджувати, чи включає в себе право на життя, гарантоване ст. 2 ЄКПЛ, також людський ембріон. Його завдання полягало в тому, щоб оцінити, чи було державне втручання необхідним в демократичному суспільстві. В підсумку ЄСПЛ зробив висновок, що обмеження, яке накладається на заявників щодо отримання та поширення інформації, не відповідало переслідуваній меті. Тому порушення ст. 10 ЄКПЛ мало місце [14]. Незгода більшості держав із занадто широким розумінням еволюційного тлумачення ЄКПЛ призвела до того, що у 2013 р. протокол № 15 закріпив в преамбулі до неї наступне формулювання: «підтверджуючи, що Високі Договірні Сторони, відповідно до принципу субсидіарності, несуть основну відповідальність за захист прав і свобод, визначених цією Конвенцією та протоколами до неї, і що при цьому вони наділені свободою розсуду, яка підлягає наглядовій юрисдикції з боку Європейського суду з прав людини, створеного за цією Конвенцією» [1].

В останні десятиліття у практиці ЄСПЛ виникла ще одна проблема, пов'язана з державним суверенітетом: юрисдикція держав за межами їхніх кордонів. Першою і знаковою з цього питан-

ня була Постанова ЄСПЛ у справі Лоїзиду (Loizidou v. Turkey, 1995), а пізніше Постанова щодо міждержавної скарги «Кіпр проти Туреччини» (Cyprus v. Turkey, 2001) [15; 16]. Цими рішеннями ЄСПЛ відкрив серію справ, в яких була встановлена екстериторіальна юрисдикція держав-відповідачів щодо заявників та відповідальність держав за дії її агентів (військовослужбовців або «підлеглої адміністрації»). Тут вагоме значення має також справа «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» (2004 р.), в якій ЄСПЛ констатував «ефективний контроль» РФ над Придністровським регіоном Молдови – так званою «ПМР» [17]. У більшості зазначених справ «окупуюча держава» була відповідальна за порушення прав людини на територіях, які вже через сам факт їхньої окупації опинились під контролем окупаючих держав, а їх населення під юрисдикцією цих держав у сенсі, що вкладається в це поняття статтею 1 Конвенції (Ілашку, §314). Такий підхід ЄСПЛ посилено його висновками про те, що якщо певна держава здійснює «ефективний контроль» над іноземною територією, вона несе відповідальність не тільки за дії своїх «агентів» на цій території, а й за дії «підлеглої їй місцевої адміністрації» («Кіпр проти Туреччини», §77).

Ще одним прикладом в цій сфері може бути справа «Ель-Масрі проти Македонії» (2012 р.), в якій мова йшла про сприяння македонською владою затриманню агентами ЦРУ людини, підозрюваної у зв'язках з терористами, та її таємним відправленням до Афганістану. В цій справі ЄСПЛ встановив порушення ст. 3 (заборона тортур) та ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканність) ЄКПЛ [18]. Проблем екстериторіальності стосується також справа «Хірсі Джамаа проти Італії» (2012 р.), де йшлося про насильницьке відправлення до Лівії сомалійських і еритрейських біженців, які припливли до італійських берегів, були затримані ВМС Італії та доставлені до Лівії [19].

Питань державного суверенітету стосується справа Аль-Адсані (Al-Adsani v. UK, 2001), в якій ЄСПЛ мав вирішити складну дилему про співвідношення абсолютних прав людини (*jus cogens*) та державного суверенітету. Справа стосувалася відмови британських судів визнати за заявником – підданим Великої Британії та Кувейту, який піддався у Кувейті тортурами і вимагав від британського правосуддя стягнути з Кувейту моральну шкоду, права отримати частину кувейтського майна у Великій Британії в рахунок виплати йому компенсації. Британське правосуддя мотивувало свою відмову імунітетом кувейтської держави на території Сполученого Королівства. ЄСПЛ більшістю голосів відхилив позов, посилаючись на імунітет Кувейту [20]. Водночас, частина суддів ЄСПЛ не погодилась із таким рішенням, посилаючись на низку доктринальних ідей в галузі міжнародного права та на висновки Комісії з питань міжнародного права, яка наголосила, що у деяких справах національні суди прихильно поставилися до ідеї, згідно з якою держави не можуть висувати аргумент про свій судовий імунітет у разі, якщо ними було порушено абсолютні права індивідів, що становлять *jus cogens* міжнародного права.

Висновки. Діяльність ЄСПЛ та його юрисдикція ґрунтується на принципі субсидіарності, який має як матеріально-правовий, так і процесуальний аспекти. Водночас практика свідчить про різні підходи до його тлумачення. Діє також принцип еволюційного тлумачення ЄКПЛ, який передбачає врахування відповідних змін у суспільстві, культурі та моралі при здійсненні такого тлумачення. Важливе значення має і так зване «автономне тлумачення» норм ЄКПЛ, при цьому ЄСПЛ вирішив, що він не пов'язаний у своїх оцінках положеннями національного права. У 2011 р. до Регламенту ЄСПЛ були внесені зміни і в його тексті з'явилося правило щодо «пілотних постанов», в яких мова може йти про наявність структурної або системної проблеми в державі та заходи її вирішення. Запобіжником проти занадто розширювального тлумачення судом норм ЄКПЛ стало ухвалення у 2013 р. протоколу, який чітко окреслив межі субсидіарності.

Деякі прецеденти ЄСПЛ викликали критику, зокрема, щодо пріоритету конвенційного права над конституціями (справа щодо громадських організацій, які інформували про аборти в Ірландії) або взагалі не були виконані владою країни, оскільки вимагали зміни чинного законодавства (справа щодо права голосу засуджених в Британії).

Спори виникають і щодо екстериторіальної юрисдикції, тобто відповідальності держав за дії її службових осіб або «підлеглої адміністрації» у випадку здійснення «ефективного контролю» над ними (РФ щодо ПМР, Туреччина щодо Північного Кіпру). В інших справах йшлося про застосування до особи тортур агентами ЦРУ на території Афганістану, куди вона була незаконно вивезена з території Македонії за сприяння влади останньої або про насильницьке відправлення до Лівії сомалійських і еритрейських біженців на кораблях ВМС Італії. У справі Аль-Адсані ЄСПЛ, розглядаючи дилему щодо співвідношення імперативних норм міжнародного права (*jus cogens*) в сфері прав людини та державного суверенітету, вирішив її на користь другого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Affaire linguistique belge, affaire numéro 1474, 1677, 1691/62, 1769, 1994/63 et 2126/64; Revue générale du droit on line, 1968. URL: www.revuegeneraledudroit.eu/?p=16086.
3. Case of Varnava and others v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94162>.
4. Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посібн. Київ: Алерта, 2013. 368 с.
5. Case of Artico v. Italy. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57424>.
6. Case of Buckley v. the United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58076>.
7. Résolution du Comité des Ministres sur les arrêts qui révèlent un problème structurel sous-jacent. URL: <https://search.coe.int/cm?i=09000016805dd128>
8. Гердеген М. Європейське право /Пер. з німецької. К.: КІС. 2008. 528 с.
9. Case of Broniowski v. Poland. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61828>.
10. Règlement de la Cour. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_fra.
11. Case of Hirst v. the United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23304>.
12. Case of Scoppola v. Italy. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-111044>
13. Case of Tyrer v. the United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57587>.
14. Case of Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57789>.
15. Case of Loizidou v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007>
16. Case of Cyprus v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144151>.
17. Case of Ilaşcu and others v. Moldova and Russia. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66444>.
18. Case of El-Masri v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-115621>.
19. Case of Hirsi Jamaa and others v. Italy. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-109231>.
20. Case of Al-Adsani v. the United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59885>.

УДК 341.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.22>

СУДОВА ПРАКТИКА ЄСПЛ: СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС ТА МЕДІА

Тюря Ю.І.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного,
господарського та екологічного права
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»,
ORCID: 0000-0001-7732-3535
e-mail: tyurya.j.i@ntu.one*

Тюря Ю.І. Судова практика ЄСПЛ: суспільний інтерес та медіа.

У статті досліджується судова практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо застосування критерію суспільного інтересу при балансуванні права на приватність та свободи вираження поглядів у журналістській діяльності. Аналізуються ключові судові справи, які встановили важливі прецеденти у цій сфері.

На прикладі справи «Вайт проти Швеції» розглядається доцільність публікації серйозних звинувачень особи у вчиненні злочинів за умови сумлінної роботи журналістів, зокрема перевірки інформації та надання можливості висловитися всім зацікавленим сторонам. У справі «Селісто проти Фінляндії» ЄСПЛ підкреслив пріоритетність свободи преси, особливо при висвітленні питань значного суспільного інтересу, як-от безпека пацієнтів у медичних закладах.

У рішенні за справою «Гусева проти Болгарії» ЄСПЛ розширив коло суб'єктів, на яких поширюється захист свободи вираження поглядів, визнавши, що роль «сторожового пса» можуть виконувати не тільки медіа, але й неурядові організації та активісти. Водночас рішенням у справі «SRG проти Швейцарії» підкреслено важливість доступу медіа до інформації про резонансні події та неприпустимість нав'язування їм методів і форматів висвітлення подій.

У статті зазначено, що держава має обов'язок забезпечити пропорційне регулювання, уникаючи необґрунтованих обмежень свободи слова, а також створити ефективні механізми доступу до інформації.

На підставі аналізу судової практики ЄСПЛ зроблено певні висновки. Ключовим критерієм для оцінки правомірності втручання у приватне життя є наявність суспільного інтересу, що дозволяє забезпечити справедливий баланс між правом на приватність та свободою вираження поглядів. Визначаючи наявність суспільного інтересу, журналіст повинен керуватися не тільки потенціалом інформаційного матеріалу викликати резонанс, але і його здатністю сприяти змістовній дискусії з питань, що мають значення для суспільства. Вагомість суспільного інтересу прямо пропорційна допустимому рівню втручання у приватність. Водночас наголошено, що свобода медіа передбачає професійну відповідальність та етичні зобов'язання журналістів, зокрема щодо перевірки фактів і забезпечення об'єктивності подачі інформації.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, медіа, суспільний інтерес, баланс між правом на приватність та свободою вираження поглядів, пропорційне регулювання, достовірність інформації.

Tiuria Yu.I. Case law of the European Court of Human Rights: public interest and the media.

The article explores the case law of the European Court of Human Rights (ECHR) regarding the application of the public interest criterion in balancing the right to privacy and freedom of expression in journalistic activities. It analyzes key cases that have established important precedents in this area.

Using the case of «White v. Sweden» as an example, the article discusses the appropriateness of publishing serious allegations of an individual's involvement in crimes, provided that journalists act

diligently, including verifying information and allowing all interested parties to express their views. In the case of «Selistö v. Finland», the ECHR emphasized the primacy of press freedom, particularly when addressing issues of significant public interest, such as patient safety in healthcare institutions.

In its judgment in *Huseva v. Bulgaria*, the ECHR expanded the scope of protection for freedom of expression, recognizing that the role of the «watchdog» is not only performed by the media, but also by non-governmental organizations and activists. At the same time, in *SRG v. Switzerland*, the Court highlighted the importance of media access to information on high-profile events and the unacceptable nature of imposing methods or formats for covering events.

The article emphasizes that states have an obligation to ensure proportional regulation, avoiding undue restrictions on freedom of speech, and to create effective mechanisms for access to information.

Based on the analysis of the ECHR case law, certain conclusions have been drawn. The key criterion for assessing the legitimacy of interference with private life is the presence of public interest, which allows for a fair balance between the right to privacy and freedom of expression. In determining the existence of public interest, journalists should not only consider the potential of the material to generate public attention but also its ability to contribute to meaningful discussions on issues of societal importance. The significance of public interest is directly proportional to the permissible level of interference with privacy. At the same time, it is emphasized that media freedom entails professional responsibility and ethical obligations for journalists, particularly regarding fact-checking and ensuring objectivity in the presentation of information.

Key words: European Court of Human Rights, media, public interest, balance between the right to privacy and freedom of expression, proportional regulation, accuracy of information.

Постановка проблеми. Роль медіа у демократичному суспільстві є фундаментальною та цінною, оскільки вони виконують низку ключових завдань: інформування суспільства з важливих для нього питань, створення майданчиків для публічних дебатів, громадський контроль за діяльністю органів влади тощо. Саме внаслідок виконання цієї ролі незалежні та якісні медіа вважаються громадськими контролерами у кожному демократичному суспільстві, водночас, виступаючи своєрідним «сторожовим псом», що пильно стежить за діяльністю влади та інформує громадськість про важливі події й процеси.

Журналісти є не просто трансляторами новин, а й активними учасниками суспільного діалогу, формуючи громадську думку та забезпечуючи прозорість і підзвітність владних структур. Їхня діяльність ґрунтується на фундаментальному праві на свободу вираження поглядів, що є однією з основних цінностей демократії. Саме тому журналістам надано більше свободи та захисту. Наприклад, вони мають право застосовувати жорсткішу лексику під час критики публічних осіб і захищати свої джерела інформування [1]. Проте ці виняткові права та свободи не є безмежними, водночас вони передбачають певні обов'язки, адже журналісти несуть особливу відповідальність перед суспільством за публікацію правдивої та перевіреної інформації.

Свободу вираження поглядів журналіста можуть так само обмежити, якщо він/вона порушує межі недоторканності приватного життя та репутації інших людей. Це стається, наприклад, якщо оприлюднюються подробиці приватного життя, неважливі у контексті суспільної дискусії, або висувуються звинувачення, які не мають фактичного підґрунтя.

Метою статті є дослідити практику Європейського суду з прав людини щодо застосування критерію суспільного інтересу при встановленні балансу між правом на приватність та свободою вираження поглядів у журналістській діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою цього дослідження стали рішення Європейського суду з прав людини, що визначають критерії балансу між правом на приватність та свободою вираження поглядів. Важливу роль у формуванні теоретичної бази також відіграли наукові праці В.М. Завгородньої, Т.М. Слінько та В.В. Середюк, присвячені міжнародним стандартам і практиці ЄСПЛ у сфері свободи вираження поглядів.

Виклад основного матеріалу. Право журналістів на свободу вираження поглядів, хоча й фундаментальне, але не є абсолютним. Журналісти, користуючись правом на поширення інформації, несуть відповідальність за її достовірність, об'єктивність та неупередженість. Перед оприлюдненням інформаційних матеріалів журналісти зобов'язані їх ретельно перевіряти, дотримуючись принципів професійної етики та зваженого підходу до висвітлення подій.

Особливо гостро це питання постає у контексті роботи журналістів, які, виконуючи свою роль суспільних спостерігачів, нерідко стикаються з необхідністю розкривати інформацію, що зачіпає

приватне життя іншої особи. Тут вирішальним фактором має бути аналіз потенціалу такої інформації для розвитку значущого для соціуму діалогу. Головним є з'ясування, чи служить розголошення інформації інтересам суспільства та чи допомагає воно осмисленню важливих суспільних проблем.

Вирішення цього складного питання вимагає зваженого підходу та чіткого розуміння критеріїв, що характеризують суспільний інтерес. Оскільки саме правильне визначення суспільного інтересу дозволяє збалансувати право на приватність та свободу вираження поглядів. Навіть численні судові справи, розглянуті Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ), свідчать про складність встановлення чітких критеріїв для визначення правомірності розкриття приватної інформації у медіа.

Держави, виконуючи свої позитивні зобов'язання за статтею 8 Європейської конвенції з прав людини (право на повагу до приватного і сімейного життя), мають законодавчо забезпечити баланс між правом на приватність та свободою вираження поглядів (стаття 10), гарантуючи при цьому ефективний захист репутації особи від необґрунтованого поширення інформації про неї. Водночас таке регулювання не повинно створювати надмірних перешкод для діяльності медіа як «сторожового пса» суспільства, обмежуючи їхню можливість висвітлювати питання, що становлять суспільний інтерес.

Справа «Вайт проти Швеції» (White v. Sweden) є показовим прикладом розгляду ЄСПЛ питання щодо балансування між свободою вираження поглядів та правом на повагу до приватного життя, що включає захист репутації. Заявником у цій справі виступив громадянин Великої Британії Ентоні Вайт, який звернувся до ЄСПЛ зі скаргою на рішення шведських судів. Він стверджував, що національні суди Швеції не забезпечили належного захисту його репутації від поширення негативної інформації, що, на його думку, становило порушення статті 8 Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенції).

У 1996 році дві провідні шведські вечірні газети – Expressen та Aftonbladet – опублікували серію статей, в яких британського громадянина Ентоні Вайта звинувачували у різних кримінальних злочинах, включаючи контрабанду, браконьєрство, відмивання грошей, і навіть вбивство прем'єр-міністра Швеції Улофа Пальме. Вихід цих матеріалів спровокував значний резонанс у суспільстві. Разом з цим, газети також надрукували заяви осіб, які спростовували ці звинувачення, а Expressen навіть опублікувала інтерв'ю з самим Вайтом, де він заперечував будь-яку причетність до злочинів.

У відповідь на публікації Вайт подав позов проти газет, звинувачуючи їх у наклепі та вимагаючи компенсації за моральну шкоду. Шведські суди визнали, що, хоча опубліковані твердження дійсно зображали Вайта як злочинця і могли зашкодити його репутації, однак існували вагомі підстави для їх публікації. По-перше, вбивство прем'єр-міністра Пальме та розслідування «південноафриканського сліду» були питаннями значного суспільного інтересу. По-друге, журналісти провели ретельну перевірку інформації, консультуючись з різними джерелами в кількох країнах. По-третє, газети намагалися представити збалансовану картину, публікуючи також спростування звинувачень.

Не задоволений рішеннями шведських судів, Вайт звернувся до ЄСПЛ, стверджуючи, що Швеція не забезпечила належного захисту його права на приватне життя та репутацію відповідно до статті 8 Конвенції.

Проте ЄСПЛ, розглянувши справу, підтримав позицію шведських судів, визнавши, що хоча публікації дійсно містили серйозні звинувачення проти Вайта і порушували презумпцію невинуватості, національні суди належним чином збалансували конфліктуючі інтереси, зокрема право Вайта на захист репутації та право журналістів на свободу вираження поглядів. Водночас ЄСПЛ у своєму рішенні підкреслив, що суди, детально проаналізувавши обставини справи, врахували всі ключові аспекти: журналісти діяли сумлінно і намагались перевірити інформацію; газети забезпечили Вайту можливість висловити свою позицію; опубліковані матеріали стосувались питань значного суспільного інтересу, а також певну публічність самого Вайта у відповідних колах [2].

Таким чином, справа «Вайт проти Швеції» є важливим прецедентом у практиці ЄСПЛ щодо збалансування прав на свободу вираження поглядів та захист репутації. Вона демонструє, що навіть публікація серйозних непідтверджених звинувачень може бути виправданою, якщо журналісти діяли сумлінно, намагались перевірити інформацію, надали можливість висловитися всім сторонам справи, а питання має значний суспільний інтерес.

Отже, журналісти мають право на оприлюднення особистої інформації за умови, що це виправдано суспільним інтересом та служить важливій меті інформування громадськості. Інакше кажучи, баланс між правом на приватність та свободою слова залежить від значущості інформації для суспільства. Чим вагоміший суспільний інтерес у розголошенні інформації, тим менше значення надається праву особи на захист своєї приватності, і навпаки: якщо суспільна цінність інформації незначна, право на приватність отримує пріоритет.

Розуміння співвідношення між свободою вираження поглядів журналістів та правом на приватність при висвітленні питань значного суспільного інтересу, як-от безпека пацієнтів у медичних закладах, досліджено ЄСПЛ у справі «Селісто проти Фінляндії» (*Selistö v. Finland*).

Суть справи полягає в тому, що фінська журналістка Сейя Селісто опублікувала серію статей про смерть пацієнтки під час хірургічного втручання. У публікаціях порушувалися питання щодо можливої алкогольної залежності та професійної некомпетентності хірурга, який проводив операцію.

Селісто стверджувала, що метою її статей було привернення уваги до важливої суспільної проблеми – забезпечення безпеки пацієнтів у медичних закладах. Для ілюстрації цієї проблеми вона навести конкретний випадок, який, на її думку, був яскравим прикладом недоліків системи охорони здоров'я. До того ж журналістка цитувала офіційні документи, зокрема матеріали досудового розслідування, які були доступні громадськості.

Національні суди Фінляндії визнали журналістку винною у наклепі та призначили їй штраф, аргументуючи це тим, що вона вибірково подала інформацію, створюючи упереджене враження про хірурга. Суди вказували на те, що попри відсутність прямого зазначення імені лікаря у публікаціях, наведена інформація дозволяла ідентифікувати його у професійному середовищі, що могло зашкодити його репутації.

У відповідь Селісто звернулася до ЄСПЛ, стверджуючи, що її засудження порушує свободу слова та ставить під загрозу можливість журналістів висвітлювати суспільно важливі питання. Вона також запевняла, що діяла добросовісно, а її статті ґрунтувалися на достовірних джерелах.

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ підкреслив подвійний характер журналістської діяльності: з одного боку – реалізація фундаментального права на свободу вираження поглядів і ролі «сторожового пса», а з іншого – обов'язок діяти відповідально та забезпечувати об'єктивність інформації. Суд визнав, що статті Селісто дійсно висвітлювали питання значного суспільного інтересу, і, навіть використання конкретного випадку для ілюстрації загальної проблеми, є звичним прийомом у журналістській практиці. Проте ЄСПЛ зауважив, що Селісто мала ретельніше перевіряти факти задля уникнення вибіркової у поданні даних.

У своєму остаточному рішенні ЄСПЛ постановив, що національні суди недостатньо врахували суспільний інтерес у висвітленні питань безпеки пацієнтів, а засудження Селісто порушило її право на свободу вираження поглядів, передбачене статтею 10 Конвенції [3]. Таким чином це рішення підкреслює пріоритетність свободи преси у демократичному суспільстві, особливо коли журналісти інформують громадськість з питань, що становлять значний суспільний інтерес, зокрема охорона здоров'я та безпека. Адже право громадськості знати про потенційні проблеми у медичних закладах переважає право окремої особи на захист своєї репутації у тих випадках, коли оприлюднена інформація є обґрунтованою, стосується важливих суспільних питань і немає на меті виключно завдати шкоди.

У своєму рішенні у справі «Гусева проти Болгарії» (*Guseva v. Bulgaria*) ЄСПЛ підтвердив право суспільства на отримання інформації, що становить суспільний інтерес. Водночас Суд наголосив, що роль у створенні простору для публічних дискусій належить не тільки медіа, але й неурядовим організаціям, які, виконуючи функцію «сторожового пса», користуються аналогічним захистом Конвенції.

Людмила Гусева, представниця організації з захисту тварин у місті Видин, Болгарія, тричі зверталася до мера міста з проханням надати їй інформацію щодо заходів з поводження з безпритульними тваринами. Зокрема, її цікавили деталі угод між муніципалітетом і компаніями, які займалися виловом тварин, статистичні дані про діяльність муніципальних притулків та інформація про тендери на надання відповідних послуг.

Натомість кожного разу мер відмовляв їй у наданні інформації, посилаючись на необхідність отримання згоди третіх сторін, що були залучені до виконання відповідних робіт. Гусева оскаржувала ці відмови у національних судах, які тричі визнавали її право на доступ до інформації та зобов'язували мера надати запитувані дані. Проте рішення судів не були виконані.

ЄСПЛ розглядав справу у контексті порушення статті 10 Конвенції, яка гарантує свободу вираження поглядів, включно з правом на отримання інформації. Одночасно з цим, Суд наголошував на особливій важливості реалізації цього права для громадських організацій, які також виконують функцію «суспільних вартостей», сприяючи публічному обговоренню важливих питань.

ЄСПЛ встановив, що відмови мера створили реальні перешкоди для діяльності Гусевої у сфері захисту тварин, порушивши її право на свободу вираження поглядів. Адже доступ до інформації є ключовим елементом реалізації цього права.

Важливим аспектом у справі стало й те, що, попри рішення національних судів на користь Гусевої, болгарське законодавство на той момент не передбачало ефективного механізму примусового виконання таких рішень, що, своєю чергою, створило правову невизначеність і призвело до порушення Конвенції.

У підсумку ЄСПЛ констатував порушення не тільки статті 10, але й статті 13 (право на ефективний засіб правового захисту) Конвенції, зумовлене відсутністю у заявниці дієвих механізмів забезпечення виконання рішень національних судів. Суд наголосив, що така ситуація нівелює довіру до судової влади та принцип верховенства права [4].

Таким чином справу «Гусева проти Болгарії» можна розглядати як важливий прецедент, який підкреслює пріоритетність суспільного інтересу у забезпеченні права на свободу вираження поглядів, що виходить за межі виключно журналістської діяльності. ЄСПЛ визнав, що реалізація цього права є невід'ємною умовою демократичного суспільства, особливо коли йдеться про інформування громадськості з питань, які стосуються спільного блага. У випадку з Гусевою, це питання поводження з безпритульними тваринами – проблема, що безпосередньо стосується багатьох громадян і потребує відкритого обговорення.

Важливо також, що ЄСПЛ розширив коло суб'єктів, на яких поширюється захист свободи вираження поглядів. Суд підкреслив, що роль «сторожового пса» демократії можуть виконувати не тільки медіа, але й неурядові організації та/або окремі активісти. Адже їхня діяльність, спрямована на висвітлення суспільно важливих питань й забезпечення прозорості дій влади, також охоплюється статтею 10 Конвенції. Таким чином, захист свободи вираження поглядів гарантується не лише журналістам, але й усім, чия діяльність служить суспільному інтересу.

Водночас справа Гусевої демонструє нерозривний зв'язок між доступом до інформації та свободою вираження поглядів. Без доступу до необхідної інформації право на висловлення власної думки залишається лише декларацією. Відмова у наданні інформації, особливо з питань, що становлять суспільний інтерес, є прямим порушенням цього права.

Важливою для розуміння балансу між суспільним інтересом у висвітленні резонансних подій та забезпеченням належного функціонування пенітенціарної системи є справа «SRG проти Швейцарії» (Schweizerische Radio- und Fernsehgesellschaft SRG v. Switzerland).

У 2004 році швейцарська телерадіокомпанія SRG звернулася з проханням до адміністрації в'язниці Хіндельбанк дозволити їй зйомку інтерв'ю з ув'язненою А., яка відбувала покарання за вбивство. Компанія мала намір використати це інтерв'ю у програмі «Rundschau» як частину репортажу про судовий процес над іншою особою, звинуваченою у тому ж вбивстві, що викликало значний суспільний резонанс. Проте адміністрація в'язниці відмовила телерадіокомпанії у наданні дозволу, посилаючись на необхідність забезпечення порядку, безпеки та рівного ставлення до всіх ув'язнених. Натомість телекомпанія оскаржила це рішення, пропонуючи різні компромісні варіанти – зокрема, зйомку у кімнаті для побачень у час, коли інші ув'язнені працюють, а також з мінімальним технічним обладнанням. Однак усі швейцарські судові інстанції підтримали відмову адміністрації в'язниці, вказуючи, що компанія може зробити аудіозапис або взяти звичайне інтерв'ю без відеозйомки.

SRG звернулася до ЄСПЛ, стверджуючи, що відмова влади порушує її право на свободу вираження поглядів, передбачене статтею 10 Конвенції. Суд визнав, що запит SRG стосувався теми, яка мала значний суспільний інтерес, а запропоноване інтерв'ю було важливим для інформування громадськості [5].

По-перше, громадськість має право отримувати повну та всебічну інформацію про резонансні кримінальні справи. Особливо коли йдеться про випадки, де засуджена особа продовжує стверджувати про свою невинуватість, а справа викликає значний резонанс у суспільстві.

По-друге, можливість медіа показувати умови утримання ув'язнених і брати у них інтерв'ю є важливим елементом громадського контролю за дотриманням прав людини у місцях позбавлення волі, що є ознакою прозорості пенітенціарної системи.

По-третє, використання інтерв'ю у телевізійному репортажі дозволяє донести інформацію до широкого загалу, створити цілісне уявлення про ситуацію та сприяти суспільній дискусії, оскільки саме телебачення має особливий вплив на аудиторію.

Суд постановив, що відмова швейцарської влади порушила статтю 10 Конвенції, оскільки не відповідала принципу «необхідності в демократичному суспільстві» та не була обґрунтована нагальною суспільною потребою. ЄСПЛ підкреслив, що навіть у складних обставинах держава повинна прагнути знайти пропорційне рішення, яке не обмежує права медіа без належного обґрунтування. Суспільний інтерес у доступі до інформації має ключове значення, особливо коли йдеться про теми, що викликають широкий резонанс у суспільстві.

Водночас особливо цінним для журналістської спільноти є визнання Судом того, що влада не може нав'язувати медіа методи висвітлення подій (наприклад, замінити відеозйомку на аудіозапис), якщо існують технічні можливості забезпечити безпеку установи при використанні бажаного медіаформату.

Висновки. Підсумовуючи, варто наголосити, що у своїх рішеннях ЄСПЛ підкреслює важливість дотримання балансу між правом на свободу вираження поглядів та правом на приватність особливо у контексті журналістської діяльності. Суд визнає ключову роль медіа у демократичному суспільстві як «сторожового пса», що забезпечує прозорість і підзвітність державних інституцій шляхом інформування громадськості про суспільно важливі питання. Проте свобода медіа не є абсолютною, оскільки передбачає професійну відповідальність та етичні зобов'язання журналістів. Зокрема, інформація має ґрунтуватися на перевірених фактах, бути точною та достовірною, а її подача – враховувати позиції всіх зацікавлених сторін.

Ключовим критерієм для оцінки правомірності втручання у приватне життя є наявність суспільного інтересу. ЄСПЛ наголошує, що публікація має відповідати саме інтересам суспільства, а не просто задовольняти цікавість публіки. Погоня за сенсаціями та гучними заголовками часто призводить до порушення меж допустимого, зокрема, до вторгнення у приватне життя. Тому, визнаючи наявність суспільного інтересу, журналіст повинен керуватися не тільки потенціалом матеріалу викликати резонанс, але і його здатністю сприяти змістовній дискусії з питань, що мають значення для суспільства. Важливо розрізняти справжній суспільний інтерес від простої цікавості до приватного життя та прагнення до сенсацій. Вагомість суспільного інтересу прямо пропорційна допустимому рівню втручання у приватність.

Окрім того, ЄСПЛ розширив коло суб'єктів, що користуються захистом свободи вираження поглядів, включивши до них не тільки медіа, але й неурядові організації та окремих активістів, чия діяльність спрямована на висвітлення суспільно важливих питань. Держава, зі свого боку, зобов'язана забезпечувати пропорційне регулювання, уникаючи необґрунтованих обмежень свободи слова. Суспільний інтерес у доступі до інформації є пріоритетним, і влада не повинна нав'язувати медіа методи подачі матеріалу, якщо існують можливості для забезпечення безпеки та збереження редакційної свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Свобода вираження поглядів та свобода медіа: Путівник з прав людини. URL: <https://www.rights.in.ua/themes/freedom-of-expression-media>.
2. CASE OF WHITE v. SWEDEN: The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76894>.
3. CASE OF SELISTÖ v. FINLAND: The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67475>.
4. CASE OF GUSEVA v. BULGARIA: The European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-152416%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-152416%22]}).
5. SCHWEIZERISCHE RADIO- UND FERNSEHGESELLSCHAFT SRG v. SWITZERLAND: The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111536>.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.23>

ТИМЧАСОВИЙ ЗАХИСТ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В ЄС У КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Черній Ю.Л.,
*аспірант кафедри європейського права
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

Черній Ю.Л. Тимчасовий захист громадян України в ЄС у контексті світових міграційних процесів та війни в Україні.

У статті здійснено аналіз проблем тимчасового захисту громадян України в Європейському Союзі крізь призму світових міграційних процесів та війни в Україні. Зазначено, що держави-члени ЄС, здійснюючи співробітництво в галузі надання статусу європейської протекції особам, щодо яких існує реальна загроза в країні транзиту чи країні походження, взяли на себе політико-правову й моральну відповідальність за життя цих осіб, захист їхніх прав і законних інтересів, організацію соціального й економічного забезпечення їх існування в межах ЄС. З огляду на перспективи України стати повноправним членом ЄС, комплексне вивчення заходів нормативно-правового й інституційного характеру, реалізованих у сучасних умовах війни в Україні з боку РФ, а також аналіз і прогнозування потенційних наслідків дії актів у сфері тимчасового захисту громадян України, що сукупно становлять так званий міграційний пакт Європейського Союзу, набувають особливої актуальності в контексті оновленого політико-правового порядку денного ЄС щодо України. Окрім того, накопичений європейський досвід правового забезпечення інтеграційної політики у сфері вимушеної міграції може вплинути на розвиток правового регулювання відповідних суспільних відносин у рамках спільних інтеграційних проєктів ЄС та України в частині інтеграції нашої держави в європейську спільноту. Повномасштабна агресія проти України створила нові виклики й загрози для країн: для України як жертви агресії; для країн ЄС, як до держав, які надають тимчасовий притулок українським громадянам-втікачам від війни; для інших країн, які приймають у себе українських біженців. Громадяни України, які вимушено перебувають у країнах Європейського Союзу, мають право на набуття статусу тимчасового захисту (відповідно до умов Директиви про тимчасовий захист (RTV)). Наголошено, що через військову агресію Росії проти України мільйони людей втекли від війни, шукаючи притулку в країнах Європейського Союзу. ЄС повністю солідарний з Україною і її народом. У відповідь на агресію Росії ЄС продемонстрував єдність і силу та надав Україні скоординовану гуманітарну, політичну, фінансову й матеріальну підтримку. Вжито, зокрема, конкретні заходи щодо надання допомоги біженцям з України, а саме: тимчасовий механізм захисту для українців у ЄС, гуманітарна допомога внутрішньо переміщеним особам в Україні, підтримка цивільного захисту України, країн, які приймають біженців (Чехія, Польща, Словаччина і Республіка Молдова), а також Агентства ООН у справах біженців, фінансова й технічна підтримка держав-членів, які приймають біженців, підтримка прикордонного контролю для країн ЄС, які приймають біженців. Зроблено висновок, що практика європейських держав щодо біженців показує прагнення всебічного співробітництва. При цьому правове регулювання у цій сфері відображає внутрішню політику держав щодо надання притулку. Притулок – це надання державою захисту вимушеному мігрантові, який полягає в гарантії неповернення до країни, де йому загрожує небезпека такого переслідування (принцип non-Refoulement), можливості тимчасового чи постійного перебування та наділення такої особи основними правами і свободами людини. Безумовним досягненням міжнародної правової системи захисту біженців можна назвати додаткове закріплення інституту тимчасового притулку.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, біженці, мігранти, притулок, тимчасовий захист, Директива про тимчасовий захист, право Європейського Союзу, міграційна політика, держави-члени Європейського Союзу, воєнний стан.

Cherniy Y.L. Temporary protection of citizens of Ukraine in the EU in the context of global migration processes and the war in Ukraine.

The article analyzes the problems of temporary protection of Ukrainian citizens in the European Union through the prism of global migration processes and the war in Ukraine. It is noted that the EU Member States, cooperating in the field of granting European protection status to persons facing a real threat in the country of transit or country of origin, have assumed political, legal and moral responsibility for the lives of these persons, the protection of their rights and legitimate interests, and the organization of social and economic support for their existence within the EU. Given the prospects for Ukraine to become a full member of the EU, a comprehensive study of a regulatory, legal and institutional measures implemented in the current conditions of the war in Ukraine by the Russian Federation, as well as the analysis and forecasting of the potential consequences of the acts in the field of temporary protection of Ukrainian citizens, which together constitute the so-called migration pact of the European Union, are of particular relevance in the context of the updated political and legal agenda of the EU regarding Ukraine. In addition, the accumulated European experience in legal support for integration policy in the field of forced migration may influence the development of legal regulation of relevant social relations within the framework of joint integration projects of the EU and Ukraine in terms of the integration of our state into the European community. Full-scale aggression against Ukraine has created new challenges and threats for countries: for Ukraine as a victim of aggression; for EU countries as states that provide temporary shelter to Ukrainian citizens fleeing the war; for other countries that host Ukrainian refugees. Ukrainian citizens who are forcibly staying in the countries of the European Union have the right to obtain temporary protection status (in accordance with the terms of the Temporary Protection Directive (TPD)). It was emphasized that due to Russia's military aggression against Ukraine, millions of people have fled the war, seeking asylum in the countries of the European Union. The EU stands in full solidarity with Ukraine and its people. In response to Russia's aggression, the EU has demonstrated unity and strength and provided Ukraine with coordinated humanitarian, political, financial and material support. In particular, specific measures have been taken to provide assistance to refugees from Ukraine, namely: a temporary protection mechanism for Ukrainians in the EU, humanitarian assistance to internally displaced persons in Ukraine, support for the civil protection of Ukraine, countries hosting refugees (the Czech Republic, Poland, Slovakia and the Republic of Moldova), as well as the UN Refugee Agency, financial and technical support to Member States hosting refugees, support for border control for EU countries hosting refugees. It is concluded that the practice of European states regarding refugees shows the desire for comprehensive cooperation. At the same time, legal regulation in this area reflects the internal policy of states regarding the provision of asylum. Asylum is the provision of protection by the state to a forced migrant, which consists in a guarantee of non-return to a country where he is threatened with the danger of such persecution (the principle of non-Refoulement), the possibility of temporary or permanent residence and the provision of such a person with fundamental human rights and freedoms. An unconditional achievement of the international legal system for the protection of refugees can be called the additional consolidation of the institution of temporary asylum.

Key words: human rights, protection of human rights, refugees, migrants, asylum, temporary protection, Temporary Protection Directive, European Union law, migration policy, European Union Member States, martial law.

Постановка проблеми. Сучасні міграційні процеси є невід'ємною частиною історії людства. Форми міграції і властиві їй особливості останнім часом зазнали значних змін з огляду на стрімку інтенсифікацію міжнародних відносин. Демографічна карта світу, що історично склалася, під впливом масової глобалізації стала об'єктом безпрецедентної трансформації. При цьому саме міграційна політика і нормативно-правова практика держав-членів Європейського Союзу (далі – ЄС) відіграють вагомую роль у формуванні міграційних процесів у всьому світі та Україні зокрема. А втім, нинішня міграційна ситуація в країнах-членах ЄС складна і динамічна. Незважаючи на те, що кількість тих, хто прибуває, скоротилася з часу піку кризи з біженцями у 2015–2016 роках, до Європи, як і раніше, прибуває значна кількість мігрантів і біженців. «Демократизація суспільного життя після здобуття Україною незалежності відкрила світ для громадян, котрих раніше утримував режим у межах державних кордонів» [1], – слушно наголошує О. Малиновська. І станом на зараз громадяни України, які вимушено перебувають у країнах Європейського Союзу, мають право на набуття статусу тимчасового захисту (відповідно до умов Директиви про тимчасовий захист (RTB)).

Щоправда, питання, так би мовити, вимушеної міграції українців у фокусі європейського законодавця опинилися нещодавно. Вимушена міграція, спершу визнана об'єктом міжнародного співробітництва держав-членів ЄС, трохи пізніше, у 1999 році, була врегульована ЄС у рамках іншого виміру інтеграції – Простору свободи, безпеки та правосуддя [2]. Відповідно до ст. 3 Договору про Європейський Союз «Союз надає своїм громадянам простір свободи, безпеки та правосуддя без внутрішніх кордонів», у межах якого забезпечується вільне пересування осіб у взаємозв'язку з відповідними заходами з питань контролю зовнішніх кордонів, надання притулку, імміграції, а також запобігання злочинності та боротьби із цим явищем [3]. Тож зміст Простору свободи, безпеки та правосуддя є особливою сферою діяльності Європейського Союзу, що входить до категорії його спільної компетенції з державами-членами (при цьому держави-члени зберігають право видавати власні закони та інші правові акти в частині, що не суперечить праву Європейського Союзу). Отже, держави-члени ЄС, здійснюючи співробітництво в галузі надання статусу європейської протекції особам, щодо яких існує реальна загроза в країні транзиту чи країні походження, взяли на себе політико-правову й моральну відповідальність за життя цих осіб, захист їхніх прав і законних інтересів, організацію соціального й економічного забезпечення їх існування в межах ЄС.

З огляду на перспективи України стати повноправним членом ЄС, комплексне вивчення заходів нормативно-правового й інституційного характеру, реалізованих у сучасних умовах війни в Україні з боку РФ, а також аналіз і прогнозування потенційних наслідків дії актів у сфері тимчасового захисту громадян України, що сукупно становлять так званий міграційний пакт Європейського Союзу [4], набувають особливої актуальності в контексті оновленого політико-правового порядку денного ЄС щодо України. Окрім того, накопичений європейський досвід правового забезпечення інтеграційної політики у сфері вимушеної міграції може вплинути на розвиток правового регулювання відповідних суспільних відносин у рамках спільних інтеграційних проєктів ЄС та України в частині інтеграції нашої держави в європейську спільноту. Створення такої збалансованої, узгодженої і взаємоприйнятної для всіх її учасників політики тимчасового захисту дозволить істотно знизити потенційні міграційні ризики й загрози для людей, що надасть захищеність і стабільність, такі необхідні для подальшого багатовекторного прогресивного розвитку інтеграційних проєктів.

Усе це обумовлює науковий і практичний інтерес до досвіду становлення та розвитку правових й організаційних аспектів співробітництва України і ЄС у сфері міграційної політики, а також у сфері надання притулку й тимчасового захисту громадянам України в країнах ЄС з огляду на сучасні тенденції розвитку міграційного законодавства і європейської інтеграції зокрема.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-методологічні проблеми міжнародної міграції й міграційної політики Європейського Союзу комплексно досліджували такі вітчизняні вчені, як Д. Баланюк, І. Іващук, М. Микієвич, С. Мосьондз, В. Олефір та ін. Серед зарубіжних дослідників сфери міграції й тимчасового захисту громадян у країнах ЄС варто виокремити С. Каррера, В. Чейла, К. Костелло, М. Моузуракиса та ін. У наукових працях згаданих авторів розглянуто основоположні засади розвитку міграційних процесів у Європі та в Україні зокрема. Предметом їхніх досліджень є також види міграції, особливості міграційної політики держав-членів ЄС й України. Однак більшість досліджень у згаданій сфері не враховують сучасних політичних, економічних і воєнних реалій, викликів і їхніх наслідків для громадян України, а отже, не формують належної політики у сфері тимчасового захисту крізь призму світових міграційних процесів.

Метою статті є аналіз проблем тимчасового захисту громадян України в Європейському Союзі крізь призму світових міграційних процесів та війни в Україні.

Виклад основного матеріалу. Вимушена міграція є різновидом міграції, яка виокремлена як невід'ємна частина міграційних процесів. На офіційному сайті Європейської комісії (далі – ЄК) вимушена міграція визначається як міграційне переміщення, яке містить елемент примусу, враховуючи загрози життю і звичному життєвому укладу мігрантів, що виникають з причин природного чи техногенного характеру (наприклад, переміщення біженців і внутрішньо переміщених осіб та осіб, переміщених внаслідок природних чи екологічних катастроф, голоду або проєктів з розвитку, а також хімічних або ядерних катастроф) [5].

Принагідно зазначимо, що в міжнародному гуманітарному праві примусове переміщення цивільних осіб заборонено, і це становить військовий злочин під час міжнародних чи регіональних збройних конфліктів, окрім випадків, коли це потрібно для забезпечення безпеки таких осіб або продиктовано військово-стратегічною необхідністю [6]. Зокрема, повномасштабна агресія проти

України створила нові виклики й загрози для країн: для України як жертви агресії; для країн ЄС, як до держав, які надають тимчасовий притулок українським громадянам-втікачам від війни; для інших країн, які приймають у себе українських біженців [7, с. 5].

Правову основу захисту українських громадян-втікачів від війни становлять міжнародні договори, головними з яких є Конвенція ООН про статус біженців 1951 року [8] та Протокол до неї від 1967 року [9]. Варто зазначити, що чинні положення Конвенції 1951 року активно розвиваються й уточнюються в рамках інституту додаткового захисту біженців, що діє в Європейському Союзі. Так, Директива Ради ЄС від 29 квітня 2004 року 2004/83/ЄС «Про мінімальні стандарти кваліфікації та статусу громадян третіх країн та осіб без громадянства як біженців або осіб, які іншим чином потребують міжнародного захисту, і змісту захисту, що надається» [10] встановлює умови кваліфікації і статусу громадян країн, що не входять до Європейського Союзу, або осіб без громадянства як біженців, або осіб, які іншим чином потребують міжнародного захисту, а також визначає зміст захисту, що надається вказаним особам.

23 вересня 2020 року Європейська комісія ініціювала процес якісно нового реформування спільної європейської системи притулку, що свідчить про зміну парадигм європейської політики у сфері вимушеної міграції. Системна реформа політики ЄС у сфері вимушеної міграції торкнулася кількох напрямів: управління міграційними процесами і системою притулку; створення системи готовності й антикризового реагування; комплексна система управління кордонами; посилення боротьби з незаконним увезенням мігрантів на територію ЄС; співробітництво з третіми державами й міжнародними організаціями; залучення висококваліфікованих спеціалістів у ЄС; підтримка інтеграції мігрантів у європейський соціум. ЄК зробила особливий акцент на: а) прозорому і справедливому управлінні зовнішніми кордонами (що передбачає організацію систематичних перевірок особи, стану здоров'я мігрантів, а також оцінку загрози, що надається мігрантами, для внутрішньої безпеки Євросоюзу і держав-членів ЄС); б) на справедливих й ефективних правилах у сфері вимушеної міграції (що містять прискорені процедури надання притулку і повернення іноземних громадян); в) на новому механізмі солідарності в ситуаціях міграційного тиску або кризи, а також у рамках пошуково-рятувальних операцій; г) на посиленні антикризового управління у сфері вимушеної міграції; д) на ефективній політиці повернення і більш скоординованому підході ЄС до самої процедури повернення; е) на покращенні системи управління й імплементації політики у сфері притулку та міграції; є) на взаємовигідному співробітництві з третіми державами; ж) на розвитку стійких законних (легальних) шляхів міграції до ЄС для осіб, які потребують захисту, а також для іноземних висококваліфікованих фахівців; з) на підтримці ефективних стратегій інтеграції.

У правовому аспекті Європейська комісія внесла пропозиції щодо прийняття відразу п'яти нових актів: Регламенту з управління у сфері притулку та міграції; Регламенту, який створює систему комплексної перевірки громадян третіх держав на зовнішніх кордонах; Регламенту, що встановлює загальні процедурні правила у сфері міжнародного захисту в ЄС; Регламенту про внесення змін до системи Eurodac; Регламенту, що регулює кризові ситуації та форс-мажори у сфері міграції і притулку. Більше того, подальшому розгляду і прийняттю все ще підлягають деякі законодавчі ініціативи ЄК попередньої формації, які також увійшли до складу нового пакету реформованих актів правового регулювання вимушеної міграції до ЄС. Запропонована реформа політики ЄС у сфері вимушеної міграції значно трансформує механізм правового регулювання цієї галузі суспільних відносин.

До категорії вимушених мігрантів варто також зарахувати осіб, які шукають притулок. Особами, які шукають притулок, прийнято називати осіб, які не отримали статусу біженців, але явно висловлюють свій намір отримати цей статус у державі-реципієнті. Згідно з висновком Виконавчого комітету Управління Верховного комісара ООН у справах біженців № 32 (XXXII) 1981 року, до «осіб, які шукають притулок», належать особи, які є біженцями відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року та Протоколу до неї 1967 року, а також особи, які були змушені шукати притулок поза країнами свого походження чи постійного проживання через зовнішню агресію, окупацію, іноземне панування або події, які серйозно порушують громадський порядок у будь-якій частині або на всій території цих країн [11]. Зазначимо, що в цьому випадку йдеться не про визнання цих осіб біженцями *de jure*, а лише про фактичну відповідність їхньої життєвої ситуації та загальних ознак тим обставинам і критеріям, які створюють на універсальному рівні підстави для визнання за ними статусу біженців та надання їм відповідного міжнародного захисту. Ос-

новним критерієм зарахування індивідів чи груп до цієї категорії є їхній намір отримати міжнародний захист (статус біженця).

19 вересня 2016 року Генеральна Асамблея ухвалила Нью-Йоркську декларацію про біженців та мігрантів, яка стала підґрунтям до затвердження Глобального договору про біженців у 2018 році [12]. У цій декларації виділено три блоки причин, які змушують великі групи людей до переміщення: економічний, політико-соціальний та екологічний. Окрім того, виокремлено і три види зобов'язань: зобов'язання держав щодо біженців і мігрантів, зобов'язання щодо мігрантів та зобов'язання щодо біженців.

Також у декларації міститься комплекс заходів щодо біженців за кількома напрямками: прийом і допуск, сприяння задоволенню поточних і постійних потреб, підтримка приймаючих країн і громад, довгострокові рішення й подальші дії (серед яких вказувалося прийняття Глобального договору про біженців, який концептуально став продовженням декларації, заснованим на тих самих принципах, а також конкретизуючих зобов'язаннях держав і заходах, які вони вживають для вирішення кризових ситуацій за участю біженців). Основне значення цих актів (декларації і договору) полягає в тому, що вони мають стати механізмом, який доповнює міжнародно-правовий режим захисту біженців, з погляду посилення дії принципу більш справедливого й розумного розподілу тягара й відповідальності у міграційній сфері.

Практика європейських держав щодо біженців показує прагнення всебічного співробітництва. При цьому правове регулювання у цій сфері відображає внутрішню політику держав щодо надання притулку. Як наголошують дослідники, наразі міграційна політика належить до виключної компетенції ЄС, проте окремі її компоненти, зокрема питання засобів і методів здійснення, реалізуються в межах національних правових систем [13]. Тому основне завдання полягає в тому, щоб процес регулювання у країнах ЄС ґрунтувався не лише на внутрішньодержавному праві держав, а й на загальному праві і практиці. При цьому основною метою, що стоїть перед країнами Європейського Союзу, є розробка стратегій, які розв'язували б усі проблеми сучасної міграції.

Важливим кроком на шляху уніфікації законодавств держав став Амстердамський договір 1997 року, який уособлює єдину концепцію, що стала основою політики щодо біженців і взята за основу єдиної європейської системи надання притулку. Реалізацію положень Амстердамського договору, спрямованого на уніфікацію процедури надання статусу біженця в країнах ЄС з урахуванням міжнародних стандартів у сфері захисту прав біженців, демонструють: директива, що визначає мінімальні стандарти прийому осіб, що шукають притулку, рішення про створення Європейського фонду біженців, директива про мінімальні стандарти надання громадянам третіх країн або особам без громадянства статусу біженців або осіб, які потребують іншого міжнародного захисту, та про зміст захисту, що надається [7]. Аналіз зазначених директив показує, що вони не лише сприяють формуванню єдиної європейської системи захисту біженців, а й створюють умови для більш ефективного їхнього захисту.

Наголосимо, що через військову агресію Росії проти України мільйони людей втекли від війни, шукаючи притулку в країнах Європейського Союзу. ЄС повністю солідарний з Україною і її народом. У відповідь на агресію Росії ЄС продемонстрував єдність і силу та надав Україні скоординовану гуманітарну, політичну, фінансову й матеріальну підтримку. Вжито, зокрема, конкретні заходи щодо надання допомоги біженцям з України, а саме: тимчасовий механізм захисту для українців у ЄС, гуманітарна допомога внутрішньо переміщеним особам в Україні, підтримка цивільного захисту України, країн, які приймають біженців (Чехія, Польща, Словаччина і Республіка Молдова), а також Агентства ООН у справах біженців, фінансова й технічна підтримка держав-членів, які приймають біженців, підтримка прикордонного контролю для країн ЄС, які приймають біженців [14].

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року ЄС відреагував негайно і продемонстрував дієву солідарність, підтримуючи людей, які потребують допомоги. Це передбачало пряму гуманітарну допомогу, екстрену допомогу у сфері цивільного захисту, підтримку на кордоні, а також надання захисту тим, хто рятується від війни. Вперше у своїй історії Європейський Союз ввів у дію **Директиву про тимчасовий захист**, яка запроваджує нормативно-правові положення для допомоги у врегулюванні масового прибуття людей. Водночас Європейська комісія негайно розпочала координацію з країнами ЄС для збору інформації про ситуацію на місцях та запобігання торгівлі людьми [15].

Директива тимчасового захисту надала українцям, що рятуються від російських бомб, право легально перебувати на території ЄС й отримувати базові соціальні послуги, враховуючи охорону здоров'я, освіту і право на працевлаштування [16]. Згідно з Директивою ЄС про тимчасовий захист, громадяни України, які залишили країну з 24 лютого 2022 року, можуть скористатися режимом тимчасового захисту [17]. Тимчасовий захист – це особлива форма захисту, яку Європейський Союз надає українцям, які змушені залишити свою країну через військову агресію. Цей механізм було активовано в березні 2022 року у відповідь на масовий приплив біженців з України. Тимчасовий захист дає українцям можливість легально перебувати у країнах ЄС, працювати, навчатися й користуватися соціальними послугами. Цей статус надає простіші умови для отримання притулку й охоплює: право на житло, медичне обслуговування й освіту, право на працевлаштування. Щоб отримати тимчасовий захист, біженець має звернутися до місцевих органів влади із заявою. Як показує практика, процес отримання тимчасового захисту в багатьох країнах займає від кількох днів до двох тижнів [18].

Станом на сьогодні, за пропозицією ЄК, тимчасовий захист для людей, які рятуються від агресії Росії проти України, продовжено до березня 2026 року [19]. Це забезпечить визначеність і підтримку для майже 4,2 мільйона осіб, які користуються захистом у ЄС [15]. Правовою основою для такого рішення є стаття 4 (2) Директиви про тимчасовий захист, яка передбачає таку можливість, якщо причини для тимчасового захисту і надалі залишаються. EU Migration Preparedness and Crisis Blueprint Network з фокусом на Україні та Solidarity Platform Ukraine продовжуватимуть свою діяльність, щоб забезпечити спільну обізнаність щодо міграційних наслідків повномасштабного вторгнення Росії в Україну, готовність і скоординовану відповідь на кризу. Комісія і надалі уважно стежитиме за впливом майбутніх нових прибулих на здатність держав-членів приймати біженців. Важливо продовжувати працювати над забезпеченням більшого балансу зусиль між державами-членами [19].

Загалом, якщо громадянин України підпадає під дію Директиви про тимчасовий захист (RTV), він має право перебувати в країні ЄС протягом певного періоду часу. Статус тимчасового захисту надає українцям низку прав, таких як дозвіл на проживання, право на працевлаштування, на освіту, на медичне страхування тощо [20]. Однак громадянин України не має права на тимчасовий захист за таких умов: якщо в нього є тимчасовий дозвіл на проживання в Україні (наприклад, для роботи або навчання) і він не зареєструвався в країні проживання; якщо недостатньо документів, які підтверджують, що громадянин України підпадає під умови тимчасового захисту; якщо громадянин подав заяву про надання (між)народного захисту в Україні, рішення щодо якої ще не ухвалено; якщо він виїхав, наприклад, з Нідерландів до однієї з країн за межами ЄС (зауважимо, що RTV не є проїзним документом; митниця країни, яка не входить до ЄС, може не пропустити громадянина України, оскільки в нього немає дійсного документа для перетину кордону); якщо громадянин України скористався Службою репатріації (Dienst Terugkeer & Vertrek); якщо він засуджений за тяжкий злочин тощо [20].

Проте, підкреслимо, що принцип «невисилки» є абсолютним принципом захисту біженців, згідно з яким біженців не можна повертати до країни, де є побоювання (обґрунтовані) щодо переслідувань. Цей принцип однаково поширюється як на повернення біженця в країну походження, так і в іншу країну, де іноземна особа може бути піддана переслідуванню. А втім, це правило має виняток, відповідно до якого держави-учасниці мають право вислати біженців, які законно проживають на їхній території, за наявності судового рішення, прийнятого «з міркувань державної безпеки чи громадського порядку» (п. 1 ст. 32 Конвенції про статус біженців (1951)) [8]. Однак у нормативних правових актах немає вказівки на те, які саме дії біженців вважатимуться загрозою відносинам державної безпеки або громадського порядку. Тож це положення статті 32 Конвенції про статус біженців 1951 року містить у собі оцінне поняття, що, на наш погляд, уможливило порушення прав біженців.

Висновки. Інститут притулку в міжнародному праві тісно пов'язаний із реалізацією права людини на пошук й отримання притулку від переслідування в іноземній державі (ч. 1 ст. 14 Загальної декларації прав людини 1948 року). Притулок – це надання державою захисту вимушеному мігрантові, який полягає в гарантії неповернення до країни, де йому загрожує небезпека такого переслідування (принцип non-Refoulement), можливості тимчасового чи постійного перебування та наділення такої особи основними правами і свободами людини. Безумовним досягненням міжнародної правової системи захисту біженців можна назвати додаткове закрі-

плення інституту тимчасового притулку. Тимчасовий захист – це один із видів притулку, під яким розуміють екстрений попередній засіб забезпечення безпеки іноземних громадян, які масово прибули на територію країн ЄС. Нормативно-правова регламентація інституту тимчасового захисту являє собою значний внесок міждержавного співтовариства в реалізацію права людини на вільне пересування за межі країни походження. Такі пересування формують певну частину міжнародної вимушеної міграції й посилюють дію універсальної правової системи надання притулку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малиновська О.А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування. Київ : НІСД, 2011. 40 с. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2011-11/Malin_migraziya-dace3.pdf (дата звернення: 17.02.2025).
2. Lavenex S. Migration and the EU's new eastern border: between realism and liberalism. *Journal of European Public Policy*. Oxford, 2001. Vol. 8, № 1. P. 24–42.
3. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями від 07.02.1992, 25.03.1957 / ЄС, ЄЕС. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 17.02.2025).
4. Піреп Б. Міграційний пакт: що означає нова політика ЄС щодо притулку? *DW*. 2024. 11 квіт. URL: <https://www.dw.com/uk/migracijnij-pakt-so-oznace-nova-politika-es-sodo-nadanna-pritulku2-a-68794336/a-68794336> (дата звернення: 17.02.2025).
5. Forced migration. Definition(s). URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/european-migration-network-emn/emn-asylum-and-migration-glossary/glossary/forced-migration_en (viewed on 17.02.2025).
6. Glossary on Migration. International Organization for Migration, 2019. P. 56. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf (viewed on 17.02.2025).
7. Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн східного партнерства / за ред. Ю. Якименка ; Центр Разумкова. Київ, 2023. 265 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf> (дата звернення: 17.02.2025).
8. Конвенція про статус біженців : міжнар. док. від 28.07.1951 / ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 17.02.2025).
9. Протокол про статус біженців від 1967 року. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=V-5&chapter=5&clang=_en (дата звернення: 17.02.2025).
10. Директива Ради ЄС 2004/83/ЄС від 29 квітня 2004 р. про мінімальні стандарти кваліфікації і статусу громадян третіх країн або осіб без громадянства як біженців та осіб, які потребують у силу інших обставин міжнародного захисту, і зміст гарантованого захисту. *Європейська комісія: вебсайт*. https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/migration-management/migration-management-welcoming-refugees-ukraine_uk (дата звернення: 17.02.2025).
11. Висновок Виконавчого комітету Управління Верховного комісара ООН у справах біженців № 32 (XXXII) від 24.04.1981. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_357#Text (дата звернення: 17.02.2025).
12. New York Declaration for Refugees and Migrants adopted by all Member States at historic UN Summit, 19 September 2016. URL: https://refugeesmigrants.un.org/sites/default/files/un_press_release_-_new_york_declaration_-_19_september_2016.pdf (viewed on 17.02.2025).
13. Дручек О.В., Яра О.С., Глобенко І.О. Міграційні процеси та міграційна політика у державах-членах ЄС: історія, сучасні тенденції правового регулювання. *Право та державне управління*. 2024. № 2. С. 299–307. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2024/41.pdf (дата звернення: 17.02.2025).
14. Як ЄС допомагає біженцям з України. *Рада Європейського Союзу: вебсайт*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/refugee-inflow-from-ukraine/> (дата звернення: 17.02.2025).

15. Регулювання міграції: прийом біженців з України. *Європейська комісія: вебсайт*. https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/migration-management/migration-management-welcoming-refugees-ukraine_uk (дата звернення: 17.02.2025).
16. Майже 4,3 мільйона українців мають тимчасовий захист у ЄС – Євростат. *Укрінформ*. 2025. 10 лют. URL: <https://reinform.com.ua/58792/naprykinczi-2024-roku-43-mln-ukrayincziv-maly-tymchasovuj-zahyst-u-yes-yevrostat/> (дата звернення: 17.02.2025).
17. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32001L0055&qid=1648223587338> (viewed on 17.02.2025).
18. Покрокове керівництво: як українцям отримати статус біженця та освіти в Європі. *Prague Education Center*. URL: <https://www.educationcenter.cz/blog/poshagovoe-rukovodstvo-kak-ukraincam-poluchit-status-bezhenca-i-obrazovanie-v-evrope/#:~:text=Согласно%20Директиве%20ЕС%20о%20временной,Право%20на%20трудоустройство> (дата звернення: 17.02.2025).
19. Commission proposes to extend temporary protection for people fleeing Russian aggression against Ukraine until March 2026. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_3173 (viewed on 17.02.2025).
20. 10 прав українців в ЄС: якими привілеями наділяє тимчасовий захист. *Visit Ukraine*. 2022. 5 листоп. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/1121/10-rights-of-ukrainians-in-the-eu-what-privileges-does-temporary-protection-confer> (дата звернення: 17.02.2025).

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.24>

ВПЛИВ ЕТНІЧНОГО ФАКТОРУ НА ПРОБЛЕМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА БЕЗПЕКОВУ СИТУАЦІЮ НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ

Шамраєва В.М.,

*доктор політичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-7140-3742
e-mail: v.shamraeva@karazin.ua*

Шамраєва В.М. Вплив етнічного фактору на проблему захисту прав людини та безпеку ситуацію на Африканському континенті.

Проблематика захисту прав людини на Африканському континенті не втрачає своєї актуальності і є доволі гострою як для науковців так і для практиків. Не дивлячись на те, що світове співтовариство має доволі широку міжнародно-правову базу захисту прав людини, робота у цій сфері продовжується.

До особливостей регіону, поряд із проблемами колоніального минулого, треба віднести те, що в Африці функціонує багата система традиційного та звичаєвого права, а також правил поведінки, які досі використовуються корінними народами. Сучасні процеси глобалізації та регіоналізації не стали стабілізуючим фактором для ситуації у сфері регіональної безпеки, а навпаки, призвели до загострення багатьох глибинних, етнополітичних і етноконфесійних конфліктів, що історично склалися у цьому регіоні.

Означені проблеми зробили Африку одним із найпроблемніших регіонів у сфері захисту прав людини та забезпечення безпеки. Велике значення у дестабілізації регіону відіграв і етнічний чинник. При цьому слід наголосити, що етноконфесійні конфлікти нерозривно пов'язані з історичним і колоніальним минулим тієї чи іншої держави та етносу. Населення більшості африканських держав відрізняється строкатим етнічним складом, що не сприяє їхній внутрішній єдності та політичній стабільності.

З урахуванням складних регіональних умов держави Африканського континенту розробили доволі широку міжнародно-правову базу у сфері захисту прав людини, яка серед іншого враховує і великий вплив етнічного фактору на суспільно-політичні відносини у регіоні. Створено відповідні інститути і механізми захисту прав людини, зокрема це Африканська комісія з прав людини та народів та Африканський суд з прав людини та народів.

В той же час, невирішеність більшості етнічних конфліктів негативно впливає на безпекову ситуацію і на проблему дотримання прав людини на Африканському континенті.

В основі всіх етнополітичних конфліктів лежить боротьба за владу та за матеріальні і фінансові ресурси. Всупереч очікуванням, досягнення незалежності не призвело до вирішення соціально-економічних проблем населення колишніх колоній. В результаті, на перший план вийшло питання про розподіл ресурсів між окремими етносами і регіонами, про зміну системи етнічного поділу праці та етнічної стратифікації, що склалися в колоніальний період, подолання розриву між осередками економічного розвитку та великими відсталими регіонами.

Ці обставини, а також давні етнополітичні та етноконфесійні проблеми, набувають особливого звучання у зв'язку з новими соціальними, економічними, демографічними кризами, які кидають виклик сучасним африканським державам. В той же час, можна з впевненістю стверджувати, що зняття гостроти етнічного чинника у суспільно політичних відносинах сприятиме і покращенню ситуації у сфері захисту прав людини на Африканському континенті та безпековій ситуації в цілому.

Ключові слова: права людини, етнічний фактор, дискримінація, вразливі категорії, регіональна система захисту, інституційний механізм, міжнародна безпека, правовий захист, протидія злочинності.

Shamrayeva V.M. The influence of the ethnic factor on the problem of human rights protection and the security situation on the African continent.

ABSTRACT. The issue of human rights protection on the African continent does not lose its relevance and is quite acute for both scientists and practitioners. Despite the fact that the world community has a fairly broad international legal framework for the protection of human rights, work in this area continues.

The peculiarities of the region, along with the problems of the colonial past, include the fact that Africa has a rich system of traditional and customary law, as well as rules of conduct that are still used by indigenous peoples in some of its parts. Modern processes of globalization and regionalization have not become a stabilizing factor for the situation in the field of regional security, but on the contrary, have led to the aggravation of many deep-seated, ethno-political and ethno-confessional conflicts that have historically developed in this complex region.

These problems have made Africa one of the most problematic regions in the field of human rights protection. The ethnic factor has also played a great role in the destabilization of the region. It should be emphasized that ethno-confessional conflicts are inextricably linked to the historical and colonial past of a particular state and ethnic group. The population of most African states is characterized by a motley ethnic composition, which does not contribute to their internal unity and political stability.

Taking into account the complex regional conditions, the states of the African continent have developed a fairly broad international legal framework in the field of human rights protection, which, among other things, takes into account the great influence of the ethnic factor on socio-political relations in the region. Relevant institutions and mechanisms for the protection of human rights have also been created, in particular, the African Commission on Human and Peoples' Rights and the African Court on Human and Peoples' Rights.

At the same time, the unresolved nature of most ethnic conflicts negatively affects the security situation and the problem of human rights on the African continent.

At the heart of all ethno-political conflicts is the struggle for power and for material and financial resources. Contrary to expectations, the achievement of independence did not lead to a solution to the socio-economic problems of the population of former colonies. As a result, the issue of the distribution of resources between individual ethnic groups and regions, of changing the system of ethnic division of labor and ethnic stratification that developed during the colonial period, of overcoming the gap between centers of economic development and large backward regions came to the fore.

These circumstances, as well as long-standing ethno-political and ethno-confessional problems, acquire a special resonance in connection with the new social, economic, demographic crises that challenge modern African states. At the same time, it can be confidently stated that the removal of the acuteness of the ethnic factor in socio-political relations will also contribute to the improvement of the situation in the field of human rights protection on the African continent and the security situation in general.

Key words: human rights, ethnic factor, discrimination, vulnerable categories, regional protection system, institutional mechanism, international security, legal protection, combating crime.

Постановка проблеми. Африканський континент є одним із найрізноманітніших у світі як за етнічним складом, так і за кількістю локальних культурних спільнот. За даними ООН, на континенті проживає понад 3 тисячі етнічних груп, що створює унікальне соціальне середовище, але й водночас це породжує і численні виклики. Серед них – конфлікти на етнічному ґрунті, дискримінація, міжгрупова ворожнеча, що призводять до порушення прав людини, внутрішньої нестабільності та загроз регіональній і глобальній міжнародній безпеці. У процесі деколонізації нові африканські держави постали в межах штучних кордонів, що часто не відповідали етнічному розподілу населення. Це спричинило закладення етнічних суперечностей у фундамент політичних систем нових держав. Як зазначає О. Майборода у праці «Етнічні пастки деколонізації: африканський досвід», саме неспроможність включити етнічні інтереси у загальнонаціональні політичні механізми стала джерелом багатьох конфліктів, зокрема у Руанді, Судані, Ефіопії, Нігерії та Демократичній Республіці Конго [2]. У цьому контексті дослідження впливу етнічного фактору на систему захисту прав людини та безпекову ситуацію в Африці є не лише актуальним, а й критично необхідним для ефективного функціонування міжнародної системи захисту прав людини та забезпечення міжнародної безпеки.

Метою даного дослідження є здійснення ретроспективного аналізу проблемних аспектів впливу етнічного фактору на ефективність регіональної системи захисту прав людини та безпекову ситуацію на Африканському континенті.

Стан опрацювання проблематики. Історіографія обраної автором проблеми представлена чисельними публікаціями як вітчизняних, так і закордонних авторів. Зокрема вартими на увагу є праці О. Майборода, І. Шуміло Дж. Гені та інших. О. Майборода узагальнює результати досліджень з питань: як колоніальні кордони, що не враховували етнічні реалії, сприяли виникненню конфліктів у постколоніальній Африці. Автор аналізує вплив етнічного чинника на політичну нестабільність, громадянські війни та порушення прав людини в регіоні [2]. І. Шуміло розглядає міжнародно-правові механізми захисту прав людини, включаючи права етнічних меншин. Автор аналізує ефективність цих механізмів у контексті африканських країн, де етнічні конфлікти часто призводять до масових порушень прав людини [4]. Дж. Гені досліджує, як етнічна дискримінація, соціальна нерівність і відсутність політичної участі сприяють радикалізації та виникненню терористичних рухів в Африці [11]. Автори підкреслюють, що етнічна напруга часто використовується для мобілізації населення та виправдання насильства.

Джерельною базою публікації стала низка міжнародно-правих актів, які, зокрема, регламентують функціонування африканської регіональної системи захисту прав людини: Африканська хартія прав людини і народів 1981 р. (закріплює права людини та народів, включаючи права меншин, і є основою для регіональної системи захисту прав людини в Африці) [5]; Протокол Мапуту 2003 р. (Протокол до Африканської хартії, спрямований на захист прав жінок, особливо в контексті збройних конфліктів, де жінки часто стають жертвами насильства) [17]; документи Африканського суду з прав людини і народів, який було створено для розгляду справ щодо порушень прав людини [6]. На сьогодні Суд є ключовим механізмом у забезпеченні справедливості на континенті.

Виклад основного матеріалу. Постколоніальний період в Африці характеризується численними етнічними конфліктами, які стали причиною загибелі мільйонів людей. Зокрема, зафіксовано 35 збройних конфліктів, внаслідок яких загинуло близько 10 мільйонів осіб, переважно цивільного населення. Проблема захисту прав людини на Африканському континенті не втрачає своєї актуальності і є доволі гострою як для науковців так і для практиків. Не дивлячись на те, що світове співтовариство має доволі широку міжнародно-правову базу захисту прав людини, робота у цій сфері продовжується.

У 1981 р. Організація Африканської Єдності прийняла Африканську Хартію прав людини і народів, розроблену із врахуванням регіональних особливостей і для відображення африканських концепцій прав. Саме тому даний міжнародно правовий документ виділяється серед інших за фразеологією та основними закріпленими принципами. У 1998 р. був прийнятий Протокол до Хартії – Протокол щодо заснування Африканського суду з прав людини і народів.

До особливостей регіону, поряд із проблемами колоніального минулого, треба віднести те, що в Африці функціонує багата система традиційного та звичаєвого права, а також правил поведінки, які використовуються корінними народами. Даний регіон менш гомогенний, порівняно з Європою чи Американськими континентами. Десятки африканських країн, що розпочали в 90-ті рр. XX ст. демократичні реформи, у своїй більшості підтримували етнорегіональний політичний плюралізм, який нерідко виливався в руйнівні етнополітичні збройні конфлікти. Крах біполярної системи міжнародних відносин та подальші процеси глобалізації і регіоналізації не стали стабілізуючим фактором ситуації у сфері регіональної безпеки, а навпаки, призвів до загострення багатьох глибинних, етнополітичних і етноконфесійних конфліктів, що історично склалися у цьому складному регіоні.

Означені проблеми зробили Африку одним із найпроблемніших регіонів у сфері захисту прав людини. Велике значення у дестабілізації регіону відіграв і етнічний чинник. При цьому слід наголосити, що етноконфесійні конфлікти нерозривно пов'язані з історичним і колоніальним минулим тієї чи іншої держави та етносу. За приблизними підрахунками, на Африканському континенті мешкає приблизно 50 націй та народностей і 3 тисячі різних етносів, які говорять на тисячі мов. Найбільші з них – єгипетські араби, хауса, йоруба, алжирські араби, марокканські араби, фульбе, ігбо, амхара, аромо, суданські араби. При цьому слід враховувати, що практично кожен етнос має свою мову, виняток становить арабська мова, якою говорить одна п'ята частина континенту. Колоніальний режим загальмував соціально-економічний розвиток африканських народів. Державні кордони проходять за меридіанами і паралелями, 30% – за прямими і дугоподібними лініями і тільки 26% – за природними географічними кордонами, які зазвичай збігаються з межами розселення етнічних груп.

Споріднені народності та племена виявилися розчленованими на кілька колоній, до складу яких, у свою чергу, насильно були включені частини тих чи інших етнічних груп. Так, наприклад, сомалійці, які проживають у Північно-Східній Африці, опинилися на території Британського, Італійського, Французького Сомалі, у північно-східних районах Кенії, а частина у складі Ефіопії. Саме тому населення більшості африканських держав відрізняється строкатим етнічним складом, що не сприяє їхній внутрішній єдності та політичній стабільності.

Етнічне насильство призводить до масових порушень прав людини – геноциду, етнічних чисток, торгівлі людьми, використання дітей-солдатів, насильства за гендерною ознакою тощо. Прикладом є геноцид у Руанді 1994 р., під час якого за сто днів було вбито близько 800 000 осіб, здебільшого представників етнічної групи тутсі представниками екстремістськи налаштованих хуту [14]. Міжнародне співтовариство зреагувало надто пізно, що стало критичним моментом у перегляді політики ООН щодо гуманітарних інтервенцій. Цей злочин залишив величезну правову й моральну спадщину, яка змінила підхід міжнародної спільноти до запобігання масовим порушенням прав людини.

Напруження між федеральним урядом Ефіопії та Народним фронтом визволення Тиграю (TPLF), спричинене етнічним чинником, призвело до серйозної гуманітарної кризи, що супроводжувалась масовими вбивствами, переміщенням населення та блокуванням гуманітарної допомоги. З 2020 р. збройний конфлікт між федеральним урядом і TPLF супроводжується масовими порушеннями прав людини, етнічними чистками та гуманітарною кризою [8].

У Нігерії етнорелігійні конфлікти між етнічними групами, зокрема між християнськими фермерськими громадами і мусульманськими пастухами фулані, набули хронічного характеру. Етнічний чинник часто поєднується з релігійною та економічною напругою, посилюючи безпекову нестабільність у регіоні [13].

Збройний конфлікт у Дарфурі в Судані між центральною владою і збройними групами Дарфуру, що включає елементи етнічного протистояння, триває з 2003 р. і вважається одним із перших випадків, де термін «етнічні чистки» був широко використаний у сучасному міжнародному праві. Жертвами стали сотні тисяч людей, більшість з яких є представниками окремих етнічних груп [10].

Крім того, за оцінками Amnesty International та Human Rights Watch, численні випадки порушення прав людини фіксуються в Еритреї, Камеруні, Південному Судані, Чаді та інших державах, де конфлікти мають виразну етнічну складову [7].

Проведені дослідження вказують на те, що релігійні та етнічні відмінності часто використовуються як інструменти для мобілізації населення та виправдання насильства, що ускладнює процеси мирного врегулювання, а після здобуття незалежності багато африканських країн зіткнулися з проблемами, пов'язаними з етнічним розмаїттям, що призвело до політичної нестабільності та конфліктів [9].

У африканських суспільствах, що трансформуються, конфлікт набуває гострих і своєрідних форм прояву та втілення і є потужним мобілізуючим фактором, хоча сам факт етнічної або релігійної відмінності не обов'язково призводить до конфлікту, але може створювати умови для його виникнення. В той же час Африка має і приклади держав, які змогли в умовах регіональної нестабільності розробити та реалізувати доволі ефективну систему захисту прав людини, зокрема, це співіснування різних етноконфесійних спільнот в Об'єднаній Республіці Танзанія, Республіці Намібії, Королівстві Лесото та інших країнах Африканського регіону.

ООН через Комісію з прав людини, Управління Верховного комісара з прав людини (ОНЧР), а також Міжнародний кримінальний суд (МКС) здійснює моніторинг і переслідує відповідальних за злочини проти людяності, вчинені на етнічному ґрунті. Наприклад, МКС проводить розслідування в Судані, Кенії, Малі, Центральнафриканській Республіці [16]. Міжнародно-правовою базою реалізації таких заходів стали Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. [1], яка регулює відповідальність за етнічне насильство, зокрема в контексті таких конфліктів, як у Руанді та Дарфурі; Резолюції РБ ООН, наприклад, S/RES/1769 (2007) [18] щодо встановлення місії підтримання миру; Римський статут МКС 1998 р. [3], який кваліфікує етнічне насильство як злочин проти людяності.

З урахуванням складних регіональних умов держави Африканського континенту розробили доволі широку міжнародно-правову базу у сфері захисту прав людини, яка серед іншого враховує і великий вплив етнічного фактору на суспільно-політичні відносини у регіоні.

У 1981 р. Організація африканської єдності (нині – Африканський союз) прийняла Африканську хартію прав людини та народів (Banjul Charter) [5]. Цей документ, також відомий як Банжальська хартія, закріплює права людини та народів, включаючи права меншин, і є основою для регіональної системи захисту прав людини в Африці. Хартія містить норми, що визнають як індивідуальні, так і колективні права, включаючи права етнічних груп на існування, розвиток і культурну самобутність (статті 19–24).

Африканська Хартія прав людини та народів містить африканську концепцію прав і ставить за мету бути доступною африканській філософії, оскільки ставить наголос на права людини та народів і передбачає обов'язки індивіда та груп щодо держави. Наступною характерною рисою є те, що на відміну від інших регіональних та міжнародних документів, державам не дозволено обмежувати статті Хартії. Тому права та обов'язки, передбачені Хартією, залишаються у дії навіть під час надзвичайних ситуацій.

Проте відсутність дієвого механізму реалізації норм Хартії, обмеженість повноважень Африканського суду з прав людини, брак політичної волі в державах-членах знижують ефективність захисту.

До інших важливих документів африканської регіональної системи захисту прав людини слід віднести: Африканську Хартію прав дитини (1990), Протокол до Африканської Хартії прав людини та народів «про права жінок» (2003) тощо.

Створено і відповідні інститути та механізми захисту прав людини, зокрема це Африканська комісія з прав людини та народів та Африканський суд з прав людини та народів.

Висновки. Дослідження проблемних аспектів впливу етнічного фактору на ситуацію в Африці сприяє формуванню ефективної міжнародної політики запобігання конфліктам, вдосконаленню регіональної системи захисту прав людини та підвищенню рівня безпеки в регіоні.

В результаті проведеного аналізу впливу етнічного фактору на ефективність регіональної системи захисту прав людини та безпекову ситуацію на Африканському континенті можна виокремити наступні проблеми:

нестача демократичних інституцій, які гарантують захист меншин та низька ефективність діяльності вже створених структур;

необхідність врахування фактору етнічності у процесі формування владних структур на національному рівні;

надмірний вплив зовнішніх факторів на регіональні конфлікти в Африці.

Покращенню ситуації в досліджуваній сфері сприяють: розвиток регіональних ініціатив (ECOWAS, IGAD), подальше підсилення спроможностей Африканського суду з прав людини, активізація роботи громадянського суспільства, підтримка міжнародних гуманітарних програм. З огляду на це необхідною є широка міждисциплінарна експертиза з метою подальшого удосконалення міжнародно-правової бази та створення ефективних механізмів захисту вразливих етнічних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
2. Майборода О.М. Етнічні пастки деколонізації: африканський досвід. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. 208 с.
3. Римський статут МКС. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
4. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини. Харків: Право, 2018. 248 с.
5. African Charter on Human and Peoples' Rights. 1981. URL: https://www.oas.org/en/sla/dil/docs/African_Charter_Human_Peoples_Rights.pdf.
6. African Court on Human and Peoples' Rights. Basic Information African Union. URL: <https://www.african-court.org/wpafc/basic-information>.
7. Amnesty International Reports: Africa 2023. URL: <https://www.amnesty.org/en/location/africa>.
8. Amnesty International. «Ethiopia: The Massacre in Axum (2021)». URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/afr25/3730/2021/en>.
9. Bekker G. The African Court on human and peoples' rights: Safeguarding the interest of African states. *J. of African law*. Cambridge, 2007. Vol. 51, N 4. P. 151–172.

10. Flint J., de Waal A. Darfur: A New History of a Long War. 2008, 304 p.
11. Genyi George A. Radicalization and Terrorism in Africa: Drivers and Responses International Center for Ethno-Religious Mediation (ICERM), 2021. 34 p. URL: <https://icermediation.org/radicalism-and-terrorism>.
12. Human Rights Watch World Report 2023. Africa. URL: <https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/africa>.
13. ICG. «Herders against Farmers: Nigeria's Expanding Deadly Conflict» (International Crisis Group, Report No. 252, 2018, 40 p.) URL: <https://www.crisisgroup.org/africa/west-africa/nigeria/252-herders-against-farmers-nigerias-expanding-deadly-conflict>.
14. Melvern, Linda. A People Betrayed: The Role of the West in Rwanda's Genocide. 2009, 385 p.
15. Murray R. The African Commission on Human and Peoples' Rights and International Law. Oxford: Hart, 2000, 201 p.
16. OHCHR – Human Rights Council: Reports on Sudan, Ethiopia and Nigeria. URL: <https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc>.
17. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa (Maputo Protocol), 2003. African Union. 18 p. URL: <https://au.int/en/treaties/protocol-african-charter-human-and-peoples-rights-rights-women-africa>.
18. S/RES/1769 (2007) URL: <https://digitallibrary.un.org/record/604309?ln=ru&v=pdf>.

УДК 341.322.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.25>

ВПЛИВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ДОВКІЛЛЯ

Шашурина Н.Г.,
*здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права
кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету*

Шашурина Н.Г. Вплив збройних конфліктів на довкілля.

Збройні конфлікти завжди супроводжуються масштабним руйнуванням не лише інфраструктури та людського потенціалу, а й природного середовища. Сучасна практика ведення воєнних дій засвідчує, що екологічні наслідки війни можуть бути довготривалими, транскордонними та незворотними. Особливу стурбованість викликає відсутність належних механізмів реагування та притягнення до відповідальності за воєнні екологічні злочини.

У статті розглядаються ключові міжнародно-правові акти, що регламентують захист довкілля під час збройних конфліктів, зокрема Додатковий протокол I до Женевських конвенцій. Аналізується також практика Комісії міжнародного права ООН щодо проекту принципів захисту довкілля у період конфліктів, а також позиції провідних науковців щодо удосконалення правових механізмів захисту природи в умовах війни.

Увага акцентується на складності практичного застосування існуючих міжнародно-правових норм, відсутності ефективного моніторингу та прогалин у притягненні до відповідальності за завдання шкоди довкіллю. Розглядаються також приклади з міжнародної практики, що засвідчують необхідність посилення правового захисту довкілля у період збройного конфлікту.

Окреме місце у статті відведено аналізу впливу збройної агресії російської федерації проти України, яка триває з 2014 року та набрала повномасштабного характеру з лютого 2022 року. На прикладі України досліджуються реальні наслідки бойових дій для довкілля: масштабні пожежі на забруднених територіях, підлив дамб, обстріли промислових об'єктів, витоки хімікатів, руйнування екосистем, знищення заповідних зон та загроза ядерній безпеці. Україна стала одним із перших прикладів у новітній історії, коли питання воєнної екології активно документуються та фіксуються на міжнародному рівні для подальшого правового реагування.

Окремо аналізується потенціал концепції екоциду як міжнародного злочину, який може стати основою для формування нової парадигми міжнародного права у сфері екологічної безпеки.

Висновки статті вказують на необхідність розробки спеціалізованої міжнародної угоди щодо захисту довкілля під час збройних конфліктів, посилення ролі міжнародних інституцій у сфері екологічного моніторингу та адаптації існуючих норм до викликів гібридних та затяжних війн.

Ключові слова: збройний конфлікт, екологічна безпека, міжнародне гуманітарне право, захист довкілля, міжнародні конвенції.

Shashuryna N.H. The impact of armed conflicts on the environment.

Armed conflicts are always accompanied by large-scale destruction not only of infrastructure and human potential, but also of the natural environment. Modern practice of conducting military operations shows that the environmental consequences of war can be long-term, transboundary and irreversible. Of particular concern is the lack of appropriate mechanisms for responding to and holding accountable for wartime environmental crimes.

The article examines key international legal acts regulating environmental protection during armed conflicts, in particular Additional Protocol I to the Geneva Conventions. The practice of the UN International Law Commission on the draft principles for environmental protection during conflicts is also analyzed, as well as the positions of leading scientists on improving legal mechanisms for protecting nature in wartime.

Attention is focused on the complexity of the practical application of existing international legal norms, the lack of effective monitoring and gaps in holding accountable for environmental damage. Examples from international practice are also considered, demonstrating the need to strengthen legal protection of the environment during armed conflict.

A separate place in the article is devoted to the analysis of the impact of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which has been ongoing since 2014 and has become full-scale since February 2022. Using the example of Ukraine, the real consequences of hostilities for the environment are examined: large-scale fires in contaminated areas, the blowing up of dams, shelling of industrial facilities, chemical leaks, destruction of ecosystems, destruction of protected areas, and a threat to nuclear safety. Ukraine has become one of the first examples in modern history when issues of military ecology are actively documented and recorded at the international level for further legal response.

The potential of the concept of ecocide as an international crime, which can become the basis for the formation of a new paradigm of international law in the field of environmental security, is separately analyzed.

The conclusions of the article indicate the need to develop a specialized international agreement on environmental protection during armed conflicts, strengthen the role of international institutions in the field of environmental monitoring and adapt existing norms to the challenges of hybrid and protracted wars.

Key words: armed conflict, environmental security, international humanitarian law, environmental protection, international conventions.

Постановка проблеми. У сучасних умовах збройні конфлікти становлять серйозну загрозу не лише для безпеки держав і народів, а й для навколишнього природного середовища. Масштабні бойові дії, застосування важкого озброєння, руйнування промислової та інфраструктурної бази, забруднення ґрунтів, води й атмосфери – усе це призводить до довготривалих і часто незворотних екологічних наслідків. Особливої актуальності ця проблема набуває у світлі зростання кількості збройних конфліктів у різних регіонах світу, зокрема на території України, де екологічна шкода стала одним із критичних наслідків воєнних дій.

Попри наявність норм міжнародного права, спрямованих на захист довкілля під час воєн, їхня ефективність залишається обмеженою, а механізми притягнення до відповідальності за екоциди чи інші екологічні злочини – недостатньо розвиненими. Відтак постає необхідність системного аналізу міжнародного досвіду щодо охорони довкілля під час збройних конфліктів, вивчення існуючих правових інструментів та пошуку шляхів удосконалення відповідного регулювання.

Мета дослідження – всебічний аналіз впливу збройних конфліктів на навколишнє природне середовище, з урахуванням міжнародного досвіду та правових підходів, а також визначення шляхів удосконалення механізмів правового захисту довкілля в умовах воєнних дій.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика впливу збройних конфліктів на довкілля активно досліджується в наукових колах міжнародного права, екології та міжнародних відносин. Сьогодні питання екологічних наслідків воєнних дій набуває особливої актуальності в контексті глобальних екологічних криз та зростання військових конфліктів у різних частинах світу. Важливий внесок у розробку цієї теми зробили як українські, так і зарубіжні вчені та експерти. Наприклад, М.З. Згуровський, О.І. Коваленко, К.А. Козмуляк, С.К. Пахомі, Т.С. Садова акцентують увагу на значних екологічних ризиках, які виникають під час збройних конфліктів, зокрема, на забрудненні водних ресурсів, ґрунтів та атмосферного повітря, а також на довготривалих наслідках для біорізноманіття.

Зарубіжні вчені також активно займаються цією темою. Так, Р. Коллінз та М. Еванс досліджують правові механізми захисту довкілля під час збройних конфліктів, а А. Рейшман та Дж. Сміт акцентують увагу на необхідності удосконалення міжнародних норм для покращення екологічного моніторингу та притягнення до відповідальності за воєнні екологічні злочини. Значний внесок у дослідження міжнародно-правових аспектів впливу війни на природу зробили С. Джонсон і Д. Хансен, які розглядають можливості удосконалення правового інструментарію для ефективного захисту довкілля в умовах збройних конфліктів.

Таким чином, питання екологічних наслідків збройних конфліктів перебуває на стадії активного дослідження, і науковці з різних країн працюють над удосконаленням міжнародно-правових норм та пропозицій щодо зменшення шкоди для довкілля під час війни.

Виклад основного матеріалу. Збройні конфлікти спричиняють не лише людські жертви та руйнування інфраструктури, але й завдають значної шкоди навколишньому середовищу. Цей аспект часто залишається поза увагою, хоча його наслідки можуть бути тривалими та незворотними. Міжнародна спільнота визнає необхідність захисту довкілля під час воєнних дій, проте існуючі правові механізми не завжди забезпечують ефективний захист.

Збройний конфлікт є невід'ємною частиною результату людської життєдіяльності. Причинами воєнних дій, так і збройних конфліктів можуть брати початок як від економічної, соціальної, політичної складової, закінчуючи геополітичними чинниками життєдіяльності. І збройні конфлікти несуть за собою руйнування у зв'язку з використанням зброї. Яка у свою чергу можна розділити на такі типи як: хімічна, ядерна, термобарична. Наприклад, за час війни у В'єтнамі американські солдати розпорошили над В'єтнамом і Лаосом понад 40 млн літрів хімікату агент «оранж», щоб знищити врожай і позбавити противника можливості ховатися в джунглях. Свою назву ця отрута, що є клейкою рідиною, отримала за те, що бочки з нею були марковані смужкою оранжевого кольору.

Агент «оранж» являв собою хімічну суміш що застосовувалися в конфлікті («ейджент перпл», «ейджент уайт» та «ейджент грін»), вироблявся за спрощеною технологією синтезу. У зв'язку з цим він містив значні концентрації діоксину – мутагена, який викликає онкологічні захворювання та генетичні мутації у людей, що стикаються з ними, та інших живих істот. Загалом щонайменше 14% території В'єтнаму було піддано впливу цієї отрути [1]. Наслідки таких непропорційних воєнних дій не можуть ліквідувати навіть по сьогоднішній день.

Міжнародно-правові механізми захисту довкілля сьогодні базуються на нормах міжнародного гуманітарного права, які спрямовані на захист довкілля під час збройних конфліктів; покликані запобігати екоцидним наслідкам війни, мінімізувати шкоду довкіллю та забезпечити механізми притягнення до відповідальності.

Зокрема, Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 року визначає поріг недопустимої шкоди для навколишнього природного середовища. Однак ці положення є надто обмежувальними і нечіткими, а їх застосування під час звичайних військових дій обмежене. С.К. Пахомі підкреслює, що два важливі положення увійшли до Додаткового протоколу I [2, с. 240]. Стаття 35(3) забороняє методи і засоби ведення війни, що спричиняють «широкомасштабні, довготривалі та серйозні» пошкодження природного середовища. Стаття 55 наголошує на необхідності вжиття заходів для захисту довкілля під час бойових дій, включаючи заборону методів, що завдають шкоди середовищу і, відповідно, здоров'ю або виживанню населення [3].

Концепція екоциду як міжнародного злочину — одна з найбільш актуальних і водночас дискусійних тем сучасного міжнародного права, яка має потенціал суттєво змінити підходи до захисту довкілля в умовах збройних конфліктів. Екоцид розглядається як масове, тривале або серйозне знищення екосистем, яке становить загрозу життю, здоров'ю людей та сталому розвитку, й має розглядатися не як просто наслідок бойових дій, а як злочин проти миру. Як зауважували вище вперше термін «екоцид» був запропонований у 1970-х роках в контексті В'єтнамської війни.

У 2021 році незалежна юридична комісія, зібрана за ініціативою організації «Stop Ecocide Foundation», представила юридичне визначення екоциду як п'ятого злочину, який може бути включений до Римського статуту МКС:

«Екоцид – це незаконні або безвідповідальні дії, вчинені з усвідомленням, що існує значна ймовірність завдання серйозної та широкомасштабної або тривалої шкоди довкіллю внаслідок цих дій» [4].

Це визначення побудовано за аналогією до вже існуючих міжнародних злочинів, зокрема злочину проти людяності та геноциду, та має на меті підвищити рівень відповідальності за масштабну екологічну шкоду.

Цікавою є пропозиція Т.С. Садової, яка зауважує, що необхідно прийняти П'яту Женевську конвенцію про захист довкілля під час війни, яка б містила положення щодо захисту довкілля як під час міжнародного збройного конфлікту, так й під час збройного конфлікту неміжнародного характеру. При розробці П'ятої Женевської конвенції про захист довкілля під час війни доречно детально увагу приділити видам шкоди довкіллю та охарактеризувати суб'єкта міжнародного воєнного злочину проти довкілля [5, с. 189].

У 2019 році Комісія міжнародного права ООН визначила 28 юридичних принципів, спрямованих на посилення захисту довкілля до, під час та після збройних конфліктів. Ці принципи охо-

плюють різноманітні проблеми, від переселення людей до розграбування природних ресурсів, але не накладають жодної відповідальності за збитки довкіллю на недержавні збройні групи [6].

Крім того, Парламентська асамблея Ради Європи у 2023 році прийняла Резолюцію «Вплив збройних конфліктів на довкілля», яка визнає, що шкода довкіллю в результаті збройних конфліктів може бути багатогранною, серйозною, тривалою та здебільшого незворотною. Резолюція також підкреслює необхідність удосконалення правових механізмів захисту довкілля [7].

Отже, захист довкілля в умовах війни – це не лише питання екології, а й фундаментальна складова міжнародної безпеки та сталого миру. Удосконалення міжнародно-правових механізмів та забезпечення їх практичного втілення – ключ до запобігання екоцидним наслідкам у майбутньому.

Згідно з дослідженням академіка М.З. Згуровського, збройні конфлікти XXI століття призвели до безпрецедентної деградації довкілля, особливо в Африці, на Близькому Сході та у Східній Європі, включаючи Україну. Основні наслідки включають руйнування лісів, втрату біорізноманіття, забруднення води та підвищення рівня викидів CO₂. Розраховані індекси екологічної деградації (EDI = 9,48), екологічного сліду (EF = 8 695 000 га) та стійкості екосистем (ERI = 0,09) свідчать про наростання воєнних і екологічних криз у світі з горизонтом до 2050 року [8, с. 3].

Проблемні аспекти забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів вимагають застосування комплексного підходу, який, зокрема, цьому було присвячено семінар ООН «Екологічна безпека під час війни та збройних конфліктів», який відбувся 6 листопада 2024 року в штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку. Цей захід був присвячений Міжнародному дню запобігання експлуатації довкілля під час війни та збройних конфліктів, який було проголошено Генеральною Асамблеєю ООН у 2001 році [9]. Метою семінару було підвищення обізнаності міжнародної спільноти щодо екологічних наслідків збройних конфліктів та обговорення шляхів їхнього запобігання. Особливу увагу було приділено екологічним наслідкам війни в Україні, яка стала прикладом масштабного забруднення довкілля, руйнування екосистем та фізичного знищення біологічних видів [10].

У заході взяли участь представники понад 20 країн, серед яких урядові та громадські діячі, експерти з міжнародного права, екології та безпеки. Семінар включав пленарні засідання, тематичні панелі та обговорення кращих практик щодо захисту довкілля під час збройних конфліктів.

В Україні військова агресія РФ спричинила катастрофічну шкоду довкіллю. Збитки навколишньому середовищу станом на вересень 2022 року оцінені майже у 1 трильйон гривень та щоденно продовжують зростати. Це включає забруднення ґрунтів, водних ресурсів, руйнування природних екосистем та загрозу біорізноманіттю. З цього приводу К.А. Козмуляк підкреслює, що окупанти обстрілюють водну інфраструктуру, замінують дамби, проводять воєнні операції на території Чорного та Азовського морів. У результаті приблизно 1,4 мільйона людей у країні зараз не мають доступу до безпечної води, а ще 4,6 мільйона людей мають обмежений доступ [11, с. 175].

В умовах повномасштабної агресії РФ проти України питання екоциду набуло практичного змісту. Руйнування промислових об'єктів, підлив Каховської ГЕС, лісові пожежі та замінування територій створили екологічну катастрофу, яку окремі українські правники вже класифікують як потенційний акт екоциду.

Р.В. Вереша, О.П. Кучинська та О.М. Ковтун підкреслюють, що стаття 8(2)(iv) Римського статуту перелічує діяння, що вважаються воєнними злочинами. Так, зокрема, до таких злочинів відносять умисне вчинення нападу, коли відомо, що такий напад стане причиною випадкової загибелі або каліцтва цивільних осіб, або шкоди, завданої цивільним об'єктам або навколишньому природному середовищу, яка буде явно несумісною з конкретно і безпосередньо очікуваною загальною воєнною перевагою. Отже, безпосереднім об'єктом даного злочину є суспільні відносини щодо життя і здоров'я цивільних осіб, цілісності і безпеки цивільних об'єктів, а також, захисту і безпеки довкілля. Особливу увагу слід звернути на такий предмет злочину як довкілля [12, с. 156].

Крім того, Є.Є. Лисенко зауважує, що кількість злочинів проти довкілля зростає, враховуючи тенденцію збройних конфліктів. Разом із тим, міжнародна спільнота має напрацювати ефективний підхід для притягнення винуватих у таких злочинах до відповідальності. А українські правоохоронці при здійсненні досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо злочину екоциду стикаються з відсутністю чіткого визначення того, що слід вважати масовим знищенням, які саме дії можуть спричинити екологічну катастрофу, як власне і визначення самої екологічної катастрофи [13, с. 486].

Таким чином, закріплення екоциду як окремого складу міжнародного злочину дозволить не лише посилити правовий режим захисту довкілля, а й забезпечити реальну юридичну відповідальність за екологічні наслідки війни. Це також стане основою нової парадигми міжнародного права, в якій екологічна безпека розглядатиметься як ключовий елемент глобального миру та сталого розвитку.

Висновки. Збройні конфлікти завдають значної шкоди навколишньому природному середовищу, спричиняючи руйнування екосистем, забруднення природних ресурсів та тривалі негативні наслідки для здоров'я населення і сталого розвитку територій.

Існуючі міжнародно-правові норми, спрямовані на захист довкілля під час війни, не забезпечують належного рівня ефективності через недосконалість формулювань, брак дієвих механізмів контролю та проблеми з притягненням до відповідальності за завдану екологічну шкоду.

Міжнародна практика демонструє різноманітні, хоча й фрагментарні, підходи до охорони довкілля у воєнних умовах. Водночас окремі успішні ініціативи, зокрема діяльність міжнародних організацій, можуть бути основою для подальшого вдосконалення міжнародного правового регулювання. Досвід України в умовах збройної агресії свідчить про нагальну потребу у зміцненні правових засад захисту довкілля як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Для ефективнішого захисту довкілля у збройних конфліктах необхідно розробити нові правові механізми відповідальності за екологічні злочини, удосконалити моніторинг та документування екологічної шкоди, а також забезпечити механізми компенсації постраждалим сторонам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Martin M.F. Vietnamese Victims of Agent Orange and U.S.-Vietnam Relations. Washington, D.C.: The Library of Congress, Congressional Research Service, 2008. 30 p.
2. Пахомі С.К. Міжнародно-правове регулювання захисту довкілля під час збройного конфлікту. *Київський часопис права*. 2024. № 3. С. 238-242.
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 04.04.2025).
4. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#n1089 (дата звернення: 04.04.2025).
5. Садова Т.С. Захист довкілля під час збройних конфліктів у перспективі ухвалення П'ятої Женевської конвенції. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. Вип. 73. С. 186–190.
6. ООН визначила 28 принципів для зменшення впливу війни на довкілля. *ЕПЛ*, 29.07.2019. URL: https://epl.org.ua/environment/oon-vyznachyla-28-pryntsyviv-dlya-zmenshennya-vplyvu-vijny-na-dovkillya/?utm_source (дата звернення: 04.04.2025).
7. Прийняття ПАРС резолюції «Вплив збройних конфліктів на довкілля». *ЕПЛ*, 27.01.2023. URL: https://epl.org.ua/announces/pryjnyatty-parye-rezolyutsiyi-vplyv-zbrojnyh-konfliktiv-na-dovkillya/?utm_source (дата звернення: 04.04.2025).
8. Згуровський М.З. Екологічні наслідки збройних конфліктів у глобальному вимірі. *Вісник НАН України*. 2025. № 2. С. 3–15.
9. Rooting for the environment in times of conflict and war. *UNEP*. 06.11.2019. URL: https://www.unep.org/news-and-stories/story/rooting-environment-times-conflict-and-war?utm_source (дата звернення: 04.04.2025).
10. Environmental Security in War and Armed Conflict: UN Seminar, 06.11.2024, New York. URL: <https://webtv.un.org/en/asset/k17/k17k7fakgw> (дата звернення: 04.04.2025).
11. Козмуляк К.А. Правове регулювання охорони довкілля під час збройних конфліктів на прикладі України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. Вип. 73. С. 174–180.
12. Вереша Р.В., Кучинська О.П., Ковтун О.М. Екоцид у національному та міжнародному кримінальному праві: сучасні виклики та перспективи нормативно-правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78. С. 152–159.
13. Лисенко Є.Є. Кримінальна відповідальність за екоцид. порівняльно-правове дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 483–486.

РОЗДІЛ 11. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 165.0:340.12:1(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.26>

ЮРИДИЧНА ЛОГІКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІДЕЙ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

Андрусяк І.П.,
*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6887-0510
e-mail: iryna.p.andrusiak@lpnu.ua*

Андрусяк І.П. Юридична логіка через призму ідей Дмитра Чижевського.

У статті досліджується юридична логіка крізь призму ідей видатного українського філософа, історика культури, літературознавця та славіста Дмитра Чижевського. Особлива увага приділяється його праці «Логіка: Конспект лекцій» (1924), що стала одним із перших україномовних підручників з логіки та містить унікальні методологічні підходи до аналізу мислення, структури аргументації й категоризації понять. У статті розглянуто основні напрями розвитку логіки Чижевського, зокрема емпіричну, математичну, трансцендентальну логіку, історико-методологічний підхід та критику психологізму. Аналізується вплив його логічних концепцій на формування української академічної традиції та їхня актуальність у сфері юриспруденції.

Особливий акцент зроблено на ролі логіки у юридичній діяльності, зокрема на аналізі нормативно-правових актів, судових рішень, формалізації аргументів та усуненні логічних помилок у правових текстах. Запропоновані Чижевським принципи структурованого мислення, ієрархії понять та аксіоматичного підходу можуть бути ефективно застосовані для впорядкування правових норм та побудови узгодженої системи права. Відзначається міждисциплінарний характер науки логіки у його концепції, що охоплює не лише філософію та математику, а й юриспруденцію, історію, культуру та мистецтво.

Стаття також висвітлює історичні аспекти наукової спадщини Чижевського, зокрема труднощі її дослідження через еміграційний контекст, а також вплив радянської ідеології на сприйняття його праць. Дмитро Чижевський, за часів радянської України, вважався ворогом радянського народу, адже вживав у своїх працях такі поняття як «нація», «національна особність», а також посилався на рукописи філософських та теологічних лекцій українських вчених-мислителів, зокрема, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди та ін.

Стаття має на меті популяризацію логічних ідей Дмитра Чижевського в сучасній юридичній науці та підкреслює їхню значущість для розвитку правової аналітики, судової аргументації та формування правової культури в Україні. Конспект лекцій Дмитра Чижевського з логіки, хоча й не був створений спеціально для правників, має універсальні підходи, які можуть бути адаптовані до юриспруденції.

Ключові слова: логіка, юридична логіка, логіка Дмитра Чижевського, проблеми національної філософії, українська логічна термінологія, методологія наук, критичне мислення, правовий аналіз.

Andrusiak I.P. Legal logic through the lens of the ideas of Dmytro Chizhevskyi.

The article explores legal logic through the lens of the ideas of the prominent Ukrainian philosopher, cultural historian, literary scholar, and Slavic studies expert Dmytro Chyzhevskyi. Particular attention is given to his work «Logic: Lecture Notes» (1924), which became one of the first Ukrainian-language textbooks on logic and contains unique methodological approaches to analyzing thinking, the structure of argumentation, and the categorization of concepts. The article examines the main directions of

Chyzhevskiy's development of logic, including empirical, mathematical, and transcendental logic, the historical-methodological approach, and the critique of psychologism. The influence of his logical concepts on the formation of the Ukrainian academic tradition and their relevance in the field of jurisprudence are analyzed.

A special emphasis is placed on the role of logic in legal practice, particularly in analyzing normative legal acts, court decisions, formalizing arguments, and eliminating logical errors in legal texts. The principles proposed by Chyzhevskiy, such as structured thinking, the hierarchy of concepts, and the axiomatic approach, can be effectively applied to organizing legal norms and constructing a coherent legal system. The interdisciplinary nature of logic in his conception is highlighted, encompassing not only philosophy and mathematics but also jurisprudence, history, culture, and art.

The article also sheds light on the historical aspects of Chyzhevskiy's scientific legacy, including the difficulties in studying it due to the context of his emigration and the influence of Soviet ideology on the perception of his works. During the Soviet era in Ukraine, Dmytro Chyzhevskiy was considered an enemy of the Soviet people because he used concepts such as «nation» and «national identity» in his works and referred to the manuscripts of philosophical and theological lectures by Ukrainian scholars and thinkers, including Stefan Yavorsky, Theophan Prokopovych, Hryhorii Skovoroda, and others.

The article aims to popularize Dmytro Chyzhevskiy's logical ideas in modern legal science and emphasize their significance for the development of legal analytics, judicial argumentation, and the formation of legal culture in Ukraine. Although Chyzhevskiy's lecture notes on logic were not specifically created for legal professionals, they contain universal approaches that can be adapted to jurisprudence.

Key words: logic, legal logic, Dmytro Chyzhevskiy's logic, national philosophy issues, Ukrainian logical terminology, methodology of sciences, critical thinking, legal analysis.

Постановка проблеми. З огляду на тісний зв'язок розвитку логіки та юриспруденції протягом усієї історії європейської науки видається вкрай актуальним піднесення ролі та значення логіки як основи методології юридичної науки. Юридична логіка є потужним інструментарієм в діяльності юристів. Розвиток юридичної логіки в Україні, національної термінології у цій галузі потребують детального вивчення наукових розробок дидактичних матеріалів, досвіду викладацької роботи українських вчених. Визначне місце серед науковців, предметом дослідження яких була логіка, займає Дмитро Чижевський. Наукова спадщина вченого потребує актуалізації та подальшого вивчення.

Стан опрацювання проблематики. Окремих аспектів проблеми дослідження наукової та архівної спадщини вченого торкались С. Орел, В. Янцен, М. Наєнко, В. Горський, Л. Гайда, А. Іванко, Н. Жахалова, В. Жванко, Ф. Шепель, М. Плахтій, Я. Гнатюк. Дослідниця наукової та архівної спадщини Д. Чижевського, І. Валявко, розробила відеокурс в обсязі 305 хвилин про життя та наукову діяльність вченого [1].

Метою цієї наукової статті є популяризація праць Дмитра Чижевського, зокрема його конспекту лекцій з логіки, який він видав у 1924 році у Празі. Це видання стала одним із перших україномовних підручників з дисципліни «Логіка». У статті акцентується увага на міждисциплінарному характері науки логіки, її взаємозв'язок не лише з філософією чи математикою, а й з юриспруденцією.

Виклад основного матеріалу. Відомий український філософ, історик культури, літературознавець і славіст, значна частина праць якого присвячена філософії, логіці та історії ідей – таку інформацію знаходимо у різних довідкових матеріалах про Дмитра Чижевського (1894–1977). Дон Кіхот від науки – так пише про нього Світлана Орел у статті, приуроченій до 120-річчя вченого «Дмитро Чижевський: шлях до України». Науковиця зазначає, що попри те, що праці Чижевського стали надбанням багатьох європейських народів, його наукова спадщина належним чином не вшанована в Україні [2]. Минуло вже понад десять років від опублікування цієї статті, однак хто такий Дмитро Чижевський знає вузьке коло науковців, які прицільно досліджують наукові напрацювання вченого. Очевидно, що причиною такого неналежного вшанування наукової спадщини науковця може слугувати той факт, що в силу певних історичних обставин Дмитро Чижевський був змушений емігрувати. Наслідком цього є те, що архівна наукова спадщина вченого знаходиться сьогодні у Німеччині, що, очевидно, утруднює доступ до цих матеріалів українських вчених.

Дослідник наукової спадщини вченого Володимир Янцен зазначає, що архівна спадщина Д. Чижевського сьогодні доступна для науковців і в найзагальнішому вигляді впорядкована за кількома рубриками. Але до цього часу вона залишається не каталогізованою і перебуває в такому

стані, що кожен новий дослідник приречений розпочинати роботу над ним фактично наново: навіть відшукавши якийсь важливий документ чи джерело, знайти його знову можна лише із чималими зусиллями...парадокс сучасного чижевськознавства, пов'язаний не із браком джерел, що стосуються біографії і творчості Дмитра Чижевського (особистий архів і навіть особиста бібліотека збереглися у різних містах майже повністю), а з тим, що надто значна їх частина й досі не опрацьована, а зв'язки між чижевськознавством і вивченням особистих архівів вченого поки що дуже слабкі [3, с. 70-71].

У передмові до видання «Дмитро Чижевський. Історія української літератури» М. Наєнко акцентує на тому, що період радянщини також негативно вплинув на популяризацію наукових надбань вченого. В УРСР Чижевський вважався «ворогом радянського народу» і працям ученого був відведений найнадійніший закуток у спецховищах радянського кадебе. На голову Д. Чижевського десятиліттями сипались прокльони і з університетських кафедр, і з академічних підмостків, і з партійних трибун [4, с. 3]. Чому радянська влада всіляко намагалась не допустити наукові доробки Чижевського в науковий простір УРСР? Відповідь знайдемо відразу на перших сторінках праці Дмитра Чижевського «Нариси з історії філософії на Україні». Його міркування про значення «національної особистості», про проблеми національної філософії ніяк не збігались з наративами комуністичної ідеології про єдиний радянський народ [5, с. 5–8].

Серед біографічних довідок про Дмитра Чижевського зазначено, що він народився у дворянській родині, яка мала козацьке та шляхетське коріння. Батько, революціонер-народник, та мати, педагог і художниця, сформували його інтелектуальні та духовні інтереси. Освіту здобув у Петербурзькому та Київському університетах, спеціалізуючись на математиці, астрономії, історії й філології.

Чижевський активно брав участь у революційних подіях 1917 року, був членом Української Центральної Ради та меншовицької партії, але після більшовицького перевороту зазнав переслідувань і був змушений емігрувати. На час еміграції Чижевському було двадцять вісім років [4, с. 4]. Д. Чижевський разом із дружиною влітку 1921 р. нелегально покидає батьківщину, де він за цю втечу був заочно засуджений до страти. Майбутній славетний учений виїхав до Польщі, а потім до Німеччини (Гейдельберг), де проживав брат дружини Яків Ізраїлевич Маршак, пізніше відомий учений-економіст [6, с. 17].

У Німеччині й Празі продовжив вивчення філософії, працював у провідних університетах, досліджував вплив німецької філософії на слов'янську культуру.

Протягом життя викладав у різних країнах, зокрема в США та Німеччині, де заснував кілька славістичних інститутів. Його наукові інтереси охоплювали широке коло тем – від творчості Сковороди й Гоголя до глибоких філософських досліджень. Чижевський залишив вагомий спадок у світовій науці та культурі, ставши символом інтеграції української ідентичності у світовий інтелектуальний контекст [7, с. 272–278].

Дмитро Чижевський, перебуваючи в еміграції та займаючись філософією, особливу увагу приділяв логіці як одній із ключових дисциплін. У 1924 році він видав «Логіку: Конспект лекцій» у Празі, що стала одним із перших україномовних підручників з цієї дисципліни та стала вагомим внеском у цю наукову сферу. Праця мала не лише теоретичний характер, але й практичне значення, оскільки допомагала структурувати мислення і систематизувати наукові знання. Видання має історичне значення, адже створене в еміграції, що відображає прагнення автора зберегти та розвинути українську академічну традицію навіть у складних політичних умовах. Зазначена праця стала предметом розгляду в науковій публікації М. Плахтій «Логічні погляди Дмитра Чижевського». У статті авторка визначає шість напрямів розвитку логіки Чижевського, зокрема, емпірична логіка, математична логіка, трансцендентальна логіка кантівського напрямку, напрям історичної методології, систематики, напрям критики психологізму в логіці. Увагу науковиці привернула класифікація радянськими вченими праці Чижевського як «націоналістичної», що спонукало авторку детально вивчити предмет дослідження. Найбільш націоналістичним у підручнику є українська мова та імена і поняття вжиті у прикладах і завданнях: «Гетьман Скоропадський», «Гетьман Дорошенко», «Тарас Шевченко», «нація», «українець», «історія України» – зазначає М. Плахтій [8, С. 13–17].

Чижевський прагнув, щоб українська логічна термінологія гармонійно поєднувалася з європейськими традиціями, зберігаючи водночас самобутність. У багатьох випадках він транслітував складні поняття з грецької чи латинської мов (наприклад, «категорія», «аналітика»), дода-

ючи зрозумілі тлумачення українською. Чижевський наголошував на важливості точності мови, адже логіка як наука вимагає чіткості та уникнення двозначностей. Для передачі поняття «логічна послідовність» він використовував терміни, що передають причинно-наслідкові зв'язки, такі як «[при]суд», «вивід». Для опису умовиводів він впровадив терміни «дедукція», «індукція», «абдукція», адаптовані до українського слововжитку [9, с. 17-18].

Логіка Чижевського натхненна глибокими студіями філософії та методології науки, які він вивчав під керівництвом відомих європейських мислителів, таких як Едмунд Гуссерль, Карл Ясперс і Мартін Гайдеггер. Видання логічних праць Чижевського відбувалося в умовах, коли він викладав у різних університетах, зокрема в Празі та Німеччині. У цих працях він прагнув адаптувати класичні філософські ідеї до сучасних реалій, а також інтегрувати український інтелектуальний досвід у європейський контекст.

Наука логіка для Дмитра Чижевського була не лише академічною дисципліною, а й інструментом для аналізу та розуміння складних взаємозв'язків у філософії, культурі та літературі. Логіку вчений відносить до 2-гої групи філософських наук. «Її безпосередній об'єкт вивчення є думання, де б ми з ним не зустрічались – у конкретних науках чи в якій небудь іншій сфері дійсності (в релігії, мистецтві, в історичному розвитку людства...)» – так Чижевський визначає міждисциплінарний характер науки логіки [9, с. 9]. Конспект лекцій з логіки, хоча й не був створений спеціально для правників, має універсальні підходи, які можуть бути адаптовані до юриспруденції.

Логіка Дмитра Чижевського, з її акцентом на структурованому мисленні та аналізі складних взаємозв'язків, має велике значення для правників. Перш за все, мова йде про аналіз юридичних текстів. Використання чітких логічних принципів дає змогу виявляти суперечності, приховані змісти та уточнювати інтерпретацію юридичних норм, а також допомагає аналізувати нормативно-правові акти, контракти та судові рішення. Чижевський підкреслював значення чітких формулювань і структурування аргументації. У контексті юриспруденції його методика може бути застосована для виявлення логічних помилок у правових текстах, таких як тавтології, суперечності чи неоднозначності; використання формалізованих моделей (наприклад, силогізмів), щоб перевірити логічну коректність аргументів, висунутих у нормативних актах чи судових рішеннях. У параграфі 6 присвяченому класичним правилам означення (дефініції), Чижевський зазначав: «Означення повинно складатися: з назви найближчого вищого поняття та доданої до нього ознаки (ознак), що відрізняє дане поняття від усіх інших підрядних тому самому ближчому вищому». Вчений акцентував на правилах ясності означень, таких як: не можна ознаку замінювати прикладом; ознаки не можуть бути тавтологією назви понять; ознаки не можуть бути суто негативними; не слід вживати в означенні неясних ознак занадто загального характеру; означення не повинно складатися з другорядних ознак [9, с. 42–44]. Тут доречним буде приклад аналізу норм, які містять загальні поняття (наприклад, «добра совість»), через формалізацію можливих інтерпретацій і перевірку їх сумісності із системою права.

Для полегшення роботи юристів і науковців цілком слушно буде використовувати методологію Дмитра Чижевського, як інструмент впорядкування правових норм і концепцій у структуровану систему [9, с. 211–258]. Вчений пропонував принципи інтеграції знань на основі ієрархії понять. Наприклад: правові норми можна впорядковувати від загальних (конституційних положень) до більш конкретних (галузових законів і підзаконних актів) – це забезпечує чіткість у співвідношенні норм. Використання аксіоматичного підходу, за методологією Чижевського, коли загальні принципи (наприклад, верховенство права) виступають основою, з якої виводяться конкретні правила, сприятимуть установленню зв'язків у різнорівневих структурах. Цей підхід може бути адаптований до побудови правової системи, де кожен рівень права взаємопов'язаний із вищими принципами.

Дослідник логічних ідей Дмитра Чижевського Ярослав Гнатюк у статті «Логіка та металогіка Дмитра Чижевського» підкреслює, що викладаючи логічну теорію поняття засобами предметної логіки, Чижевський насамперед звернув увагу на обсяг та зміст поняття, на відношення між поняттями, на операції обмеження та узагальнення поняття, та на різні типи понять. Не оминув увагою Чижевський і категорію, як загальне філософське поняття, та підходи до класифікації, які ще запропонував Аристотель [10, с. 52].

У логіці Чижевського містяться інструменти для формалізації аргументів, що дозволяє об'єктивніше оцінювати позиції сторін у судових процесах. Завдяки акценту на логічній коректності аргументів, Чижевський запропонував підхід, що включає аналіз передумов кожного аргументу

та виявлення їх сумісності. Наприклад, у конфліктах між нормами (колізії), можна ідентифікувати правила, які суперечать одна одній. Для формулювання альтернативних варіантів вирішення конфліктів і вибору найбільш раціонального вчений акцентував на використанні дихотомії понять. «Майже ідеальним засобом поділу є, т.зв. дихотомія («поділ надвоє»). Здебільшого, ця метода дає надто загальні й беззмістовні поділи, хоча, безумовно, дає гарантію від усяких помилок» -зазначає вчений у конспекті лекцій [9, с. 62-63]. У юридичній практиці дихотомія понять буде корисною, коли при розгляді спорів, де кожна сторона наводить власні тлумачення норм, необхідно чітко ідентифікувати логічно неспроможні позиції.

Висновок. Практичний підхід до логіки, який пропонував Чижевський, є корисним у навчанні юристів. Його концепції можуть бути інтегровані у курси, які формують критичне мислення та здатність до правового аналізу. Логіка Чижевського спрямована на розвиток критичного мислення, яке важливе для юристів. Її вплив може проявлятися у формуванні курсів із логіки, адаптованих для аналізу юридичних текстів і побудови правових аргументів; використанні прикладів із реальної судової практики для демонстрації логічних моделей, що дозволяє студентам глибше зрозуміти сутність правових процесів.

Загальний підхід Чижевського до логіки був міждисциплінарним, адже він пов'язував її з філософією, культурологією та історією науки. Його ідеї сприяли розвитку української філософської традиції та створили основу для подальших досліджень у галузі логіки та методології науки. Логіка Дмитра Чижевського має потенціал для зміцнення юридичної науки та практики, сприяючи створенню більш точних і ефективних правових рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дмитро Чижевський: Життєвий шлях. Ірина Валявко (Ч. 1/4). URL: <https://surl.li/nozuat>.
2. Орел С. Дмитро Чижевський: шлях до України. URL: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/dmitro-chizhevskiy-shlyah-do-ukrayini-.html>.
3. Янцен В. Дмитро Чижевський: архівна спадщина. Про деякі проблеми і парадокси сучасного чижевськознавства. *Філософська думка*. 2010. № 6. С. 70-71.
4. Насенко М. Дмитро Чижевський і його «Історія української літератури». Передмова. *Історія української літератури*. Тернопіль. МПП «Презент». 1994. 480 с.
5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К.: Вид-во «Орії». 1992. 230 с.
6. Наш земляк Дмитро Чижевський – видатний вчений-енциклопедист, філософ та історик культури й науки: Навчально-методичний посібник / Л.А. Гайда, А.Б. Іванко, Н.В. Жахалова, В.І. Жванко, Ф.О. Шепель. Кіровоград: 2014. 68 с.
7. Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій. К.: Вид-во «Наукова думка». 1996. 285 с.
8. Плахтій М. Логічні погляди Дмитра Чижевського. *Схід. гуманіт. вісн.* 2024. Т. 10, № 1. С. 13–17.
9. Чижевський Д. Логіка: Конспект лекцій. Видавниче Товариство “Сіяч” при Українському Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова. Прага. 1924. 331 с.
10. Гнатюк Я. Логіка та металогіка Дмитра Чижевського. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Філософія*. Чернівці: Рута, 2008. Вип. 410-411. С. 49–53.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.27>

НЕОКАНТІАНСЬКЕ ГНОСЕОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ЧИСТОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА ГАНСА КЕЛЬЗЕНА

Середюк В.,
*кандидат юридичних наук,
доцентка Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6456-8701
e-mail: serediuk@knu.ua*

Богдан О.,
*кандидат юридичних наук,
доцентка Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8090-846X
e-mail: olha.bohdan@knu.ua*

Середюк В., Богдан О. Неокантіанське гносеологічне підґрунтя чистої теорії права Ганса Кельзена.

Автори статті аналізують значення неокантіанської гносеології у формуванні та обґрунтуванні науковості чистої теорії права Ганса Кельзена та, зокрема, її вплив на концепцію засадничої норми. Актуальність дослідження зумовлена недостатньою вивченістю теорії Г. Кельзена в українській науці та необхідністю ґрунтовного аналізу її методологічного та гносеологічного підґрунтя. У статті розглядається використання Г. Кельзеном трансцендентального методу, розробленого І. Кантом та інтерпретованого Г. Когеном, як основи чистої теорії права. Особлива увага приділяється аналізу засадничої норми як гносеологічного принципу пізнання права. Розглядається її трансцендентально-логічний характер та функція обґрунтування нормативного порядку. Проводиться порівняння засадничої норми з кантівськими імперативами та обґрунтовується її необхідність як мисленнєвого припущення, за аналогією з Когенівською концепцією гіпотез, що уможливорює наукове дослідження права. Розрізнення явищ онтологічного та деонтологічного ряду та неможливість логічного переходу між ними лежить в основі необхідності впровадження гносеологічного припущення засадничої норми як найвищого принципу пізнання всієї системи порядку норм права. Г. Кельзен адаптував трансцендентальний метод, який І. Кантом застосовувався у сфері теоретичного розуму та обґрунтування науковості природничих досліджень. Г. Кельзен же використав його у сфері практичного розуму для обґрунтування наукового дослідження норм права, окремого від дослідження інших нормативних систем. Автори наголошують, що Г. Кельзен аналізує норми права як об'єкти пізнання, впроваджує поняття засадничої норми як гносеологічне припущення, необхідне для можливості пізнання права та пояснення чинності нормативного порядку. А отже, чиста теорія права є теорією пізнання права, наукова та емпірична за своїм характером, подібно до природничих дисциплін, однак яка вивчає не природні явища, а нормативні смисли. Такий аспект чистої теорії права Г. Кельзена в українській юриспруденції розглянуто вперше та наголошено на його актуальності для сучасного теоретичного та практичного вимірів права. Автори окреслюють напрями подальших досліджень, зокрема вивчення інших зв'язків з гносеологією Г. Когена, а також таких категорій, як *imputare*, нормативний зв'язок та суб'єкт права.

Ключові слова: Ганс Кельзен, Герман Коген, чиста теорія права, неокантіанство, гносеологія, засаднича норма, трансцендентальний метод, Іммануїл Кант.

Serediuk V., Bogdan O. The neo-kantian epistemological background of Hans Kelsen's pure theory of law.

The authors analyze the contribution of neo-Kantian epistemology to the establishment and substantiation of the scientific nature of Hans Kelsen's pure theory of law and, in particular, its impact on the concept of the fundamental norm. The research is relevant because Kelsen's theory is insufficiently studied in Ukrainian science and its methodological and epistemological basis needs to be fundamentally analyzed. The article examines Kelsen's use of the transcendental method developed by I. Kant and interpreted by H. Cohen as the basis of the pure theory of law. Particular attention is paid to analyzing the fundamental norm as an epistemological principle of cognition of law. Its transcendental and logical character and the function of substantiation of the normative order are considered. The author compares the fundamental norm with the Kantian imperatives and substantiates its necessity as a mental assumption, similar to the Cohenian concept of hypotheses makes scientific research of law possible. The distinction between the phenomena of the ontological and deontological types and the impossibility of a logical transition between them underlies the need to introduce the epistemological assumption of the fundamental norm as the highest principle of cognition of the entire system of the order of legal norms. H. Kelsen adapted the transcendental method used by I. Kant in the field of theoretical reason and justification of the scientific nature of natural science. H. Kelsen used it in the field of practical reason to justify the scientific study of legal norms, separate from the study of other normative systems. The authors emphasize that H. Kelsen analyses legal norms as objects of cognition, and introduces the concept of a fundamental norm as an epistemological assumption necessary for the possibility of cognition of law and explanation of the normative order. Therefore, pure legal theory is a theory of legal knowledge, scientific and empirical in nature, similar to natural sciences, but which studies not natural phenomena but normative senses. This aspect of Kelsen's pure theory of law in Ukrainian jurisprudence is considered for the first time and its relevance for the modern theoretical and practical dimensions of law is emphasized.

Key words: Hans Kelsen, Hermann Cohen, pure theory of law, neo-Kantianism, epistemology, basic norm, transcendental method, Immanuel Kant.

Постановка проблеми. Ганс Кельзен – відомий австрійсько-американський правознавець ХХ століття, чия чиста теорія права здійснила величезний вплив на дослідників права і продовжує залишатися актуальним джерелом знань в галузі юриспруденції донині. Сама ж чиста теорія права в українській науці залишається некоректно інтерпретована, зокрема, через відсутність досліджень її гносеологічного підґрунтя. Ця стаття спрямована на з'ясування впливу неокантіанської гносеології на формування та обґрунтування науковості чистої теорії права Ганса Кельзена та, зокрема, її вплив на концепцію засадничої норми.

Актуальність. В сучасній європейській та американській науці надзвичайно актуальним є дослідження чистої теорії права Г. Кельзена та її окремих аспектів, незважаючи на те, що перше видання було опубліковано у 1934 році, а нормативні положення своєї теорії Г. Кельзен вперше виклав ще в 1911 році у габілітаційній праці «Головні проблеми державного права, розвинені з вчення про норму права» [1]. Дослідження теорії Г. Кельзена не припиняються впродовж десятиліть, а про надзвичайну її важливість свідчать як її прихильники, так і критики (з моменту її виникнення) [2, с. 445–508; 3, с. 797–812]. Це дослідження проблем автономності або «чистоти» права, нормативності, чинності як унікальної властивості норми права, співвідношення чинності та дієвості норм права тощо.

В сучасній «західній» юриспруденції теоретичні моделі, запропоновані в чистій теорії права, використовуються в сфері правничої інформатики (ІТ-права); для обґрунтування концепції відповідальної особи, концепції розширення повноважень та створення права тощо. Тобто вони залишаються актуальними для вирішення проблем юридичної теорії та практики ХХІ століття. Моделі та конструкції, запропоновані Г. Кельзенем мають власне підґрунтя у філософії неокантіанства, яка транзитивно, по суті, виступає основою вирішення сучасних практичних проблем.

На жаль, в українській юриспруденції, зокрема практиці Конституційного суду та вищих судів України ні використання цих конструкцій, ні цієї транзитивності не прослідковується. Тобто, у ситуаціях, коли виникає потреба у ґрунтовній правовій аргументації та тлумаченні, спостерігаємо запозичення правових позицій рішень ЄСПЛ чи рішень конституційних судів інших держав. В них знаходяться базові доктринальні теоретичні та філософсько-правові моделі та конструкції.

Застосування в українській практиці рішень, які ґрунтуються на таких моделях та конструкціях, без знання самих цих конструкцій, може свідчити про хитку та неповну аргументацію, а також мати ризики отримання помилкових висновків.

Зважаючи на це та недостатню дослідженість теорії Г.Кельзена в українській науці, вважаємо, що її положення потребують подальшого ґрунтовного вивчення, зокрема методологічне та гносеологічне підґрунтя чистої теорії права та її ключового елементу – засадничої норми.

Стан опрацювання проблематики. Цій проблематиці присвячені переважно праці зарубіжних науковців таких, як Д. Бейлвелд, Б. Бікс, Ш. Гамер, Г. Ідель, С. Полсон, Дж. Раз та ін., оскільки Г. Кельзен та його чиста теорія в європейській правовій традиції вважається фундаментальною та такою, що на засадах належного обґрунтує нормативність позитивного права та принципи його пізнання. На жаль, українських правничих та філософсько-правничих робіт в галузі неокантіанської методології та гносеології Г.Кельзена обмаль. На те є кілька причин: 1) розрив між теорією права та філософією права в сучасній українській юриспруденції, 2) продовження в сучасній українській юридичній науці радянської традиції критики Г. Кельзена при неглибокому та непослідовному дослідженні його теорії. По суті, більшість робіт Г. Кельзена переважно досі невідома українському читачеві, тому українські дослідження здебільшого стосуються ієрархії правових норм, правового порядку, окремих аспектів чистої теорії права або ж її загальної характеристики в цілому. Однак правничі дослідження гносеологічної та методологічної основи відсутні. Це, серед іншого, зумовлює звинувачення теорії Г. Кельзена у «вузькості», у відкритті праву шляху до свавілля, у неврахуванні правом моральних норм та соціально-політичних факторів тощо [4, с. 356-357].

Загальна характеристика чистої теорії права подається у підручниках з історії політичних та правових учень, у підручниках та монографіях з філософії права, зокрема у роботах «Філософія права» за ред. С. Максимова (2009), «Сучасні філософсько-правові доктрини» Дудченко В.В., Капустіна Н.Б., Горобець К.В. (2018), «Практична філософія права» Козюбра М.І. (2024).

У філософському аспекті протягом 2012–2015 рр. проблематиці чистої теорії права була присвячена низка робіт Абашніка В.О.. Юридичним аспектам теорії Кельзена присвячені дисертація Ковтонюк А.М. (2010), статті Р. Корнути (2005), М. Теплюка (2012), О. Ковальчука та В. Хаврука (2012), Д. Коваля (2014), С. Рабіновича (2016), Лободи Ю.П. та ін.(2023).

В українських дослідженнях автори здебільшого обмежуються вказівкою на притаманність Кельзенівській теорії неокантіанського розрізнення буття та належного, але детальний розбір цих та інших неокантіанських елементів у чистій теорії права, на жаль, відсутній. Зокрема, у такому розрізі, теорія Г. Кельзена досі залишається малодослідженою.

Тому **метою нашого дослідження** є розкриття неокантіанського підґрунтя чистої теорії права Г. Кельзена та її ключового елементу – засадничої норми.

І. Трансцендентальний метод – основа чистої теорії права Г. Кельзена.

В своєму листі до Ренато Тревеса (італійський соціолог права, який поширив ідеї неокантіанства та чистої теорії права в італійській інтелектуальній спільноті) від 1933 року Г. Кельзен роз'яснює філософсько-методологічні засади своєї теорії права. Він зазначає, що підґрунтям чистого правознавства стала філософія Нового часу, зокрема Кантівська філософія в інтерпретації Г. Когена [5].

Г. Коген – представник Марбурзької школи неокантіанства, інтерпретував Кантівський трансцендентальний метод і використовував його в роботах з практичної та теоретичної філософії. В «Етиці чистої волі» він обґрунтував науковість етики через науковість юридичної науки та мету моральності в праві, пропонуючи концепти «чистої волі», «чистого мислення», «чистого чуття», «чистої юриспруденції» [6, с. 85–103; 7].

Як зазначають дослідники, концепція волі, викладена в роботі «Етика чистої волі», мала деякий вплив на Кельзенівські погляди. Проте, в цілому Г. Кельзен критикував Г. Когена за його дослідницьку позицію в юриспруденції, яка залишилася в площині природного права, та за нездатність застосовувати вповні трансцендентальний метод до пізнання права, моралі та держави. Тому, в літературі відзначають, що вплив Г. Когена на Г. Кельзена лежить не у площині практичної філософії (права та моралі). Натомість цей вплив спостерігається у площині теоретичної філософії, у сфері епістемологічних та логіко-методологічних принципів [8, с. 199-200; 9].

Вихідним пунктом для неокантіанства став розроблений І. Кантом так званий «трансцендентальний метод», тобто такий спосіб пізнання, який осмислює не предмети, а способи їх пізнання

[10, с. 51]. Таким чином, критика чистого розуму І. Канта є теорією пізнання світу, в якій він формулює принципи пізнання («апріорного знання»), які є безумовними, не залежать від досвіду і ґрунтуються виключно на розумі. Саме так і розуміє Кантівську «Критику чистого розуму» Г. Коген, як ґносеологічну теорію досвіду, або ж теорію пізнання, що подає принципи вивчення емпіричних явищ. За цією ж логікою Г. Кельзен застосовує трансцендентальний метод до позитивного права як емпіричного, даного права.

Г. Кельзен пише: «Якщо позитивне право розуміти як емпіричне право, право в досвіді, або правовий досвід, тоді чиста теорія права насправді емпірична теорія, але емпіризм¹ тут той самий, що й у Кантівській трансцендентальній філософії. І так, як Кантівська трансцендентальна філософія енергійно протистоїть всьому метафізичному, так само чиста теорія права ставиться до природного права як до метафізики соціальної реальності та позитивного права» [5].

Тому, аналізуючи теорію права Г. Кельзена, ми маємо чітко зафіксувати, що описуючи поняття засадничої норми та правового порядку, з огляду на трансцендентальний метод, він пише про право не в онтологічному аспекті (чим норма є), а в ґносеологічному (як норма можлива до пізнання, яким чином її можливо пізнати). Цю ґносеологічну «можливість» в нашій статті ми розглядаємо через аналіз методології науки ХХ століття, розрізнення буття та належного, аналіз поняття засадничої норми в світлі неокантіанства.

II. Неокантіанство в обґрунтуванні наукового характеру знання про право.

Як відомо, виникнення та розвиток позитивізму вплинуло на виокремлення науки як окремої від філософії галузі знань. Передусім в цьому напрямі розвивалися природничі дослідження, а згодом вимоги науковості почали застосовувати і до витворів людського духу, культури, соціуму.

Однак, в сфері гуманітарного знання кінця ХІХ-ХХ століття сцієнтизм позитивізму та матеріалізм природознавства показали свої межі, оскільки не могли обґрунтувати науковість досліджень в сфері права та моралі, що зумовило потребу в пошуку інших методологій для обґрунтування можливості їх пізнання. Так відбулося «повернення» до філософії І. Канта та виникнення нового напрямку – неокантіанства. Неокантіанці взяли за основу Кантівську ґносеологію як теорію емпіричного пізнання в природничих науках і поширили ключове питання цієї теорії «як можливе наукове знання?» на сферу позаприродничого знання, а саме на такі феномени, як історія, культура, мораль, право. Так само вчиняє і Г. Кельзен, застосовуючи неокантіанську ґносеологію, він розробив теорію права як науку, подібно до природничих наук.

Сам Г. Кельзен оцінює свою теорію як першу спробу розвинути філософію І. Канта (який відкинув трансцендентальний метод в своєму правовому вченні) у теорію позитивного, а не природного права. Тому Г. Кельзен вважає, що його чисте правознавство зробило Кантівську філософію по справжньому плідною для права, як ґносеологію для наукового пізнання, тобто для юридичної науки.

Право за І. Кантом є явищем зі сфери практичного розуму, який відповідає на питання «що я маю робити?», і оскільки за своєю сутністю право є метафізичним, воно не може бути досліджене з позиції «природознавства», тобто науки. Тому Г. Кельзен використовує не Кантівську ґносеологію в оригінальній версії, а її Когенівську інтерпретацію, переводячи дослідження права зі сфери практичного у сферу теоретичного розуму. Тому наукове дослідження норм права у Г. Кельзена полягає не в обґрунтуванні їх як зобов'язальних імперативів, а в аналізі їх як об'єктів пізнання [12, с. 180].

Г. Кельзен використовує ґносеологію, запропоновану Г. Когеном в роботі «Логіка чистого пізнання». В ній йдеться про так зване «чисте» пізнання. Г. Коген вважає, що його не слід розглядати як емпіричний процес або пов'язувати з емпіричними значеннями. Для філософа воно є не процесом, а змістом – мислимою формою предметності.² Філософський аналіз, у свою чергу, має на меті з'ясування принципів мислення, які мають ідеальне походження, оскільки мислення виводиться із самого мислення [13, с. 81].

Г. Кельзен в свою чергу визначає чисту теорію права як теорію позитивного права, як теорію, зорієнтовану виключно на свій предмет, як правову науку, а не політику, оскільки його теорія намагається розкрити право яким воно є, а не яким воно має бути [14, с. 11].

¹ Емпіризм – напрям у теорії пізнання, який єдиним джерелом та критерієм пізнання вважає чуттєве сприйняття і досвід [11, с. 101].

² Це саме та ідея, конструкція, яка формується в нашому розумі. Як говорив І. Кант, в процесі пізнання в нашому розумі містяться не речі, а образи цих речей – прим. авт.

Дослідники мало звертають уваги саме на формулювання «теорія», «вчення», «наука», натомість розглядають Кельзенівське розуміння права як питання онтологічного характеру, адже Г. Кельзен пише, що його теорія намагається дати відповідь на питання, «що таке право». Але, на нашу думку, саме це формулювання «що таке право» слід тлумачити в світлі Когенівської «мислимої форми предметності», тобто не як емпірично дане буття, а як певний пізнаваний смисл належного, про який Г. Кельзен, зокрема, пише щодо поняття норми. Тому Г. Кельзен і прагне Когенівської «чистоти» у пізнанні права, конструюючи як суб'єкт пізнання свій предмет дослідження, він відокремлює його від усіх сторонніх предметів. На зразок, як хімік виокремлює атом гідрогену з молекули води, щоб дослідити гідроген як окремий хімічний елемент, а не воду як речовину. Як зізнається Г. Кельзен, він намагається відділити право від психології, соціології, етики, політології не тому, що воно не пов'язане з ними, а для уникнення методологічного синкретизму, який вносить невизначеність у дослідження права [14, с. 11].

Згодом Г. Коген відійшов від суб'єктивно-психологічного аспекту пізнання в Кантівській теорії та зосередився на її «логічному» боці. Так, він вбачав завдання трансцендентальної філософії у поясненні передумови, за допомогою яких стає зрозумілою можливість пізнання. І тут мова йде не про рефлексію такого способу, у який суб'єкт у межах своєї здатності пізнання отримує знання про предмет, а про те, щоб через аналіз пізнання встановити, якими мають бути передумови того, щоб зрозуміти, як стає можливим пізнання предметів. Тут треба досягнути не спосіб функціонування психічних здатностей, а форму предметного явища. Форми пізнання (простір, час, категорії) <...> можна брати до уваги тільки як закономірні принципи пізнання [13, с. 80].

Тобто, за Г. Когеном, необхідно дослідити пізнання в його «чистому» вигляді та з'ясувати його принципи-передумови, за яких воно можливе. І розвиваючи цю ідею, Г. Коген спирає досвідне наукове знання на систему принципів, які самі повинні ґрунтуватися на найвищому принципі. Тобто, помічаємо, що неокантіанець «вибудовує» певну ієрархію принципів, аж до найвищого. Так в роботі «Кантівська теорія досвіду» він ставить питання: «Що уможливорює або встановлює найвищий принцип?». І відповідає наступним чином: «Ніщо, крім нього самого. Немає ніякої влади над вищим принципом: немає ніякої необхідності поза ідеєю, яку ми хочемо визнати необхідною в тій області нашої свідомості, яка характеризується як наука, як математичне природознавство. <...> Той, хто визнає джерело права в надприродному одкровенні, вважається таким, що не має чесноти філософської старанності». Г. Коген серед іншого вказує, що цей вищий принцип міститься в самому питанні про нього. І за ходом його думок цей вищий принцип є наскрізною гіпотезою (припущенням) [8, с. 216].

Саме таку логічну побудову ми зустрічаємо у Г. Кельзена в його ієрархії норм права та обґрунтуванні засадничої норми. В чистій теорії права вона полягає у сходженні від найвищого принципу до найнижчого і відповідає логіці ієрархії норм права – від найвищої засадничої норми (як принципу-припущення) до нижчої норми. Тому тепер ми маємо перейти до аналізу засадничої норми.

III. Засаднича норма як гносеологічний принцип пізнання права.

Чиста теорія права Г. Кельзена ґрунтується, серед іншого, на таких методологічних засадах та категоріях, як розрізнення буття (Sein) та належного (Sollen), повинність (належне), приписування (imputare), норма, засаднича (основоположна) норма (Grundnorm), нормативний зв'язок. Виходячи із розрізнення буття та належного (повинності), обґрунтованого ще І. Кантом та підтримуваного неокантіанцями, Г. Кельзен розглядав право як систему норм, що містять вимогу належного по відношенню до буття. Так, він пише, що право – це система норм, що регулюють людську поведінку. Тобто право є нормативним регулюванням поведінки людини. Сама ж норма – це, передусім, смисл, специфічне юридичне значення, що спрямовані на поведінку інших. І це значення (або смисл) полягає в повинності (належності). «Норма – це повинність», – пише Г. Кельзен. Цей повиннісний смисл має юридичне значення і полягає не лише у вимозі, але також у дозволі та уповноваженні (управненні) [14, с. 14-15].

Тобто, цілком в дусі Г. Когена, Г. Кельзен визначає норму як мисленнєву форму, що має смисл, який приписує належність буттю. Однак це не психічний аспект мислення, оскільки Г. Когену притаманно «очищати» логічні форми мислення від природничого психологізму. Так і у Г. Кельзена зустрічаємо критику природничого психологізму скандинавських правових реалістів у розумінні права та обґрунтування логічності ієрархії правових норм та трансцендентально-логічний характер засадничої норми [14, с. 225–227, с. 235–238].

Повинність, за Г. Кельзенем, може бути суб'єктивна та об'єктивна. В загальному значенні повинність – це суб'єктивне значення кожної вольової дії, яку одна людина спрямовує на іншу. Проте лише об'єктивне значення повинності робить її нормою.

За Г. Кельзенем, об'єктивне значення має повинність, коли вона свій зобов'язальний (нормативний) смисл має не лише з точки зору індивіда, який вимагає певної поведінки, а й з точки зору третьої сторони – безстороннього індивіда. Крім того, Г. Кельзен пише, що об'єктивне значення повинності мають чинні норми, тобто ті, що мають свою підставу в нормах вищого порядку, аж до найвищої засадничої норми [14, с. 18]. Засаднича норма (Grundnorm) – найвища норма в ієрархії норм права, яка має трансцендентально-логічний характер та є підставою чинності ієрархічно нижчих норм, всієї конститутивної системи права. Вона є підставою об'єктивного повиннісного смислу інших норм, оскільки норми продовжують бути чинними, навіть, якщо «автор їхнього смислу перестав існувати». Тому, наприклад, чинні закони не мають автора в юридичному значенні, на них не поширюються авторські права, вони продовжують свою чинність при новообраних парламентах тощо.

Через визначення суб'єктивної та об'єктивної повинності Г. Кельзен пояснює, чому вимоги грабіжника віддати гроші не можуть бути нормою права. Оскільки його вимога є суб'єктивною повинністю, але лише об'єктивна повинність визначає норму.

Тут ми маємо зупинитися на кількох моментах. По-перше, розрізнення Г. Кельзенем суб'єктивної та об'єктивної повинності, що зобов'язує до певної поведінки, подібне до розрізнення І. Кантом максим, як індивідуальних правил поведінки, прийнятих особою стосовно самої себе, та імперативів – правил поведінки, які мають загальний характер, та поширюються на всіх. Більше того, Г. Кельзен говорить про об'єктивну повинність, яка має своє підґрунтя у трансцендентально-логічній основоположній нормі, яка не залежить від конкретної особи (суб'єкта), не має предметного змісту, крім як ідеї правового порядку, ідеї впорядкування, вона мислиться, вона не є позитивною, емпіричною, тобто має трансцендентальний характер [14, с. 223–228]. З означеного слідує, що об'єктивна повинність, яка легітимується засадничою нормою, і нами порівнюється з Кантівськими імперативами, наближається до поняття категоричного імперативу, який становить мисленнєву форму і не визначається жодними умовами, крім внутрішньої ідеї розуму. Варто підкреслити, що засаднича норма пов'язана з розумом тим, що залишається мисленнєвим припущенням, так само, як за Г. Кельзенем, є припущенням категоричний імператив І.Канта.

Більше того, сам Г. Кельзен проводить аналогію між Кантівським питанням про те, яким чином можливе вільне від метафізики тлумачення чуттєво пізнаних фактів у поняттях та законах природи, та питанням чистої теорії права про те, яким чином можливе незалежне від надправових авторитетів (Бога чи Природи) тлумачення суб'єктивного сенсу певних фактів як системи об'єктивно чинних правових норм, що описуються юридичною наукою у правових положеннях [14, с. 224]. За І.Кантом чуттєвий досвід узагальнюється в поняттях, що в свою чергу опрацьовуються відповідно до гносеологічних принципів. Однак, якщо логіка І. Канта іде в порядку від емпіричного факту до принципу, то логіка Г. Кельзена зворотна – від припущення принципу (засадничої норми) до розгортання всього правового порядку (ієрархії норм) аж до норми індивідуально-правового акту. Тобто, функція засадничої норми, як пише Г. Кельзен, полягає в обґрунтуванні об'єктивної чинності позитивного правового порядку [14, с. 224].

Варто ще раз наголосити, що Кельзенівська чиста теорія права, подібно до Кантівської теорії пізнання, є гносеологічною теорією, яка описує емпіричну дійсність. І на це вказує весь хід думок Г. Кельзена. Вводячи припущення про засадничу норму, Г. Кельзен по суті, постулює гносеологічний принцип, тобто таку собі мисленнєву презумпцію, якою він обґрунтовує чинність та легітимність системи позитивних норм права, а саме, чому позитивне право має значення, має силу впливу, чому примус позитивного права є легітимним.

Навіть при розгляді самого права, Г. Кельзен не стверджує, що воно не пов'язане з мораллю, суспільними відносинами, чи політикою, натомість він підкреслює, що чисте правознавство як наука має на меті пізнання, що спрямоване на саме право і намагається вилучити всі елементи, що не належать до права. Тобто, не право як емпіричний факт існує окремо від інших емпіричних фактів (адже, реальність є цілісною), а наш спосіб мислення про право відокремлює ті інструменти пізнання, які належать до інших методологій (соціологічної, психологічної, політологічної тощо) [14, с. 11-12]. В ході застосування цього методологічного прийому Г. Кельзен і визначає право як норму. Річ у тім, що в гуманітарному пізнанні предмет та метод надзвичайно взаємоо-

бумовлені, тому гносеологічні прийоми «очищення» пізнання складні, оскільки і предмет і метод дослідження мисляться.

Подібне зустрічаємо у «Критиці чистого розуму» І. Канта, де він при визначенні умов можливості пізнання говорить, що його метод стосується «не стільки об'єктів пізнання, скільки того, ЯК ми пізнаємо об'єкти, наскільки це можливо а priori» [10, с. 51].

У згаданому листі до Р. Тревеса, Г. Кельзен зазначає, що теорія засадничої норми повністю випливає з методу гіпотез, розробленого Г. Когеном. Зasadнича норма – це відповідь на питання: «Яке припущення лежить в основі самої можливості інтерпретації матеріальних фактів, які кваліфікуються як юридичні акти, тобто ті акти, за допомогою яких видаються або застосовуються норми? Це питання, поставлене в самому істинному дусі трансцендентальної логіки» [5].

На підставі згаданої Когенівської конструкції щодо необхідності найвищого принципу-припущення, який уможлиблює пізнання, ба більше пізнання певного емпіричного факту як мисленневої форми, Г. Кельзен вводить у процес пізнання права поняття засадничої норми. Зasadнича норма в чистій теорії права є засадничим гносеологічним принципом, який уможлиблює пізнання права як певного ієрархічного порядку.

Саме ж розрізнення буття та належного, із принципу того, що належне не можливо логічно вивести з буття, Г. Кельзен підкреслює, що засаднича норма не є буттєвим фактом. Однак вона необхідна як умова, можливість пізнання. Тому, як і Г. Коген, Г. Кельзен вимушений ввести «найвищий» принцип пізнання і зазначає, що засаднича норма є припущенням [5, с. 225].

Ця норма не є встановленою, тобто немає суб'єкта, який би її запровадив як власну суб'єктивну волю, скеровану на поведінку іншого. Тому, оскільки засаднича норма «не може бути суб'єктивним сенсом чієїсь волі, вона може бути лише змістом чийогось мисленнєвого» процесу. Тобто, наше логічне мислення вимагає наявності засадничої норми, як головного засновку у силіогізмі для виведення інших норм (висновків), а оскільки вона не може бути суб'єктивним волевиявленням, отже, вона може лише бути «вигаданою», або припускатися. Разом з тим, це припущення є не довільною фантазією і не онтологічною ознакою самого права, воно є логічно необхідним гносеологічним принципом науки права [5, с. 225–228].

Висновки. Підсумовуючи, маємо зробити наступні висновки. Аналіз положень чистої теорії права Г. Кельзена та гносеології Г. Когена свідчить про їх суттєву філософсько-методологічну спорідненість на основі використання трансцендентального методу. Незважаючи на неприйняття Г. Кельзеном Когенівського бачення права в дусі юснатуралізму, він все таки взяв за основу його гносеологічні погляди і застосував їх для обґрунтування науковості юридичного знання. Використання Г. Кельзеном Кантівського трансцендентального методу в інтерпретації Г. Когена дозволило концептуалізувати право не онтологічним, а гносеологічним шляхом як систему норм, яку можливо дослідити як науковий факт, однак не як природне явище за допомогою емпіричних методів, а як смислове висловлювання, що має досліджуватися в деонтологічному ряді. Таким чином, чиста теорія права постає як емпірична, але не природнича наука, відмежована від метафізичних концепцій природного права. Використовуючи трансцендентальну логіку та неокантіанську ідею «чистого» пізнання, Г. Кельзен створив автономну юридичну науку, відокремлену від соціології, етики, політики з власним предметом та методом. Основним гносеологічним прийомом пізнання права в працях Г. Кельзена виступає концепція засадничої норми.

Зasadнича норма має трансцендентально-логічний характер і виконує функцію обґрунтування нормативного порядку, забезпечуючи його легітимність та внутрішню ієрархію. Подібно до кантівських імперативів, засаднича норма не є емпіричним фактом та не має сутнісного змісту, однак, на відміну від категоричного імперативу, вона не має ідеалістичного характеру, крім ідеї порядку, впорядкування, належності. За Когенівською логікою засаднича норма Кельзена виступає необхідним припущенням у межах наукового правового пізнання. Вона слугує пізнавальним принципом, який пояснює, чому право має обов'язкову силу та як можливе його наукове дослідження без звернення до метафізичних чи надправових авторитетів.

В цій статті ми торкнулися лише окремих аспектів, щоб показати гносеологічні зв'язки неокантіанства (Когенівської версії) та Кельзенівського нормативного позитивізму. Окремого розгляду в цьому напрямі надалі потребує вивчення зв'язків з гносеологією Г. Когена категорії *imputare* як нормативного приписування певних властивостей (прав і обов'язків) та наслідків (юридичної відповідальності); категорії нормативного зв'язку як відмінного від причиново-наслідкового типу зв'язку, що не характерний для світу природи, який через наявність чинної норми пов'язує не

зв'язані між собою ні логічно, ні природно явища (дії, стани речей тощо). А також дослідження Кельзенівської категорії суб'єкта права та категорії людини не у біологічному, не психологічному значенні і не у метафізичному значенні, а як актора своїх дій, що, як вважав Г. Коген, може бути обґрунтовано лише в юриспруденції. Крім того, сліди Марбурзького неокантіанства в теорії Г. Кельзена не завжди свідчать про те, що Г. Кельзен напряду запозичував його положення. Дослідники біографії та творчого шляху Г. Кельзена відмічають, що його погляди сформувалися до того, як він познайомився з роботами Г. Когена, а їх вивчення сприяло вдосконаленню та більш системному викладенні Г. Кельзенем своєї концепції. Зв'язки неокантіанства та чистої теорії права потребують подальшого вивчення, зокрема, в частині Когенівської нормативності розуму та логічної єдності правопорядку в чистій теорії права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kelsen H. Hauptprobleme der staatsrechtslehre entwickelt aus der lehre vom rechtssatze. Tübingen: J.C.B. Mohr (P. Siebeck), 1911.
2. Peretiatkowicz A. Teoria prawa i państwa Hansa Kelsena. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 4, 1937. Str. 445–508.
3. Paulson S. L. Hans Kelsen's earliest legal theory: Critical constructivism. *The Modern Law Review*, 59(6), 1996. P.797–812. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2230.1996.tb02695.x/>
4. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи. Київ: К.І.С., 2008. 470 с.
5. Kelsen H. Pure Theory of Law, 'Labandism', and Neo-Kantianism. A Letter to Renato Treves. *Normativity and norms: Critical perspectives on Kelsenian themes* / ed. by S.L. Paulson. New York: Oxford University Press, 1998. P. 168–175 <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198763154.003.0008/>
6. Wiedebach H. Physiology of the pure will: Concepts of moral energy in Hermann Cohen's ethics. *Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 13(1–3), 2004. P. 85–103.
7. Edgar S. Hermann Cohen / ed. by E.N. Zalta & U. Nodelman, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2024. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/cohen/>
8. Edel G. The hypothesis of the basic norm: Hans Kelsen and Hermann Cohen. *Normativity and norms: Critical perspectives on Kelsenian themes* / ed. by S.L. Paulson. New York: Oxford University Press, 1998. P. 195–219
9. Hollander D. Ethics out of law: Hermann Cohen and the «neighbor». University of Toronto Press, 2021. 324 p.
10. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
11. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар та інш. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
12. Hammer S. A Neo-Kantian Theory of Legal Knowledge in Kelsen's Pure Theory of Law. *Normativity and norms: Critical perspectives on Kelsenian themes* / ed. by S.L. Paulson. New York: Oxford University Press, 1998 P. 176–194.
13. Рьод В. Шлях філософії: ХІХ–ХХ ст. / пер. з нім. М.Д. Култаєвої та інш. Київ: Дух і Літера, 2010. 368 с.
14. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

УДК 340.5, 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.28>

ПРО ДЕЯКІ АНТИНОМІЇ КОНЦЕПТУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

Ткаченко О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права, міжнародного права та приватного права
Київський міжнародний університет
ORCID: 0000-0001-6377-2364
e-mail: alexpanerai1@gmail.com*

Сапарова А.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового забезпечення безпеки бізнесу
Державний торговельно-економічний університет
ORCID: 0000-0001-5569-8192
e-mail: sapar3000@gmail.com*

Ткаченко О.В., Сапарова А.О. Про деякі антиномії концепту гендерної рівності.

У статті здійснюється експлікація логіко-філософських засад концепту гендерної рівності. Обґрунтовується, що категорія гендеру відсилає до принципово відмінного, порівняно з традиційним, вирішення питання про природу людини і її призначення. В людині і для людини все проголошується релятивним і змінним, від ментальних і ціннісних установок, до її тілесної будови. Філософія гендеру робить акцент на тому, що людина це принципово не її тіло. Останнє постає зовнішньою і відчуженою від людини частиною природи, відкритою для розпорядження і маніпуляцій ним. Зі сфери людського елімінуються всі стійкі детермінанти природного характеру, людина постає мінливим культурним концептом.

Людина в її гендерній інтерпретації постає самозаконодавчою волею, звільненою від природних детермінантів й відкритою лише до впливу культурних і правових факторів. Поняття статі стає зайвим. В людині не залишилося нічого природного. А отже знімається і природне обґрунтування відмінності чоловіків і жінок. Маніфестація людини в якості культурно сформованої необмеженої волі бути будь-ким відкриває шлях до універсалізації цієї волі і, як не дивно, її уніфікації. Кожен може бути кожним. Кордони і межі між чоловічим і жіночим долаються. Чоловіки і жінки можуть бути локалізовані в межах єдиного для них символічного і правового простору. Такий уніфікуючий чоловіків і жінок смисловий і правовий простір був названий гендерною рівністю. Однак, з точки зору його логіко-філософських характеристик, він виявляється антиномічним. В його основі апорія – немає насправді рівності між чоловіками і жінками, тому що знищена сама основа їх відмежування – природна детермінованість ідентичності і призначення. Гендерна рівність виступає актом трансцендування – перевищення чоловічого і жіночого, не їх узгодження, а їх подолання. Рівність є результатом порівняння як дії формально-логічного закону виключеного третього. Однак концепт гендерної рівності є виявом дії іншого логічного закону – закону тотожності. Рівність чоловіків і жінок в сфері права – надання їм цілком однакових прав – стає можливою через те, що філософія гендеру робить чоловіків і жінок тотожними один одному. Але це тотожність у точці перевершення чоловічого і жіночого – це тотожність в уніфікованому смисловому просторі де можливо все, воля безмежна. Але безмежність волі, якою проголошена людина, може виявитися несумісною зі свободою, смислом і будь-яким призначенням. Тому концепт гендерної рівності потребує радикального філософсько-правового переосмислення.

Ключові слова: філософія гендеру, гендерна рівність, права людини, порівняння, еманципація, римське право.

Tkachenko O.V., Saparova A.O. On some antinomys of the concept of gender equality.

The article expounds the logical and philosophical foundations of the concept of gender equality. It is argued that the category of gender refers to a fundamentally different, compared to the traditional, solution to the question of the nature of man and his purpose. In man and for man, everything is declared relative and changeable, from mental and value attitudes to his bodily structure. The philosophy of gender emphasizes that man is fundamentally not his body. The latter appears as an external and alienated part of nature from man, open to his disposal and manipulation. All stable determinants of natural character are eliminated from the sphere of the human, man appears as a changeable cultural concept.

Man in his gender interpretation appears as a self-legislating will, freed from natural determinants and open only to the influence of cultural and legal factors. The concept of sex becomes redundant. There is nothing natural left in man. And therefore, the natural justification for the difference between men and women is also removed. The manifestation of a person as a culturally formed unlimited will to be anyone opens the way to the universalization of this will and, oddly enough, its unification. Everyone can be anyone. The borders and boundaries between the masculine and feminine are overcome. Men and women can be localized within the framework of a single symbolic and legal space for them. Such a unifying semantic and legal space for men and women was called gender equality. However, from the point of view of its logical and philosophical characteristics, it turns out to be antinomic. At its core is an aporia - there is actually no equality between men and women, because the very basis of their demarcation is destroyed - the natural determinism of identity and purpose. Gender equality is an act of transcendence - the excess of the masculine and feminine, not their coordination, but their overcoming. Equality is the result of comparison as the action of the formal-logical law of the excluded third. However, the concept of gender equality is a manifestation of the action of another logical law - the law of identity. Equality of men and women in the sphere of law - granting them completely identical rights - becomes possible due to the fact that the philosophy of gender makes men and women identical to each other. But this identity at the point of surpassing the masculine and feminine - this is identity in a unified semantic space where everything is possible, the will is unlimited. But the limitlessness of the will, which a person proclaims, may turn out to be incompatible with freedom, meaning and any purpose. Therefore, the concept of gender equality requires a radical philosophical and legal rethinking.

Key words: philosophy of gender, gender equality, human rights, comparison, emancipation, Roman law.

«Для нерівних рівне стало би нерівним»
[1, с. 248].

Постановка проблеми. Вся історія людської культури і цивілізації – це історія нерівності, передусім, нерівності чоловіків і жінок. Винятком була епоха Принципату в Римі, коли засобами римського права класичного періоду була створена конструкція шлюбу «без чоловічої влади» (*sine manu*): єдина до XX століття правова сфера «майже» рівності між обома статями. Ситуація докорінно змінилася лише в другій половині минулого століття, коли вектор культури і цивілізації докорінно змінився. Відбулися кардинальні зрушення в питанні про сутність людини з метою її цілковитої емансипації від будь-яких незалежних від її волі і вибору детермінант.

Найбільш важливим вектором такої емансипації постало питання забезпечення рівності чоловіків і жінок. Філософським підґрунтям цього руху за рівність став постмодернізм, й ґрунтований на ньому фемінізм. Концептуалізацією питання про рівність чоловіків і жінок стала філософія гендеру, вся суть якої в делегітимації всього природного, безумовного і незалежного від волі людини в ній самій, й заміщення цього культурно релятивним, невизначеним, мінливим. Людина сама стає таким релятивістським концептом культури. В такій ситуації традиційний погляд на взаємозв'язки чоловіка і жінки, на сфери їх прав, і відповідність цих прав їх призначенню був позбавлений обґрунтування. Постала нова філософія, яка на місце чоловічого і жіночого поставила нічим не обмежену волю і прагнення до свободи. Така філософія вимагала правового забезпечення втілення її постулатів у життя. Таким правовим забезпеченням і стала парадигма гендерної рівності.

Стан опрацювання проблематики. Питання гендерної рівності є популярним предметом дослідження у вітчизняній юриспруденції. Його розглядали, зокрема, Г. Герасименко, Ю. Гончарова, Л. Кобелянська, М. Крочук, Т. Мельник, Н. Хамітов. Однак загалом відсутня філософсько-правова рефлексія щодо тих фундаментальних змін для долі окремих людей і людства в цілому, які породило правове визнання і втілення в життя концепції гендерної рівності.

Метою статті є філософсько-правова деконструкція концепту гендерної рівності, яка уможливорює постановку граничних питань щодо тих змін у правовому і соціальному бутті людини, які є її прихованими наслідками.

Виклад основного матеріалу. Те, що сама рівність людей постає як проблема, вирішувана засобами права, означає, що така рівність є питанням форми, норми, яка знаходиться в діалектичній зв'язці заперечення з нерівністю людей як емпіричним фактом соціального життя. Рівність людей є результатом правового перетворення соціальної дійсності. В сфері інтелектуальності рівність є наслідком порівняння двох компаранд (порівнювальних елементів). Для потреб цього дослідження ними є чоловік і жінка. Саме порівняння ґрунтується на формально-логічному законі виключеного третього. Щоб порівняти два елементи, нам потрібен третій (*tertium comparationis*). Чоловіка і жінку неможливо порівнювати на предмет встановлення їх рівності безпосередньо, а лише шляхом рівного їх співвідношення з деяким третім поняттям.

Таким *tertium comparationis* може бути лише поняття людини. Отже, рівність чоловіка і жінки неминуче відсилає до явного чи прихованого розуміння того, хто така людина. Така рівність можлива лише в праві і засобами права. Рівність чоловіків і жінок, так само – це ефект права. Тому питання такої рівності є тим, що В.С. Бігун назвав «правовим людинорозумінням» – здатністю осмислювати, осягати сутність, сенс та значення людини в праві [2, с. 5].

Є декілька шляхів встановлення такого людинорозуміння. Перший полягає у встановленні кореляцій між біофізіологічною людською органікою та наслідковими модусами виявлення різних особливостей «тілесності» людини на психологічному та соціальному рівнях буття. Іншими словами, це спосіб виведення ества людини з її тілесності.

У такому разі стверджується, що «тіло людини є першою та необхідною умовою існування правової регуляції, оскільки учасником правових відносин може бути лише реальна людина, представлена двоєдиною єдністю – духовного та тілесного [3, с. 237]. Буття дане людині насамперед у тілесній формі. Саме тіло окреслює первинну межу «Я» та «не-Я». Крім цього, тіло – це джерело енергетики існування, мотивацій та стимулів. З цього постає питання про природу і цінність а також того зв'язку, який існує між особою та її тілом. Згідно персоналістичної інтерпретації, що опирається на аристотелівсько-томістську модель ідеоморфізму – душа поєднується з тілом через зв'язок, який існує між формою та матерією. Людина не «має» тіла, а «є» тілом, точніше – тілесністю [4, с. 42].

У цьому разі питання рівності чоловіків і жінок постає з особливою гостротою. Адже незрозуміло, як відмінність тіл при такому їх значенні для права конвертується у правову рівність. Право – це справедливість, але немає більшої несправедливості, ніж поводитися однаково з тим, хто фактично неоднаковий. У тому, що стосується відмінності тіл між чоловіком і жінкою, й проєкції цієї відмінності на сутність і призначення людини, їх права мали б бути різними.

Відмінність тіл чоловіка і жінки фіксується в понятті статі. Наприклад, філософ статі Н. Хамітов розкриває сутність кожної статі через їх відмінності поміж собою. Чоловічість визначається ним як духовність, а жіночість як душевність. Суть статі у її екзистенційності. Екзистенційна чоловічість як духовність є «здатність до творчого поривання, радикального самотрансцендування, до виходу за будь-які межі» [5, с. 48]. Екзистенційна жіночість як душевність є «здатність до співчуття та любові» [5, с. 48].

Тому співвідношення чоловіків і жінок визначається через взаємодію, взаєморозуміння, а не рівність. Як вказує М.І. Крочук, «філософія статі відтворює глибинну приреченість людської екзистенції поділятися на статі як шляхи буття і зображує необхідність внутрішньої, особистісної комунікації між цими шляхами буття, рівновага яких і становить по-справжньому людяне буття» [4, с. 48].

Таким чином, якщо замикає в собі окрему від іншої статі гідність, людяність і призначення, тоді і права мають існувати у двох вимірах: в тому, який є спільним для всіх людей, й у тому, де мова йде про детерміновані статтю форми участі у соціальному житті. Якщо є відмінність призначення чоловіків і жінок, тоді рівність прав можлива лише щодо кожного призначення окремо. Відмінність призначень не може означати рівність прав. Оскільки права і потрібні людині для найповнішого здійснення її призначення.

Однак у другій половині минулого століття інтелектуальна, а потім і правова реальність почали змінюватися. За формулою Ж.П. Сартра сутність і існування були замінені місцями, й на перше місце було поставлено існування. А це означає цілковиту емансипацію і заперечення будь-якої

приреченості людини чи її наперед визначеного призначення. Емансипація передбачала секуляризацію тіла, й позбавлення його сакрально-трансцендентальних відносно волі людини значення. Розривається однозначний зв'язок людини зі своїм тілом і, відповідно, статтю.

Принципово по-іншому ставиться питання про те, хто така людина, й дається відповідь на нього. Людина більше не ототожнюється з тілом як природженою основою існування. Тіло постає вже не тільки і навіть не стільки виявленням самовиникаючої сили життя, скільки реалізацією деякого конструктивного задуму, вільно прийнятого рішення. А отже виникає можливість розірваного з природою ставлення людини до свого тіла. Й стверджується, що людина і постає з такого наперед не визначеного ніким й нічим окрім її волі і задуму ставлення до свого тіла. Власне тіло стає власністю людини, відкритою для розпорядження ним. Так, згідно М. Фуко, тіло і його функціонування тепер визначається не зовнішніми правилами владної регуляції та підпорядкування, а інтенсивнішими нормами саморегуляції, самоуправління і самоконтролю.

Стать, як правове визнання природної передвизначеності людини й відмінностей між чоловіком і жінкою, поступається місцем гендеру. Розривається будь-який причинно-наслідковий зв'язок між статтю та його культурним сприйняттям – гендером. Відбувається парадигматичне заміна природи на культуру в питанні визначення людини. Тіло і тілесність стають похідними від культури. Культурно обумовлені практики і техніки відношення до тіла починають інтерпретуватися як розкриття розумом самого себе в історичному просторі і часі.

Чи змінює філософсько-правова категорія гендеру оптику бачення питання рівності чоловіків і жінок, порівняно з категорією статі?

Змінює, і докорінно!

Стать встановлює нездоланні природні детермінанти і відмінності між чоловіком і жінкою. Те, хто ми, й яке наше призначення, повною мірою нами не визначається. І право, для того, щоб сприяти справедливості, має не нівелювати ці відмінності, а створювати правовий простір реалізації чоловіком і жінкою свого природного призначення. Ми не обираємо ким бути. Категорія статі робить акцент саме на відмінностях між чоловіком і жінкою. А отже цілкова рівність між ними неможлива. Для чоловіка і жінки немає спільного і єдиного *tertium comparationis*. А отже рівність можлива між чоловіками щодо здійснення ними свого призначення і розкриття того, що вважається чоловічістю. І рівність можлива між жінками в тих же питаннях. Чоловіки і жінки – це різні світи. І право може лише надати можливість жінкам емансипуватися від чоловічого світу, сконструювавши правову інфраструктуру світу жіночого. Але створити єдиний світ не може. Точніше, в цьому не має потреби. Він і так створений. Цей світ і так створений чоловіками. І філософія, і юриспруденція до середини минулого століття були цілком чоловічими справами.

Категорія гендеру містить цілком відмінні конотації. Людина повністю звільняється від природної детермінованості. Вона і все в ній – результат культури. Гендер – це звернення до людини як до автора всього. І самої себе. Й свого тіла також. І тут з'являється єдиний суб'єкт – не обмежена природними детермінантами самозаконодавча воля. Людина розглядається як така, звільнена від тілесності воля.

Саме тому стає можливим однакове забезпечення рівними правами жінок і чоловіків. Одна для всіх «свобода вибору, розвитку, пошуку» [6, с. 194]. Рівність передбачає, що чоловіки й жінки мають свободу обирати різні (або схожі) ролі і різні (або схожі) кінцеві результати – відповідно до своїх намірів, цілей, бажань та переваг [7, с. 6]. Гендер знімає фундаментальну різницю між чоловіками та жінками, а тому у всіх з'являється ідентичність можливостей, стартових умов особистісної реалізації людей незалежно від їх статевої належності [8, с. 521].

Принципово підкреслити – гендер створює можливість рівності чоловіків і жінок саме тому, що зникає необхідність розгляду їх саме як чоловіків або жінок. Категорія гендеру передбачає акт трансцендування – виходу за межі чоловічості і жіночності. Виходу у розуміння всіх і кожного як рівної самозаконодавчої волі, що може цілком вільно конструювати своє життя, обирати ролі, статуси. З'явилася можливість говорити не про чоловіків і жінок, а просто про людей. Кожен може бути кожним. Немає приреченості. Людина протягом життя може перевстановлювати себе, змінювати ідентичності, стать, все. Людина остаточно перетворилася на гераклітів потік, що дозволяє цілеспрямованій волі людини робити з собою все, що завгодно.

Тому ми не поділяємо побоювань, що жінки в умовах гендерної рівності масово почнуть ламати свою жіночу ідентичність, приймати чоловічу поведінку, цінності й засоби боротьби за рівність із самими чоловіками [9, с. 32]. Й що жінок будуть прирівнювати до еталону чоловічих рис характеру, сфер діяльності, професій, зразків управління [10, с. 10].

Жінки не стануть подібними до чоловіків. Все значно радикальніше. Світ гендерної рівності – це світ, звільнений від чоловіків і жінок, й така елімінація відбулася заради тріумфу вільної у всіх своїх проявах й нічим не детермінованої волі. Світ гендерної рівності – це світ «після» чоловіків і жінок. Це світ просто людей, які вільні кожен для себе шукати призначення, й які позбавлені будь-якого призначення.

Лише в такому світі можлива рівність усіх з усіма. Чоловік і жінка ніколи не будуть рівні між собою, зрівняння можливе лише в точці перевершення й нівелювання чоловічого і жіночого. Таке нівелювання можна розглядати як досягнення правової культури і цивілізації. Ідеал рівності всіх людей за допомогою гендерної теорії став концептуально забезпеченим, й може здійснюватися засобами права.

Не ставлячи під сумнів рівність як імператив, лише зазначимо, що ціна такої рівності безпрецедентна. Це остаточно зламана демографія, занепад інституту сім'ї і прірва відчуження між чоловіками і жінками.

Чоловіки і жінки можуть утворювати союзи і взаємодіяти саме як протилежності. При їх рівності в точці перевершення відмінностей між ними, вони стають просто нецікаві один одному. Ті самі цілі, ролі, статуси. Все однакове, тотожне, гомогенне. Гендерна рівність структурує людське суспільство згідно формально-логічного закону тотожності.

Чи можуть бути чоловіки і жінки потрібні один одному в умовах гендерної рівності? Сучасність емпірично засвідчує, що ні. Ми ж уявимо, що це питання суто риторичне.

І варто окремо зазначити, повернення назад немає, а якщо б це і було можливо, цього не варто робити. Ціна знов відновленої нерівності значно вище, за ціну відчуження і самотності, яку доведеться платити за гендерну рівність.

Людство опинилося в пастці, з якої поки не видно виходу.

Висновки. Концепт гендерної рівності може бути уподібнений «скриньці Пандори», настільки фундаментальний і незворотний вплив на суспільне життя всієї планети він справляє. У другій половині минулого століття вперше було не просто поставлене питання, але й практично здійснений перехід до нової якості людського співжиття – такого, що побудовано на рівності людей, що нівелює і делегітимує всі відмінності між ними. Безумовні цінності рівності і свободи зі сфери ідеального переміщені в сферу практично-правового. Це стало можливим завдячуючи концепту гендеру, який визначає людину як екзистенцію, повністю сформовану культурою й такою, що позбавлена будь-яких сталих і незмінних природних і зовнішніх даних конституант. Людина визначається як джерело активності, й нестримна сила перетворення. Й, передусім, перетворення себе, включно зі своїм тілом.

Однак прихованою антиномією, навіть апорією, яку породила концепція гендерної рівності, є та, що ті, між ким мала б бути встановлена рівність – чоловік і жінка – насправді зникають. Світ гендерної рівності – це світ подоланої відмінності між чоловіком і жінкою, світ після чоловічості і жіночості. А отже гендерна рівність, елімуючи уявлення про стать і статеву відмінність, запускає процес неконтрольованих метаморфоз, які призводять не до рівності, а до тотожності людей. Кожен може бути будь-ким. В людині не лишається нічого константного, щоб не залежало від змісту її волі. А отже людина постає нестримним калейдоскопом перетворень. Гендерна рівність несе небезпеку відчуження людини від власного тіла, й відчуження чоловіків від жінок. Їхня гендерна рівність виявляється не рівністю, а тотожністю. Такою тотожністю, що допускає взаємозамінність. Світ гендерної рівності ризикує виявитися світом гомогенних людських істот, позбавлених інтересу і тяжіння один до одного, й позбавлених призначення для свого існування. Завданням філософії права є спроба виправлення цієї ситуації, але не ціною заперечення рівності чоловіків і жінок. А навпаки, заміни смертельно небезпечної тотожності людей, що імплікується концепцією гендерної рівності, на дійсну рівність чоловічого і жіночого начал людського буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Платон. Закони. URL: <https://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm>.
2. Бігун В.С. До питання про філософію та теорію прав людини: правове людинорозуміння (Деякі концептуальні та термінологічні аспекти). *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 13–14 лютого 2003 року). Львів, 2004. С. 5–8.

3. Вовк В.М. Бівалентність римської правової дійсності. Полтава, 2011. 352 с.
4. Крочук М.І. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності. Дис. канд. юрид. наук. 12.00.12 – філософія права. Львів, 2014. 206 с.
5. Хамітов Н. Філософія статі: Прояснення предмета. *Філософська думка*. 2000. № 6. С. 45–55.
6. Мельник Т., Кобелянська Л. 50/50: Сучасне гендерне мислення: словник. Київ, 2005. 280 с.
7. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. Київ, 2003. 129 с.
8. Основи теорії гендеру. / Ред. кол. Агєєва В.П., Кобелянська Л.С., Скорик М.М. Київ, 2004. 535 с.
9. Piore M. Jobs and Training: Man power policy. In: Beer S., Barringer R. The State and the Poor. Cambridge, Mass., 1970. 329 p.
10. Герасименко Г.В. Гендерні аспекти соціальної політики в Україні. Умань, 2008. 252 с.

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 342.722:378(477):[355.02:364.444]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.29>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВИЩУ ОСВІТУ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Діхтярук А.Б.,
*кандидат юридичних наук,
Волинський інститут ім В. Липинського
ORCID: 0000-0002-5769-4395
e-mail: ffft023@gmail.com*

Діхтярук А.Б. Конституційно-правові аспекти реалізації права на вищу освіту в умовах надзвичайних правових режимів: порівняльно-правове дослідження.

У статті проведено ґрунтовне порівняльно-правове дослідження конституційно-правових механізмів забезпечення права на вищу освіту в умовах дії надзвичайних правових режимів. Розкрито комплекс системних викликів, з якими стикається сфера вищої освіти у періоди воєнного та надзвичайного станів, включаючи суттєві обмеження фізичного доступу до освітніх установ, звуження простору академічної свободи, порушення цілісності освітнього процесу та трансформацію традиційних форм забезпечення освітніх прав. Аргументовано, що право на освіту, хоча й не віднесене до переліку абсолютних (невідчужуваних) прав, має розглядатися як конституційна цінність особливого порядку захисту, оскільки саме воно виконує ключову функцію стабілізації суспільного життя в умовах кризових трансформацій, сприяючи збереженню соціального капіталу, інституційної безперервності та демократичного розвитку.

У статті здійснено порівняльний аналіз правових і інституційних підходів до забезпечення безперервності освітнього процесу в умовах збройних конфліктів на прикладі Ізраїлю, Боснії і Герцеговини, Грузії та Колумбії. Резюмовано, найбільш ефективними є моделі, які поєднують нормативну гнучкість, інфраструктурну захищеність закладів освіти, використання дистанційних форм навчання та залучення міжнародно-правових механізмів захисту освітніх прав. На основі зарубіжного досвіду сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства України, зокрема через розширення повноважень органів освіти в умовах надзвичайних ситуацій, створення нормативної бази для оперативного управління освітнім процесом у кризових умовах, а також впровадження цілісної державної політики з післявоєнного відновлення системи вищої освіти.

Підкреслено стратегічну доцільність формування національної моделі стійкої вищої освіти як системного інструменту, здатного забезпечити функціонування освітнього процесу в умовах глибоких суспільних потрясінь, надзвичайних правових режимів та тривалих безпекових загроз. Ідеться про необхідність комплексної інституційної та нормативної підготовки системи вищої освіти до реагування на кризові обставини, що включає не лише технічну адаптацію форм і змісту навчання, а й гарантування невід'ємних освітніх прав громадян як прояву конституційного гуманізму. Забезпечення безперервного доступу до вищої освіти в умовах війни постає не лише як обов'язок держави у сфері прав людини, а як фундаментальний компонент національної безпеки, соціальної згуртованості та довгострокової стратегії відновлення державності в післявоєнний період.

Ключові слова: право на освіту, вища освіта, доступність освіти, надзвичайний правовий режим, воєнний стан, модель «стійкої освіти», післявоєнне відновлення.

Dikhtiaruk A.B. Constitutional and legal aspects of implementing the right to higher education under emergency legal regimes: a comparative legal study.

The article presents a comprehensive comparative legal study of the constitutional and legal mechanisms for ensuring the right to higher education under the conditions of emergency legal regimes. It reveals a complex of systemic challenges faced by the higher education sector during periods of martial law or a state of emergency, including significant restrictions on physical access to educational institutions, narrowing of academic freedom, disruption of the continuity of the educational process, and transformation of traditional mechanisms for safeguarding educational rights. It is argued that the right to education, although not included in the list of absolute (inalienable) rights, should be regarded as a constitutional value requiring a special regime of protection, as it performs a key function in stabilizing public life amidst crisis transformations, contributing to the preservation of social capital, institutional continuity, and democratic development.

The article provides a comparative analysis of legal and institutional approaches to ensuring the continuity of the educational process in the context of armed conflicts, using the examples of Israel, Bosnia and Herzegovina, Georgia, and Colombia. It concludes that the most effective models are those that combine normative flexibility, infrastructural security of educational institutions, the use of distance learning formats, and the application of international legal mechanisms for protecting the right to education. Based on foreign experience, the article formulates proposals for improving the national legislation of Ukraine, including the expansion of the powers of educational authorities in emergency situations, the creation of a legal framework for the operational management of the educational process during crises, and the implementation of a comprehensive state policy for the post-war recovery of the higher education system.

The strategic necessity of developing a national model of resilient higher education is emphasized as a systemic tool capable of ensuring the functioning of the educational process under conditions of deep social upheaval, emergency legal regimes, and prolonged security threats. This entails the need for comprehensive institutional and regulatory preparedness of the higher education system to respond to crises, including not only the technical adaptation of educational formats and content, but also the guarantee of citizens' inalienable educational rights as an expression of constitutional humanism. Ensuring uninterrupted access to higher education during wartime is framed not merely as a human rights obligation of the state, but as a fundamental component of national security, social cohesion, and a long-term strategy for the restoration of statehood in the post-conflict period.

Key words: right to education, higher education, accessibility of education, emergency legal regime, martial law, «resilient education» model, post-war recovery.

Постановка проблеми. В умовах сучасних глобальних викликів, зокрема пандемій, збройних конфліктів і надзвичайних ситуацій, реалізація конституційного права на вищу освіту стикається з новими викликами та обмеженнями. Надзвичайні правові режими, такі як воєнний чи надзвичайний стан, можуть призводити до суттєвого звуження можливостей громадян щодо доступу до освітніх послуг та академічної свободи, що створює ризики порушення базових конституційних гарантій. Водночас, міжнародний досвід демонструє різні підходи до збереження балансу між забезпеченням національної безпеки та гарантуванням прав особи на освіту. Останнє висуває на порядок денний питання комплексного порівняльно-правового дослідження з метою визначення найбільш ефективних моделей конституційно-правового забезпечення реалізації права на вищу освіту за умов надзвичайних правових режимів.

Стан опрацювання. У контексті збройної агресії та надзвичайних правових режимів особливої ваги набуває реалізація права на вищу освіту як елемента правової інклюзії. Серед українських науковців, які досліджують цю проблематику, варто назвати: В. Андрущенко, Ю. Бошицького, М. Галицьку, О. Котуху, Є. Краснякова, В. Кременя, Н. Кузнецову, О. Мельничук, В. Продан, Т. Слінько, І. Сліденко, Т. Тищенко тощо.

Мета статті полягає у здійсненні порівняльно-правового аналізу конституційно-правових механізмів забезпечення права на вищу освіту в умовах дії надзвичайних правових режимів, виявленні ключових проблем і ризиків його реалізації, а також визначенні оптимальних шляхів удосконалення нормативно-правового регулювання задля ефективного захисту освітніх прав громадян в Україні з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Мінливі суспільні процеси, зумовлені політичними кризами, збройними конфліктами, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру, де-

далі частіше стають підставою для запровадження особливих правових режимів, що істотно модифікують порядок функціонування публічної влади та правове становище особи. Надзвичайні правові режими, як виняткові інструменти державного реагування, справляють безпосередній вплив на обсяг реалізації суб'єктивних прав та законних можливостей громадян, змінюючи установлені механізми їх забезпечення. У цьому контексті актуальним постає питання з'ясування того, яким чином дія таких режимів трансформує умови реалізації конституційного права на вищу освіту, що за своєю природою вимагає гарантій безперервності, доступності та недискримінаційності.

Надзвичайні правові режими, як підкреслює В.І. Цицюра, це особливі правові порядки, що запроваджуються державою за надзвичайних обставин для захисту конституційного ладу, безпеки громадян та подолання кризових ситуацій. До підстав їх введення належать: масштабні надзвичайні ситуації природного чи техногенного характеру, збройні конфлікти, війна, масові заворушення тощо. Характерними ознаками таких режимів є суттєве обмеження прав і свобод громадян (приміром, свободи пересування, слова, права на зібрання тощо) та наділення органів влади додатковими повноваженнями для відновлення правопорядку. Важливо, що ці обмеження мають тимчасовий характер та діють лише протягом періоду надзвичайного режиму [1].

В Україні правові засади надзвичайних режимів закріплені на конституційному рівні та в межах спеціального законодавства. Конституція України передбачає можливість обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного або надзвичайного стану, окреслюючи при цьому перелік прав, які не підлягають обмеженню, навіть за названих умов. Зокрема, стаття 64 Конституції встановлює, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть запроваджуватися специфічні обмеження прав із зазначенням строку їх дії, але деякі права (серед яких: право на життя, рівність, особисту недоторканність, звернення до суду та ін.) не підлягають обмеженню. Відзначимо, що право на освіту (стаття 53) не входить до цього переліку, отже за надзвичайних обставин його реалізація може зазнавати певних обмежень з боку держави [2].

Спеціальною складовою функціонування надзвичайних правових режимів в Україні є закони «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16.03.2000 р. № 1550-III та «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII, в межах котрих окреслюються порядок запровадження відповідного режиму указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України, а також перелік заходів, що можуть вживатися. До прикладу, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає, що у період воєнного стану військово-командування спільно з органами влади може запроваджувати заходи, такі як: комендантська година, трудова повинність, посилена охорона важливих об'єктів, евакуація населення тощо. Прямих норм про освіту в цих законах немає, однак загальні обмеження (наприклад, на свободу пересування чи зборів) опосередковано впливають і на освітню сферу. Умови запровадження і продовження надзвичайних режимів в Україні також визначаються указами Президента та постановами уряду, що деталізують застосування конкретних заходів на місцях [3].

У контексті запровадження надзвичайних правових режимів, зокрема воєнного стану, реалізація права на вищу освіту зазнає суттєвих ускладнень. Насамперед, йдеться про *фізичні обмеження доступу до закладів вищої освіти*, зумовлені активними бойовими діями, загрозами для життя та здоров'я учасників освітнього процесу, а також обмеженнями пересування, такими як комендантська година. У таких умовах студенти та викладачі часто не мають змоги безпечно дістатися університетів. З метою збереження безперервності освітнього процесу в умовах воєнного стану, запровадженого в Україні у 2022 році, було прийнято рішення про максимально можливий перехід на дистанційне навчання. Уряд закликав громадян перебувати в безпечних місцях, водночас здійснюючи комплекс заходів, спрямованих на забезпечення доступу до освіти шляхом розширення можливостей дистанційного навчання та інтеграції онлайн-форм у структуру освітнього процесу [4].

Іншим важливим аспектом функціонування системи вищої освіти в умовах надзвичайного правового режиму є тимчасове *звуження обсягу академічних свобод та автономії закладів вищої освіти*, зумовлене міркуваннями державної безпеки. У період воєнного стану державні органи можуть запроваджувати додаткові заходи інформаційної безпеки, включаючи регулювання публічного простору та академічного дискурсу, що, в окремих випадках, впливає на свободу дослідницької діяльності та викладання. Разом з тим, попри складні безпекові обставини, університетська спільнота в Україні демонструє високу стійкість та відданість принципам академічної

свободи. Заклади вищої освіти продовжують наукову діяльність і навчальний процес у доступних формах, прагнучи зберегти відкритість академічного середовища. Як міститься в аналітичних оглядах, повномасштабна війна стала серйозним випробуванням для системи вищої освіти, але також актуалізувала питання конституційного значення академічної свободи як інструменту збереження демократичних інститутів. У цих умовах держава та академічна спільнота виважено шукають баланс між необхідністю реагувати на виклики безпеки та збереженням освітнього простору, відкритого для вільної думки, наукової творчості та суспільного діалогу [5].

Третім важливим аспектом функціонування системи вищої освіти в умовах надзвичайного стану є *організація освітнього процесу та підтримка якості освіти*. В умовах повномасштабної війни в Україні було впроваджено низку гнучких управлінських рішень, спрямованих на мінімізацію перешкод у доступі до вищої освіти. Зокрема, у 2022 році Кабінетом Міністрів було запроваджено Національний мультипредметний тест (НМТ) — комп'ютеризований онлайн-іспит, що тимчасово замінив ЗНО, що дозволило безпечно провести вступну кампанію та реалізувати право молоді на освіту [6].

Окрім цього, було здійснено релокацію низки університетів із зон активних бойових дій до безпечніших регіонів, активізовано програми внутрішньої та міжнародної академічної мобільності. Заклади освіти також запровадили системи психологічної підтримки для студентів і викладачів [7].

Слід наголосити, що будь-які обмеження права на вищу освіту в умовах надзвичайних правових режимів мають відповідати принципам пропорційності, необхідності та легітимної мети, передусім — захисту національної безпеки та громадського порядку. Згідно з міжнародними стандартами у сфері прав людини, зокрема статтею 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, держави зобов'язані забезпечувати доступність освіти та вживати всіх належних заходів для її реалізації, включно з умовами надзвичайного характеру. У коментарях до Пакту підкреслюється, що навіть за умов кризи держави не повинні допускати регресивних заходів, що можуть призвести до звуження доступу до освіти [8].

В умовах воєнного стану зростає потреба у запозиченні кращих зарубіжних практик з метою адаптації освітнього процесу до надзвичайних обставин. У науковій літературі акцентується на досвіді держав, що стикалися з масштабними збройними конфліктами (Сирія, Афганістан, Судан, Ємен, Демократична Республіка Конго), де для забезпечення доступності освіти застосовувалися такі інструменти, як мобільні навчальні групи, організація освітнього процесу в укриттях, розвиток дистанційного навчання, а також підтримка освітніх ініціатив з боку гуманітарних організацій та адаптація програм до умов війни. Ці підходи розглядаються як потенційно ефективні й для української системи освіти в умовах збройної агресії. Як справедливо підкреслює В.І. Продан, «світова практика свідчить, що збереження доступу до освіти в умовах війни є не лише питанням реалізації права, а й чинником психосоціальної стійкості населення [9].

Відтак, в контексті збройного конфлікту забезпечення права на вищу освіту вимагає від держави гнучких управлінських рішень, здатності адаптувати освітній процес до умов кризи, а також створення інституційних та нормативних гарантій для його безперервності. Прийняття таких рішень потребує врахування не лише національного законодавства, а й кращих міжнародних практик, які демонструють ефективні моделі реагування на надзвичайні ситуації у сфері освіти. У цьому зв'язку доцільно звернутися до зарубіжного досвіду держав, які тривалий час функціонують в умовах збройних загроз. Показовим у цьому контексті є ізраїльський підхід до організації освітнього процесу в періоди воєнних дій. Так, Ізраїль, як держава, що постійно перебуває в умовах безпекових викликів, виробив ефективну модель захисту права на освіту під час надзвичайних ситуацій. Згідно із Законом про цивільну оборону 1951 року, усі громадські будівлі, включно з освітніми закладами, мають бути обладнані захисними укриттями (*Civil Defense Law, 5711–1951*), що дозволяє продовжувати навчальний процес навіть під час обстрілів, як, наприклад, у місті Сдерот, де школи укріплені спеціальними конструкціями [10]. Крім того, Міністерство освіти спільно з Командуванням тилу розробляє інструкції для закладів у режимі надзвичайної ситуації. Передбачено можливість переходу на дистанційне навчання, відтермінування сесій та адаптації навчального процесу. Такий підхід цілком виправдано, на нашу думку, поєднує інфраструктурну безпеку з гнучкістю освітньої політики, що забезпечує реалізацію права на освіту навіть в умовах воєнної загрози [11].

Боснія і Герцеговина, попри руйнівний збройний конфлікт 1992–1995 років, демонструє приклад збереження права на освіту навіть в екстремальних умовах. Під час облоги Сараєва нав-

чання тривало в підвальних приміщеннях і притулках, де вчителі та учні нерідко наражалися на небезпеку заради продовження освітнього процесу. Така суспільна стійкість заклала основу для подальших реформ [12]. У післявоєнний період, за підтримки міжнародних організацій (ОБСЄ, РЄ), було ухвалено Рамковий закон про початкову і середню освіту (2003), що встановив єдині стандарти доступу до освіти по всій країні, попри внутрішньополітичний поділ. А у 2007 році ухвалено Рамковий закон про вищу освіту, який забезпечив уніфікацію університетської системи, визнання дипломів і запровадження європейських стандартів якості. Окрему увагу приділено запобіганню дискримінації, зокрема припинено практику сегрегації учнів за етнічними ознаками, шкільні програми було адаптовано до принципів мультикультурності та толерантності [13].

Грузія, що зазнала збройних конфліктів у 1990-х роках та війни з Росією у 2008 році, виробила комплексну модель правового захисту права на освіту. В умовах окупації частини територій та масового внутрішнього переміщення населення держава забезпечила освітні гарантії для внутрішньо переміщених осіб шляхом відкриття спеціалізованих шкіл, університетських філій та запровадження квот на вступ. Закон «Про окуповані території» (2008) визнав недійсними документи, видані де-факто органами влади Абхазії та Південної Осетії, водночас гарантувавши мешканцям цих регіонів доступ до освіти в контрольованих районах на пільгових умовах, що втілює принцип, згідно з яким *окупація не може позбавляти людину права на освіту* [14]. На міжнародному рівні Грузія ініціювала розгляд справи «Грузія проти Росії (II)» в Європейському суді з прав людини (далі – ЄСПЛ). У рішенні від 2021 року ЄСПЛ визнав, що Росія, здійснюючи ефективний контроль над окупованими територіями, не забезпечила дотримання прав, зокрема права на освіту, що становить порушення статті 2 Протоколу № 1 до ЄКПЛ [15].

Як бачимо, приклад Грузії демонструє ефективне поєднання внутрішньої освітньої політики з міжнародно-правовими інструментами, що дозволило зберегти право на освіту в умовах збройної агресії.

Колумбія впродовж десятиліть перебувала в умовах внутрішнього збройного конфлікту, що суттєво ускладнило реалізацію права на освіту, особливо в сільських районах. Масове руйнування шкіл, насильство щодо вчителів і рекрутинг дітей до збройних угруповань поставили під загрозу доступ до освіти для значної частини населення. Водночас держава вжила низку правових і політичних заходів для пом'якшення наслідків конфлікту [16].

Конституція Колумбії 1991 року закріплює освіту як фундаментальне право (стаття 67), а Конституційний суд визнав неконституційним стягнення плати за початкову освіту в умовах війни. Уряд впровадив альтернативні форми навчання, зокрема дистанційні моделі («школи на радіо/радіошколи»*) [17], мобільні освітні групи та пришвидшені курси для дітей, які втратили доступ до звичайного навчання [18].

Після мирної угоди з FARC (Револьюційні збройні сили Колумбії) у 2016 році освітня політика стала ключовим елементом відновлення. Програма *Vive la Educación*, підтримана ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО та міжнародними партнерами, сприяла реінтеграції дітей до навчального процесу, включаючи психологічну підтримку та реформу доступу до формальної й неформальної освіти. Завдяки цим заходам тисячі дітей повернулися до школи, що підтверджує можливість захисту освітніх прав навіть у кризових умовах [16].

Висновки. Узагальнення зарубіжного досвіду функціонування систем освіти в умовах збройних конфліктів та надзвичайних правових режимів дає підстави для формулювання низки концептуально важливих висновків, релевантних для правового простору України, яка наразі переживає масштабну воєнну агресію. Передусім, досвід Ізраїлю переконливо свідчить про необхідність інституціоналізації безпечного освітнього середовища як системного елементу державної політики. Йдеться не лише про фізичний захист закладів освіти, а й про закріплення на рівні спеціального законодавства чітких повноважень органів освіти щодо гнучкої адаптації навчального процесу до умов загрози, а також нормативне регулювання протоколів оперативного реагування в кризових обставинах.

¹ Радіошколи в Колумбії були започатковані в 1947 році, буквально напередодні розгортання масштабного внутрішнього конфлікту, що отримав назву *La Violencia*. Ініційовані католицьким священиком Хосе Хоакіном Сальседо Гуаріном як засіб просвіти сільського населення, вони невдовзі набули значення набагато більшого, ніж просто інструмент боротьби з неграмотністю. Із початком збройного протистояння, яке охопило країну з 1948 року і згодом переросло у багаторічну громадянську війну, ця модель стала унікальним засобом збереження доступу до освіти в умовах, коли традиційні школи ставали недоступними через бойові дії, руйнування інфраструктури та загрози життю.

По-друге, приклади Боснії і Герцеговини та Колумбії засвідчують стратегічну важливість своєчасної розробки правових та організаційних основ післявоєнного освітнього відновлення ще на етапі активної фази конфлікту, яке у свою чергу передбачає створення механізмів повернення та реінтеграції студентів і викладачів, котрі вимушено залишили країну або зони бойових дій, розгортання пришвидшених освітніх програм, впровадження психосоціальної підтримки, а також розбудову інфраструктури, здатної забезпечити освітній процес у постконфліктний період.

По-третє, правові позиції, вироблені Грузією та Колумбією в міжнародному правовому полі, демонструють доцільність активного використання наявних інструментів міжнародного права – як юрисдикційних (зокрема, механізмів Європейського суду з прав людини), так і політичних, у формі участі в міжнародних ініціативах, спрямованих на захист освітнього простору в умовах конфлікту. Для України це означає потенціал не лише правового, але й символічного підтвердження її зобов'язань у сфері прав людини в умовах війни, а також ініціювання нових міжнародно-правових актів з урахуванням національного досвіду.

Узагальнюючи, слід наголосити, що рецепція зарубіжного досвіду має здійснюватися з урахуванням унікальних конституційних і безпекових реалій України. Формування національної моделі «стійкої освіти» та паралельне розгортання інституцій «інклюзивного відновлення» виступатимуть не лише маркером ефективності конституційної політики, а й ознакою державної спроможності гарантувати базові права громадян у найбільш кризових умовах. Саме через захист права на освіту в надзвичайних обставинах держава підтверджує свою орієнтацію на верховенство права, соціальну справедливість та стратегічну сталість демократичного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цицюра В.І. Правовий досвід запровадження надзвичайних правових режимів в зарубіжних країнах. *Академічні візії*. 2025. Вип. 40. С. 1–10.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 23. Ст. 176.
15. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
4. Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного: Наказ МОН України від 07.03.2022 № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text> (дата звернення: 21.04.2025 р.).
5. Сичікова Я. Академічна свобода: університети повинні стати кузнями ідей, а не фабриками дипломів і заручниками звітів. «ZN.UA»: веб-сайт. 2024. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/akademichna-svoboda-universiteti-povinni-stati-kuznjami-idej-a-ne-fabrikami-diplomiv-i-zaruchnikami-zvitiv.html#:~:text=%D0%90%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0%3A%20%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82%D0%B8%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D1%96%20%D1%81%D1%82%D0%25> (дата звернення: 21.04.2025 р.).
6. Фахова передвища і вища освіта в умовах воєнного стану. Міністерство освіти і науки України: веб-сайт 2022. URL: <https://mon.gov.ua/news/fakhova-peredvishcha-i-vishcha-osvita-v-umovakh-voennogo-stanu#:~:text=Спрощено%20механізми%20безпечної%20вступної%20кампа%25> (дата звернення: 21.04.2025 р.).
7. Терещенко І.О. Право на освіту в умовах правового режиму воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 130–134.
8. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_042 (дата звернення: 21.04.2025 р.).
9. Продан В.І. Освіта в умовах війни та надзвичайних ситуацій: досвід країн та перспективи для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2023. Вип. 78. Ч. 1. С. 126–132.

10. Levush R. Israel: Civil Defense. The Library of Congress: веб-сайт. 2011. URL: <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2011-04-13/israel-civil-defense/#:~:text=%28Apr.%2013%2C%202011%29%20On%20March%2030%2C%202011%2C%20the%20population%20from%20any%20attack%20or%20a%20threat%20thereof> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
11. National Defense Preparedness Drill in Educational Institutions. 2018. URL: <https://rm.amalnet.k12.il/wp-content/uploads/sites/74/2018/01/%D7%90%D7%99%D7%92%D7%A8%D7%AA-%D7%9C%D7%94%D7%95%D7%A8%D7%99%D7%9D-%D7%91%D7%A9%D7%A4%D7%94-%D7%94%D7%90%D7%A0%D7%92%D7%9C%D7%99%D7%AA-%D7%AA%D7%A9%D7%A2%D7%97-PDF.pdf> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
12. Lamija Grebo. Sarajevo Teachers Recall Schooldays Under Siege. Balkan Transitional Justice: веб-сайт. 2016. URL: <https://balkaninsight.com/2016/04/08/sarajevo-recalls-wartime-siege-schools-04-08-2016/#:~:text=Tens%20of%20thousands%20of%20children,risking%20their%20lives%20for%20education> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
13. OSCE, CoE welcome new draft law on education in Bosnia and Herzegovina. Organization for Security and Co-operation in Europe: веб-сайт. URL: <https://www.osce.org/bih/55221#:~:text=,by%20the%20Council%20of%20Ministers> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
14. Protection of Internally Displaced Persons in Georgia: A Gap Analysis. 2009. 60 p. URL: <https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/4ad827f59.pdf> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
15. Case of Georgia v. Russia (II). Application № 38263/08. Strasbourg, 21 January 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-224629> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
16. Vive la Educación! Improving access to education for Colombian kids. Government of Canada: веб-сайт. 2024. URL: <https://www.international.gc.ca/world-monde/stories-histoires/2019/colombia-colombie-education.aspx?lang=eng> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
17. Cant A. «Vivir Mejor»: Radio Education in Rural Colombia (1960–80). *The Americas*. 2020. № 77(4). P. 573–600.
18. Right to Education Initiative: веб-сайт. URL: <https://www.right-to-education.org/resources/issues/26/issues/37/language/en?fulltext=#:~:text=Resources%20,pair%20of%20Colombian%20lawyers%20> (дата звернення: 24.04.2025 р.).

УДК 338.4 (035.3) (477) (340.144)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.30>

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Петруненко Я.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу проблем модернізації господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-1186-730X
e-mail: petrunenکو@yahoo.com*

Злобін Д.Л.,
*здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0004-9153-9745
e-mail: d.zlobin84@ukr.net*

Петруненко Я.В., Злобін Д.Л. Соціальне підприємництво як інструмент економічної реінтеграції ветеранів: український та міжнародний досвід.

У статті розглянуто соціальне підприємництво як ефективний правовий та економічний інструмент поствоєнної реінтеграції ветеранів у сучасному суспільстві. Досліджено європейський та англосаксонський підходи до розуміння явища соціального підприємництва, по результатах дослідження узагальнено, що обидва підходи сходяться на тому, що мета соціального підприємства – суспільний вплив важливіший за максимізацію прибутку. Аргументовано, що економічна реінтеграція передбачає перетворення ветерана з отримувача допомоги на активного учасника ринку, здатного самостійно забезпечувати себе і внесок якого в економіку визнається державою. Здійснено огляд чинного українського законодавства, а також законопроектів з питань соціального підприємництва та ветеранського бізнесу. Проведено аналіз ключових викликів, що стоять перед ветеранськими ініціативами в Україні, зокрема таких як: обмежений доступ до фінансування, фрагментарне правове регулювання, нестача системної підтримки з боку держави та інституцій.

На основі кейсів соціальних підприємств, створених ветеранами в Україні (зокрема, мережі Veteranano Group), виявлено соціально-правові передумови їх функціонування та правові бар'єри, які стримують їх розвиток. Представлено порівняльно-правовий аналіз міжнародних моделей підтримки ветеранського підприємництва, зокрема у США (SBA, VBOC, EBV), Великій Британії (X-Forces Enterprise) та Ізраїлі (Restart, Innovation Authority), які демонструють практичну ефективність законодавчо закріплених механізмів стимулювання соціальних підприємств.

Обґрунтовано необхідність створення в Україні спеціального правового режиму для соціальних підприємств із ветеранським компонентом, а також запропоновано комплекс інституційних рішень: запуск інкубаційних програм, пільгове оподаткування, цільове фінансування, менторська й освітня підтримка. По результатах проведеного дослідження сформульовано висновок про те, що соціальне підприємництво має потенціал стати не лише інструментом соціальної адаптації, а й фактором сталого економічного розвитку та згуртованості українського суспільства в умовах повоєнної трансформації.

Ключові слова: соціальне підприємництво, ветерани, економічна реінтеграція, ветеранський бізнес, правове регулювання, соціальна адаптація, інституційна підтримка, міжнародний досвід, сталий економічний розвиток, повоєнна трансформація.

Petrunenکو Ia.V., Zlobin D.L. Social entrepreneurship as a tool for economic reintegration of veterans: Ukrainian and international experience.

The article examines social entrepreneurship as an effective legal and economic instrument for the post-war reintegration of veterans in modern society. The article examines the European and Anglo-Saxon approaches to understanding the phenomenon of social entrepreneurship, and concludes that both approaches agree that the goal of a social enterprise is social impact more important than profit maximisation. It is argued that economic reintegration involves the transformation of a veteran from a recipient of assistance into an active market participant who is able to provide for himself/herself and whose contribution to the economy is recognised by the state. The author reviews current Ukrainian legislation and draft laws on social entrepreneurship and veteran business. The article analyses the key challenges facing veteran initiatives in Ukraine, including limited access to finance, fragmented legal regulation, and lack of systemic support from the state and institutions.

Based on the cases of social enterprises created by veterans in Ukraine (in particular, the Veterano Group network), the article identifies the social and legal prerequisites for their functioning and the legal barriers that hinder their development. The article presents a comparative legal analysis of international models of support for veteran entrepreneurship, in particular in the United States (SBA, VBOC, EBV), the United Kingdom (X-Forces Enterprise) and Israel (Restart, Innovation Authority), which demonstrate the practical effectiveness of legislatively enshrined mechanisms for stimulating social enterprises.

The author substantiates the need to create a special legal regime for social enterprises with a veteran component in Ukraine and proposes a set of institutional solutions: launching incubation programmes, preferential taxation, targeted financing, mentoring and educational support. Based on the results of the study, the author concludes that social entrepreneurship has the potential to become not only a tool for social adaptation, but also a factor of sustainable economic development and cohesion of Ukrainian society in the context of post-war transformation.

Key words: social entrepreneurship, veterans, economic reintegration, veteran business, legal regulation, social adaptation, institutional support, international experience, sustainable economic development, post-war transformation.

Постановка проблеми. Після початку російської військової агресії проблема економічної реінтеграції ветеранів набула надзвичайної актуальності для України. Наразі офіційно зареєстровано близько 1,2 млн. ветеранів [1], а після завершення війни, включно з членами родини, їх кількість зросте до 5-6 млн. осіб [2]. Близько 63% військовослужбовців після демобілізації хотіли б відкрити власний бізнес, що свідчить про значний потенціал підприємництва серед ветеранів. Водночас, майже 40% захисників очікують труднощів із працевлаштуванням при поверненні до цивільного життя, зумовлених браком навичок мирного часу, психологічними травмами та економічною нестабільністю [3]. У цих умовах соціальне підприємництво розглядається як перспективний інструмент вирішення подвійного завдання: забезпечення самозайнятості ветеранів та розв'язання нагальних суспільних проблем.

Проблематика економічної реінтеграції ветеранів у постконфліктних суспільствах досить давно досліджується в світі. Досвід США, Великої Британії, Ізраїлю й інших країн демонструє, що підтримка ветеранського підприємництва сприяє зниженню безробіття серед ветеранів та їхній успішній адаптації. В Україні, починаючи з 2014 р., сформувалося активне ветеранське бізнес-середовище (від піцерій до виробництва одягу і послуг безпеки), проте системна державна політика у цій сфері тільки формується.

Метою представленої статті є аналіз теоретико-правових засад соціального підприємництва й оцінка національного і міжнародного досвіду його використання для економічної реінтеграції ветеранів. Досягнення зазначеної мети передбачається вирішенням наступних **дослідницьких завдань**: визначити поняття соціального підприємництва й економічної реінтеграції, вивчити правове регулювання цієї сфери суспільних відносин в Україні і закордоном, дослідити вітчизняні кейси ветеранського бізнесу, зіставити їх із відповідними практиками у США, Великій Британії та Ізраїлі, розробити рекомендації для національного впровадження.

Стан наукової розробки. Питання соціального підприємництва як механізму економічної реінтеграції ветеранів активно розглядається в межах сучасного публічного, експертного та політико-правового дискурсу. Останні роки позначені зростанням інтересу до цієї проблематики, що зумовлено стрімким збільшенням кількості ветеранів в Україні, а також практичними результатами реалізованих ініціатив в Україні і закордоном. Окремі аспекти вказаної проблематики, такі як детермінанти соціально орієнтованої державної політики розвитку економічних відносин [4], особливості державної підтримки суб'єктів господарювання в умовах дії правового режиму воєнного стану [5] і надання їм з цієї метою відповідних податкових та митних пільг [6], аналіз європейського досвіду правового регулювання у сфері стимулювання малого підприємництва [7] та практики Ізраїлю щодо державної підтримки малого і середнього підприємництва у воєнних реаліях [8], питання меж державного впливу на економіку в умовах війни у контексті дотримання та реалізації соціально-економічних прав людини [9], стимулювання бізнесу до соціально-відповідальної поведінки та поваги до прав людини у сфері економіки [10], дослідження успішних кейсів практичної реалізації концепції корпоративної соціальної відповідальності бізнесу в Україні [11], раніше вивчалися й одним з авторів цієї статті, що сприяло подальшому глибокому зануренню у специфіку соціального підприємництва як механізму економічної реінтеграції ветеранів.

Слід сказати, що у вітчизняному публічному дискурсі загалом фіксується зростання інтересу до соціального підприємництва. У публікаціях О. Коваль [12] та Х. Федорової [13] наводяться українські приклади підприємств, які поєднують прибутковість із вдалим вирішенням соціальних проблем, зокрема залучення ветеранів, людей з інвалідністю, ВПО тощо. Актуальні проблеми, з якими наразі стикаються ветеранські підприємства, окреслено у вже згаданому аналітичному дослідженні Г. Сухорукової [3]. Зокрема, зауважується нестача доступу до фінансування, обмежена бізнес-грамотність, потреба в менторській підтримці і фаховому супроводі, а також відсутність сприятливого податкового середовища.

Предметом аналізу у статті стали норми перспективного законодавства, зокрема проектів Законів України «Про ветеранське підприємництво» та «Про соціальні підприємства». Окремим предметом дослідження стали конкретні кейси національного та зарубіжного досвіду у вказаній сфері. Зокрема, мережа ветеранських бізнесів *Veterano Group*, британських програм *Start Up Loans*, *Community Interest Companies*, американських освітніх і фінансових програм для ветеранів *SBA*, *VBOC*, *EBV* та *Bunker Labs*, а також *GI Bill*, що забезпечує доступ до освітніх програм з підприємництва. Досліджено й досвід Ізраїлю, зокрема програму *Innovation Authority* та платформи *Restart Global*, яка демонструє потенціал технологічного та креативного підприємництва для соціальної адаптації ветеранів, з особливим фокусом на підтримку ветеранів із пораненнями та ПТСР.

Проведений аналіз свідчить про поступову інституціоналізацію теми в українському правовому та науково-практичному полі, на тлі вже зрілих моделей міжнародної підтримки. Однак, національна система потребує комплексного підходу до формування правового статусу ветеранського соціального підприємництва, запуску спеціалізованих програм фінансування, супроводу та навчання, а також запровадження механізмів публічно-приватного партнерства.

Виклад основного матеріалу. Науковці із Національного інституту стратегічних досліджень соціальне підприємництво визначають як «бізнес, спрямований насамперед на соціальні цілі, прибутки якого використовуються переважно на саморозвиток, громадські справи чи розв'язання соціальних проблем» [12]. Соціальне підприємництво – це особлива модель бізнесу, що поєднує комерційну діяльність із досягненням суспільно важливої мети. У вказаному контексті слід підтримати думку Х. Федорової, що такий бізнес одночасно генерує дохід і вирішує соціальну проблему [13]. На практиці це проявляється у двоєдиній меті: *створенні соціальної цінності* (через продукти чи послуги для вразливих груп, громади тощо) та *отриманні прибутку* для забезпечення стійкості діяльності.

У світовій теорії виділяють дві основні традиції в розумінні цього явища – **європейську (континентальну)** та **англосаксонську**. Європейський підхід розглядає соціальне підприємництво як частину *соціальної економіки*, наголошуючи на колективних формах (кооперативах, асоціаціях) й інтеграції вразливих груп на ринок праці. Наприклад, у країнах ЄС діють правові форми на кшталт соціальних кооперативів або підприємств з суспільно корисною метою, що користуються податковими пільгами та реінтегрують прибуток у соціальні проекти. Натомість, англосаксонський підхід (що поширений у США, Великій Британії) більше акцентує увагу на інноваціях

окремих підприємців для розв'язання соціальних проблем. У цьому підході соціальне підприємство може набувати форм традиційних приватних компаній або неприбуткових організацій, але з підприємницьким духом; менше значення надається правовій формі, натомість більше значення відводиться фінансовій самодостатності. Разом з тим, обидва підходи сходяться на тому, що мета соціального підприємства – **суспільний вплив важливіший за максимізацію прибутку** [14].

Процес ресоціалізації ветеранів охоплює широкий спектр заходів з економічної реінтеграції, адаптації та соціальної інтеграції. З точки зору права, в Україні базовим нормативним актом, що визначає статус ветеранів та напрями їх соціального захисту, є Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [15]. Проте, традиційно ветеранська політика зосереджувалася переважно на наданні пільг і виплат, які хоча й важливі, але недостатні для успішної реінтеграції в економіку. Сучасний підхід акцентує увагу на активних заходах – професійній підготовці, сприянні зайнятості та підприємництву ветеранів. Так, поняття «*ветеранське підприємництво*» було офіційно введено до українського правового поля лише нещодавно [16] саме з метою створення сприятливих умов для бізнес-ініціатив ветеранів та членів їх сімей. Однак, поки що лише на рівні законопроекту. *Економічна реінтеграція, по суті, передбачає перетворення ветерана з отримувача допомоги на активного учасника ринку, здатного самостійно забезпечувати себе і внесок якого в економіку визнається державою.*

Слід зауважити, що українське законодавство довгий час не містило прямих норм про соціальне підприємництво. Станом на початок 2020-х років соціальне підприємство в Україні не має особливого статусу, передбаченого законом. Підприємці фактично використовують наявні організаційно-правові форми – ФОП, ТОВ, громадські чи благодійні організації, кооперативи – для ведення соціально орієнтованого бізнесу. Перша спроба надати визначення на законодавчому рівні була ще у 2013 р. [17], тоді ж було запропоновано критерії віднесення суб'єктів господарювання до соціальних підприємств (зокрема, найменше 50% працівників – з незахищених груп, аналогічна частка клієнтів із таких категорій, реінвестування прибутку в соціальні проекти) та пільги для них. Однак ініціатива не була підтримана, у 2019 р. відповідний законопроект був відкликаний. Лише у 2023-2024 рр. з'явилися зрушення, в рамках яких передбачено законодавчу підтримку саме ветеранського бізнесу: 29 жовтня 2024 р. Верховна Рада України підтримала в першому читанні (прийняла за основу) проект Закону про ветеранське підприємництво [16], розроблений за участі Українського ветеранського фонду. Вказаний законопроект пропонує комплексну політику у сфері ветеранського бізнесу: податкові стимули, пріоритетне залучення до державних програм і закупівель, кредитування та часткову компенсацію відсотків, спрощення дозвільних процедур тощо. Важливо, що він охоплює підтримку не лише ветеранів, а й членів їхніх родин та сімей полеглих захисників. Таким чином, нашій країні на законодавчому рівні належить закріпити особливий статус ветеранських підприємств – крок, який давно зроблено в багатьох країнах світу.

Закордоном правове регулювання соціального підприємництва різниться. В країнах ЄС діють рамкові закони про соціальну економіку (наприклад, Закон Франції 2014 р. про соціальну і солідарну економіку [18]) та національні плани розвитку соціальних підприємств, що містять дефініції і підтримку для них. У Великій Британії ще у 2000-х роках введено поняття «*social enterprise*» на державному рівні, створено особливу організаційно-правову форму – *компанія суспільних інтересів* (CIC), яка має «*asset lock*» (блокування активів) та податкові пільги для соціального бізнесу [19]. США не мають федерального закону про соціальні підприємства, проте на практиці діють моделі на кшталт *B-Corp* (сертифіковані компанії, що дотримуються соціальних і екологічних стандартів) та державні програми підтримки підприємництва серед ветеранів, молоді, меншин тощо [20]. Для цілей нашого дослідження важливо, що у США і Великій Британії сформована спеціальна політика саме щодо ветеранського підприємництва: у законодавстві цих країн визначено статус «*veteran-owned business*», встановлено квоти або преференції при публічних закупівлях, діють урядові грантові та освітні програми для ветеранів, про що більш детально йтиметься далі.

Отже, соціальне підприємництво – багатоаспектне явище, яке поєднує благодійну місію з ринковими механізмами. В українських умовах йому бракує чіткого законодавчого статусу, проте є усвідомлення необхідності державної підтримки, особливо у контексті забезпечення інтеграції великої кількості ветеранів у післявоєнну економіку.

Досвід інших країн світу підтверджує, що інтеграція ветеранів через підприємництво може бути успішною лише за умови комплексної державної та суспільної підтримки. В подальшому у

межах нашого дослідження розглянемо приклади США, Великої Британії та Ізраїлю – держав з різними підходами, але спільним розумінням важливості економічного залучення колишніх військових – та порівняємо їх з українськими умовами.

Сполучені Штати Америки мають давню традицію ветеранського підприємництва. Історично ще після Другої світової війни багато ветеранів відкривали власні справи, а держава створювала для того сприятливі умови (наприклад, пільгові кредити за *GI Bill* [21]). Сьогодні в США близько 5,9% всіх бізнесів належать ветеранам, тобто понад 337 тисяч компаній із сумарною виручкою близько \$948 млрд. Ці підприємства забезпечують роботою майже 3,9 млн. найманих працівників – потужний мультиплікатор зайнятості. Влада США на законодавчому рівні стимулює ветеранів до бізнесу через систему федеральних програм. Зокрема, діє розгалужена мережа центрів *Veterans Business Outreach Center* (VBOC) при Агентстві малого бізнесу (SBA) [22], які надають консультації та організовують тренінги ветеранам-підприємцям. Ветерани, що повертаються до цивільного життя, проходять обов'язковий курс «*Boots to Business*» – основи підприємництва під час демобілізації, що проводиться Агентством малого бізнесу (SBA) спільно з Міністерством оборони США. Існують також спеціальні програми фінансування: Агентство малого бізнесу (SBA) гарантує позики для ветеранських малих і середніх підприємств, а законом встановлена ціль – не менше 3% державних контрактів мають виконувати компанії, що належать ветеранам-інвалідам війни. Окрім уряду, значну роль відіграють громадські ініціативи: наприклад, неурядовий Інститут ветеранів та військових сімей при Сіракузькому університеті (IVMF) реалізує безкоштовні бізнес-інкубатори *Entrepreneurship Bootcamp for Veterans* (EBV) та досліджує стан ветеранського бізнес-сектору [23]. Такі спільноти, як *Bunker Labs* [24], об'єднують ветеранів-стартаперів, пропонуючи менторство і мережу контактів по країні. Як результат, в США сформувалася екосистема підтримки ветерана-підприємця: від моменту звільнення зі служби (навчання, консультації) до розширення бізнесу (пільгові кредити, участь у публічних закупівлях). Це дозволило тисячам колишніх військових розпочати успішні компанії – від малого локального бізнесу до технологічних стартапів на кшталт *FedEx* чи *GoDaddy*, заснованих ветеранами. Для України американський досвід цікавий масштабом залучення приватного сектору і законодавчими гарантіями можливостей для ветеранів (квоти в публічних закупівлях тощо), що поки не реалізовано повною мірою у нашій країні.

У **Великій Британії** питання підтримки ветеранів теж є частиною державної політики. Британських ветеранів менше за чисельністю (близько 2 млн., або близько 3% населення). Традиційно у Великій Британії сильними є громадські організації ветеранів і державно-приватні партнерські організації, зокрема *X-Forces Enterprise* (XFE) – соціальне підприємство у формі CIC, що за підтримки уряду надає ветеранам та членам їхніх сімей навчання і допомогу в отриманні пільгових позик на організацію і ведення бізнесу [25]. Модель *X-Forces* демонструє успішне поєднання державного фінансування і експертизи приватного сектору у підтримці стартапів, започаткованих ветеранами. Варто зазначити, що британські ветерани досить часто започатковують бізнес у сфері консалтингу, безпеки, фітнесу, франшиз у сфері послуг – тобто застосовують лідерські навички, набуті в армії, у підприємстві.

Також у 2023 р. уряд Великої Британії заснував Офіс у справах ветеранів (*Office for Veterans' Affairs*) [26] та ініціював програму *Op PROSPER* щодо працевлаштування ветеранів (включно з підтримкою підприємництва існує традиція наставництва: чимало великих компаній, таких як *Sage* та ін., мають власні корпоративні програми підтримки ветеранського бізнесу). Особливістю британського підходу є *Армійський Ковенант* – суспільний договір, за яким громади й бізнеси добровільно зобов'язуються допомагати ветеранам (на практиці це може означати преференції при прийомі на роботу чи спеціальні програми розвитку). У нашому контексті британський досвід важливий тим, як інтегрувати ветеранську проблематику в діяльність бізнес-асоціацій і місцевих громад.

Ізраїльський підхід до реінтеграції військових визначається тим, що майже все населення Ізраїлю проходить через службу в ЦАХАЛ, а отже поняття «ветеран» є масовим явищем. Тут радше постає завдання реабілітації поранених ветеранів й підтримки тих, хто особливо потребує допомоги (наприклад, іммігранти – «самотні солдати»). У контексті підприємництва Ізраїль часто наводять як приклад успішної конверсії військових навичок у бізнес-стартапи. Відомо, що випускники елітних армійських підрозділів (зокрема, легендарного розвідувального підрозділу Unit 8200) після служби масово засновують високотехнологічні компанії – цей феномен навіть став частиною бренду «*Startup Nation*». При цьому, держава усіляко заохочує такий перехід: кожен

демобілізований отримує так званий «пакет демобілізованого» – грошову суму («*nikhadon*»), яку можна використати на навчання чи відкриття бізнесу [27]. Також уряд фінансує спеціальні акселератори для ветеранів. У 2024 р., після чергової хвилі мобілізації, Управління інновацій Ізраїлю спільно з Міністерством оборони запустили програму на 10 млн. шекелів з навчання технологічного підприємництва для резервістів та звільнених військових. Програма передбачає навчальні курси і гранти на запуск стартапів у галузі хай-тек, що має допомогти ветеранам використати свій командний і технічний досвід у цивільному секторі. Окрім безпосередньо держави, в Ізраїлі активно діють громадські організації: скажімо, фонд *Restart* [28] й ініціатива *Makers for Heroes* [29] об'єднують винахідників і підприємців для розробки адаптивних технологій для поранених ветеранів (протези, девайси), а організація *Nefesh B'Nefesh* допомагає іммігрантам-ветеранам започаткувати кар'єру чи бізнес в Ізраїлі, надаючи консультації та безвідсоткові кредити. Як видно, ізраїльський досвід дещо двоякий: з одного боку, підприємництво ветеранів інтегроване у загальний підприємницький дух країни (де фактично кожен молодий ветеран – потенційний стартапер), з іншого – є точкові зусилля для підтримки тих груп, що можуть відставати (поранені, нові репатріанти). Для України цей приклад цікавий тим, як військові інновації можуть давати імпульс економіці: варто заохочувати ветеранів, особливо тих, які володіють технічними навичками, до створення власних продуктів та технологій (наприклад, виробництво дронів, IT-безпека тощо), як це роблять в Ізраїлі.

Отже, слід підсумувати, що усі три розглянуті країни – США, Велика Британія, Ізраїль – мають більш інституційну історію роботи з ветеранами, ніж Україна, яка наразі лише формується як поствоєнне суспільство. Проте, деякі елементи їхнього досвіду вже впроваджуються у нас. Так, український уряд за підтримки США створює мережу консультацій (подібно до *VBOC*), грантові програми (аналог *SBA loans*) та онлайн-ресурси (як британські довідники). З іншого боку, в Україні все ще немає такого масштабного залучення приватного капіталу до ветеранських ініціатив, як у США (де діють венчурні фонди саме для ветеранів), чи такої мережевої кооперації, як в Ізраїлі (де колишні співслужбовці підтримують один одного у бізнесі). Також різниться структура економіки: в США та Великій Британії ветерани часто інтегруються у зрілий малий бізнес-сектор, тоді як українська економіка наразі переживає шок війни і відбудову. Водночас, спільним є усвідомлення, що ветерани – це важливий ресурс розвитку, а не тягар. У всіх країнах держава інвестує у їхню освіту, надає стартові можливості і символічне визнання (через нагороди, конкурси, спеціальне брендування на кшталт «*Створено Захисниками*» в Україні). Отже, можна узагальнити, що міжнародний досвід підтверджує доцільність розвитку ветеранського підприємництва і дає Україні корисні рецепти – від пільгового кредитування до менторських мереж, – які можна адаптувати з урахуванням наших реалій.

Вже можливо констатувати, що ветеранські підприємства сприяють поверненню колишніх військових до активного життя у громаді. Робота у власному бізнесі або в команді інших ветеранів дає відчуття причетності, командного духу, схожого до військового, але вже в мирному контексті. Це допомагає зняти психологічну напругу перехідного періоду. Крім того, такі бізнеси часто взаємодіють із цивільним населенням (клієнтами, партнерами), що руйнує бар'єр «військовий-цивільний». Ветерани перестають сприйматися як відокремлена група, натомість стають підприємцями, роботодавцями, сусідами по ринку. Наприклад, ресторани *Veterano Pizza* об'єднали у своїх колективах ветеранів і людей без досвіду війни, створивши простір, де всі рівні і працюють задля спільної мети. Це модель мікроінтеграції, яка в масштабах суспільства означає поступове зменшення соціальної напруги і упереджень. Також ветеранські соціальні підприємства дуже часто беруться вирішувати проблеми своїх побратимів (працевлаштування інвалідів, психологічна підтримка, розвиток навичок). Через це вони доповнюють (а подекуди й замінюють) державні соціальні служби, виступаючи своєрідними «точками входу» ветеранів у мирне життя. Соціальна інтеграція ветеранів через бізнес веде до зміцнення громадянського суспільства – з'являється прошарок активних громадян-лідерів, які мають високий рівень мотивації і довіри в громаді (адже вони захищали країну) і тепер вчаться розв'язувати соціально-економічні проблеми.

На основі проведеного аналізу можливо сформулювати низку рекомендацій, які б сприяли більш ефективному використанню соціального підприємництва для економічної реінтеграції ветеранів в Україні:

Спеціальний правовий статус соціального (у т.ч., ветеранського) підприємства. Варто прискорити ухвалення спеціального законодавства, що офіційно визнає соціальні та ветеранські

підприємства як окремих суб'єктів господарювання. Закон має надати чіткі критерії (частка працевлаштованих ветеранів чи інший соціальний показник) і встановити для таких підприємств податкові та регуляторні преференції. Зокрема, розумним кроком було би звільнити соціальні підприємства від податку на прибуток на перші кілька років діяльності чи до досягнення певного рівня доходу – як це пропонувалося ще у законопроекті 2013 р. Також необхідно передбачити пріоритетний доступ соціальних та ветеранських підприємств до участі у державних програмах (грантах, держзамовленнях, публічних закупівлях). Ухвалення профільного закону про ветеранське підприємництво необхідно розглядати як перший крок; наступним має стати комплексний закон про соціальне підприємництво, який би охопив більш широке коло соціальних ініціатив (не обмежуючись лише ветеранами). Спеціальний правовий статус надасть ветеранам-підприємцям більше впевненості, а інвесторам – стимул підтримувати такий бізнес.

Розвиток інституційних механізмів підтримки. Необхідно зміцнювати існуючі й започатковувати нові інституції, що опікуватимуться професійною адаптацією ветеранів. *Український ветеранський фонд* потребує забезпечення стабільним фінансуванням й розширенням його програмних можливостей (слід збільшити обсяги грантів «*Варто*», започаткувати мікрокредитування під низькі відсотки). Представляється доцільним створити при Міністерстві у справах ветеранів України окремий підрозділ чи агенцію, відповідальну за підприємництво ветеранів, яка б координувала зусилля з Міністерством економіки України, Міністерством цифрової трансформації України та іншими ЦОВВ. На місцевому рівні варто розвивати ветеранські бізнес-хаби – на базі центрів *Дія.Бізнес* чи *Veteran Hub*, – де ветерани можуть отримати весь спектр послуг (консультації, навчання, кооперація). Важливим механізмом може стати інститут «*ветеранських асистентів*» при громадах: такі асистенти могли б допомагати ветеранам складати бізнес-плани, шукати партнерів, оформлювати документи для започаткування власної справи. Крім того, потрібна міжвідомча координація: забезпечити, щоб у програмах служби зайнятості, Мінекономіки, місцевих адміністрацій враховувалися потреби саме ветеранів. Інституційний механізм – це також цифрові рішення: розвиток порталу *e-Ветеран* з розділом бізнес-можливостей, інтеграція баз даних щодо вакансій, грантів та навчання, доступних для ветеранів.

Розширення системи партнерства з міжнародними організаціями. Україна має активно залучати міжнародний досвід і ресурси для підтримки ветеранського підприємництва. Доцільно укласти меморандуми про співпрацю між Міністерством у справах ветеранів України та такими організаціями, як Програма розвитку ООН, Міжнародна організація з міграції, Агентство США з міжнародного розвитку, Міжнародна дослідницька та обмінна рада, з фокусом на економічну інтеграцію. Це могло б отримати прояв у спільних проектах – приміром, створення *міжнародного фонду інвестицій у ветеранські стартапи* (за фінансової участі міжнародних донорів та коштів державного бюджету), який на конкурсній основі підтримував би масштабування найуспішніших ветеранських бізнесів. Слід перейняти досвід програми *EU/IOM* з навчання ветеранів й розширити її: залучити європейських експертів до проведення тренінгів, стажувань українських ветеранів-підприємців закордоном. Особливу увагу варто приділити партнерству з країнами, де є схожі за духом ініціативи – наприклад, обмін досвідом з американськими *VBOC* чи британською *X-Forces Enterprise*. Вказане може включати спільні онлайн-програми наставництва: успішні західні підприємці-військові могли б стати менторами для українських стартапів ветеранів. Також варто залучати гранти міжнародних фінансових інституцій (EBRD, Світового банку) саме під програми ветеранського малого бізнесу – такі переговори може ініціювати уряд України. Партнерство повинно бути і на рівні неурядового сектору: зокрема, необхідно розширювати участь українських ветеранських організацій у глобальних мережах (наприклад, таких як *Veterans Entrepreneurship Coalition*) з метою отримання знань і просування інтересів наших ветеранів на міжнародній арені.

Модернізація політики зайнятості ветеранів. Ринок праці після війни буде перенасичений робочою силою, відтак слід уже зараз розробляти заходи, аби ветерани не опинилися осторонь. По-перше, варто запровадити *програму ваучерів на освіту для ветеранів* (або продовжити і розширити наразі існуючу систему ваучерів на навчання) для того, щоб кожен охочий підприємець мав можливість безкоштовно пройти курси бізнес-планування, маркетингу, ІТ-навичок. По-друге, слід надати податкові стимули працедавцям, які наймають ветеранів: зниження ставки єдиного соціального внеску чи компенсація витрат на адаптацію робочого місця (як це функціонує щодо людей з інвалідністю). Це спонукатиме діючий бізнес брати у команду ветеранів, що для багатьох з них стане першим кроком перед запуском власної справи (отримавши досвід роботи в цивіль-

ному секторі, потім однозначно легше стартувати самостійно). По-третє, розробити спеціальні програми для ветеранок та інших вразливих груп (молодих ветеранів, ветеранів з інвалідністю). Жінки-військові після повернення зі служби потребують додаткової підтримки для відкриття бізнесу (як приклад, мікрогрантів на кшталт конкурсу «Відважна» від Дія.Бізнес). Політика зайнятості ветеранів обов'язково має бути інклюзивною, враховувати різні потреби: від гнучких умов (для поранених) до психологічного супроводу на робочому місці. Крім того, слід передбачити, щоб ветерани повною мірою користувалися загальнонаціональними програмами відбудови – наприклад, пріоритетне залучення ветеранських підприємств до відбудови інфраструктури (що вже закладається в державну політику).

Популяризація культури підприємництва серед ветеранів. Держава і суспільство мають надсилати позитивний сигнал ветеранам: «Бізнес – це гідний шлях продовжити службу країні в мирний час». Відтак, доцільно реалізувати інформаційну кампанію, яка б висвітлювала успішні історії ветеранів-підприємців – як національні, так і міжнародні. З цією метою, вже зараз слід активно просувати бренд «*Створено Захисниками*» для маркування товарів і послуг від ветеранського бізнесу – це приверне клієнтів і партнерів, підвищить впізнаваність продукції. Запровадження щорічного конкурсу чи премії «Кращий ветеранський бізнес року» під егідою Міністерства економіки України та Міністерства у справах ветеранів України стимулюватиме здорове ринкове змагання і мотивацію до вдосконалення. У систему перепідготовки військовослужбовців, що ще служать, варто включити модулі про можливості підприємництва після звільнення, аби ще на етапі планування цивільного життя вони були належним чином обізнаними про такий варіант.

Звісно, реалізація цих рекомендацій потребує політичної волі, ресурсів і тісної співпраці між різними секторами – урядом, бізнесом, громадянським суспільством та міжнародними партнерами. Проте, інвестиції у ветеранське соціальне підприємництво обіцяють значні дивіденди для України на шляху відновлення та розвитку.

Висновки. По результатах проведеного нами дослідження можливо сформулювати наступні узагальнюючі висновки. Соціальне підприємництво ветеранів є перспективним інструментом вирішення одночасно і соціальних, і економічних завдань, котрі постають перед нашою країною як поствоєнним суспільством. Проведений аналіз показав, що ветерани, отримавши підтримку у започаткуванні власної справи, успішно реінтегруються в економіку, створюють робочі місця для себе та інших, виступають носіями культури відповідального бізнесу. Український досвід 2014–2025 рр. підтверджує це: зросла ціла низка ветеранських підприємств – від піцерій і швейних цехів до IT-стартапів, – які довели свою життєздатність і суспільну користь. Соціальне підприємництво ветеранів в Україні наразі вже перестає бути поодиноким феноменом, перетворюючись на чинник економічного зростання і соціальної консолідації, а тому заслуговує всебічної підтримки і подальшого наукового супроводу. Одночасно, міжнародний досвід (США, Великої Британії, Ізраїлю та ін.) надає Україні дорожню карту, як посилити цей рух – через законодавче визнання, фінансові стимули, освітні програми, партнерства. Ветеранське підприємництво відіграє важливу роль у поствоєнному відновленні, сприяючи соціальній згуртованості, економічному зростанню на місцях та формуванню позитивного іміджу ветерана як будівничого миру, а не лише воїна.

Для максимального використання можливостей цього потенціалу необхідна цілеспрямована політика підтримки: спеціальний правовий статус і пільги, розбудова інфраструктури підтримки (фонди, хаби, консультації тощо), залучення міжнародних ресурсів, адаптація програм зайнятості та широка популяризація ветеранського бізнесу. Реалізація рекомендованих заходів забезпечить тисячам ветеранів можливість реалізувати свій лідерський хист у підприємстві, зменшить ризики маргіналізації і бідності у ветеранському середовищі, додасть динамізму процесу національної відбудови.

Наукове та практичне значення проведеного дослідження полягає у тому, що успішна реінтеграція ветеранів через соціальне підприємництво здатна перетворити значну частину працездатного населення з бенефіціарів допомоги на активних учасників ринку. Це зміцнить економічну стабільність та безпеку держави, адже ветерани стають «агентами змін», які і в мирний час роблять внесок у розвиток країни. Перспективи подальших досліджень вбачаються у детальному вивченні ефективності конкретних програм (наприклад, аналіз результатів ветеранських грантів *«Робота* чи навчальних курсів), моніторингу потреб різних категорій ветеранів-підприємців (жінок, людей з інвалідністю, молоді) та розробці на основі цього таргетованих рішень. Не менш цікавим напрямом подальших наукових розвідок є вивчення довгострокового впливу ветеран-

ського підприємництва на громади – чи стають ветерани локальними лідерами бізнес-об'єднань, благодійних ініціатив тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Засновник Veterano Pizza: «Навіть соціально відповідальний бізнес – в першу чергу бізнес» / Сана Власова; Медіа Великих Історій. *Zagoriy Foundation*. URL: <https://media.zagoriy.foundation/speczproyekty/zasnovnyk-veterano-pizza-navit-soczialno-vidpovidalnyj-biznes-v-pershu-chergu-biznes>.
2. Кількість ветеранів зростає до 5-6 мільйонів осіб / Інна Літвин. *Кореспондент.net*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4689822-kilkist-veteraniv-zroste-do-5-6-milioniv-osib-minveteraniv>.
3. Ганна Сухорукова. Ветеранський бізнес в Україні: труднощі, потреби та можливості. Інформаційний веб-портал «*Kyivstar Business Hub*». URL: <https://hub.kyivstar.ua/articles/veteranskij-biznes-v-ukrayini-trudnoshhi-potrebi-ta-mozhливosti>.
4. Petrunenko Ia., Podtserkovnyi O., Kulinich O. Determinants of socially oriented state policy of economic relations development. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019. Vol. 10(6). P. 1732–1740. DOI: [https://doi.org/10.14505/jarle.v10.6\(44\).16](https://doi.org/10.14505/jarle.v10.6(44).16).
5. Петруненко Я.В. Особливості державної підтримки суб'єктів господарювання в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 2. С. 30–35. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v2.2023.6>.
6. Петруненко Я.В. Особливості надання податкових та митних пільг суб'єктам господарювання в умовах дії правового режиму воєнного стану в аспекті ефективного використання державних коштів. *Право і суспільство*. 2023. № 5. С. 78–86. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.5.13>.
7. Петруненко Я.В. Європейський досвід правового регулювання у сфері стимулювання малого підприємництва: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2023. № 64. С. 84–88. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.64.17>.
8. Петруненко Я.В. Державна підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва в умовах дії правового режиму воєнного стану: досвід Ізраїлю. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2024. № 69. С. 180–185. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.69.37>.
9. Петруненко Я.В., Джабраїлов Р.А. Межі державного впливу на економіку в умовах війни у контексті дотримання та реалізації соціально-економічних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. Т. 1. С. 406–412. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.65>.
10. Петруненко Я.В. Шляхи стимулювання бізнесу до соціально відповідальної поведінки та поваги до прав людини у сфері економіки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 83. Т. 1. С. 340–345. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.51>.
11. Петруненко Я.В. Практична реалізація концепції корпоративної соціальної відповідальності бізнесу в Україні: досвід успішних кейсів. *Formation of a new economic area: methodology, theory, practices*: International Scientific Conference (Sept. 20-21, 2024. Klaipeda, Lithuania). Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024, p. 46–49. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-471-9-14>.
12. Коваль О.П. Зарубіжний досвід соціального підприємництва і перспективи його застосування в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-02/az_socpidpriemnictvo_16_022024.pdf.
13. Христина Федорова. Як розвивати соціальне підприємництво: особливості бізнесу та українські кейси. Інформаційний веб-портал «*Kyivstar Business Hub*». URL: <https://hub.kyivstar.ua/articles/yak-rozvivati-soczialne-pidpriyemnicztvo-osoblivosti-biznesu-ta-ukrayinski-kejsi>.
14. X-Forces Enterprise. URL: <https://www.gov.uk/support-for-veterans/x-forces-enterprise>.
15. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII / Верховна Рада України. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.

16. Проект Закону про ветеранське підприємництво, реєстр. № 10258 від 13 листопада 2023 р. / Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=10258&conv=9>.
17. Проект Закону про соціальні підприємства, реєстр. № 2710 від 23 квітня 2015 р. (відкликаний 29 серпня 2019 р.) / Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54903.
18. LOI No. 2014-856 du 31 juillet 2014 relative à l'économie sociale et solidaire. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000029313296>.
19. Community Interest Companies Guidance. What is a CIC? URL: <https://www.gov.uk/government/publications/community-interest-companies-how-to-form-a-cic/community-interest-companies-guidance-chapters>.
20. Veteran-owned businesses. U.S. Small Business Administration. URL: <https://www.sba.gov/business-guide/grow-your-business/veteran-owned-businesses>.
21. About GI Bill benefits. U.S. Department of Veterans Affairs. URL: <https://www.va.gov/education/about-gi-bill-benefits>.
22. Veterans Business Outreach Center (VBOC) program. U.S. Small Business Administration. URL: <https://www.sba.gov/local-assistance/resource-partners/veterans-business-outreach-center-vboc-program>.
23. Entrepreneurship Bootcamp for Veterans (EBV). D'Aniello Institute for Veterans and Military Families. Syracuse University. URL: <https://ivmf.syracuse.edu/programs/entrepreneurship/start-up/ebv>.
24. Bunker Labs Programs. D'Aniello Institute for Veterans and Military Families. Syracuse University. URL: <https://ivmf.syracuse.edu/programs/entrepreneurship/bunker-labs>.
25. X-Forces Enterprise. URL: <https://x-forces.com>.
26. Office for Veterans' Affairs. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/office-for-veterans-affairs>.
27. Innovation Authority and Ministry of Defense Launch a Unique 10 Million NIS Program for Training and Promoting Technological Entrepreneurship for Reserve and Discharged Soldiers. *Israel Innovation Authority*. URL: https://innovationisrael.org.il/en/press_release/innovation-authority-and-ministry-of-defense-launch-a-unique-10-million-nis-program-for-training-and-promoting-technological-entrepreneurship-for-reserve-and-discharged-soldiers.
28. Israeli Innovators Transform Lives Of Injured Veterans With Breakthrough Creations Restart. URL: <https://restartglobal.org/en/israeli-innovators-transform-lives-of-injured-veterans-with-breakthrough-creations>.
29. Restart Makers for Heroes. URL: <https://restartglobal.org/en/makers-for-heroes-2>.

УДК 339.5(477):341.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.31>

ЕКОНОМІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ТА НЕТАРИФНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ЧИННИКИ ЗМІЦНЕННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Петруненко Я.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу проблем модернізації господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-1186-730X
e-mail: petrunenکو@yahoo.com*

Тройніков В.В.,
*здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0004-5897-7866
e-mail: v.v.troinikov@gmail.com*

Сиротко М.В.,
*адвокат, здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-0391-8787
e-mail: syrotko.m@yahoo.com*

Петруненко Я.В., Тройніков В.В., Сиротко М.В. Економічна дипломатія та нетарифне регулювання як чинники зміцнення зовнішньоекономічних відносин України в умовах війни.

У статті розглянуто взаємозв'язок між економічною дипломатією та нетарифним регулюванням як ключовими чинниками зміцнення зовнішньоекономічної діяльності України в умовах війни. Визначено роль економічної дипломатії у посиленні міжнародної підтримки, залученні іноземних інвестицій та адаптації національної економіки до нових реалій. Проаналізовано вплив заходів нетарифного регулювання, таких як квоти, сертифікація, стандартизація та санітарні норми, на забезпечення продовольчої безпеки, підтримку стратегічних галузей та розвиток експорту.

Обґрунтовано вплив заходів нетарифного регулювання на стабілізацію економіки. Проаналізовано успішні кейси, як-то експорт української аграрної продукції до ЄС, інтеграцію до Європейської мережі операторів систем передачі електроенергії (ENTSO-E), реалізацію «Зернового коридору» та інші. Розкрито синергію між економічною дипломатією та нетарифними заходами, що забезпечує доступ до нових ринків, адаптацію продукції до міжнародних стандартів та зміцнення позицій України на світовій економічній арені.

За результатами дослідження сформульовано висновок про взаємозв'язок між економічною дипломатією та нетарифним регулюванням, який сприяє поглибленню торговельно-економічних відносин із країнами ЄС, розширенню географії експорту та інтеграції України до світового економічного простору. Запропоновано рекомендації з удосконалення зовнішньоекономічної політики України в сучасних умовах, включаючи розвиток інструментів підтримки експортерів, гармонізацію стандартів із міжнародними нормами та підвищення ефективності міжвідомчої коорди-

нації. Стаття загалом підкреслює вагомe значення економічної дипломатії та заходів нетарифного регулювання як основи стійкого економічного розвитку України в умовах війни та повоєнного відновлення.

Надано рекомендації для вдосконалення зовнішньоекономічної політики України, включаючи розробку національної програми підтримки експортерів, повну гармонізацію українських стандартів із міжнародними вимогами, розвиток економічної дипломатії та посилення міжвідомчої координації. Акцентовано увагу на перспективах використання економічної дипломатії та нетарифного регулювання як основи для довгострокового післявоєнного відновлення економіки України.

Ключові слова: економічна дипломатія, нетарифне регулювання, зовнішньоекономічна діяльність, російсько-українська війна, післявоєнне відновлення, міжнародна підтримка, іноземні інвестиції, економічна безпека, продовольча безпека, стабілізація економіки, розвиток експорту.

Petrunenکو Ia.V., Troinikov V.V., Syrotko M.V. Economic diplomacy and non-tariff regulation as factors of strengthening Ukraine's foreign economic relations in war conditions.

The article examines the relationship between economic diplomacy and non-tariff regulation as key factors in strengthening Ukraine's foreign economic activity in times of war. The role of economic diplomacy in strengthening international support, attracting foreign investment and adapting the national economy to new realities is determined. The author analyses the impact of non-tariff regulation measures, such as quotas, certification, standardisation and sanitary norms, on food security, support for strategic industries and export development.

The impact of non-tariff regulation measures on economic stabilisation is substantiated. Successful cases are analysed, such as the export of Ukrainian agricultural products to the EU, integration into the European Network of Transmission System Operators for Electricity (ENTSO-E), the implementation of the «Grain Corridor», and others. The synergy between economic diplomacy and non-tariff measures, which provides access to new markets, adaptation of products to international standards and strengthening of Ukraine's position in the global economic arena, is revealed.

Based on the results of the study, the author formulates a conclusion about the relationship between economic diplomacy and non-tariff regulation, which contributes to the deepening of trade and economic relations with the EU countries, expansion of export geography and integration of Ukraine into the world economic space. The author offers recommendations for improving Ukraine's foreign economic policy in the current conditions, including the development of exporters' support instruments, harmonisation of standards with international norms and improvement of the efficiency of interagency coordination. In general, the article emphasises the importance of economic diplomacy and non-tariff regulation measures as the basis for sustainable economic development of Ukraine in the context of war and post-war recovery.

The article provides recommendations for improving Ukraine's foreign economic policy, including the development of a national programme to support exporters, full harmonisation of Ukrainian standards with international requirements, development of economic diplomacy and strengthening of interagency coordination. Attention is focused on the prospects of using economic diplomacy and non-tariff regulation as a basis for long-term post-war economic recovery of Ukraine.

Key words: economic diplomacy, non-tariff regulation, foreign economic activity, Russian-Ukrainian war, post-war recovery, international support, foreign investment, economic security, food security, economic stabilisation, export development.

Постановка проблеми. В умовах триваючої війни Україна стоїть перед серйозними викликами у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Руйнування інфраструктури, обмеження доступу до традиційних ринків та необхідність адаптації до нових складних умов змушують шукати ефективні інструменти для збереження й розвитку зовнішньоекономічних відносин.

Ключовими інструментами у цьому процесі є економічна дипломатія та заходи нетарифного регулювання, оскільки вони не лише підтримують стабільність торговельних відносин, але й сприяють інтеграції України до світового економічного простору.

Основна наукова проблема, яка корелюється з тематикою статті, полягає у необхідності адаптації зовнішньоекономічної політики України до умов війни. Першочергово вказане стосується таких питань, як-то: забезпечення стабільності торговельних відносин у межах обмеженого доступу до ресурсів та ринків; використання економічної дипломатії для підтримки експорту, залу-

чення міжнародної допомоги та розширення ринків збуту; розробка та імплементація ефективних нетарифних заходів з метою дієвого регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Актуальність дослідження підкреслюється тим, що від ефективності цих інструментів залежить не лише стійкість економіки України, але й її інтеграція до європейського та світового економічного простору.

Метою представленої статті є аналіз взаємозв'язку між економічною дипломатією та нетарифним регулюванням у контексті забезпечення зміцнення зовнішньоекономічної діяльності України в умовах війни. Для реалізації визначеної мети передбачається вирішення наступних **наукових завдань**: проаналізувати сучасний стан економічної дипломатії України в умовах війни; дослідити вплив заходів нетарифного регулювання на зовнішньоекономічну діяльність України; визначити взаємозв'язок між економічною дипломатією та нетарифним регулюванням; оцінити вплив економічної дипломатії та нетарифного регулювання на зміцнення зовнішньоекономічних відносин України.

Стан опрацювання проблематики. При написанні статті здійснено аналіз профільних нормативно-правових актів і матеріалів ЄС, СОТ, а також досліджень сучасних науковців, серед яких О.О. Ашурков, О.П. Гребельник, Т.С. Гудіма, Р.А. Джабраїлов, О.В. Джафарова, Д.В. Зятіна, В.І. Камишанський, В.В. Поєдинок, В.А. Устименко, В.В. Чайковська, І.М. Ямкова. Досліджено й роботи вітчизняних учених, серед яких С.В. Глухова, Н.М. Грущинська, Є.В. Кильницька та О.М. Шаров, а також вивчено аналітичні й оглядові матеріали таких експертів як Т. Бебік, О. Кривецька, Г. Максак, Г. Федорова, Г. Шелест, на які автори також спираються при формулюванні власних наукових висновків і пропозицій. Окремі аспекти вказаної проблематики, зокрема щодо методології державного регулювання господарської діяльності [1], трансформації стратегії державної економічної політики [2], тенденцій управління розвитком у постпандемічний період [3], дерегуляції господарської діяльності (як процесу оптимального узгодження публічних і приватних інтересів) [4] і її особливостей у сучасних умовах [5], питань меж державного впливу на економіку [6] й особливостей нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні в умовах війни [7] раніше досліджувались й авторами цієї статті. Разом з тим, варто констатувати, що наразі у вітчизняній господарсько-правовій науці недостатньо актуальних практико-орієнтованих наукових досліджень питань економічної дипломатії та нетарифного регулювання саме як чинників зміцнення зовнішньоекономічних відносин в умовах війни, що й обумовлює актуальність представленої статті та увагу авторів до цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу. Економічна дипломатія України в умовах війни відіграє ключову роль у підтримці та розвитку зовнішньоекономічних відносин, забезпечуючи інтеграцію країни до світової економіки та залучення міжнародної підтримки, та позитивно сприяє наближенню членства України в ЄС.

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 р. дипломатичні зусилля України [8, 9] першочергово були спрямовані на:

посилення санкцій проти агресора: українські дипломати активно працювали над формуванням міжнародної коаліції для запровадження та розширення санкцій проти російської федерації, що мало на меті послабити економічну базу агресора та зменшити його військовий потенціал;

залучення військової та економічної допомоги: завдяки дипломатичним зусиллям Україна змогла отримати значну військову та фінансову підтримку від міжнародних партнерів, що сприяло підвищенню обороноздатності та стабілізації економіки в умовах війни;

формування програми економічної підтримки: українська дипломатія ініціювала обговорення програм відновлення та реконструкції нашої країни за прикладом «Плану Маршалла», що передбачає масштабні інвестиції у процеси відбудови інфраструктури та економіки після завершення воєнних дій.

В умовах війни дипломатичні місії України зосередилися на наступних ключових напрямках:

пошук нових ринків збуту: з огляду на втрату нашою країною традиційних ринків та логістичних маршрутів, українські дипломати активно працюють над встановленням торговельних відносин з країнами Азії, Африки та Латинської Америки, розширюючи географію експорту української продукції;

захист економічних інтересів на міжнародному рівні: дипломатичні представництва України беруть участь у міжнародних організаціях та форумах, відстоюючи наші національні економічні інтереси, особливо у питаннях, що стосуються торгівлі, інвестицій та енергетичної безпеки;

залучення іноземних інвестицій: попри воєнні дії, українська дипломатія продовжує роботу з потенційними інвесторами, презентуючи інвестиційні можливості та перспективи розвитку різних секторів економіки нашої країни в поствоєнний період.

При цьому, маємо відмітити і важливу роль міжнародних організацій та партнерів у підтримці України. Перш за все, така підтримка проявляється через:

надання фінансової допомоги: Міжнародний валютний фонд, Світовий банк й інші фінансові інституції надають кредити та гранти для підтримки макроекономічної стабільності та реалізації гуманітарних програм;

гуманітарну підтримку: ООН, ЄС й інші наші партнери забезпечують постачання гуманітарної допомоги, включаючи продовольство, медичні засоби та тимчасове житло для внутрішньо переміщених осіб;

політичну підтримку: наші міжнародні партнери виступають на захист суверенітету й територіальної цілісності України, засуджуючи агресію та підтримуючи дипломатичні ініціативи, спрямовані на досягнення миру.

Таким чином, як видно, економічна дипломатія України в умовах війни є невід'ємною складовою стратегії захисту національних інтересів, забезпечуючи міжнародну підтримку, розвиток зовнішньоекономічних відносин та підготовку до повоєнного відновлення країни.

Слід наголосити, що війна в Україні призвела до значних економічних викликів, зокрема скорочення експорту та імпорту, руйнування інфраструктури та зниження виробничих потужностей [10].

У відповідь на вищезазначені виклики уряд України запровадив низку нетарифних заходів, спрямованих на стабілізацію економіки та підтримку зовнішньоекономічної діяльності.

Саме по собі *нетарифне регулювання* у найбільш спрощеному розумінні – це система заходів, спрямованих на контроль зовнішньоекономічної діяльності без застосування митних тарифів. Основними цілями таких заходів є захист національного виробництва, забезпечення стандартів якості, екологічна безпека та гармонізація з міжнародними нормами.

У контексті війни нетарифне регулювання набуває ще більш особливого, *стратегічного* значення, оскільки дозволяє: захищати внутрішній ринок від надмірного імпорту; забезпечувати відповідність української продукції вимогам міжнародних стандартів; сприяти адаптації національної економіки до нових умов через інструменти, котрі не потребують значних фінансових витрат. Такими ключовими інструментами нетарифного регулювання є:

квотування та ліцензування: встановлення квот на імпорт або експорт стратегічних товарів для підтримки внутрішнього виробництва та забезпечення критичних потреб країни (наприклад, запровадження обмежень експорту зерна для забезпечення продовольчої безпеки країни у 2022-2023 роках); здійснення ліцензування експорту продукції, зокрема зерна, з метою регулювання обсягів постачання за кордон та ін.;

санітарно-гігієнічні й технічні вимоги: запровадження стандартів якості продукції відповідно до встановлених міжнародних норм з метою забезпечення конкурентоспроможності українського експорту; розробка екологічних вимог до продукції, наприклад в сільському господарстві, для спрощення доступу до ринків ЄС;

сертифікація та стандартизація: наприклад, перехід на європейські стандарти сертифікації, що сприяє збільшенню експорту до ЄС (зокрема, наразі триваюча адаптація українських стандартів до вимог ЄС з метою спрощення експорту вітчизняного продовольства до країн Європи); підтримка українських виробників у сертифікації продукції для міжнародних ринків;

реєстрація та контроль іноземних інвестицій: упровадження процедур перевірки інвестицій на предмет їх відповідності національним інтересам;

спрощення процедур сертифікації товарів для гуманітарної допомоги: як приклад, вжиття заходів для швидкої перевірки та реєстрації імпортованих товарів гуманітарного призначення.

Нетарифне регулювання в умовах війни виступає критично важливим господарсько-правовим інструментом захисту національної економіки і забезпечення зовнішньоекономічної діяльності, який дозволяє зберігати економічну стабільність, зменшувати залежність від імпорту та створювати сприятливі умови для інтеграції України у світовий ринок.

Взаємозв'язок економічної дипломатії й нетарифного регулювання є ключовим аспектом зовнішньоекономічної політики України, і особливо це стосується умов сучасних викликів. У зв'язку з вказаним, заслуговує підтримки висловлений О.М. Шаровим концептуальний висновок про

те, що «економічна дипломатія являє собою сплав економіки та політики, доведений до рівня прийняття та реалізації управлінських рішень, за допомогою і посередництва яких здійснюється співробітництво та суперництво у сучасному світі, визначають форми й методи розвитку та вдосконалення ринкової економіки» [11, с. 8].

Свою чергою, ефективна реалізація зовнішньоекономічної політики вимагає тісної співпраці між дипломатичними установами та економічними відомствами. Дипломатичні представництва України за кордоном відіграють важливу роль у просуванні національних економічних інтересів, зокрема через підтримку експорту та залучення іноземних інвестицій. Водночас, економічні органи розробляють та впроваджують нетарифні заходи, котрі спрямовані на регулювання зовнішньої торгівлі й захист внутрішнього ринку. Спільні зусилля вказаних структур забезпечують узгодженість дій та підвищують ефективність економічної дипломатії.

У вказаному контексті дипломатичні канали є важливим інструментом для подолання бар'єрів, пов'язаних із нетарифним регулюванням. Українські дипломати сприяють укладенню міжнародних угод, що встановлюють взаємне визнання стандартів та сертифікатів, спрощуючи доступ українських товарів на іноземні ринки. Крім того, дипломатичні місії активно працюють над зняттям необґрунтованих обмежень і бар'єрів, що перешкоджають розвитку зовнішньої торгівлі.

Гармонізація національних стандартів із міжнародними є необхідною умовою для інтеграції України до світової економіки. У зазначеному контексті економічна дипломатія сприяє залученню технічної й фінансової допомоги від міжнародних організацій та партнерів. Подібні програми допомагають удосконалити регуляторні механізми, підвищити якість продукції і забезпечити її відповідність міжнародним вимогам, що, у свою чергу, розширює експортні можливості України.

Синергія економічної дипломатії та нетарифного регулювання позитивно впливає на зовнішньоекономічні відносини України. За визначенням Н.М. Грущинської, сферою реалізації економічної дипломатії є: підтримка національного бізнесу за кордоном, відстоювання національних економічних інтересів, забезпечення підписання взаємовигідних торговельно-економічних контрактів, врегулювання торговельних суперечок та вжиття заходів щодо їх попередження, формування сфер впливу держави за її межами, гарантії економічної безпеки держави [12, с. 89]. Завдяки дипломатичним зусиллям та ефективному регулюванню, Україна зміцнює свої позиції на міжнародних ринках, розширює географію експорту та залучає іноземні інвестиції. Крім зазначеного, гармонізація регуляторних механізмів безумовно сприяє інтеграції України до європейського й світового економічного простору, відкриваючи нашій країні нові можливості для економічного розвитку. Найбільш яскравими прикладами вказаної синергії є:

Угода про «митний безвіз» із ЄС (2022 р.). В рамках зусиль економічної дипломатії Україна уклала угоду з ЄС, яка дозволила гармонізувати митні процедури, зокрема мається на увазі впровадження Нової комп'ютеризованої транзитної системи (NCTS). Вказане значно полегшило проходження митного контролю українських товарів на європейських ринках та прискорило процес експорту продукції, котра відповідала європейським стандартам.

«Зерновий коридор» та сприяння експорту сільськогосподарської продукції (2022-2024 роки). Дипломатичні зусилля України у координації з міжнародними партнерами (ООН, Туреччина) призвели до створення механізму експорту зерна через Чорне море, попри воєнний стан. Цей процес передбачав дотримання нетарифних вимог, таких як перевірка якості та відповідність фітосанітарним стандартам, що було забезпечено завдяки підтримці дипломатів та відповідних економічних структур.

Спрощення процедур сертифікації продукції через інтеграцію з ЄС. Дипломатичні перемовини України з ЄС дозволили спростити вимоги до сертифікації певних видів вітчизняних товарів, таких як сільськогосподарська і промислова продукція. Угода про асоціацію з ЄС, зокрема її економічний блок, передбачала поступове визнання українських сертифікатів якості в країнах ЄС, що знизило бар'єри для експорту.

Участь України в системі «Єдиного вікна» СОТ. Завдяки активності української економічної дипломатії наша країна приєдналася до механізму «Єдиного вікна» для спрощення міжнародної торгівлі. Вказаний інструмент дозволив інтегрувати митні та санітарні й фітосанітарні процедури, спрощуючи виконання нетарифних вимог.

Розширення географії експорту через країни Африки та Азії. Дипломатичні місії України в країнах Африки та Азії активно працюють над укладенням угод про взаємне визнання технічних стандартів і сертифікатів. Наприклад, виведення української аграрної продукції на ринки Близь-

кого Сходу супроводжувалося встановленням нових вимог до якості, адаптованих до місцевих нетарифних регулювань.

Отже, взаємодія економічної дипломатії та нетарифного регулювання є важливим чинником у формуванні й реалізації зовнішньоекономічної політики України, забезпечуючи тим самим її адаптацію до сучасних викликів і сприяючи сталому економічному розвитку. Вплив економічної дипломатії та нетарифного регулювання на зовнішньоекономічні відносини України в умовах війни є багатограним і вимагає впровадження низки важливих стратегічних заходів, основними серед яких, на нашу думку, є:

Посилення торговельного партнерства зі «стратегічними» країнами. Економічна дипломатія України зосереджена на зміцненні відносин нашої країни із ключовими торговельними партнерами, зокрема з країнами ЄС, США, Канадою та іншими. Укладення угод про вільну торгівлю та спрощення митних процедур сприяють зростанню обсягів експорту української продукції. Зокрема, Угода про асоціацію з ЄС, яка включає положення про глибоку та всеосяжну зону вільної торгівлі, створила умови для зниження тарифних та нетарифних бар'єрів, що позитивно вплинуло на торговельні відносини.

Підтримка експорту української продукції через адаптацію до міжнародних стандартів. Нетарифне регулювання, зокрема впровадження міжнародних стандартів якості та безпеки продукції, є важливим чинником підвищення конкурентоспроможності українських товарів на світових ринках. Як зазначалося вище, адаптація національних стандартів до вимог ЄС та інших розвинених ринків дозволяє українським виробникам розширювати географію експорту та збільшувати частку своєї присутності на міжнародних ринках. Водночас, це вимагає значних зусиль з боку державних органів та бізнесу для забезпечення відповідності продукції встановленим вимогам [13]. У цьому контексті прикладом може слугувати скасування квот на експорт української аграрної продукції, зокрема зернових, олії та м'яса, у рамках «*економічного безвізу*» між Україною та ЄС. Вказане рішення було ухвалене за активної участі української дипломатії. Крім того, впровадження фітосанітарних стандартів ЄС для української продукції значно спростило її доступ до європейських ринків. Інший приклад – це урядова програма підтримки експортерів, розроблена за підтримки міжнародних партнерів, котра включає навчання з питань адаптації до міжнародних стандартів, фінансування сертифікації продукції та спрощення митних процедур. Вказане сприяє збільшенню кількості вітчизняних компаній, які виходять на міжнародні ринки.

Перспективи інтеграції України до європейського й світового економічного простору. Економічна дипломатія та нетарифне регулювання є ключовими елементами стратегії інтеграції України до європейського й світового економічного простору. Впровадження європейських стандартів, участь у міжнародних економічних організаціях та укладення угод про вільну торгівлю сприяють поглибленню економічних зв'язків і залученню іноземних інвестицій. Втім, зазначений процес супроводжується викликами, пов'язаними із необхідністю реформування національної економіки, підвищенням її конкурентоспроможності та адаптацією до умов глобального ринку. У якості прикладу можемо навести участь України у стратегії *Єдиного цифрового ринку ЄС* [14], котра відкрила нашій країні можливості для експорту ІТ-продуктів і послуг до країн Євросоюзу. Економічна дипломатія сприяла укладенню угоди, а впровадження стандартів кібербезпеки і сертифікації допомогло українським компаніям відповідати вимогам ринку ЄС.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє нам сформулювати наступні висновки та пропозиції. Економічна дипломатія та нетарифне регулювання відіграють важливу роль у зміцненні зовнішньоекономічних відносин України, особливо в умовах війни. Посилення співпраці зі стратегічними партнерами, адаптація до міжнародних стандартів й інтеграція до світового економічного простору є ключовими напрямками, котрі сприяють розвитку національної економіки та її стійкості до зовнішніх викликів. Вони справляють неабиякий вплив на зміцнення позицій нашої країни на міжнародних ринках, адаптації до нових реалій та інтеграції до світової економіки. Представляється можливим також сформулювати висновки за деякими окремими аспектами досліджуваної теми, які можуть слугувати підґрунтям подальших наукових розвідок.

Економічна дипломатія як рушій зовнішньоекономічних відносин. Українська дипломатія досягла значних успіхів у формуванні міжнародної коаліції для посилення санкцій проти агресора, залучення фінансової допомоги та розширення доступу до міжнародних ринків. Зокрема, інтеграція України до деяких європейських ініціатив, таких як *Європейська мережа операторів систем передачі електроенергії* (ENTSO-E) та *Єдиний цифровий ринок ЄС*, відкрила нашій країні нові можливості для експорту товарів та послуг.

Роль нетарифного регулювання у захисті національних інтересів. Слід сказати, що впровадження міжнародних стандартів якості та сертифікації сприяло підвищенню рівня конкурентоспроможності української продукції на світових ринках. Разом з тим, обмеження експорту стратегічних товарів і спрощення митних процедур сприяли забезпеченню продовольчої безпеки нашої країни та стабільності внутрішнього ринку.

Взаємозв'язок економічної дипломатії й нетарифного регулювання. Співпраця між дипломатичними місіями та економічними структурами сприяла усуненню бар'єрів для експорту української продукції, зокрема через взаємне визнання стандартів. Використання дипломатичних каналів для укладення угод дозволило Україні інтегруватися до глобальних ринків навіть в умовах війни.

З урахуванням зазначеного, вважаємо доцільним вказати й на наступні пропозиції:

розширення співпраці з міжнародними партнерами: продовження курсу на інтеграцію до європейських і глобальних економічних ініціатив, зокрема шляхом укладення нових угод про взаємне визнання стандартів та спрощення митних процедур, а також активне використання платформи СОТ для захисту національних інтересів;

оптимізація системи нетарифного регулювання: розробка та реалізація «дорожньої карти» повної гармонізації українських стандартів із вимогами ЄС, а також впровадження цифрових інструментів для прискорення сертифікації та реєстрації продукції;

державна підтримка експортерів і залучення інвестицій: впровадження національної програми підтримки експортерів, котра включатиме гранти на сертифікацію продукції, освітню і консультативну підтримку; залучення іноземних інвестицій через створення індустріальних парків, спеціалізованих на виробництві експортно орієнтованої продукції;

розвиток економічної дипломатії: удосконалення системи підготовки «економічних дипломатів» з акцентом на торгівлі й інвестуванні; розробка стратегії просування українського бізнесу на нові ринки (країни Африки, Азії, Латинської Америки);

посилення міжвідомчої координації: запровадження єдиного центру координації між дипломатичними місіями та економічними органами для ефективного просування національних інтересів закордоном;

забезпечення моніторингу та адаптації політики: створення механізмів регулярного моніторингу ефективності заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності й економічної дипломатії; розробка політики, що враховуватиме зміну глобальних трендів та нові виклики, зокрема в умовах війни та післявоєнного відновлення.

Представляється, що реалізація цих пропозицій забезпечуватиме стійкість зовнішньоекономічної діяльності України, зміцнить позиції нашої країни на міжнародній арені, а також сприятиме довгостроковому розвитку національної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Петруненко Я.В. Методологія державного регулювання господарської діяльності. *Inovácia právne veda v procese európskej integrácie: Medzinárodná vedecko-praktická konferencia 10-11 marca 2017*. Sládkovičovo, Slovenská republika: Vysoká škola Danubius, Fakulta práva Janka Jesenského, 2017. P. 201–204.
2. Petrunenko Ia., Podtserkovnyi O. Transformation of the strategy of state economic policy in modern conditions. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2020. Vol. 6(3). P. 107–113. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2020-6-3-107-113>.
3. Petrunenko Ia., Chychun V., Shuprudko N., Kalynichenko Yu., Ali Issa Ibrahim Manal. Trends in the management of global economic development in the post-pandemic period. *International Review*. 2021. Vol. 10(1-2). P. 66–75. DOI: <https://doi.org/10.5937/intrev2102078P>.
4. Петруненко Я.В. Деретуляція господарської діяльності як процес оптимального узгодження публічних і приватних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 55. Т. 1. С. 157–160. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34844>.
5. Петруненко Я.В. Особливості деретуляції господарських правовідносин у сучасних умовах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78. Ч. 1. С. 273–280. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.44>.

6. Петруненко Я.В., Джабраїлов Р.А. Межі державного впливу на економіку в умовах війни у контексті дотримання та реалізації соціально-економічних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. Т. 1. С. 406–412. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.65>.
7. Петруненко Я.В., Тройніков В.В. Особливості нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні в умовах війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 174–177. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/41>.
8. Ганна Шелест, Геннадій Максак. Перший рік воєнної дипломатії: аналіз сильних та слабких сторін зовнішньої політики України. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/05/29/7162586>.
9. Федорова Г. Роль дипломатії під час воєнного стану. *Грані*. 2022. Т. 25. № 5. С. 10–17. DOI: <https://doi.org/10.15421/172253>.
10. Тетяна Бебик, Олеся Кривецька. Які умови створені для бізнесу задля перемоги у війні та одночасної підтримки торгового балансу. *Liga Zakon*. URL: https://biz.ligazakon.net/analitics/210611_zovnshnoekonomchna-dyalnst-v-umovakh-vyni.
11. Шаров О.М. Економічна дипломатія: основи, проблеми та перспективи: Монографія. К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. 560 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/sharov_monografiya_ekonom_dyplomatiya_print_new.pdf.
12. Грущинська Н.М. Економічна дипломатія як потужний інструмент подолання конфліктості країн. *Економічний нобелівський вісник*. 2016. № 1 (9). С. 85–90. URL: <https://econforum.duan.edu.ua/images/PDF/2016/11.pdf>.
13. Кильницька Є.В., Глухова С.В. Особливості нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності України та СНД в умовах дестабілізації соціально-економічних систем. *Бізнес Інформ*. 2022. № 1. С. 47–53. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2022-1_0-pages-47_53.pdf.
14. Проект «Цифрова стратегія ЄС». Програма «EU4Digital». URL: <https://eufordigital.eu/uk/discover-eu/eu-digital-strategy>.

УДК 351.86:355.1+346.16:330.342.146

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.32>

НОРМОПРОЄКТУВАННЯ І СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЖИТЛОМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Сошников А.О.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»,
ORCID: 0000-0003-4998-9713,
e-mail: antonsoshnikov@gmail.com*

Гудіма Т.С.,
*доктор юридичних наук, старший дослідник,
заступник завідувача відділу,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0003-1509-5180,
e-mail: gudima.t@ukr.net*

Єршова Ю.О.,
*здобувачка вищої освіти ступеня доктора філософії,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»,
ORCID: 0009-0005-5096-4953,
e-mail: julika.yershova@gmail.com*

Сошников А.О., Гудіма Т.С., Єршова Ю.О. Нормопроекування і соціальна відповідальність у забезпеченні житлом військовослужбовців.

Стаття присвячена комплексному аналізу окремих соціальних гарантій, передбачених для військовослужбовців, зокрема в частині забезпечення їх житлом. Особливу увагу приділено практичним механізмам реалізації цих гарантій, які розглянуто крізь призму принципів нормопроекування та у світлі триваючого процесу європейської інтеграції України.

У межах дослідження, окрім актів національного законодавства, проаналізовано також акти ЄС, Ради Європи та практику Європейського суду з прав людини.

Обґрунтовано, що в умовах повномасштабної війни та соціально-економічної нестабільності гарантії для військовослужбовців мають набувати пріоритетного статусу не лише на рівні декларативних норм, а й через чітко визначені, забезпечені ресурсами та реалістичні механізми реалізації.

Підкреслено необхідність урахування суспільних настроїв та очікувань під час розробки нормативно-правових актів, особливо у соціально чутливих сферах. Висвітлено основні проблеми нормативного закріплення житлових гарантій для військовослужбовців та бар'єри їх імплементації, які зумовлені недотриманням фундаментальних принципів правотворчості – юридичної визначеності, недискримінації, пропорційності та соціальної справедливості.

У статті запропоновано низку практичних рішень, зокрема: надання мобілізованим військовослужбовцям права на участь у програмі пільгового іпотечного кредитування «ЄОселя» на умовах, рівнозначних контрактникам; розширення сфер застосування державно-приватного партнерства (ДПП) у сфері житлової політики; підтримка будівництва доступного житла з можливістю дострокової оренди з правом викупу. Окрему увагу приділено необхідності створення фонду соціального житла для представників суспільно важливих професій та соціально вразливих ка-

тегорій населення. Підкреслено роль соціально відповідального бізнесу у реалізації житлових програм за умов обмежених бюджетних ресурсів держави. Сформульовані висновки спрямовані на посилення ефективності державної політики у сфері соціального захисту військовослужбовців та гармонізацію відповідного законодавства з європейськими стандартами.

Ключові слова: державна політика, нормопроєктування, нормативна декларативність, юридична визначеність, ефективність, справедливість, рівність та недискримінація, військовослужбовці, соціальні права, житлові права, гарантії, іпотечне кредитування, соціально відповідальна поведінка, державно-приватне партнерство.

Soshnykov A.O., Hudima T.S., Yershova Yu.O. Legislative drafting and social responsibility in the housing provision for military personnel.

This article presents a comprehensive analysis of specific social guarantees for military personnel, particularly in the context of access to housing. Special attention is paid to the mechanisms for the practical implementation of these guarantees, examined through the lens of legislative drafting principles and in the broader framework of Ukraine's ongoing European integration.

In addition to national legislation, the study also analysed EU and Council of Europe acts and the case law of the European Court of Human Rights.

It is argued that, amid full-scale war and socio-economic instability, guarantees for military personnel must acquire a priority status – not only as declarative norms but also through clearly defined, resource-backed, and realistically implementable mechanisms. The study highlights the importance of incorporating public opinion and expectations in the development of legal acts, especially in socially sensitive areas. The article identifies key problems in the legislative regulation of housing guarantees for military personnel and the obstacles to their implementation, which are largely rooted in the failure to observe fundamental law-making principles - legal certainty, non-discrimination, proportionality, and social justice. Several practical solutions are proposed, including: granting mobilized military personnel the right to participate in the preferential mortgage lending program «YeOselya» on equal terms with contracted servicemen; expanding the use of public-private partnerships (PPP) in the housing sector; and supporting the development of affordable housing with the option of early lease and subsequent purchase. Particular emphasis is placed on the need to create a social housing fund for representatives of socially significant professions and vulnerable groups. The role of socially responsible business in implementing housing programs under limited public funding is also underscored. The conclusions formulated aim to enhance the effectiveness of public policy in the area of social protection for military personnel and to harmonize national legislation with European standards.

Key words: public policy, rule-making, normative declarativeness, legal certainty, efficiency, fairness, equality and non-discrimination, military personnel, social rights, housing rights, guarantees, mortgage lending, socially responsible behaviour, public-private partnership.

Постановка проблеми. Соціальний та інший захист військовослужбовців є пріоритетом держави, особливо в умовах неспровокованої російської військової агресії проти України.

На конституційному рівні, відповідно до статті 17 Конституції України, держава зобов'язана забезпечувати соціальний захист громадян, які проходять службу у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей [1]. Основні засади державної політики у цій сфері закріплені у Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-ХІІ [2].

Однією з ключових проблем, як для військовослужбовців, так і ветеранів є житлове питання. За результатами соціологічних опитувань серед ветеранів, які завершили службу в Силах оборони України, 34,7% респондентів визначили саме потребу у забезпеченні житлом як одну з основних (друга за значущістю після потреб у зміцненні здоров'я) [3].

На законодавчому рівні для військовослужбовців передбачено низку спеціальних житлових гарантій. Починаючи з 2014 року, законодавець поступово розширює соціальні гарантії цієї категорії осіб, зокрема в частині житлового забезпечення. Останні законодавчі ініціативи (наприклад, 2024 року) були спрямовані на розширення так званого «соціального пакета» з метою стимулювання громадян до проходження військової служби. Втім, на практиці реалізація житлових гарантій залишається недостатньо ефективною. Частина запроваджених інструментів поширюється лише на окремі категорії військовослужбовців, що унеможлиблює системне розв'язання житло-

вого питання. Такі диспропорції є наслідком порушення принципів правотворчої діяльності при розробці нормативно-правових актів: зокрема, відсутності належного обґрунтування норм, ігнорування стандартів ЄС і Ради Європи, а також недотримання сучасних підходів до нормопроєктування. У результаті ухвалені рішення часто не відповідають принципам правової визначеності, рівності перед законом та пропорційності у наданні соціальних пільг.

Стан опрацювання. Соціальний захист військовослужбовців перебуває в фокусі уваги багатьох дослідників, зокрема: А. Мота, О. Верби, В. Ковальського, А. Кудаківської, Д. Цісар, К. Бортняка, Т. Макарової, В. Теремецького, С. Кельби та інших. Як і питання нормопроєктування, яке розглядалось в дослідженнях наступних вчених: Н. Оніщенко, В. Кравчука, О. Шрам, О. Пугаченко, Р. Чорнульцького, В. Косовича та інші. Значний імпульс новим дослідженням дало прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-ІХ, який хоча і вводиться в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, але це перший та єдиний комплексний законодавчий акт, який регулює відповідні правовідносини.

Свою чергою, розв'язання житлового питання військовослужбовців та інших соціальних категорій через призму нормопроєктування не було предметом окремого дослідження.

Метою статті є дослідження законодавчо встановлених соціальних гарантій для військовослужбовців, зокрема в частині забезпечення житлом, а також аналіз механізмів їх практичної реалізації через призму принципів нормопроєктування та в контексті європейської інтеграції. Такий підхід дозволяє виявити ключові проблемні аспекти та сформулювати практичні рекомендації щодо вдосконалення нормативного регулювання і зміцнення соціального захисту військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Європейський Союз визнає і поважає право на житлову допомогу як частину забезпечення гідного існування громадян (стаття 34 Хартії основних прав Європейського Союзу) [4].

Україна, як член Ради Європи, приєдналась також до Європейської соціальної хартії (переглянутої), положеннями, якої закріплено серед інших соціальних прав, також право на житло (стаття 31). Держави-учасниці хартії беруть на себе спеціальні зобов'язання, які покликані забезпечити ефективну реалізацію цього права, зокрема через: сприяння доступності до житла належного рівня, вжиття заходів, які спрямовані за запобігання та скороченню бездомності, встановлення цін на житло, доступних для малозабезпечених осіб [5]. Водночас, положення Хартії мають рамковий характер і передбачають лише загальні зобов'язання у сфері забезпечення житлом, зокрема у частині сприяння його доступності. Варто також враховувати, що Європейська соціальна хартія (переглянута) була підписана майже 30 років тому, тому її норми не враховують сучасні інструменти реалізації житлового права, які активно застосовуються в європейських країнах. Так, наприклад, пільгове іпотечне кредитування визнається одним з ефективних сучасних механізмів сприяння доступності житла. Цей інструмент демонструє зростаючу популярність у практиці європейських держав, і може розглядатися як така форма державної підтримки, що відповідає духу і цілям Європейської соціальної хартії, хоча прямо в її положеннях не згадується.

Однією з характерних особливостей українського законодавства у сфері соціальних гарантій є проблема їх реального виконання. Найчастіше основною перешкодою практичній реалізації закріплених прав і гарантій виступає відсутність або обмеженість фінансових ресурсів. При цьому під час ухвалення тієї чи іншої норми законодавець часто вже усвідомлює або допускає, що держава не матиме змоги забезпечити її реалізацію. Поширеною є ситуація, коли Кабінет Міністрів України при формуванні проєкту закону про Державний бюджет ігнорує вимоги щодо фінансування певних зобов'язань, передбачених чинним законодавством. Відповідно, Верховна Рада України може схвалити закон про Державний бюджет без належного фінансового забезпечення реалізації відповідних соціальних гарантій. Така практика суперечить принципам верховенства права та ресурсної забезпеченості, закріпленим, зокрема, у статті 3 Закону України «Про правотворчу діяльність».

Житлові гарантії для військовослужбовців не є винятком. Їх ефективна реалізація безпосередньо залежить від наявності цільових видатків у Державному бюджеті України, зокрема за програмами будівництва (придбання) житла, пільгового іпотечного кредитування, орендного фонду тощо. У разі відсутності відповідного фінансування ці гарантії залишаються декларативними, що підриває довіру до інститутів держави та створює правову невизначеність для бенефіціарів гарантій [6].

Спеціальне законодавство, зокрема, Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» передбачає досить широкий перелік гарантій, які покликані забезпечити військовослужбовців та членів їх сімей жилими приміщеннями. Серед них можна виділити: забезпечення військовослужбовців жилими приміщеннями або за їх бажанням грошовою компенсацією за належне їм для отримання жиле приміщення; забезпечення службовим або орендованим житлом. Частина цих гарантій не відповідає реаліям часу.

Останні роки для військовослужбовців, як і для інших суспільно важливих професій та соціально вразливих категорій держава використовує механізм пільгового іпотечного кредитування для поліпшення їх житлових умов. З жовтня 2022 розпочалася реалізація програми доступного іпотечного кредитування («Оселя»). Для участі у програмі були визначені наступні категорії, для яких були встановлені спеціальні відсоткові ставки: медичні працівники державних або комунальних закладів охорони здоров'я (3%); педагогічні працівники державних або комунальних закладів освіти (3%); наукові та науково-педагогічні працівники державних або комунальних закладів освіти та наукових установ (3%); військовослужбовці Збройних Сил України *за контрактом*, Служби Безпеки України, Головного управління розвідки Міністерства оборони України, Національної гвардії України, військові прокурори Офісу Генерального прокурора, поліцейські та члени їх сімей, особи рядового і начальницького складу Державної служби України з надзвичайних ситуацій та інші (3%); ветерани війни та члени їх сімей, учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни та інші (7%); внутрішньо переміщені особи (7%); інші громадяни України, які не мають власної житлової нерухомості або розмір цієї нерухомості менше ніж 52,5 кв. м. (7%) [7].

Тобто, державою було пріоритезовано окремі категорії громадян, які потребують додаткової підтримки та захисту, і які зможуть взяти участь у програмі. Водночас було передбачено серед них «пільгові категорії» (*особи, які можуть скористатися особливою підтримкою, представники суспільно важливих професій*), які мали право скористатися більш сприятливими умовами кредитування, зменшена щорічна процента ставка (з 7% до 3%), а також більш «м'які вимоги» до об'єкта майбутньої іпотеки. В частині військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України та інших формувань, така особлива підтримка надається саме тим, які проходять службу *за контрактом*. Відповідно до частини 2 статті 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 № 2232-III проходження військової служби здійснюється: у добровільному порядку (за контрактом) та за направленням або за призовом [8]. На практиці, під час дії воєнного стану, неодинокими є випадки, а можливо і системними, коли громадяни, які добровільно виявили бажання проходити військову службу, з'явившись до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП), обліковуються, як ті що мобілізовані відповідно до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 № 3543-III [9] і відповідно контракт не укладається з ними, що дозволяє штучно виконувати ТЦК та СП так звані «плани з мобілізації». Безумовно надалі вже діючі військовослужбовці можуть укласти контракт, але через різні причини не всі користуються цією можливістю.

За інформацією Міністерства економіки України на жовтень 2024 року кожен 2 іпотечний кредит отримали саме військовослужбовці Збройних Сил за контрактом та інші представники силового блоку (50% отримувачів кредитів) [10], що свідчить як про зацікавленість з їх боку (умови кредитування є соціально орієнтованими), а також досить велику загальну кількість осіб, які належать до цих категорій.

Досить необґрунтованим та несправедливим виглядає обмеження участі у цій програмі частини військовослужбовців, які мобілізовані, тобто не проходять службу за контрактом. Фактично через умови програми доступного іпотечного кредитування («Оселя») вони позбавлені права отримати кредит за пільговою ставкою 3%.

Слід відзначити, що військовослужбовці, які були мобілізовані виконують такі ж бойові завдання і мають схожі ризики для життя та здоров'я, як і ті військовослужбовці, що проходять службу за контрактом. Своєю чергою, держава при ухваленні норм, які надають преференції чи покращають становище окремих груп повинні бути мотивовані та належним чином обґрунтовані. При запровадженні програми доступного іпотечного кредитування («Оселя») досить складно назвати участь виключно військовослужбовців, які проходять службу за контрактом обґрунтованим. Також звернемо увагу, що була відсутня комунікація, державою через органи влади не було прояснено суспільству прийняття норми саме в цій редакції, коли пільгові умови розповсюджують-

ся на частину діючих військовослужбовців. Хоча кількість мобілізованих громадян була досить значною, наприклад, тільки за 5 місяців повномасштабного вторгнення було мобілізовано до 700 тисяч громадян до Збройних Сил України [11], а станом на січень 2025 року у них проходило службу 880 тисяч військовослужбовців [12]

Статтею 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 № 3354-IX проголошено наступні принципи правотворчої діяльності: верховенства права, що включає, принципи юридичної визначеності, рівності перед законом та недискримінації; пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини; системності [13]. Ці ж принципи лежать в основі нормопроєктування як окремого етапу правотворчої діяльності. Їх дотримання є передумовою належної якості нормативних актів, їх легітимності, ефективності застосування, а також відповідності демократичним цінностям і зобов'язанням України в межах європейської інтеграції.

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 № 5207-VI забороняє будь-які форми дискримінації, коли зокрема, група осіб за будь-якими ознаками, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами та свободами, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [14]. Аналогічний підхід закладений в актах ЄС, Ради Європи та практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

В посібнику зі статті 14 Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенція) та статті 1 Протоколу № 12 до Конвенції стверджується, що оцінюючі факти можливої дискримінації Європейському Суду з прав людини не потрібно доводити, що становище груп порівняння не повинно бути абсолютно ідентичним. Заявник повинен довести, що перебував у ситуації, відносно схожій з ситуацією з іншими особами [15]. Окремі дослідники наголошують, що при розгляді справ в рамках можливого порушення статті 14 Конвенції, ЄСПЛ визначає чи в конкретній справі відмінність з особами, які знаходяться в аналогічній або відносно подібній ситуації [16]. Саме таку позицію було викладено у справі Карсон та інші проти Об'єднаного Королівства (Carson and Others v. United Kingdom), тоді ЄСПЛ визнав порушення, коли різні групи громадян перебуваючи в однакових чи схожих умовах отримували різне відношення без належного обґрунтування [17].

Таким чином, аналіз національного законодавства та практики ЄСПЛ дозволяє зробити висновок, що окремі положення постанови Кабінету Міністрів України, якою затверджено умови участі громадян у програмі пільгового іпотечного кредитування через ПрАТ «Українська фінансова житлова компанія», можуть містити ознаки порушення принципу рівності та недискримінації – зокрема щодо окремих категорій військовослужбовців. Така ситуація потребує перегляду відповідного нормативного акта на предмет його відповідності національному та міжнародному праву.

Єдиним ефективним способом усунення наявної правової прогалини є внесення змін до відповідного рішення Кабінету Міністрів України шляхом розширення переліку пільгових категорій учасників програми іпотечного кредитування. Доцільно включити до нього всіх військовослужбовців Збройних Сил України – незалежно від формату проходження служби. Такий підхід забезпечить дотримання принципу соціальної справедливості та рівного ставлення до всіх осіб, які захищають державу, незалежно від правового статусу (контракт, мобілізація тощо). Станом на сьогодні у лавах Збройних Сил України проходять службу близько 880 тисяч військовослужбовців [12], з яких лише частина на контрактній основі. Як уже зазначалося, згідно з результатами соціологічних опитувань, майже третина ветеранів потребує допомоги у придбанні житла [3]. Це свідчить про наявність значного відкладеного попиту на участь у державних програмах житлового забезпечення. Розширення доступу до пільгового іпотечного кредитування дозволить переорієнтувати житлову політику від моделі прямого бюджетного фінансування до моделі часткової компенсації через доступні фінансові інструменти, що, своєю чергою, зменшить навантаження на Державний бюджет України та водночас сприятиме реалізації права на житло для захисників держави.

Окрему увагу при здійсненні правотворчої діяльності слід приділяти врахуванню суспільних настроїв. Станом на сьогодні в українському суспільстві спостерігається високий рівень поваги та довіри до військовослужбовців, що підтверджується результатами соціологічних опитувань. Так, згідно з результатами онлайн-опитування «Образ ветеранів в українському суспільстві» 95% опитаних – довіряють та скоріше довіряють військовим Збройних Сил України, які служать на передовій, 76% – довіряють та скоріше довіряють військовим Збройних Сил України, які служать

у тилу (окрім військовослужбовців ТЦК та СП) [18]. Ці дані свідчать про наявність виразного суспільного запиту на посилення державної політики у сфері соціального захисту всіх категорій військовослужбовців, незалежно від формату чи місця проходження служби. Урахування таких настроїв у процесі нормопроєктування є важливою передумовою для легітимності, ефективності та суспільного схвалення майбутніх законодавчих змін або рішень органів виконавчої влади.

Навесні 2024 року було ухвалено важливі законодавчі зміни, спрямовані на стимулювання укладення контрактів на проходження військової служби, а також на посилення соціального захисту військовослужбовців. Йдеться про Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11.04.2024 № 3633-IX (далі – Закон України № 3633-IX). Цей нормативно-правовий акт має на меті розширити коло осіб, зацікавлених у проходженні військової служби за контрактом, шляхом запровадження додаткових соціальних гарантій. Зокрема, для осіб, які укладають перший контракт на проходження військової служби, передбачено такі переваги: (1) надання одноразового сертифіката на придбання транспортного засобу в розмірі 150 тис. грн протягом перших 3 місяців, у порядку встановленому Кабінетом Міністрів України; (2) надання компенсації у розмірі 50% першого внеску за кредитом, забезпеченим предметом іпотеки відповідно до Умов забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України, а також додатково 100 тисяч гривень після першого року військової служби та 100 тисяч гривень після другого, у порядку та на умовах визначених Урядом України [19].

Хоча § 116 Регламенту Кабінету Міністрів України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950 передбачена процедура, що до розгляду Верховною Радою України законопроєкту у третьому читанні Кабінеті Міністрів України розробляє проєкти своїх актів, які будуть направлені на виконання майбутнього закону [20], ця вимога часто не виконується. Зокрема, в українському парламенті поширеною є практика ухвалення законопроєкту одразу в другому та третьому читанні, що фактично ускладнює завчасну підготовку відповідних урядових актів.

Закон України «Про правотворчу діяльність» передбачає, що у прикінцевих положеннях нормативно-правового акта можуть міститися доручення органам державної влади, пов'язані з набранням чинності цим актом. Зокрема, це стосується й розроблення та прийняття підзаконних нормативно-правових актів, включаючи рішення Кабінету Міністрів України (частина перша статті 40). Відповідна норма знайшла своє застосування у Законі України від 11 квітня 2024 року № 3633-IX. У прикінцевих та перехідних положеннях цього закону традиційно, як і в низці інших законів України, передбачено доручення Кабінету Міністрів України прийняти нормативно-правові акти, необхідні для реалізації положень закону. Зокрема, йдеться про: порядок надання військовослужбовцям, які уклали контракт, сертифікату на придбання транспортного засобу; порядок та умови надання компенсацій для реалізації права на доступне іпотечне кредитування військовослужбовцям, які уклали контракт вперше. Ці гарантії передбачено Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та мають бути реалізовані через підзаконне регулювання відповідно до вимог статті 40 Закону «Про правотворчу діяльність».

Слід нагадати, що одним з основних повноважень Кабінету Міністрів України є забезпечення виконання законів України. Це закріплено у статті 116 Конституції України та статті 41 Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Акти Кабінету Міністрів України, як і інші підзаконні нормативно-правові акти, мають на меті деталізувати, конкретизувати та забезпечити реалізацію положень законів України. Вони виступають логічним етапом у системі реалізації правових норм і є важливою складовою правозастосовної практики [21, с. 12].

З метою організації реалізації положень Закону України № 3633-IX було розроблено відповідний План організації підготовки проєктів актів та виконання інших завдань необхідних для його впровадження, зокрема пунктом 1.4 визначено головним виконавцем відповідальним за розробку порядку та умов надання компенсації частини першого внеску за кредитом, забезпеченим предметом іпотеки відповідно до Умов забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України, а також виплат після першого та другого років військової служби визначено Міністерство економіки України.

Варто відзначити, що майже за рік після прийняття Закону України № 3633-IX Урядом України, так і не було розроблено відповідні порядки. Міністерство економіки України відзначає, що ці законодавчі положення не можна реалізувати, оскільки функція надання компенсації частини

процентної ставки є невластивою функцією для «Укрфінжитло», яке відповідно до норм чинного законодавства повинно здійснювати прибуткову діяльність і, як фінансова компанія, надавати свої послуги в рамках діючих ліцензій [22].

Отже, наразі закріплені на рівні закону гарантії для військовослужбовців залишаються декларативними. Українська фінансова житлова компанія, як потенційний виконавець цих програм також відзначає, що наразі компенсація не здійснюється, оскільки відсутній правовий механізм для її надання [23], тобто, Урядом України фактично проігноровано вимогу законодавчого органу.

Таке явище, коли на рівні закону передбачено ту чи іншу гарантію, чи право, а не встановлений реальний механізм її реалізації можна назвати нормативною декларативністю, тобто законодавче положення не можна виконати на практиці. Нормативна декларативність не відповідає принципу юридичної визначеності, який є складовою більш широкого принципу верховенства права (стаття 3 Закону України «Про правотворчу діяльність»), що свідчить про неякісне нормопроєктування. Відзначимо, що законодавство, зокрема Регламент Верховної Ради України, затверджений Законом України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI [24], як і Регламент Кабінету Міністрів України не містить будь-яких наслідків у разі не прийняття підзаконних нормативно-правових актів, направлених на виконання законів України. Також можна говорити про порушення принципу ефективності.

В окремих країнах, наприклад, в Канаді та Франції при тлумаченні норм права використовується підхід, який виходить з того, що «законодавець не говорить даремно» (*le législateur ne parle pas pour rien dire*), тобто презюмується, що законодавець при прийнятті законодавчого акту висловлюється правильно, а вже інтерпретатор повинен враховувати, що кожне положення має причину свого існування [24]. Цю концепцію можна також покласти в основу забезпечення і названих житлових гарантій, Кабінет Міністрів України та міністерства повинні виконати вимогу Закону України № 3633-IX, а не ігнорувати рішення законодавця.

Додатково відзначимо, що соціальні гарантії, проголошені Законом України № 3633-IX розповсюджувались тільки на військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, як і в попередньому прикладі. Отже, відповідні положення Закону України № 3633-IX є несправедливим по відношенні до інших категорій військовослужбовців та порушують принцип рівності та недискримінації.

Одним з альтернативних інструментів реалізації окремих законодавчо закріплених житлових гарантій військовослужбовців, як і інших категорій, у разі відсутності фінансових ресурсів у державі для їх реалізації, з метою недопущення порушення принципу ресурсної забезпеченості), є залучення соціально відповідального бізнесу через державно-приватне партнерство. Це частково допускає українське законодавство, так частиною 1 статті 4 Закону України «Про державно-приватне партнерство» від 1 липня 2010 № 2404-VI серед сфер, в яких може бути реалізовано державно-приватне партнерство визначено будівництво та капітальний ремонт житлових будинків, повністю чи частково зруйнованих внаслідок бойових дій на території проведення антитерористичної операції; встановлення модульних будинків та будівництво тимчасового житла для внутрішньо переміщених осіб [25]. Водночас як вбачається державно-приватне партнерство у сфері будівництва та відновлення житла має досить обмежені напрямки (наприклад, будівництво та реконструкція будинків тільки в зоні проведення антитерористичної операції або створення тимчасового житла тільки на для внутрішньо переміщених осіб).

Цікавим є досвід держав-членів ЄС щодо забезпечення житлом соціально вразливих категорій населення. Так, у Німеччині активно використовується інститут субсидованого житла (*Sozialwohnungen*) для малозабезпечених домогосподарств [26], коли житло надається на пільгових умовах (нижче ринкової орендної плати), для цього за рахунок федерального бюджету спрямовуються значні кошти (з 2022 до 2028 року планується спрямувати 21,65 млрд євро) на будівництво доступного житла та модернізацію наявного житлового фонду [27]. В Нідерландах, Австрії, Данії частка соціального житла перевищує 20% від загального житлового фонду, у Великій Британії, Ірландії та Фінляндії ця частка нижче і коливається від 10 до 19% [28]. У Німеччині також використовуються альтернативні механізми забезпечення житлом. Зокрема, передбачена модель компенсації приватним власникам за розміщення соціально вразливих осіб, що дозволяє розширити доступ до житла без необхідності державного будівництва. Крім того, у попередні роки місцеві органи влади активно реалізовували політику приватизації комунального житла (зокрема житлових приміщень, подібних до українських гуртожитків), змінюючи їх цільове призначення для потреб довгострокового соціального користування. Такий підхід демонструє комплекс

сність політики доступного житла: від прямої державної участі у будівництві - до використання механізмів компенсацій, переорієнтації фонду та залучення приватного сектору. Цей досвід може бути корисним для адаптації в українських реаліях, зокрема в частині забезпечення житлом військовослужбовців та інших пільгових категорій.

Доцільним є розширення сфер застосування державно-приватного партнерства (далі - ДПП) у сфері житлової політики, зокрема з урахуванням масштабів руйнувань внаслідок збройної агресії російської федерації. Пропонується включити до потенційних напрямів реалізації ДПП такі напрями: будівництво та капітальний ремонт житлових будинків, що були повністю або частково зруйновані внаслідок бойових дій по всій території України, а не лише в межах проведення антитерористичної операції, оскільки ураження об'єктів житлового фонду спостерігаються в усіх регіонах держави через масовані обстріли; встановлення модульних будинків і будівництво тимчасового житла не лише для внутрішньо переміщених осіб, а й для інших соціально вразливих категорій, які можуть бути додатково визначені Кабінетом Міністрів України; будівництво або капітальний ремонт житлових приміщень (або іншої нерухомості) з подальшою зміною цільового призначення для формування фонду соціального житла для представників суспільно важливих професій (зокрема військовослужбовців, медиків, вчителів) та соціально вразливих осіб; будівництво доступного житла з подальшим наданням його в довгострокову оренду визначеним категоріям громадян.

Реалізація проєктів ДПП має бути взаємовигідною як для держави (громади), так і для бізнесу. ДПП не повинно зводитися до нав'язування «соціального навантаження» бізнесу за зразком практик радянської економіки, коли суб'єкти державної чи комунальної власності були змушені безоплатно забезпечувати соціальні потреби окремих громад.

Сучасний підхід до ДПП слід формувати через концепцію соціально відповідального господарювання, коли бізнес добровільно бере на себе зобов'язання із реалізації соціально важливих функцій, зокрема на території громад, де розміщені його виробничі потужності. Водночас завданням держави має бути стимулювання та заохочення бізнесу до участі в таких ініціативах.

Крім того, доцільно розглянути можливість запровадження компенсаторних механізмів для підприємств, які надають безоплатне або пільгове житло для військовослужбовців, ветеранів чи членів їхніх сімей. Це може включати податкові пільги, державне співфінансування або пріоритетність у публічних закупівлях, що сприятиме масштабнішій участі бізнесу в житлових програмах соціального призначення.

Висновки. У результаті дослідження було проаналізовано окремі соціальні гарантії для військовослужбовців, зокрема в частині забезпечення їх житлом, а також вивчено механізми практичної реалізації цих гарантії крізь призму принципів нормопроектування та в контексті триваючого процесу європейської інтеграції України.

Підкреслено, що при розробці нормативно-правових актів, особливо у соціально чутливих сферах, суб'єкти правотворчості повинні враховувати суспільні настрої та запити. Це є необхідною умовою забезпечення легітимності та підтримки законодавчих ініціатив серед населення.

Визначено ключові проблеми нормативного закріплення житлових гарантії для військовослужбовців, а також бар'єри, що ускладнюють їх реалізацію на практиці. Зазначені проблеми значною мірою пов'язані з недотриманням принципів нормопроектування, включно з принципами правової визначеності, недискримінаційності, пропорційності та соціальної справедливості.

У цьому зв'язку запропоновано: (1) надати право на участь у програмі доступного іпотечного кредитування «Оселя» мобілізованим військовослужбовцям, прирівнявши їх за правовим статусом до військовослужбовців, які проходять службу за контрактом. Це дозволить забезпечити рівність умов доступу до житлових програм, ліквідувати наявні дискримінаційні положення та посилити соціальний статус мобілізованих осіб; (2) передбачити механізми залучення соціально відповідального бізнесу, зокрема в межах державно-приватного партнерства, до реалізації житлових гарантії для військовослужбовців у разі обмеженості бюджетних ресурсів; розширити можливості застосування державно-приватного партнерства у сфері житлової політики, зокрема через будівництво або капітальний ремонт об'єктів нерухомості з подальшою зміною їх цільового призначення та створенням фонду соціального житла для суспільно важливих професій (військові, медики, вчителі тощо) та соціально вразливих категорій населення.

Також запропоновано підтримувати проєкти з будівництва доступного житла з механізмом довгострокової оренди з правом викупу, що забезпечить стабільне житлове середовище для військовослужбовців і сприятиме довгостроковій соціальній інтеграції та реінтеграції ветеранів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.
3. Друге анонімне онлайн-опитування серед ветеранів та діючих військовослужбовців «Портрет ветерана. Блок «Потреби ветеранів» 6-12 лютого 2023. URL: <https://veteranfund.com.ua/doc/6-12-02-23.pdf>.
4. CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE EUROPEAN UNION. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012P/TXT>.
5. Європейська соціальна хартія (переглянута). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
6. Теремецький В.І. Кельбя С.Г. Адміністративно-правове регулювання соціального захисту військовослужбовців в Україні. Наукові записки. Серія: Право. 2024. №16. С. 253–259. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/469>.
7. Деякі питання забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України: Постанова Кабінету Міністрів України 2 серпня 2022 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2022-%D0%BF/ed20220802#Text>.
8. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
9. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України 21.10.1993 № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
10. Оселя: від початку року українці отримали кредити на придбання житла на 12,1 млрд грн. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail/a8aab477-0de0-4744-8e37-c7578d8ddaa6?lang=uk-UA&title=Oselia-VidPochatkuRokuUkrainciOtrimaliKreditiNaPridbanniaZhitlaNa12-1-MlrdGrn&showMenuTree=true>.
11. Міноборони назвало кількість мобілізованих українців. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/minoboroni-nazvalo-kilkist-mobilizovanih-ukrajinciv-859153.html>.
12. Зеленський назвав кількість військових в українській армії. URL: <https://tsn.ua/ato/zelenskiy-nazvav-kilkist-viyskovih-v-ukrayinskiy-armiyi-2744697.html>.
13. Про правотворчу діяльність: Закон України 24.08.2023 № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
14. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.
15. Посібник зі статті 14 Європейської конвенції з прав людини та статті 1 Протоколу № 12 до Конвенції. Заборона дискримінації. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_14_art_1_protocol_12_ukr.
16. Дроздов О., Дроздова О. Відмова у призначенні покарання не пов'язаного з позбавленням волі внаслідок відсутності місця проживання заявника визнано Європейським судом з прав людини таким що призвело до порушення ст. 14 (Заборона дискримінації) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (аналітичний огляд окремих рішень ЄСПЛ щодо заборони дискримінації). URL: <https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2018/05/discrimination.pdf>.
17. CASE OF CARSON AND OTHERS v. THE UNITED KINGDOM - [Ukrainian Translation] legal summary by the COE Human Rights Trust Fund. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-118531&filename=CASE%20OF%20CARSON%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20legal%20summary%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.docx&logEvent=False>.
18. Образ ветеранів в українському суспільстві. URL: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2024/12/RG_UA_Veterans_1000_UA_122024_press.pdf.
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11.04.2024 № 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#n152>.

20. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF#Text>.
21. Горбунова Л.М. Підзаконні нормативно-правові акти: Організаційно-правові питання забезпечення законності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: 12.00.07. К., 2005. 21 с.
22. Лист Міністерства економіки України «Щодо надання інформації» № 3832-06/65512-09 від 03.09.2024. URL: https://dostup.org.ua/request/132872/response/414576/attach/3/0.pdf?cookie_passthrough=1.
23. Компенсація військовим 50% першого внеску по «Оселі: порядок надання має бути визначений Кабміном. URL: <https://ukrfinzhytlo.in.ua/kompensatsiia-viyskovym-50-pershoho-vnesku-po-ieoseli-poriadok-nadannia-maie-buty-vyznachenyy-kabminom>.
24. La présomption de l'effet utile URL: <https://www.redactionjuridique.chaire.ulaval.ca/sites/redactionjuridique.chaire.ulaval.ca/files/uploads/Capsules/capsule-presomption-effet-utile-vf.pdf>.
25. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>.
26. Доступ до субсидованого житла (соціальне житло). URL: <https://integreat.app/muenchen/uk/житло/доступ-до-субсидованого-житла-соціальне-житло>.
27. У Німеччині катастрофічно бракує соціального житла. URL: <https://www.dw.com/uk/unimeccini-katastroficno-brakue-socialnogo-zitla/a-71837302>
28. Соціальне житло в Україні: виклики, міжнародні стандарти та шляхи реформування в умовах війни. URL: <https://r2p.org.ua/en/page/sotsialne-zhytlo-v-ukraini-vyklyky-mizhnarodni-standarty-ta-shliakhy-reformuvannia-v-umovakh-viiny>.

УДК 342.7:37.01(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.33>

СУСПІЛЬНА УЧАСТЬ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ОСВІТІ: РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ОСВІТНІХ ІНІЦІАТИВ

Фокін П.В.,
*аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
e-mail: pavlo.fokin@uzhnu.edu.ua*

Фокін П.В. Суспільна участь у формуванні державної політики в освіті: роль громадських організацій та освітніх ініціатив.

У науковій статті аналізується роль громадськості у формуванні державної політики в освіті в Україні та зарубіжних країнах, а також механізми її участі в управлінні освітніми процесами. Особлива увага приділена нормативно-правовим засадам участі громадян у цій сфері, зокрема після прийняття Постанови Кабінету Міністрів № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та Закону «Про освіту» № 2145-VIII, який закріплює публічність і підзвітність органів управління освітою. Описуються різні форми участі громадськості, зокрема через консультативно-дорадчі органи, публічні обговорення, громадські слухання, а також через участь громадських організацій, професійних об'єднань, батьківських рухів та студентських союзів у формуванні політики.

Зокрема, зазначено, що громадські ради при Міністерстві освіти і науки України та на місцевому рівні забезпечують відображення інтересів громадськості, здійснюють контроль за діяльністю влади і надають рекомендації щодо нормативних актів. Окремо розглядаються приклади ефективного діалогу між державою і громадянським суспільством, як це було при розробці Концепції «Нова українська школа», де враховано численні пропозиції практиків.

Також акцентується на важливості залучення громадськості в управлінські процеси на локальному рівні через органи самоврядування в освітніх закладах, що дає можливість ухвалювати рішення, що стосуються навчальних планів, внутрішнього розпорядку та розвитку закладів.

Досліджено зарубіжний досвід організації та функціонування суспільної участі в реалізації освітньої політики крізь призму досвіду таких країн, як: Фінляндія, Сінгапур, Швеція, Канада, Німеччина.

Висвітлено роль неприбуткових організацій і освітніх ініціатив у забезпеченні стратегічного розвитку освіти в Україні, їхній вплив на політику через лобіювання змін, суспільний тиск і контроль. Стаття містить рекомендації щодо форм суспільної участі в освітній політиці, таких як нормативно-правова, дискусійно-аналітична та інтегративна участь, що сприяють демократичному, прозорому та ефективному управлінню освітньою системою.

Дослідження підкреслює, що за активної участі громадськості освітня політика стає більш обґрунтованою і легітимною, враховуючи потреби громадян. Європейські стандарти належного врядування підсилюють значущість участі стейкхолдерів у процесі реформування освіти.

Ключові слова: освіта, освітня політика, державна політика, конституційно-правове регулювання освіти, суспільна участь, громадські організації, громадські ініціативи, освітні ініціативи.

Fokin P.V. Public participation in the formation of state policy in education: the role of civil society organizations and educational initiatives.

The scientific article analyzes the role of the public in shaping state education policy in Ukraine and foreign countries, as well as the mechanisms of its participation in the management of educational processes. Special attention is paid to the regulatory and legal foundations of citizen participation in this sphere, particularly following the adoption of the Resolution of the Cabinet of Ministers No. 996 «On Ensuring

Public Participation in the Formation and Implementation of State Policy» and the Law «On Education» No. 2145-VIII, which enshrines the principles of transparency and accountability of education governance bodies. Various forms of public participation are described, including through consultative and advisory bodies, public discussions, hearings, as well as through the participation of civil society organizations, professional associations, parental movements, and student unions in shaping education policy.

It is noted that public councils at the Ministry of Education and Science of Ukraine and at the local level ensure the representation of public interests, exercise oversight over the activities of authorities, and provide recommendations on draft regulations. Specific examples of effective dialogue between the state and civil society are considered, such as during the development of the «New Ukrainian School» Concept, where numerous practitioners' proposals were considered.

The article also emphasizes the importance of involving the public in management processes at the local level through self-governance bodies in educational institutions, which enables decision-making regarding curricula, internal regulations, and the development of educational institutions.

The foreign experience of organizing and implementing public participation in educational policy is examined through the examples of Finland, Singapore, Sweden, Canada, and Germany.

The article highlights the role of non-profit organizations and educational initiatives in ensuring the strategic development of education in Ukraine, their influence on policy through lobbying for changes, exerting public pressure, and exercising civic oversight. The study offers recommendations regarding forms of public participation in educational policy, such as regulatory and legal participation, discursive-analytical participation, and integrative participation, all of which contribute to democratic, transparent, and effective management of the education system.

The research underlines that with active public engagement, education policy becomes more reasoned and legitimate, as it considers the needs of citizens. European standards of good governance reinforce the significance of stakeholder participation in the process of education reform.

Keywords: education, education policy, state policy, constitutional and legal regulation of education, public participation, civil society organizations, public initiatives, educational initiatives.

Постановка проблеми. Демократичне врядування передбачає активну участь суспільства у виробленні та реалізації державної політики. У сфері освіти, яка торкається інтересів широкого кола громадян (учнів, батьків, педагогів, роботодавців, науковців), суспільна участь набуває особливої ваги. Громадські організації, професійні об'єднання, батьківські рухи, студентські союзи та інші освітні ініціативи можуть суттєво впливати на зміст і пріоритети освітньої політики, сприяючи її прозорості, обґрунтованості й відповідності потребам громади.

До того ж, враховуючи концепцію демократичного врядування, залучення широкого кола громадськості до освітньої політики набуває особливої значущості в контексті сучасних викликів, таких як пандемія COVID-19. В умовах соціальних і економічних змін потреби суспільства у сфері освіти змінюються, тому важливо, щоб управлінські рішення базувалися на реальних потребах громадян. Прозорість і публічність управлінських рішень є важливими складовими цього процесу. Завдяки активній участі громадських організацій та освітніх ініціатив, рішення стають більш обґрунтованими і легітимними, що дозволяє державі врахувати різні точки зору на всіх етапах розробки політики.

Стан опрацювання проблематики. Сфера проблематики суспільної участі у формуванні державної політики в освіті та конституційно-правового статусу освіти в Україні розглядається в роботах численних вітчизняних науковців, серед яких: Андрущенко В., Бондар В., Бошицький Ю., Ващенко Л., Галицька М., Даниленко Л., Котуха О., Красняков Є., Кремень В., Кузнецова Н., Мельничук М., Продан В., Слінько Т., Чальцева О. та інші.

Метою статті є дослідження ролі суспільної участі у формуванні державної політики в освіті через громадські організації та освітні ініціативи.

Виклад основного матеріалу. В Україні становлення громадянського суспільства після здобуття незалежності привело до поступового залучення громадськості в освітню політику. Держава нормативно визнала цю потребу, зокрема, ще у 2010 році була прийнята Постанова Кабінету Міністрів № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», яка заклала механізми громадських рад при органах влади [1].

Крім того, питання реалізації громадянами України права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування врегульовується також Законом України «Про

звернення громадян». Цей нормативно-правовий акт гарантує можливість громадян подавати пропозиції щодо удосконалення роботи зазначених органів, викривати виявлені недоліки у їхній діяльності, а також оскаржувати дії посадових осіб. У межах правового регулювання, встановленого цим Законом, громадяни наділені правом надсилати до органів влади пропозиції, тобто звернення, в якому останні висловлюють поради чи рекомендації стосовно діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, депутатів різних рівнів та посадових осіб, а також формують власні бачення врегулювання суспільних відносин, покращення умов життя, удосконалення законодавчої бази державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер суспільної діяльності [2].

Варто також додати, що право громадян на отримання повної та достовірної інформації у всіх сферах суспільного життя, включно з освітньою сферою, закріплено на конституційному рівні. Відповідно до статті 40 Конституції України, кожен має право індивідуально або колективно звертатися з письмовими заявами чи скаргами до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також до посадових і службових осіб цих органів. Влада, у свою чергу, зобов'язана забезпечити розгляд звернень і надати вмотивовану відповідь у межах установлених законом строків. Цей конституційний механізм має особливе значення для залучення громадськості до управління освітньою сферою. Так через подання звернень громадяни можуть висловлювати свої пропозиції щодо поліпшення діяльності органів управління освітою, ініціювати зміни в організації навчального процесу, впливати на формування місцевої освітньої політики та контролювати якість надання освітніх послуг. Інститут звернень виступає однією з базових форм громадської участі, сприяючи забезпеченню прозорості, підзвітності та підвищенню ефективності освітнього управління [3].

У свою чергу, новий Закон «Про освіту» № 2145-VIII від 5 вересня 2017 р. серед засад державної політики задекларував публічність управлінських рішень та підзвітність органів управління освітою перед суспільством, а також принцип демократизму в освіті [4]. Відтак, як впливає, і законодавчо, і концептуально визнано, що громадськість має бути партнером держави у формуванні освітньої політики.

Як слушно зазначає видатний український учений В. Селіванов, стабільний розвиток демократичного суспільства є можливим лише за умови високого рівня політичної та правової культури громадян. Лише тоді громадянське суспільство, спираючись не просто на формальне виконання законів, а насамперед на дотримання засадничих принципів верховенства права, здатне ефективно контролювати діяльність органів державної влади. У такому випадку суспільство, організоване у формі держави, отримує реальну можливість не лише обмежувати надмірні імперативно-адміністративні амбіції влади, але й запроваджувати механізми внутрішнього самостримання самої державної системи [5].

Варто підкреслити той факт, що даний висновок особливо актуалізується у контексті формування освітньої політики, де участь громадянського суспільства відіграє визначальну роль у забезпеченні демократичного характеру врядування, захисті прав і свобод здобувачів освіти та утвердженні принципів прозорості і підзвітності державних рішень. Лише за умов правової активності громадян, їхньої залученості до процесів розробки, реалізації та контролю освітніх реформ можна ефективно протидіяти спробам звуження демократичного простору та забезпечити орієнтацію державної політики на реальні потреби суспільства.

Отже, на макрорівні розвинене громадянське суспільство здійснює контроль за діяльністю органів державної влади, зокрема у сфері освіти. Водночас на рівні окремого закладу освіти важливою є ефективна система внутрішнього контролю, яка забезпечує якість освітнього процесу і сприяє професійному розвитку педагогічних працівників. Саме в цьому контексті актуальним є аналіз підходів до контролю в закладах освіти, запропонованих О.І. Мармазою. Зокрема, науковиця обґрунтовано підкреслює, що контроль виступає важливою складовою ефективного управління закладом освіти, виконуючи при цьому низку ключових функцій. Так, діагностична функція полягає у забезпеченні керівництва повною та об'єктивною інформацією про стан освітнього закладу та його окремих структурних елементів. Виховна функція сприяє формуванню відповідального ставлення педагогічних працівників до своїх обов'язків і результатів праці. Навчально-методична функція реалізується через надання педагогам практичної підтримки у вдосконаленні форм і методів навчання, виховання та розвитку учнів, а також у їхньому професійному зростанні. Стимулювальна функція контролю виражається у заохоченні педагогів до підвищення результативності праці, самостійного професійного розвитку, самоконтролю і самокорекції [6].

Суспільна участь в освітній політиці може здійснюватися на різних рівнях – від *національного* (при виробленні законів, державних програм) до *рівня окремого навчального закладу* (управління школою чи університетом). Водночас, *роль громадських організацій проявляється через декілька ключових механізмів*:

1) *Консультативно-дорадчі органи при державних інституціях*. При Міністерстві освіти і науки України діє Громадська рада – колегіальний орган, до складу якого входять представники освітніх ГО, професійних асоціацій, батьківських об'єднань, студентського самоврядування тощо. Громадська рада розглядає проекти нормативних актів МОН, надає пропозиції щодо політики Міністерства [7]. Такі ж громадські ради чи інші дорадчі органи створюються при обласних департаментах освіти, місцевих управліннях. Їх функція – доносити голос громадськості до чиновників, відображати інтереси різних груп і здійснювати громадський контроль за діяльністю влади. Хоч їх рішення мають рекомендаційний характер, наявність інституту консультацій з громадськістю є ознакою демократизації управління. Європейський досвід свідчить, що включення стейкхолдерів у процес ухвалення рішень підвищує їх якість та легітимність. Згідно з рамковими принципами ОЕСР, участь зацікавлених сторін – один із стовпів стратегічного управління освітою, що гарантує врахування різнобічних думок і сприяє спільній відповідальності за впровадження рішень [8].

2) *Процедури публічного обговорення і консультацій*. Перед прийняттям важливих рішень у сфері освіти (нового закону, державної програми, стандартів освіти) практикуються громадські обговорення. Міністерство освіти публікує проекти документів на своєму веб-сайті для збору пропозицій від фізичних та юридичних осіб; організовуються круглі столи, конференції за участю експертів, представників шкіл, вузів, НУО. Таким чином, до прикладу, Концепція «Нова українська школа» створювалася у діалозі між МОН і громадськістю, фонд «Відродження» та інші недержавні організації фінансували експертні дослідження, проводили обговорення з учителями по всій країні, результатом чого стало врахування багатьох ідей практиків у формуванні державної політики [9]. Партисипативні процедури (участь зацікавлених груп) інституційно закріплені і на рівні місцевих громад, так органи місцевого самоврядування при ухваленні рішень про мережу закладів освіти, бюджети освіти тощо зобов'язані проводити громадські слухання, що дозволяє громадянам безпосередньо впливати на політику, особливо у питаннях, що їх стосуються (наприклад, реорганізація школи, впровадження профільних класів, мовні питання в школі громади).

3) *Роль неприбуткових організацій і освітніх ініціатив як суб'єктів політики*. В Україні активно діють численні громадські організації у сфері освіти: професійні об'єднання (зокрема, Асоціація вчителів та викладачів української мови і літератури, Асоціація керівників шкіл України, Спілка ректорів закладів вищої освіти України), аналітичні центри (Центр освітньої політики, CEDOS), благодійні фонди («Освіта», «Інститут розвитку освіти»), батьківські рухи (Батьківська спільнота «Батьки SOS»), студентські та молодіжні організації. Ці структури виконують декілька функцій у формуванні політики: а) *генерація експертизи* – проведення досліджень, опитувань, аналізу освітнього законодавства, надання висновків і аналітичних записок до органів влади; б) *лобіювання змін* – просування інтересів певних груп чи ідей; в) *суспільний тиск і контроль* – публічні кампанії, акції, звернення до влади з вимогою вирішити ту чи іншу проблему освіти. Одним із недавніх прикладів є кампанія громадських активістів та батьків за збереження зовнішнього незалежного оцінювання під час пандемії, через відкриті звернення та медіа-вплив вони переконали владу не скасовувати ЗНО, аргументуючи це рівністю прав абітурієнтів [10].

4) *Партнерство між державою і громадянським суспільством у реалізації освітніх програм*. Освітні ініціативи часто народжуються «знизу» як реакція на нагальні проблеми – наприклад, волонтерські проекти з цифрової грамотності, курси для вчителів, менторські програми для директорів шкіл. Коли держава помічає успішність таких ініціатив, вони можуть бути масштабовані та включені в державну політику. Приміром, проект ГО «Всеукраїнський фонд «Крок за кроком»» з упровадження інклюзивної освіти у дошкільній надихнув МОН на розробку державної програми з інклюзивної освіти [11].

Європейські та глобальні підходи до формування освітньої політики послідовно засвідчують важливість широкого залучення громадськості до управлінських процесів у цій сфері. У багатьох країнах Європейського Союзу діють розвинені механізми соціального діалогу, що забезпечують інституціалізовану участь громадянського суспільства у виробленні та реалізації освітньої політики. Професійні об'єднання педагогів, профспілки вчителів, асоціації директорів шкіл, сту-

дентські спілки й організації батьків виступають не лише консультативними суб'єктами, але й повноправними учасниками переговорів щодо змісту та напрямів освітніх реформ. Їхня участь є обов'язковою на етапах розроблення стратегічних документів, визначення пріоритетів освітнього розвитку, реформування систем навчання й виховання [12].

Зокрема, у Фінляндії та Сінгапурі, які визнані світовими лідерами у сфері якісної освіти, концепція участі стейкхолдерів у політико-освітніх процесах є одним із фундаментальних принципів стратегічного планування. У цих країнах наголошується на тому, що розроблення та впровадження ефективної освітньої політики можливе лише за умови активної участі ключових зацікавлених сторін – педагогічних працівників, учнів, студентів, батьків, представників бізнесу та громадських об'єднань – на всіх етапах політичного процесу, від ініціювання змін до їх імплементації. Саме інклюзивність політичних процесів, орієнтація на потреби та очікування різних груп суспільства забезпечують високу ефективність та сталість реформ у сфері освіти [12].

Цікавим є також приклад Швеції, де система освіти є децентралізованою, що надає муніципалітетам значну автономію в організації шкільної освіти. Кожен муніципалітет зобов'язаний розробити місцевий шкільний план (skolplan), який визначає фінансування, організацію, розвиток та оцінювання діяльності шкіл. Такі плани розробляються у співпраці з вчителями, батьками та іншими зацікавленими сторонами, що забезпечує врахування місцевих потреб та пріоритетів у сфері освіти. Крім того, шведське законодавство в галузі освіти закріплює принцип обов'язкової участі учнів і студентів у процесах управління освітніми закладами. Згідно з положеннями Закону про освіту Швеції (Skollagen, 2010:800) та Закону про вищу освіту (Högskolelagen, 1992:1434), здобувачам освіти гарантується право впливу на навчальний процес, участі у прийнятті рішень, що безпосередньо стосуються організації їхнього навчання, та внесення пропозицій щодо розвитку змісту та наповнення освітніх програм. Законодавчо закріплений механізм участі передбачає як індивідуальне залучення учнів і студентів через дорадчі процедури, так і їхню інституційну представленість у керівних органах закладів освіти, що сприяє підвищенню відкритості, відповідальності та демократичності освітнього управління, а також забезпечує врахування інтересів безпосередніх учасників освітнього процесу на всіх рівнях ухвалення рішень [13].

Ще однією масштабною ініціативою суспільної участі в освітньо-політичних процесах стала платформа Ontario Education Consultations, започаткована урядом провінції Онтаріо у 2018 році. Її метою було залучення широкого кола громадян, включаючи батьків, учнів, педагогів і громадські організації, до обговорення ключових питань реформування освіти. Платформа передбачала подання письмових пропозицій, участь у відкритих онлайн-опитуваннях і проведення регіональних телефонних конференцій. Хоча останні консультації в межах цієї ініціативи були завершені у жовтні 2024 року, уряд Онтаріо продовжує практику залучення громадськості до обговорення освітніх питань шляхом проведення окремих консультаційних заходів, оголошення про які регулярно публікуються на офіційному веб-сайті уряду Онтаріо [14].

В той же час, Німеччина аналогічно активно практикує соціальний діалог між урядом та громадськістю. Профспілки вчителів, асоціації директорів шкіл, а також батьківські організації активно залучаються до формування освітньої політики через участь у консультаціях та громадських слуханнях. Один із прикладів успішного впровадження цього підходу — розробка та прийняття реформи шкільної освіти в 2017 році, де громадські організації стали основними партнерами держави [15].

Висновки. Проаналізувавши специфіку участі громадськості в управлінні освітніми процесами, вважаємо за доцільне запропонувати наступні форми участі громадськості в таких:

- *нормативно-правова участь* – залучення громадських організацій до розробки та коригування нормативно-правових актів у сфері освіти через участь у громадських радах, надання рекомендацій та подання пропозицій до законодавчих ініціатив;
- *дискусійно-аналітична участь* – організація публічних обговорень, круглих столів та конференцій для збору пропозицій від громадян та експертів щодо проєктів освітніх реформ та інших важливих рішень;
- *інтегративна участь* – інтеграція громадськості в процеси управління освітніми установами на локальному рівні через органи самоврядування (педагогічні ради, вчені ради, батьківські комітети, учнівські й студентські парламенти), де ухвалюються рішення щодо навчальних планів, внутрішнього розпорядку та розвитку закладу.

Варто зауважити, що роль громадськості не обмежується лише впливом на політику «ззовні». Елементами суспільної участі всередині системи є *органи самоврядування у закладах освіти*: педагогічні ради, вчені ради, батьківські комітети, учнівські й студентські парламенти. Законодавство надає їм повноваження ухвалювати рішення локального рівня (вибір варіативної частини навчального плану, внутрішній розпорядок, заходи з розвитку закладу тощо).

Таким чином, суспільна участь у формуванні державної політики в освіті є необхідною умовою для демократичного, прозорого й ефективного управління освітньою системою. Громадські організації та освітні ініціативи відіграють *подвійну роль*, вони, з одного боку, представляють інтереси громадян, з іншого — виступають партнерами держави у впровадженні освітніх реформ. Завдяки їх зусиллям освітня політика стає більш обґрунтованою та легітимною, адже враховує потреби тих, на кого вона впливає. Європейські стандарти належного врядування підсилюють аргументованість цього підходу, а участь стейкхолдерів – один із ключових принципів успішної освітньої реформи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 211. № 194.
2. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 року № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996 р. № 47. Ст. 256.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 року. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017 р. № 38-39. Ст. 380.
5. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: монографія. К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2002. 724 с.
6. Мармаза О.І. Контроль як функція управління: сутність, вимоги сучасності, тенденції оновлення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2014. Вип. 35. С. 262–269.
7. Про затвердження Положення про Громадську раду при Міністерстві освіти і науки України: Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.05.2021 р. № 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0572729-21#Text>.
8. Laura Reznikova, Rafael Labanino, Darragh McKee Mathews. Pooling our strengths: The power of stakeholder engagement in education and skills policy. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*. 2024. No. 316. 43 p. DOI: <https://dx.doi.org/10.1787/b73697cb-en>.
9. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. К.: «К.І.С.», 2003. 296 с.
10. Міносвіти пояснило своє ставлення до можливості скасування ЗНО. 2020. Веб-сайт: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mon-zno-skasuvannia/30671992.html>.
11. Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». Веб-сайт: <http://archive.ussf.kiev.ua/about>.
12. An implementation framework for effective change in schools. OECD Education Policy Perspectives. 2020. № 9. 16 p.
13. The public school system for children och young people. European Comission. 2024. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/euryperia/sweden/organisation-and-governance>.
14. Government of Ontario. URL: <https://www.ontario.ca/page/government-ontario>.
15. Bildungsreformgesetz 2017. URL: https://www.bmb.gv.at/Themen/schule/schulrecht/erk/bildungsreformgesetz_2017.html.

УДК 340.1:342.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.34>

ІНФОРМОВАНА ЗГОДА ДОНОРА ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ У ПРОЦЕСІ ПОСТМОРТАЛЬНОЇ РЕПРОДУКЦІЇ

Афтанасів В.М.,

*здобувачка вищої освіти 3 курсу
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-2702-494X*

Панкевич О.З.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії, історії та конституційного права
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6636-1330*

Барабаш О.О.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач науково-дослідної лабораторії актуальних проблем
правозастосовної та правоохоронної діяльності
ННІ права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2666-9696
Scopus Author ID: 57194699372*

Афтанасів В.М., Панкевич О.З., Барабаш О.О. Інформована згода донора як гарантія забезпечення конституційних прав у процесі постмортальної репродукції.

У статті досліджено роль інформованої згоди донорів у контексті постмортальної репродукції з точки зору захисту конституційних прав. Постмортальна репродукція, що передбачає використання репродуктивного матеріалу після смерті донора, є складною та контроверсійною проблемою, яка потребує ретельного правового регулювання. У центрі уваги дослідження – питання забезпечення прав донорів, їхніх родин, а також прав майбутніх дітей.

У контексті російсько-української війни питання постмортальної репродукції набуває особливого значення. Захисники України, ризикуючи своїм життям та здоров'ям, часто опиняються у ситуаціях, які ставлять під загрозу їх право на продовження роду. Поранення, отримані під час бойових дій, можуть призвести до втрати репродуктивної функції, а загибель військовослужбовця позбавляє його родину можливості мати нащадків. У таких випадках, можливість збереження та використання генетичного матеріалу військовослужбовців, які загинули або отримали важкі поранення, є надзвичайно важливою. Це не тільки дає змогу реалізувати право військовослужбовця на батьківство, але й сприяє збереженню генофонду нації, особливо в умовах демографічної кризи, спричиненої війною. Чітке законодавче врегулювання постмортальної репродукції для військовослужбовців є актом визнання їхнього внеску у захист країни та гарантією того, що їхня пам'ять та генетичний спадок будуть збережені для майбутніх поколінь.

У статті аналізуються національні та міжнародні правові норми, що регулюють інформовану згоду в постмортальній репродукції, а також практики інших країн, зокрема досвід Європейського Союзу. Особливу увагу приділено конституційним гарантіям прав людини, таким як право на життя, право на автономію, приватність, інформацію та право на повагу до приватного життя.

Дослідження охоплює аналіз правових аспектів інформованої згоди донорів у постмортальній репродукції, включаючи питання моральної відповідальності, ризику та потенційні конфлікти інтересів.

Автори статті також досліджують роль судової практики у формуванні правового регулювання постмортальної репродукції та інформованої згоди донорів. Зокрема, аналізуються прецеденти, що вплинули на розвиток цієї галузі права, та оцінюється їхній вплив на формування законодавства в Україні.

Наприкінці підведений підсумок щодо питання важливості забезпечення прав донора та його родини шляхом інформованої згоди, яка, на думку авторів даного дослідження, є ключовою умовою дотримання конституційних прав і свобод у постмортальній репродукції.

Ця стаття слугуватиме важливим інформаційним ресурсом для юристів, науковців, медичних працівників та всіх зацікавлених у питаннях репродуктивного права та біоетики. Вона сприятиме глибшому розумінню складних правових та етичних аспектів постмортальної репродукції і формуванню правових підходів, що максимально захищатимуть права усіх учасників цього процесу.

Ключові слова: людські права, інформована згода, донор, постмортальна репродукція, російсько-українська війна, право на життя, право на приватність, біоетика, автономія особи.

Aftanasiv V.M., Pankevych O.Z., Barabash O.O. Informed donor consent as a guarantee of ensuring constitutional rights in the process of postmortem reproduction.

The article examines the role of informed consent of donors in the context of postmortem reproduction in terms of constitutional rights protection. Postmortem reproduction, which involves the use of reproductive material after the death of a donor, is a complex and controversial issue that requires careful legal regulation. The study focuses on the issue of ensuring the rights of donors, their families, and the rights of future children.

In the context of the russian-Ukrainian war, the issue of postmortem reproduction is of particular importance. Ukraine's defenders, risking their lives and health, often find themselves in situations that jeopardize their right to procreation. Injuries sustained during combat operations can lead to loss of reproductive function, and the death of a serviceman deprives his family of the opportunity to have descendants. In such cases, the possibility of preserving and utilizing the genetic material of servicemen who have been killed or seriously injured is extremely important. This not only allows for the realization of the serviceman's right to paternity, but also contributes to the preservation of the nation's gene pool, especially in the context of the demographic crisis caused by the war. A clear legislative regulation of postmortem reproduction for servicemen and women is an act of recognition of their contribution to the defense of the country and a guarantee that their memory and genetic heritage will be preserved for future generations.

The article analyzes the national and international legal norms governing informed consent in postmortem reproduction, as well as the practices of other countries, including the experience of the European Union. Particular attention is paid to constitutional guarantees of human rights, such as the right to life, the right to autonomy, privacy, information and the right to respect for private life.

The study includes an analysis of the legal aspects of informed donor consent in postmortem reproduction, including issues of moral responsibility, risks, and potential conflicts of interest.

The authors also examine the role of case law in shaping the legal regulation of postmortem reproduction and informed consent of donors. In particular, they analyze the precedents that have influenced the development of this area of law and assess their impact on the formation of legislation in Ukraine.

Finally, the author summarizes the importance of ensuring the rights of the donor and his/her family through informed consent, which, in the opinion of the authors of this study, is a key condition for the observance of constitutional rights and freedoms in postmortem reproduction.

This article will serve as an important information resource for lawyers, academics, healthcare professionals and anyone interested in reproductive law and bioethics. It will contribute to a deeper understanding of the complex legal and ethical aspects of postmortem reproduction and to the development of legal approaches that will maximize the protection of the rights of all participants in this process.

Key words: human rights, informed consent, donor, postmortem reproduction, russian-Ukrainian war, right to life, right to privacy, bioethics, personal autonomy.

Постановка проблеми. Постмортальна (лат. *post mortem* - після смерті, *postmortalis* - посмертний) репродукція, на сьогоднішній день є однією з найбільш суперечливих та етично складних тем у сучасному правознавстві. Важливим її аспектом, безперечно, є питання інформованої згоди донора на використання його репродуктивного матеріалу після смерті.

На нашу думку, суттєва проблема насамперед полягає у забезпеченні балансу між правами донорів, їхніх родин і правами майбутніх дітей, які можуть народитися в результаті такої репродукції. Йдеться, передусім, про неухильне дотримання низки конституційних прав, зокрема права на життя, права на автономію, на приватність, гідне ставлення та права на інформацію. Відсутність нормативно-правових актів, які б чітко регламентували процедури отримання та зберігання інформованої згоди, вочевидь спричиняє правову невизначеність і може призвести до порушення прав учасників цього процесу.

Актуальність дослідження вказаної проблеми підсилюється суттєвими змінами у соціально-економічному середовищі нашої країни, що безпосередньо пов'язані з російсько-українською війною. Остання призвела до значних втрат серед населення, зокрема загибелі багатьох молодих людей репродуктивного віку. Своєю чергою, це порушує нагальне питання про збереження та використання їх репродуктивного матеріалу в кріобанках задля проведення процедури постмортальної репродукції з метою продовження роду та народження дітей навіть після смерті одного з батьків.

Стан опрацювання проблематики. Українські дослідники вже тривалий період часу займаються вивченням питань, що стосуються репродукції *post mortem*. Зокрема, А. Дутко акцентує на трьох моделях правового регулювання відкладеного батьківства. Авторка пропонує закріпити в законодавстві положення, що у разі смерті, визнання померлим, визнання недієздатним пацієнта, репродуктивні клітини або ембріони якого консервовані, подальше використання таких репродуктивних клітин та ембріонів забороняється, якщо не існує письмової заяви-згоди (заповіту) цієї особи щодо подальшого їх використання [1, с. 194].

А. Марків, своєю чергою, здійснюючи правовий аналіз постмортальної репродукції в аспекті прав людини, звертає увагу на вплив відповідних процедур на дитину, народжену таким шляхом, її права та подальше становлення у суспільстві. Він виокремлює численні правові прогалини у чинному законодавстві щодо регулювання постмортальної репродукції, які створюють ризики для забезпечення прав та інтересів усіх учасників процесу. Дослідник аналізує зарубіжний досвід та практику у зазначеній сфері, що дозволяє йому зробити цікаві висновки щодо можливих шляхів вдосконалення національного законодавства [2, с. 57].

Значну увагу зазначеній тематиці приділяє вітчизняний правознавець В. Чечерський, досліджуючи питання постмортальної репродукції у контексті прав військовослужбовців та інших осіб, які брали участь у бойових діях. Він наголошує на необхідності врахування специфіки їхньої ситуації та забезпеченні відповідних правових гарантій, пропонуючи розробити спеціальні законодавчі норми, що регулюватимуть питання постмортальної репродукції для військовослужбовців та забезпечуватимуть їхні конституційні права [3, с. 164].

Серед зарубіжних учених, які також працюють над теоретичними та практичними аспектами реалізації репродуктивних прав, а також проблем інформованої згоди в медичній сфері, слід згадати Evans J.B. [4], Pereira-Saez C. [5], Simana S. [6], Trachman E. [7], Jansen L.A. [8, 9].

Проте, незважаючи на наявність низки наукових розвідок щодо інституту інформованої згоди у процесі посмертної репродукції, його правові та етичні аспекти залишаються ще недостатньо дослідженими. Відсутність систематичного та ґрунтовного аналізу зумовлює недосконале законодавче регулювання цієї сфери, що може призводити до порушень конституційних прав донорів та їхніх сімей. Відтак, подальші наукові дослідження в цій галузі є надзвичайно актуальними та необхідними для забезпечення правової визначеності та захисту прав усіх учасників вищезазначеного процесу.

Метою статті є дослідження правових аспектів інформованої згоди донорів постмортальної репродукції у контексті забезпечення конституційних прав та свобод суб'єктів, дотичних до цього процесу. Особливу увагу авторів приділено вивченню вищезазначеної проблематики крізь призму російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. В сучасному світі, де науково-технічний прогрес невпинно рухається вперед, питання посмертної репродукції стають дедалі актуальнішими і вимагають ретельного правового регулювання. Постмортальна репродукція – це процес використання репро-

дуктивного матеріалу донора після його смерті з метою створення нового життя та продовження людського роду [10, с. 13]. Це, своєю чергою, може вміщувати збереження і використання чоловічих репродуктивних клітин, яйцеклітин чи ембріонів, що були заморожені ще за життя донора. Важливим аспектом зазначеного процесу є інформована згода донора, яка, на нашу думку, є важливою гарантією дотримання низки конституційних прав та свобод.

Доречно наголосити, що при обговоренні як посмертного, так і прижиттєвого донорства органів, тканин і статевих клітин, ключовим моментом є саме цільове призначення такого донорства. Вочевидь вилучення різних за функціональним призначенням біологічних матеріалів вимагає застосування різноманітних медичних технологій, які відрізняються за методологією та складністю. Донорство нирок або печінки значно відрізняється від донорства крові або сперми, оскільки кожен з цих процесів потребує спеціалізованого підходу та врахування низки правових і етичних аспектів. Тому диференціація таких видів донорства з медичної (та й юридичної) точки зору є вкрай необхідною [2, с. 47].

Усі люди за своєю природою є вільні і рівні у своїй гідності та правах (ст. 21 Конституції України) [11], і ніхто не може вимагати від іншої особи вчинення або утримання від певних дій, окрім як за їхнім власним бажанням (або у виняткових випадках за примусом держави для досягнення легітимної мети). Це також стосується сфери медичних послуг, котра, як відомо, відзначається своєю особливою чутливістю щодо врахування волі особи. Будь-яке медичне втручання, за загальним правилом, повинно відбуватися лише з дозволу особи, яка зазнає такого втручання. Це положення є визначальним у концепції інформованої згоди пацієнта (informed consent) [2, с. 51].

Виходячи з аналізу норм Основного Закону України 1996 р., інформована згода донора в постмортальній репродукції має важливе значення на всіх етапах її проведення, оскільки вона забезпечує реалізацію конституційних прав на охорону здоров'я та медичну допомогу (ст. 49), приватність (ст. 32), інформацію (ст. 34) та гідне ставлення (ст. 28) [11]. З огляду на складність і етичну делікатність питання, важливо, щоб процедура отримання інформованої згоди була чітко регламентована та відповідала найвищим світовим правовим стандартам. Це має особливе значення в умовах російсько-української війни, коли забезпечення прав та інтересів донорів і їхніх родин надзвичайно актуалізується.

Конституційний Суд України (далі – КСУ) у своєму Рішенні від 29.05.2002 р. № 10-рп/2002 зміст поняття «медична допомога» з'ясував «як шляхом його граматичного аналізу, так і дослідження правових актів. У лінгвістичному аспекті слово «допомога» означає сприяння, підтримку (фізичну, матеріальну, моральну тощо) в чому-небудь; захист кого-небудь, порятунк у біді; робити певний вплив, що дає потрібні наслідки, приносить полегшення, користь, у т.ч. і виліковувати; дію, скеровану на підтримку (реалізацію чийх-небудь запитів або потреб у чому-небудь) за певних обставин» [12].

У правовому контексті термін «медична допомога» використовується у преамбулі та статтях 4, 16, 25, 33, 37, 52, 58, 60, 78 Основ законодавства України про охорону здоров'я (далі – Основ). Статті 33, 35, 58, 67, 68, 77 Основ визначають ключові складові медичної допомоги (швидка, невідкладна, первинна, спеціалізована, високоспеціалізована тощо) [13]. Її визначення надається у спеціальних словниках понять і термінів Всесвітньої організації охорони здоров'я, визнаних Основами (стаття 3).

Отже, як наголосує вітчизняний орган конституційної юрисдикції, «термін «медична допомога» широко вживається у національному законодавстві України, є певні його визначення Всесвітньої організації охорони здоров'я, науковців, медичних університетів й академій... Цілісна правова дефініція цього поняття у законах України відсутня, а тому потребує нормативного врегулювання, що виходить за межі повноважень Конституційного Суду України» [12].

Положення ст. 49 Конституції України, на думку КСУ, «не забороняє надання громадянам медичних послуг, які виходять за межі стандартної медичної допомоги (відповідно до термінології Всесвітньої організації охорони здоров'я - «медичні послуги другорядного значення», «парамедичні послуги») за окрему плату у відповідних закладах» [12]. Така можливість була відзначена у Рішенні КСУ від 25 листопада 1998 року № 15-рп/98 [14], що також є релевантним щодо розглядуваної теми.

На нашу думку, постмортальна репродукція, з огляду на її специфічний характер, може бути класифікована як частина «медичних послуг другорядного значення» за термінологією Всесвітньої організації охорони здоров'я (про яку йшлося вище), оскільки такий вид медичних послуг

виходить за межі стандартної медичної допомоги та включає процедури, які можуть надаватися за окрему плату.

Іспанська дослідниця С. Pereira-Saez розглядала термінопоняття «інститут інформованої згоди» у двох взаємопов'язаних значеннях: 1) як важливий аспект права на життя та фізичну і психічну недоторканність, а також 2) як вимогу поваги до права на самовизначення, що забезпечує особисту свободу. Авторка зазначає, що інформовану згоду легше сприйняти саме на основі поваги до особистої недоторканності, котра ґрунтується на концепції людської гідності, ніж на основі права на самовизначення чи як вимогу свободи [5, с. 165-166].

Як видається, С. Pereira-Saez цілком підставно звертає увагу на зв'язок між інформованою згодою, правом на особисту недоторканність та правом на самовизначення як аспектом особистої свободи. Важко не погодитися з тим, що сама згода є актом самовираження, коли особа висловлює свою позицію щодо власного здоров'я, надаючи відповідну згоду. Водночас цей акт також реалізує право на охорону здоров'я та право на життя, регламентовані, зокрема й Конституцією України.

В царині репродуктивної медицини інформована згода має певні особливості. Безумовно, найважливішою умовою є надання інформації як донору, так і реципієнту про всі можливі ризики, які можуть виникнути під час застосування допоміжних репродуктивних технологій. На нашу думку, такі ризики значно варіюються в залежності від конкретної процедури. Очевидно, що їх кількість і детальність залежать від складності процедури. Наприклад, найбільше таких ризиків і найбільшої деталізації потребує сурогатне материнство, тоді як вилучення сперматозоїдів пов'язане з меншими ризиками.

Говорячи про донорство ооцитів, критично важливим є забезпечення належної правової та етичної регламентації процедури, що охоплює, насамперед, детальне інформування жінок про потенційні медичні ризики, зокрема можливість розвитку синдрому гіперстимуляції яєчників, а також хірургічні ускладнення, які можуть виникнути внаслідок інвазивного втручання. Водночас, процес отримання інформованої згоди повинен не лише відповідати стандартам медичного права, але й передбачати консультування щодо емоційних аспектів донорства, з огляду на непередбачуваність довгострокових наслідків для фізичного та психоемоційного стану донорки.

Аналогічні етико-правові застереження слід враховувати у механізмі надання інформованої згоди на процедуру кріоконсервації ембріонів, що потребує чіткого регулювання умов їхнього зберігання, можливостей подальшого використання та правових гарантій захисту персональних репродуктивних даних [15, с. 262].

У випадку вилучення та зберігання статевих клітин важливою умовою є не лише наявність дозволу на їх вилучення, але й згода донора на подальше їх використання. Наприклад, Закон про запліднення та ембріологію людини 2008 року (The Human Fertilisation and Embryology Act 2008) Сполученого Королівства вимагає письмової інформованої згоди на зберігання і використання гамет та ембріонів [16].

Наголосимо, що у вітчизняному законодавстві також передбачена необхідність такої згоди. Згідно з Порядком застосування допоміжних репродуктивних технологій, донорство гамет та ембріонів здійснюється за наявності відповідної документації, яка включає інформовану добровільну згоду на донорство сперми, заяву пацієнтки або пацієнтів про використання донорських ооцитів, інформовану добровільну згоду на донорство ооцитів, а також інформовану добровільну згоду на донорство ембріонів (п. 5.2.) [17].

Важливу роль для розкриття проблематики інституту інформованої згоди в контексті постмортальної репродукції відіграє рішення у справі *Hecht v. Superior Court* (1993). За обставинами справи Вільям Кейн залишив записку перед своїм самогубством, в якій висловив бажання, щоб його подруга народила їхню дитину, використовуючи збережений генетичний матеріал. Кейн заповів їй п'ятнадцять флаконів зі своїми статевими клітинами, збереженими у кріобанку. Незважаючи на чітко виражене бажання самогубці, його партнерка не змогла одразу використати ці клітини і два роки судилася з дітьми Кейна за право на їх використання [18, с. 661, 678-679].

Судова справа зосереджувалася на праві Кейна передати свої статеві клітини після смерті та необхідності виконання його волі. Його діти намагалися запобігти використанню цього матеріалу, оскільки вважали, що це може створити додатковий емоційний стрес для сім'ї та вплинути на розподіл спадщини. Однак, апеляційний суд скасував рішення про знищення клітин, а Верховний Суд США визнав, що Кейн мав право заповідати свої статеві клітини партнерці.

Суд також підтвердив, що інформована згода Кейна була дійсною і мала бути врахована навіть після його смерті. Це рішення наочно ілюструє важливість інформованої згоди в контексті постмортальної репродукції та необхідність її належного документування і врахування при вирішенні правових спорів. А, отже, інститут інформованої згоди відіграє ключову роль у забезпеченні волевиявлення та прав особи навіть після її смерті [18, с. 661, 678-679].

Зауважимо, що підходи до питання «продовження роду після смерті» у різних державах дуже різняться. Наприклад, у Німеччині, Швеції, Італії, Франції та Канаді репродукцію після смерті повністю заборонено. Водночас, у Великій Британії, Бельгії, Австралії та деяких штатах США репродукція після смерті дозволена лише за умови наявності письмового «біологічного заповіту» померлого [19, с. 60].

Разом з тим, в Іспанії був прийнятий Закон 14/2006 про допоміжні репродуктивні технології, який дозволяє постмортальне використання гамет або ембріонів за умови, що процедура відбудеться протягом 12 місяців після смерті донора та за наявності його письмової згоди [20].

У США наразі відсутні законодавчі обмеження або заборони на вилучення та зберігання гамет. Правова система цієї держави визнає право особи планувати події після своєї смерті шляхом складання заповіту або створення заповідального довірчого фонду. Людина не може зобов'язати інших використовувати її гамети для зачаття дитини після її смерті, але може кріоконсервувати свої гамети, надаючи подружжю або коханій людині можливість вибору щодо їх використання [19, с. 60].

Гадаємо, що термінопоняття «біологічний заповіт» і пов'язані із ним питання слід розглядати у річищі концепції «соматичних прав», «тілесних прав» або «біологічних прав», яка стосується можливості фізичної особи розпоряджатися власним тілом та його частинами. Важливо зазначити, що вичерпного переліку таких прав не існує, хоча зазвичай до них відносять право на смерть, право на розпорядження власними органами, право на зміну статі, репродуктивні права, право на трансплантацію органів тощо [21, с. 40].

Jon B. Evans запропонувала підходи законодавчого регулювання щодо згоди на постмортальну репродукцію поділяти на підхід обмеженого застосування та сімейно-орієнтований підхід. Авторка зазначає, що важливо також враховувати різноманітні форми вираження згоди, зокрема усну, задокументовану, пряму та непряму. Окрім диференціації згоди на презюмовану та інформовану, доцільно розглядати ширші підходи для забезпечення правової визначеності та захисту конституційних прав [4, с. 139].

Згода померлого донора на постмортальну репродукцію, тобто вилучення, зберігання та використання його гамет, може бути виражена у різних формах. Усна згода може бути підтверджена свідченнями очевидців, відео- або аудіозаписами чи іншими належними доказами. Задокументована згода, своєю чергою, передбачає письмову форму волевиявлення особи, яка залежно від вимог законодавства може бути оформлена у вигляді записки, листа або офіційного документа затвердженої форми, чи навіть нотаріально завіреного свідоцтва. Документарна згода також може бути виражена у заповіті [2, с. 62].

Пряма згода визначається чітким та однозначним вираженням волевиявлення, тоді як непряма може бути виражена абстрактним бажанням мати дитину або кількох дітей разом з партнером, чи іншим аналогічним волевиявленням.

У цьому зв'язку необхідно враховувати всі можливі обставини: час, місце, умови та інші фактори. Наприклад, важливо досліджувати обставини, за яких було висловлено волевиявлення, контекст та умови, за яких донор висловив свою згоду. Лише на підставі загальної оцінки умов, за яких було сформовано волевиявлення, можна оцінити ступінь його конкретності та значущості [22, с. 22].

Крім того, при визначенні інформованої згоди, слід зазначити, що волевиявлення може існувати також у формі відмови, яка впливає з концепції презюмованої згоди донора. Таке волевиявлення поділяється аналогічно до згоди і може бути як усним, так і задокументованим, прямим або непрямым.

Безумовно, характер і обсяг згоди можуть варіюватися в залежності від медичної сфери та її «чутливості». Доречно зазначити, що згода донора повинна включати два основних компоненти: компонент інформативності та волевиявлення. Лише за наявності зазначених аспектів вона стає інформованою згодою – сталим актом у медичній практиці. Будь-яка згода на проведення медичних процедур повинна бути спрямована на захист пацієнта (донора) від небажаного втручання у

його тіло, а також на надання йому інформації про всі можливі ризики (як медичні, так і юридичні) проведення таких процедур.

Висновки. Задля забезпечення низки конституційних прав, зокрема права на життя, права на самовизначення, автономію та особисту недоторканність, під час застосування інституту інформованої згоди на постмортальну репродукцію на всіх її етапах, вважаємо нагальною необхідністю комплексне врегулювання у національному законодавстві питання отримання, зберігання та використання гамет донора, який помер або перебуває у стані термінальної коми.

Першочерговим завданням при цьому є чітке визначення умов, за яких можливе вилучення та використання гамет та репродуктивних клітин донора. Переконані, що такі дії можуть бути здійснені виключно за наявності добровільної, інформованої згоди донора, отриманої будь-яким доступним способом, що відповідає його волевиявленню. Згода має містити чітке та однозначне зазначення мети використання гамет чи репродуктивних клітин.

Особливу увагу слід приділити формі та способу вираження згоди донора, враховуючи можливі обставини, в яких особа може опинитися. У випадку, якщо згода оформлена у письмовій формі, зокрема, у спеціально оформленому документі, заповіті або іншому юридично значущому волевиявленні, всі необхідні медичні процедури можуть бути здійснені за ініціативою уповноваженої довіреної особи, без додаткового погодження, що забезпечує виконання волі донора.

Водночас, необхідно врахувати ситуації, коли донор не мав можливості висловити свою згоду у письмовій формі, зокрема, у разі його раптової смерті або перебування у стані термінальної коми, що унеможлиблює однозначне тлумачення його волі. У таких випадках рішення щодо можливості вилучення, кріоконсервації та використання гамет і статевих клітин має прийматися судом у встановленому законом порядку, з урахуванням усіх обставин справи, інтересів зацікавлених сторін та принципів справедливості. Судове рішення має базуватися на всебічному аналізі наявних доказів, зокрема, свідчень близьких родичів, друзів, партнерів, а також інших осіб, які могли бути обізнані з волевиявленням донора щодо використання його гамет чи репродуктивних клітин.

Запропонований механізм, на нашу думку, забезпечить відповідний баланс між правом донора на самовизначення, гарантованим Конституцією України, та правом особи на продовження роду. При цьому, першочерговим завданням є дотримання конституційних прав та інтересів усіх зацікавлених сторін, включаючи самого донора, його сім'ю та потенційних батьків дитини, зачатої за допомогою постмортальної репродукції.

Слід особливо наголосити, що питання репродукції *post mortem* – можливості збереження та використання репродуктивних клітин загиблих українських військовослужбовців для продовження їхнього роду – має не лише юридичне, але й морально-етичне значення; це своєрідна, делікатна, але дуже потрібна форма шани та вдячності полеглим Захисникам та Захисницям України! Герої не вмирають! Вони продовжують жити не лише в пам'яті, але у своїх нащадках!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дутко А.О. Право на відкладене батьківство/материнство – окремі питання правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія: Право. 2024. № 81. Ч. 1. С. 191–195.
2. Марків А.С. Правовий аналіз постмортальної репродукції в аспекті прав людини. *Магістерська робота* (081 «Право»). Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2019. 103 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/707e7281-2c80-4dfa-a74b-e01475a9465c/content>.
3. Чечерський В.І. Постмортальна репродукція як гарантія реалізації права на репродукцію для військовослужбовців та інших осіб. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 162–166.
4. Evans Jon B. Post-Mortem Semen Retrieval: A Normative Prescription for Legislation in the United States. *Concordia Law Review*. 2016. № 1. P. 133–160.
5. Pereira-Saez C. Two Visions of Informed Consent. *Medicine and Law*. 2016. Vol. 35, no. 2. P. 165–172.
6. Shelly Simana. Creating life after death: should posthumous reproduction be legally permissible without the deceased's prior consent? *Journal of Law and the Biosciences*. 2018. Volume 5. Issue 2. P. 329–354.

7. Trachman E., Trachman William E. The Walking Dead: Reproductive Rights for the Dead. *Savannah Law Review*. 2016. Vol. 3. № 1. P. 91–116. URL: <https://heinonline.org/HOL/P?h=hein.journals/savanlr3&i=97>.
8. Jansen Lynn A. Two models of informed consent. *Social Philosophy and Policy* 2021. Volume 38. Issue 2. P. 50–71.
9. Jansen Lynn A. Pragmatic Clinical Research, Informed Consent, and Clinical Equipoise. *Social Philosophy and Policy*. 2024. Volume 41. Issue 2. P. 306–326.
10. Афтасіс В.М., Панкевич О.З. Постмортальна репродукція: біоетичні та правові аспекти. *Державотворення та правотворення в умовах війни та післявоєнний період: збірник тез доповідей учасників Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 12 грудня 2024 року) / Упорядники: Д.Є. Забзалюк, Р.Я. Демків. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. С. 12–15.*
11. Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
12. Рішення Конституційного Суду України від 29.05.2002 № 10-рп/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02#Text>.
13. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
14. Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1998 № 15-рп/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-98#Text>.
15. Афтасіс В., Панкевич О. Правові аспекти преїмплантаційної генетичної діагностики та статусу ембріона в контексті штучної репродукції. *Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи в умовах євроінтеграційних процесів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 22 листопада 2024 р.): у двох томах. Том 1 / голов. ред. В.Ф. Пузирний. Чернігів: Пенітенціарна академія України, 2024. С. 260–265.*
16. The Human Fertilisation and Embryology Act 2008. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2008/22/contents>.
17. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ МОЗ України від 09.09.2013 № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#n15>.
18. Collins Jennifer Long. Hecht v. Superior Court: Recognizing a Property Right in Reproductive Material. *University of Louisville Journal of Family Law*. 1994-1995. Vol. 33, no. 3. P. 661–684.
19. Мисюра С. Забезпечення репродуктивних прав як реалізація прав військовослужбовців. *Український часопис конституційного права*. 2024. № 4. С. 56–64.
20. LEY 14/2006, de 26 de mayo, sobre técnicas de reproducción humana asistida. URL: https://www.institutobernabeu.com/upload/ficheros/ley_de_reproduccion_asistida_2007.pdf.
21. Кончаковська В.В., Макарова О.В., Симонова І.В. Правові аспекти постмортальної репродукції в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 39–41.
22. Афтасіс В., Панкевич О. Право на інформовану згоду при застосуванні постмортальної репродукції. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 06 грудня 2024 року) / за заг. ред. І.В. Красницького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. С. 20–25.*

УДК 338.439

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.35>

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДИСЦИПЛІН: ВРАХУВАННЯ БЕЗПЕКИ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ТА КОМПЛЕКСІВ

Бундз Р.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-3651-4068
e-mail: rostyslav.o.bundz@lpnu.ua*

Ших Д.М.,
*ФОП
ORCID: 0009-0005-2772-1830
e-mail: danyil.shykh@gmail.com*

Бундз Р.О., Ших Д.М. Особливості викладання інформаційних дисциплін: врахування безпеки інформаційних систем та комплексів.

У сучасну епоху формування інформаційного суспільства роль інформаційної безпеки та кібербезпеки стрімко зростає, що обумовлює необхідність формування ефективної державної політики та підготовки кваліфікованих кадрів у цій сфері. У статті проаналізовано еволюцію підходів до захисту національних інтересів України в інформаційній сфері та акцентовано увагу на важливості інформаційної та кібербезпеки як інтегральних і самостійних складових національної безпеки. Підкреслюється, що сучасні загрози набувають нових форм, а традиційні методи ведення війни доповнюються інформаційним і кібернетичним протистоянням.

У статті особливу увагу приділено освітнім аспектам підготовки фахівців з інформаційної безпеки. Окреслено основні педагогічні підходи до викладання дисциплін із кібербезпеки, такі як традиційний лекційний формат, підхід скрайбів, запрошення експертів, самостійне навчання, проєктне навчання, синергія досліджень та навчання, а також методика атака/захист у лабораторних умовах. Розглядаються переваги і недоліки кожного з підходів, акцентується на важливості розвитку критичного мислення, творчості й аналітичних навичок у студентів.

Проаналізовано також результати міжнародних освітніх і науково-дослідних проєктів за участю студентів, зокрема CRDF Global і TEMPUS ENGENSEC. Наведено приклади реалізації STEM-підходу в навчанні кібербезпеки через участь студентів у розробці методів автентифікації пристроїв за допомогою фізичних характеристик електронних компонентів, а також через ігрові освітні проєкти з формування навичок кібергігієни серед студентів нефахових спеціальностей.

У роботі підкреслюється важливість мотивації студентів до вивчення кібербезпеки, зокрема через використання таких моделей, як тріархічна теорія інтелекту Стенберга і таксономія Блума, що сприяють комплексному розвитку аналітичних, практичних і творчих навичок. Окрему увагу приділено впровадженню методу eduScrum для підвищення когнітивної активності студентів у процесі навчання і розробки освітніх і дослідницьких проєктів.

Результати дослідження доводять, що інтеграція активних методик навчання та залучення студентів до практичної діяльності у сфері кібербезпеки є ключовими чинниками формування висококваліфікованих фахівців, здатних ефективно захищати національні інтереси в умовах інформаційної війни та глобальних кіберзагроз. Отримані висновки можуть бути використані для подальшого вдосконалення освітніх програм, підготовки кадрів для сектору безпеки і оборони України, а також для розробки національних стратегій розвитку інформаційної безпеки.

Ключові слова: кібербезпека, безпека, національна безпека, інформаційна безпека, кіберзагроза, STEM, метод Scrum, таксономія Блума, навички комунікації, CRDF Global.

Bundz R.O., Shukh D.M. Features of teaching information disciplines: taking into account the security of information systems and complexes.

In today's era of information society formation, the role of information security and cybersecurity is rapidly increasing, which necessitates the formation of an effective state policy and training of qualified personnel in this area. The article analyses the evolution of approaches to protecting Ukraine's national interests in the information sphere, examines the content of the basic concepts and focuses on the importance of information and cybersecurity as integral and independent components of national security. It is emphasised that modern threats are taking on new forms, and traditional methods of warfare are being supplemented by information and cyber confrontation.

The article pays special attention to the educational aspects of training information security specialists. The author outlines the main pedagogical approaches to teaching cybersecurity disciplines, such as the traditional lecture format, the scrub approach, inviting experts, self-study, project-based learning, research and teaching synergy, and the attack/defence methodology in the laboratory. The advantages and disadvantages of each approach are discussed, with an emphasis on the importance of developing students' critical thinking, creativity and analytical skills.

The results of international educational and research projects involving students, such as CRDF Global and TEMPUS ENGENSEC, are also analysed. Examples of the implementation of the STEM approach to cybersecurity education through student participation in the development of device authentication methods using the physical characteristics of electronic components, as well as through game-based educational projects to develop cyber hygiene skills among students of non-field-specific specialties are presented.

The paper emphasises the importance of motivating students to study cybersecurity, in particular through the use of models such as Stenberg's triarchic theory of intelligence and Bloom's taxonomy, which promote the integrated development of analytical, practical and creative skills. Particular attention is paid to the implementation of the eduScrum method to increase students' cognitive activity in the learning process and the development of educational and research projects.

The results of the study prove that the integration of active teaching methods and the involvement of students in practical cybersecurity activities are key factors in the formation of highly qualified specialists capable of effectively protecting national interests in the context of information warfare and global cyber threats. The findings can be used to further improve educational programmes, train personnel for the security and defence sector of Ukraine, and develop national strategies for the development of information security.

Key words: cybersecurity, security, national security, information security, cyber threat, STEM, Scrum method, Bloom's taxonomy, communication skills, CRDF Global.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальної інформатизації суспільства інформаційна безпека та кібербезпека стали одними з ключових аспектів забезпечення національної безпеки. Зростаюча залежність держав, бізнесу і громадян від інформаційних систем обумовлює появу нових викликів і загроз. Постійне вдосконалення методів кібератак, гібридних загроз та інформаційно-психологічного впливу вимагає не лише технічного захисту інформаційного простору, а й комплексної підготовки висококваліфікованих фахівців. Проблема ускладнюється браком практично орієнтованої підготовки студентів та недостатньою інтеграцією теоретичних знань із практичними навичками в освітніх програмах.

Мета дослідження – проаналізувати сучасні виклики у сфері підготовки спеціалістів з інформаційної безпеки та кібербезпеки, узагальнити основні підходи до навчання інформаційної безпеки, зокрема традиційні лекційні методи, практико-орієнтовані проєктні підходи, методи атаки/захисту в ізольованих середовищах та впровадження гнучких методологій управління навчальним процесом (Scrum, eduScrum).

Стан опрацювання проблематики. Проблемі підготовки фахівців з інформаційної безпеки активно приділяли увагу такі науковці, як: Мет Бішоп, Дебора Фрінк, Лінет Древін, Авіель Девід Рубін, Маріліо Кардосо та багато інших.

Виклад основного матеріалу. У сучасну епоху формування інформаційного суспільства – суспільства, в якому більшість працездатного населення задіяна в інформаційній сфері – спостері-

гається активний розвиток новітніх форм досягнення політичних, економічних та інших цілей на інформаційному рівні. Саме тому в системах національної безпеки розвинених держав передбачено розробку і реалізацію комплексних національних стратегій, що включають політичні, воєнні, економічні, соціальні та інформаційні напрями. Особливе значення надається саме інформаційним стратегіям, які забезпечують ефективне функціонування інших стратегічних напрямків.

В останні десятиліття роль інформаційної безпеки стрімко зростає. Інформаційний потенціал стає визначальним чинником у процесі прийняття державних рішень, створенні сучасних озброєнь, організації пропагандистської діяльності, а також у підтримці боєздатності власних та союзницьких сил.

Традиційна концепція «тотальної війни» поступово втрачає актуальність. На зміну їй приходять нові форми протиборства – так звані «цивілізовані» війни, де досягнення політичних та економічних цілей здійснюється шляхом інформаційного впливу, а не прямого військового вторгнення.

В інформаційну епоху «нетрадиційні» загрози, зокрема інформаційні війни, набули визначальної ваги як один із найбільш ефективних інструментів реалізації національних інтересів провідними державами світу.

Україна, враховуючи своє геополітичне положення та інтереси розвинених і сусідніх держав, постійно зазнає інформаційно-психологічного впливу, що обумовлює високу ймовірність її втягнення в інформаційне протистояння.

Проблеми забезпечення інформаційної безпеки сьогодні набувають особливого значення. Відповідно до статті 17 Конституції України, забезпечення інформаційної безпеки стоїть в одному ряду із захистом суверенітету, територіальної цілісності та економічної стабільності держави [1].

Державна політика у сфері інформаційної безпеки є невід’ємною складовою національної безпеки та передбачає створення системи поглядів і заходів, спрямованих на розвиток і захист інформаційної сфери, мінімізацію негативного впливу зовнішніх інформаційних загроз.

Інформаційна безпека є одночасно самостійною сферою національної безпеки та її важливою складовою. Інформаційні ресурси, технології та інфраструктура відіграють вирішальну роль у соціально-економічному, науково-технічному та культурному розвитку країни.

Особливої уваги набуває питання кібербезпеки. Відповідно до Стратегії кібербезпеки України, затвердженої Указом Президента 26 серпня 2021 року, забезпечення кібербезпеки визнано пріоритетним напрямком державної політики. Стратегія визначає кіберпростір як повноцінний театр воєнних дій, де поряд із захистом критичної інфраструктури здійснюються превентивні наступальні кібероперації [2].

Серед основних загроз кібербезпеці України і світу залишається агресивна політика Російської Федерації, що поєднує кібератаки та інформаційно-психологічні операції в межах гібридної війни.

Розвиток ЗМІ, інформаційних технологій та цифрової інфраструктури зробив інформаційне протиборство масштабнішим і результативнішим. Сучасне протиборство часто переноситься в кіберпростір, де інформація стає потужним інструментом політичного та економічного впливу.

Таким чином, на сьогодні геополітична вага держави визначається не тільки економічною чи військовою могутністю, а й здатністю ефективно діяти в інформаційній сфері: впливати на інтелектуальний потенціал інших країн, формувати світоглядні орієнтири та підривати ідеологічні основи суперників.

Інформаційне суспільство, глобальний інформаційний простір і кіберпростір стали невід’ємною частиною світового розвитку. Однак із ними з’явилися і нові загрози: кіберзлочинність, кібертероризм, інформаційні війни.

Для ефективної протидії новим викликам необхідні висококваліфіковані фахівці у сфері кібербезпеки, здатні забезпечити захист інформаційних ресурсів і національних інтересів України.

Саме тому формування кадрового потенціалу в сфері інформаційної безпеки та кібербезпеки – один із ключових напрямів державної політики. Здобувачі вищої освіти отримують знання та навички, необхідні для роботи в Службі безпеки України, Міністерстві оборони України, Державній службі спеціального зв’язку та інших структурах.

Посібники, орієнтовані на підготовку таких спеціалістів, стають важливим освітнім ресурсом, сприяючи реалізації державних програм та підвищенню рівня кіберзахисту держави.

У навчанні кібербезпеці важливо орієнтуватися на Тріархічну теорію інтелекту Стенберга та таксономію Блума. Використання тріархічної моделі допомагає формувати аналітичні, практичні

та креативні навички студентів через командну роботу, тоді як таксономія Блума допомагає структурувати навчальні цілі залежно від рівня складності мислення й розв'язання проблем [3, 4].

Ці методи навчання були успішно реалізовані в міжнародних проєктах за участю студентів технічних і нетехнічних спеціальностей. Зокрема, результати досліджень, описані у статті, були отримані під час роботи над проєктами організації CRDF Global – незалежної неприбуткової організації, що підтримує міжнародну науково-технічну співпрацю через гранти, ресурси, освіту і сервіси.

Одним із таких науково-дослідних проєктів було підвищення захисту пристроїв для обробки інформації (комп'ютерів, планшетів, мобільних телефонів) шляхом використання методів автентифікації, заснованих на фізичних відмінностях пристроїв, що виникають ще під час виробництва. Відмінності у внутрішньому електричному шумі дозволяють надійно ідентифікувати пристрої без використання додаткових зовнішніх засобів, що значно підвищує точність автентифікації.

У попередніх дослідженнях, де працювали викладачі та магістри, було розроблено метод автентифікації персональних комп'ютерів за електричними характеристиками. Робота в цьому науковому проєкті продемонструвала інтегрований підхід STEM у навчанні кібербезпеки: студентам потрібно було розуміти фізику сигналів у пристроях (наука), технології збору сигналів через аудіокарти (технології), розробку програмного забезпечення для передачі даних (інженерія) і математичну обробку даних для виділення ознак автентифікації (математика).

Ще одним проєктом, результати якого висвітлені в статті, став освітній проєкт із навчання основам кібергігієни. У ньому брали участь студенти, спеціальності яких не пов'язані з кібербезпекою, проте для яких навички кібергігієни є соціально важливими. Навчання проходило у форматі ігрових ситуацій: студенти досліджували наслідки своїх дій на ноутбуках, смартфонах та комп'ютерах, після чого проходили тестування [5].

З метою підвищення когнітивної активності студентів у цих проєктах застосовувався метод Scrum.

Бажання інтегрувати принципи управління проєктами Scrum у освіту призвело до появи методу eduScrum. З 2015 року eduScrum активно використовується у школах та університетах Нідерландів. Практика показує, що навчальні результати при застосуванні eduScrum зростають у середньому на 20% у порівнянні з класичними методами.

Головна ідея eduScrum полягає у делегуванні частини відповідальності за навчання самим студентам. Оскільки це agile-методологія, вона визначає, «що» і «чому» потрібно робити, але не жорстко регламентує, «як» це має бути реалізовано.

Методика eduScrum включає обов'язкові структурні елементи: ролі, події, елементи та правила. Основна увага приділяється організації та своєчасному виконанню завдань. Успішні приклади використання eduScrum описані у викладанні інженерних дисциплін, навчанні програмуванню мікроконтролерів Arduino, створенні віртуальних лабораторій, інтерактивних курсах з JavaScript у системі Moodle та в інженерних курсах.

Освіта XXI століття має змінюватися відповідно до потреб швидкозмінного виробництва, і методики на кшталт eduScrum сприяють розвитку самостійності та відповідальності студентів, що дозволяє їм краще адаптуватися до реальної професійної діяльності. [6]

Участь студентів у проєктах CRDF Global надала їм можливість глибше дослідити проблематику кібербезпеки. Зокрема, вони ознайомилися з перспективними методами захисту, які ґрунтуються на використанні своєрідної «біометрії» пристроїв для створення складніших паролів, що значно ускладнює проведення кібератак.

Отримані результати вказують на можливість ідентифікації серійних комп'ютерів, які на перший погляд є абсолютно однаковими. Невеликі відмінності між пристроями допускаються на рівні компонентів через виробничі допуски й технологічні відхилення.

Висновки. Особливо важливим є розвиток практичних навичок аналізу ризиків, проєктування захищених інформаційних систем, ідентифікації кіберінцидентів та побудови стратегій відновлення після атак. Спрямованість навчального процесу на командну взаємодію сприяє формуванню вмінь, необхідних для роботи у мультидисциплінарних середовищах, що є реальністю сучасної кібербезпеки.

Участь студентів у розробці та реалізації практичних проєктів, орієнтованих на автентифікацію пристроїв за їх фізичними характеристиками, показала перспективність впровадження STEM-підходу в освітні програми з кібербезпеки. Такі дослідження формують у студентів комп'

лексне розуміння взаємозв'язку фізичних, технічних і математичних аспектів інформаційної безпеки.

Аналіз міжнародного досвіду доводить, що впровадження інноваційних методик навчання, таких як eduScrum, дозволяє не лише підвищити навчальні результати, а й формувати у студентів високу академічну мобільність, готовність до самостійного професійного розвитку та здатність швидко адаптуватися до змінних умов у сфері кібербезпеки.

Таким чином, майбутнє підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки має базуватися на:

- комплексному поєднанні теорії і практики;
- впровадженні активних форм навчання та гейміфікації освітнього процесу;
- розвитку дослідницьких навичок через участь у міжнародних проєктах;
- формуванні навичок командної роботи й управління проєктами;
- постійному оновленні освітніх програм відповідно до новітніх технологічних і безпекових викликів.

Тільки завдяки такому системному підходу Україна зможе забезпечити належний рівень захисту свого інформаційного простору, посилити позиції в міжнародній кіберспільноті та підготувати нове покоління висококваліфікованих фахівців, здатних ефективно відповідати на виклики глобального інформаційного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4215> (дата звернення: 28.04.2025).
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26.08.2021 № 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (дата звернення: 28.04.2025).
3. Hamman, S.T., Hopkinson, K.M. (2016) Teaching Adversarial Thinking for Cybersecurity. J. Colloq. Inf. Syst. Secur. Educ. (CISSE) 4, p. 1–19.
4. Anderson, L.W., Krathwohl, D.R. (2001) A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives, Complete, ed.; Addison Wesley Longman, Inc.: New York, NY, USA.
5. CRDF Global. URL: <https://www.crdglobal.org>.
6. What Is eduScrum. URL: <https://www.betterday.nl/eduscrum>.

УДК: 342.9:004.8(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.36>

РОЛЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ЦИФРОВОЇ ДЕРЖАВИ

Ільчишин Н.В.,
*доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
ННІ права та правоохоронної діяльності,
доктор юридичних наук,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6066-8772>*

Ільчишин Н.В. Роль штучного інтелекту в адміністративному судочинстві України: виклики цифрової держави.

Стаття присвячена розгляду проблем ролі штучного інтелекту в адміністративному судочинстві крізь призму впливу інформаційних технологій на судову систему. Наголошено, що використання цифрових технологій у правосудді має значні переваги в порівнянні з потенційними можливостями однієї особи або навіть кількох осіб, зокрема, це: створення бази зберігання необмеженої кількості джерел (нормативно-правових актів, судових рішень, коментарі чинного законодавства тощо); систематизація джерел з можливістю автоматичного позбавлення від нормативно-правових актів, що втратили чинність; швидкий доступ до бази даних та систематизованих джерел, а також пошук необхідних документів; прискорення процесу аналізу та тлумачення правових норм; можливість ведення електронного документообігу, відстеження перебігу судового розгляду, автоматизованих розрахунків відшкодування заподіяної шкоди; можливість спрогнозувати рішення та перевірити проєкт рішення, що виноситься електронною програмою на основі дослідження та оцінки нею доказів, на його відповідність чинному законодавству України тощо. Зазначено, що інформаційні технології сприяють дебюрократизації здійснення правосуддя, роблять правосуддя економічним, доступним та оперативним. Інформаційні системи здатні зіставляти великі масиви даних, фактичних обставин справи, забезпечуючи високу точність відповідності остаточного рішення у справі чинному законодавству. З цього приводу варто навести думку зарубіжних дослідників, які виокремлюють кілька моделей штучного інтелекту: прогнозуючий (дозволяє визначити ймовірність настання певної події), наказовий (дозволяє визначити найбільш підходящі дії для досягнення наміченої цілі, тобто оптимізує прийняття рішень) і генеруючий (працює з базами даних, які мають більш складний алгоритм дій, що дозволяє генерувати мову людини та вступати з діалог з людиною). Зроблено висновок, що впровадження цифрових технологій в адміністративне судочинство пов'язано з низкою ризиків. Розширення сфери застосування штучного інтелекту під час здійснення правосуддя насамперед має бути як допоміжна можливість для суддів, але не повна їх заміна. Інформаційні технології здатні виявити на основі аналізу величезного обсягу винесених судових рішень проблеми формування однакового застосування правових норм. Проте, штучний інтелект не може відповідати за неправильно прийняте ним рішення, яке буде підлягати оскарженню. Відповідальність за винесене рішення має покладатися виключно на суддю.

Ключові слова: судова система, правосуддя, адміністративне судочинство, цифровізація, інформаційні технології, великі дані, штучний інтелект, генеративні нейронні мережі, докази, впровадження у справах про адміністративні правопорушення, суд, суддя, рішення суду, відповідальність судді, професійна правнича допомога.

Ilchyshyn N.V. The role of artificial intelligence in administrative proceedings in Ukraine: challenges of the digital state.

This article explores the role of artificial intelligence in administrative proceedings through the lens of the influence of information technologies on the judicial system. It is emphasized that the use of

digital technologies in justice offers significant advantages over the potential of a single individual or even a group of individuals. These advantages include: the creation of a repository capable of storing an unlimited number of sources (regulations, court decisions, commentaries on current legislation, etc.); the systematization of sources with the ability to automatically eliminate obsolete regulations; rapid access to databases and systematized sources, as well as the ability to search for relevant documents; acceleration of the analysis and interpretation of legal norms; the possibility of electronic document management, monitoring the course of court proceedings, automated calculations of compensation for damages; and the ability to predict decisions and verify drafts generated by software based on its analysis and evaluation of evidence, in terms of their compliance with the current legislation of Ukraine. It is noted that information technologies contribute to the debureaucratization of justice, making it more cost-effective, accessible, and efficient. Information systems are capable of comparing large volumes of data and factual circumstances of a case, ensuring a high degree of accuracy in aligning final decisions with applicable law. In this regard, the views of foreign researchers are cited, who distinguish several models of artificial intelligence: predictive (which assesses the probability of a particular event occurring), prescriptive (which determines the most appropriate actions to achieve a set goal, thus optimizing decision-making), and generative (which operates on complex data sets and is capable of generating human language and engaging in dialogue). The article concludes that the implementation of digital technologies in administrative justice entails several risks. The expansion of AI application in judicial activities should serve as an auxiliary tool for judges rather than a complete replacement. Information technologies can reveal, through analysis of large datasets of judicial decisions, issues related to the consistent application of legal norms. However, artificial intelligence cannot be held accountable for an erroneous decision subject to appeal. Responsibility for rendered decisions must rest solely with the judge.

Key words: judicial system, justice, administrative proceedings, digitalization, information technologies, big data, artificial intelligence, generative neural networks, evidence, administrative offence proceedings, court, judge, court decision, judicial responsibility, professional legal assistance.

Постановка проблеми. Сьогодні правове регулювання суспільних відносин здійснюється із широким застосуванням цифрових технологій. У доповіді, розробленій у Стенфордському університеті, серед важливих напрямів застосування штучного інтелекту (далі – ШІ) до 2030 року запропоновано, серед іншого, сферу правосуддя [1]. Так, ще в грудні 2018 року Європейська комісія з ефективності судочинства у складі Ради Європи затвердила Етичну хартію щодо використання штучного інтелекту в судовій системі та її середовищі. У документі викладено п'ять принципів, яких варто дотримуватись у разі використання ШІ в судочинстві: не порушення основних прав людини; недискримінація, а саме запобігання розвитку будь-якої дискримінації між окремими особами чи групами осіб; якість та безпека обробки судових рішень і даних у безпечному технологічному середовищі; принцип «під контролем користувача», який означає, що всі процесуальні аспекти, можливості й функції ШІ мають бути викладені зрозумілою мовою, що відповідатиме ст. 6 Європейської конвенції з прав людини; прозорість, неупередженість та справедливість [2]. Не є виключенням й адміністративне судочинство. Адже сфера адміністративної юрисдикційної діяльності наразі потребує глобальної цифровізації.

Наразі норми чинного Закону України «Про адміністративну процедуру» спрямовані на забезпечення єдності практики всіх судових органів: здійснення адміністративним органом дискреційного повноваження вважається законним у разі дотримання таких умов: 1) дискреційне повноваження передбачено законом; 2) дискреційне повноваження здійснюється у межах та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законом; 3) правомірний вибір здійснено адміністративним органом для досягнення мети, з якою йому надано дискреційне повноваження, і відповідає принципам адміністративної процедури, визначеним цим Законом; 4) вибір рішення адміністративного органу здійснюється без відступлення від попередніх рішень, прийнятих тим самим адміністративним органом в однакових чи подібних справах, крім обґрунтованих випадків (ч. 3 ст. 6), якщо адміністративний орган змінює оцінку та висновки в однакових чи подібних справах, він зобов'язаний надати належне обґрунтування такої зміни (ч. 4 ст. 8). Також інші положення зазначеного Закону передбачають спеціальну норму, згідно з якою якщо рішення у справі може бути прийнято на підставі електронних документів у машинозчитувальному форматі та/або даних національних електронних інформаційних ресурсів, адміністративний акт може бути

прийнято в автоматичному режимі у випадках, передбачених законом. (ч. 2 ст. 69) [3]. Окрім того, важливо вказати на положення Кодексу суддівської етики (стаття 16) у якому йдеться, що використання суддею технологій штучного інтелекту є допустимим, якщо це: не впливає на незалежність та неупередженість судді; не стосується оцінки доказів; не стосується процесу ухвалення рішень; не порушує вимог законодавства [4].

Особливо гостро означена проблема стосується проваджень у справах про адміністративні правопорушення. При цьому варто вказати на необхідність вирішення питання застосування сучасних інформаційних технологій, які б дозволяли учасникам провадження у справах про адміністративні правопорушення в електронному вигляді направляти пов'язані з розглядом адміністративної справи документи, заповнювати форми різних документів розміщені на офіційному сайті органу адміністративної юрисдикції. Отож, на порядку денному стоїть завдання цифровізації всіх стадій та процедур адміністративного судочинства.

Утім, з одного боку, інформаційні технології здатні зробити документообіг суду легшим у його узагальненні, аналізі, систематизації, а з іншого – містить певні загрози під час здійснення правосуддя.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Розвиток цифрового суспільства є певним викликом для дослідників у різних сферах наукових знань. Сфера правосуддя не залишилася осторонь. Про актуальність феномену «цифровізація правосуддя» та «цифровізація адміністративного судочинства» свідчать численні публікації й наукові конференції, присвячені цій тематиці. Зокрема, у цій царині варто згадати праці таких вітчизняних учених як О. Барабаш, Я. Берназюк, Д. Белов, М. Белова, В. Воронкова, С. Гринюк, Л. Калашнікова, О. Котуха, В. Крат, М. Міхровська, Т. Подорожна та багато інших. Зауважимо, що поняття «цифровізація правосуддя» має неоднозначне тлумачення, що зумовило різноманітні погляди вчених на дослідження цього феномену в юридичній науці та практиці.

Мета статті. Метою статті є розгляд проблем ролі штучного інтелекту в адміністративному судочинстві крізь призму впливу інформаційних технологій на судову систему.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на складну ситуацію, у якій перебуває зараз наша країна, Україну включено до Програми ЄС «Цифрова Європа» до 2027 року. Головною метою програми є пришвидшення відновлення економіки й цифровізації. Участь України в цій Програмі дасть їй змогу стати частиною Єдиного цифрового ринку ЄС [5].

У сьогоденні цифровізація суспільних відносин – це реальність, без якої суспільно-державні процеси вже не можуть існувати та належним чином функціонувати. На думку О. Барабаш, безліч елементів нашого життя поступово набувають цифрового характеру [6, с. 113]. Суспільство і його структурні компоненти трансформувалися під впливом ІТ-технологій, визначаючи тим самим перехід від постіндустріального до цифрового етапу його розвитку [7, с. 14]. Такі цифрові технології як Інтернет, нейротехнології, технології цифрового сервісу, BigData, послуги хмарного обчислення; роботехнічні комплекси, штучний інтелект, соціальні мережі, ІТ-платформи послуг та сервісів, сервіси автоматичної ідентифікації тощо широко впроваджуються у різні сфери життєдіяльності.

Приступаючи до висвітлення заявленої проблематики, передусім слід відповісти на питання: «Що собою являють цифрові технології?». Аналіз наукових досліджень з проблем застосування цифрових технологій у сфері судочинства дозволяє зробити висновок про те, що більшість дослідників не розкривають зміст даного поняття, натомість висвітлюють цю проблему лише в контексті переліку видів цифрових технологій у сфері судочинства. Так, дослідники називають наступні цифрові технології: штучний інтелект та машинне навчання, Інтернет речей, блокчейн, Big Data, хмарні комп'ютерні сервіси та обчислення, розумні комплекси та пристрої, цифрові двійники, соціальні мережі, сучасні біоінженерні технології, системи кібербезпеки тощо [8].

В наукових джерелах виокремлюють такі види цифрових технологій:

1) *Штучний інтелект.* Ця технологія уособлює комплекс технологічних рішень, який надає можливість імітувати когнітивні функції людини та отримувати результати виконання поставлених завдань. Зауважимо, що ШІ може приймати як віртуальну, так і кіберфізичну форму.

2) *Робототехніка.* Така технологія полягає у проектуванні, виробництві та застосуванні роботів, тобто автономних програмованих механізмів.

3) *Сенсорика.* В даному випадку йдеться про комплексну цифрову технологію, що складається з методів вимірювання фізичних величин, і навіть методів обробки сенсорної інформації.

4) *Нейротехнології*. Це технології, покликані використовувати вищу нервову діяльність, зрозуміти роботу людського мозку, його розумові процеси.

5) *VR та AR*. VR – це група технологій, яка дає можливість за допомогою спеціалізованих пристроїв занурити людину у віртуальний світ, при цьому забезпечуючи суб'єкту ефект присутності у світі. У свою чергу, AR, на відміну від VR, лише доповнюють реальний світ віртуальними деталями, забезпечуючи в режимі реального часу інтеграцію інформації (у форматі комп'ютерної графіки, аудіоформаті тощо з об'єктами реального світу).

6) *Інтернет речей*. Ця технологія являє собою динамічну глобальну мережеву інфраструктуру з можливостями самоконфігурування, де фізичні об'єкти («речі»), підключаючись до Інтернету, можуть обмінюватися даними з іншими пристроями або системами з допомогою різних електронних пристроїв, у тому числі інтегрованих з ними сенсорів та датчиків, що забезпечують збирання та обробку інформації в реальному часі.

7) *Системи розподіленого реєстру* (наприклад, блокчейн). Система розподіленого реєстру є новим підходом до створення розподілених баз даних (до кожної з яких доступ забезпечується за допомогою єдиного інтерфейсу), де єдиного центру управління немає і де кожен вузол незалежно від інших вузлів складає та записує оновлення реєстру [8].

Серед заявлених видів важливого значення у сфері правосуддя набуває саме штучний інтелект. Принагідно зазначимо, що штучний інтелект – це функція штучної свідомості, яка представлена створеною й контрольованою нею системою алгоритмів, забезпечує самонавчання згідно з наявною інформацією, набутими знаннями, правилами, законами суспільства і своїм досвідом, створення на цій основі нових знань для виконання доручень людини, а також здатність проводити самодіагностику й обґрунтовувати ухвалені нею рішення [9, с. 87].

Незважаючи на те, що поняття «цифрові технології» в останні роки активно використовується в чинному законодавстві України, все ж таки існують й певні проблеми у правозастосовній практиці. Слід розуміти, що впровадження цифрових технологій пов'язано з низкою ризиків. Так, наприклад, в наукових колах певну дискусію викликало питання допустимості застосування в судовому процесі чат-бота ChatGPT, що змушує задуматися про нові ризики для правосуддя. Наприклад, у 2023 році в Колумбії чат-бот ChatGPT вперше був використаний при винесенні судового рішення: система сформулювала для судді рішення, забезпечивши його також посиланнями на практику та роз'яснення місцевого Верховного суду [10, р. 135]. Утім, більшість експертів справедливо зауважують, що наразі штучному інтелекту невідомі принципи справедливості та гуманізму при призначенні покарання, щодо достовірності та об'єктивності алгоритмів штучного інтелекту.

Отож, існування цифрових технологій та цифрова трансформація не можуть бути поза правовим полем, зокрема й у сфері правосуддя. Так, на думку І. Міщенка, діджиталізація судової системи, зокрема через використання ШІ для аналізу та систематизації судових рішень, виявлення розбіжностей у практиці та сприяння її уніфікації, є ключовим інструментом для підвищення якості судових рішень та забезпечення їхньої передбачуваності [11]. Також вчені акцентують на тому, що впровадження певних систем аналізу та контролю судових рішень за допомогою ШІ суттєво покращить українську правову систему та підвищить її передбачуваність; впровадження технічних рішень за допомогою ШІ дозволить застосовувати норми закону з дотриманням фундаментальних принципів права, на чому постійно акцентує увагу Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях; таке технічне рішення дозволить уникати впливу політичної кон'юнктури або інших зовнішніх чинників, що негативно діє на єдність і незалежність судової системи, а також створює відчуття непослідовності в ухваленні рішень [12]. У цьому аспекті слушною також є думка судді Верховного Суду Я. Берназюка про те, що на порядку денному стоїть завдання по збору, аналізу та узагальненні судової практики. У цьому випадку саме ШІ може суттєво оптимізувати ці трудомісткі процеси з метою підвищення ефективності роботи вітчизняної судової системи [13].

Безумовно, використання цифрових технологій у правосудді має значні переваги в порівнянні з потенційними можливостями однієї особи або навіть кількох осіб, зокрема, це: створення бази зберігання необмеженої кількості джерел (нормативно-правових актів, судових рішень, коментарі чинного законодавства тощо); систематизація джерел з можливістю автоматичного позбавлення від нормативно-правових актів, що втратили чинність; швидкий доступ до бази даних та систематизованих джерел, а також пошук необхідних документів; прискорення процесу аналізу та тлу-

мачення правових норм; можливість ведення електронного документообігу, відстеження перебігу судового розгляду, автоматизованих розрахунків відшкодування заподіяної шкоди; можливість спрогнозувати рішення та перевірити проєкт рішення, що виноситься електронною програмою на основі дослідження та оцінки нею доказів, на його відповідність чинному законодавству України тощо.

Інформаційні технології сприяють дебюрократизації здійснення правосуддя, роблять правосуддя економічним, доступним та оперативним. Інформаційні системи здатні зіставляти великі масиви даних, фактичних обставин справи, забезпечуючи високу точність відповідності остаточного рішення у справі чинному законодавству. З цього приводу варто навести думку зарубіжних дослідників, які виокремлюють кілька моделей штучного інтелекту: прогнозуючий (дозволяє визначити ймовірність настання певної події), наказовий (дозволяє визначити найбільш підходящі дії для досягнення наміченої цілі, тобто оптимізує прийняття рішень) і генеруючий (працює з базами даних, які мають більш складний алгоритм дій, що дозволяє генерувати мову людини та вступати з діалог з людиною) [14, р. 10].

Накладаючи означену класифікацію на правосуддя, підкреслимо, що прогнозуюча модель штучного інтелекту здатна допомогти судді вирішити справу на основі минулих рішень суду. Наказовий штучний інтелект допоможе систематизувати всі ресурси для винесення правильного судового рішення, а генеруючий – узагальнити складні документи, підготувати аргументи та докази по справі, тобто оптимізує прийняття рішення по справі на основі алгоритму одноманітної судової практики. Наприклад, у США розглядається можливість користуватися можливостями штучного інтелекту не тільки суддівському корпусу, а й звичайним громадянам, щоб вони змогли так само, як і суддя спрогнозувати результат справи, отримати систематизовані ресурси щодо їх справи та аргументацію своєї позиції [15, р. 45].

В Акті Європейського Союзу про штучний інтелект ШІ охарактеризовано як «комп'ютерну систему, яка призначена для роботи з різними рівнями автономії і яка може виявляти адаптивність після розгортання, і яка для досягнення явних чи неявних цілей на основі одержуваних вхідних даних робить висновки про те, як генерувати вихідні дані, такі як прогнози, контент, рекомендації або рішення, які можуть вплинути на фізичне чи віртуальне середовище» [16]. Відповідно, автоматизованих програм штучного інтелекту може бути необмежена кількість. Ось чому ЄС не протиставляє штучний інтелект людині, більше того, захищає людину від штучного інтелекту, закріпивши право подавати до уповноважених національних органів скарги на штучний інтелект

Практика застосування штучного інтелекту для винесення судових рішень у різних державах показує проблеми неправильного розуміння штучним інтелектом змісту судової справи, з огляду на те, що ШІ розуміє обставини справи як суму простих правил та узгоджених фактів, у той час як правила на практиці бувають нечіткими, а юридичний спір пояснюється наявністю розбіжностей сторін. Наприклад, у Китаї дослідники занепокоєні винесенням неправильного судового рішення штучним інтелектом [17]. Вони заявляють про те, що застосування у правосудді штучного інтелекту для ухвалення судових рішень створює низку ризиків: «послаблення свободи розсуду, судова дискримінація, судова диктатура, захист приватного життя тощо, що безперечно суперечить верховенству закону» [18, р. 1].

Отже, потенційно можливе використання ШІ для винесення ним судового рішення пов'язане з великою проблемою – створення для нього бази у вигляді унікальних судових прецедентів задля досягнення однаковості у судовій практиці та головним чином задля досягнення якості правосуддя. З іншого боку досить складно визначити який набір даних чи судових прецедентів буде закладено штучним інтелектом та невідомо як ШІ їх інтерпретує. З огляду на зазначене, варто звернути увагу на необхідність обов'язкового законодавчого закріплення вимог до інформаційних технологій, які будуть застосовуватись у судочинстві, у тому числі обов'язкову сертифікацію. Крім того, питання технічної безпеки під час здійснення правосуддя із застосуванням інформаційних технологій також на часі. Адже непоодинокі випадки злому поштових скриньок, злочинні маніпуляції з електронним цифровим підписом. Також у грудні 2024 року відбулися кібератаки на державні реєстри України – хакерські атаки на сайти Національних інформаційних систем (НАІС) та Міністерства юстиції України [19]. На сьогодні, на жаль, не має ефективного законодавчого захисту персональних даних, наявний витік персональних даних у відкритий доступ викликає недовіру до технічного забезпечення їх безпеки.

Таким чином, можливості штучного інтелекту попри те, що вони значно підвищують автоматизацію процесів організації судової діяльності (обробка даних, оцифрування матеріалів справи, оперативність реагування на різні запити, прискорення вирішення адміністративних справ) активне впровадження ШІ, а тим паче повна заміна ним людського ресурсу у здійсненні правосуддя має певні ризики, що безпосередньо впливають на законність і якість винесення судових рішень. «Цифровізація правосуддя не розв'язує всі проблеми в галузі судової влади, тому судові реформи, розпочаті нашою державою, не повинні обмежуватись цифровізацією та інформатизацією правосуддя, а слугувати каталізатором для подальших позитивних змін у судовій системі та покращення якості реалізації громадянами України своїх прав та свобод» [20], – слушно підкреслює О. Барабаш. Окрім того, застосування цифрових технологій необхідно аналізувати з точки зору різноманітності правових відносин. Наприклад, в адміністративних справах про порушення правил дорожнього руху – так звана «автоматизація правозастосування» цілком прийнятна, зокрема сьогодні існує позитивна практика стягнення штрафів за порушення правил дорожнього руху. Будь-яке адміністративне стягнення фіксується в базі даних, тому у поліцейського навіть немає можливості замість штрафу винести попередження. Утім, автоматичне провадження у справах про адміністративні правопорушення можливе, але з дуже обмеженою категорією справ за безперечними вимогами, яким не потрібен аналіз різних чинників для того, щоб винести обґрунтоване, справедливе рішення.

Отже, на основі вищевикладеного, наведемо визначення цифрових технологій, що використовуються в адміністративному судочинстві: це інформаційно-технологічні процеси, що забезпечують створення інноваційних продуктів та сервісів, що застосовуються для підвищення технологічної ефективності адміністративного процесу.

Із цифровізацією правосуддя тісно пов'язане право людини на професійну правничу допомогу. Так, згідно зі ст. 59 Конституції України, кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [21]. Сучасна система надання професійної правничої допомоги вимагає активної цифровізації, особливо застосування систем штучного інтелекту. Активне впровадження інновацій може стати інструментом врегулювання проблем у сфері надання професійної правничої допомоги [22], в якій, за статистикою Всесвітнього проєкту правосуддя [23] і Корпорації юридичних послуг [24], доступність правничої допомоги не забезпечується належною мірою, внаслідок чого близько 5,1 мільярда осіб у всьому світі стикаються з перешкодами на шляху вирішення питань у цивільних, адміністративних або кримінальних справах.

Актуальними у сфері надання правничої допомоги є також: створення єдиного автоматизованого цифрового робочого простору, що забезпечує формування й обробку великого масиву даних, а також систематизований огляд; аналіз, причому і узагальненої судової практики, і рішень, ухвалених конкретними суддями; облік часу, справ і документів, своєчасна актуалізація й узгодження інформації, зокрема моніторинг нормативно-правових актів, змін до них, проблем правозастосування; перевірка дотримання правових вимог, контроль завдань і термінів їх виконання; розподіл справ залежно від їх складності і перспективності; прогнозування результатів дій, автоматизація процедур виставлення рахунків; формування аналітики, а також створення платформи для посередництва й добровільної допомоги у вирішенні адміністративно-правових спорів.

Перспективними напрямками розвитку систем ШІ у сфері отримання правничої допомоги є: здійснення миттєвого пошуку юридичної інформації; оптимізація процесів консультування завдяки застосуванню чат-ботів; спрощення вибору кваліфікованого представника; автоматизація роботи з документами; аналіз правових ситуацій і прогнозування їхнього результату.

Утім, взаємодія осіб, які потребують правничої допомоги, зі системами ШІ сама по собі не може бути визнана професійною правничою допомогою. Адже системи ШІ покликані насамперед сприяти наданню правничої допомоги професійними юристами, а ШІ не є «професійним» («кваліфікованим») юристом.

Своєрідність процесу навчання систем ШІ зумовлює обов'язкове періодичне проведення сертифікації моделей систем ШІ для вирішення конкретних завдань, яка відрізняється від природної кваліфікації, тому не треба використовувати ці категорії як тотожні. Водночас сертифікація вимагає навчання ШІ. І таке навчання відбувається на основі доробків людей: текстові моделі, такі як ChatGPT, навчаються на величезних обсягах джерел, включно зі статтями, книгами, вебсторінками та іншими доступними публікаціями. Цей процес, відомий як навчання з підкріплен-

ням з людськими вказівками, дозволяє моделям розуміти й генерувати текст, імітуючи людський спосіб викладу інформації. Але оскільки джерела не завжди надійні, то існує ризик, що ШІ відтворюватиме їх – і результатом буде неправдива або помилкова інформація. Адже ШІ не розуміє інформації так, як людина. Він генерує текст на основі статистичних залежностей між словами і фразами в навчальному матеріалі, а не на підставі перевірки фактів чи правдивості. Тому якщо в навчальному матеріалі є неправдиві твердження або помилки, ШІ може їх відтворити [25].

І щоб визначити роль ШІ в системі правосуддя, сформулюємо систему критеріїв для оцінки доступності правничої допомоги, тож це:

1. *Організаційно-інституційна доступність.* Для досягнення позитивного ефекту від застосування систем ШІ у сфері правосуддя, необхідними є: спрощення і формалізація процедур звернення по професійну правничу допомогу; зниження організаційно-технічного навантаження на суб'єктів, які надають професійну правничу допомогу (частину функцій перекладають на системи ШІ); розширення способів звернення по професійну правничу допомогу; використання систем ШІ як додаткового інструменту для вирішення організаційних питань у сфері вирішення адміністративно-правових спорів; покладання на системи ШІ ролі платформи для посередництва й добровільної допомоги у вирішенні адміністративно-правових спорів. Зрозуміло, що виконання цих завдань вимагає розширення матеріально-технічної бази, яку використовує юридична спільнота для надання правничої допомоги, а самим суб'єктам, які надають професійну правничу допомогу, буде потрібна додаткова підготовка з питань застосування інформаційних технологій у сфері адміністративного судочинства.

2. *Територіально-дистанційна та часова доступність.* Застосування систем ШІ може сприяти усуненню бар'єрів у сфері надання дистанційної юридичної допомоги завдяки цифровій формі: багато послуг стають доступними у форматі онлайн, знижується їхня процедурна складність, до того ж люди зможуть отримати юридичну допомогу незалежно від свого місця перебування. Так, в Україні функціонують платні сервіси «Суд на долоні» та Wincourt. «Суд на долоні» – це аналітичний сервіс, який допомагає в пошуку, дослідженні та візуалізації судових рішень. А Wincourt – сервіс, який може аналізувати судові документи та прогнозувати судові рішення. Він аналізує текст користувача, надає рекомендації для адвокатів, рекомендації щодо законодавства і схожих судових рішень [25]. Однак трапляються ситуації, коли особи, які потребують правничої допомоги, опиняються без доступу до інтернету, тобто отримати її онлайн вони не можуть. У такому разі юридична спільнота мусить забезпечити доступ до кваліфікованої правничої допомоги через інші засоби дистанційної комунікації, наприклад, через телефонні мережі.

3. *Фінансова доступність.* Нині професійна правнича допомога може надаватися як платно, так і безоплатно. Однак для підвищення рівня фінансової доступності такої допомоги, що надається з використанням систем ШІ, перелік ситуацій, у яких правнича допомога надається на безоплатній основі, має бути розширений.

4. *Суб'єктна доступність.* Наразі право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги гарантовано законодавчо. При цьому окремим категоріям осіб вона може бути надана на безоплатній основі. Застосування систем ШІ може мати позитивний ефект за умови збереження й підвищення таких гарантій, наприклад, завдяки розширенню переліку осіб, які мають право на отримання безоплатної правничої допомоги з використанням ШІ.

5. *Інформаційна доступність.* Позитивний вплив застосування систем ШІ на інформаційну доступність у сфері отримання правничої допомоги можливий завдяки спрощенню пошуку юридичної інформації, підготовки форм документів та отримання професійної правничої допомоги. Утім, для осіб, які складно сприймають інформацію онлайн-ресурсів, треба застосовувати більш традиційні методи передачі інформації: друковані варіанти засобів масової інформації, телебачення, радіо тощо.

6. *Поведінкова доступність.* Щоб позитивно вплинути на рівень поведінкової доступності, насамперед пов'язаної з психологічним сприйняттям інновацій, необхідно вживати заходів, які спрямовані на те, щоб ідея використання систем ШІ сприймалася суспільством не як загроза, а як суспільна потреба.

На підставі вищевикладеного зробимо кілька висновків. По-перше, застосування систем ШІ у сфері надання професійної правничої допомоги є доцільним, оскільки сприяє вдосконаленню процесів та зменшенню навантаження на суб'єктів, які надають таку допомогу. По-друге, це сприяє підвищенню рівня доступності такої допомоги, особливо організаційно-інституційної,

територіально-дистанційної, часової, фінансової та суб'єктної. По-третє, важливе значення для успішного застосування систем ШІ в юридичній діяльності має розробка і впровадження комплексу технічних, управлінських і правових рішень, що забезпечують ефективне регулювання і взаємодію в цій сфері.

Таким чином, найближчим часом Українською державою має бути проведено ефективну роботу по цифровізації адміністративного процесу з метою ефективного надання професійної правничої допомоги.

Висновки. Значущість цифровізації адміністративного процесу полягає у наступному: впровадження технологій дозволить прискорити підготовку та розгляд матеріалів адміністративної справи; непрофесійні учасники процесу зможуть самостійно аналізувати перспективи своєї участі, механізм процесу стане для них прозорішим; зниження кількості технічних помилок, і, відповідно, підвищення якості процесуальних документів тощо. Водночас слід розуміти, що впровадження цифрових технологій в адміністративне судочинство пов'язано з низкою ризиків. Розширення сфери застосування штучного інтелекту під час здійснення правосуддя насамперед має бути як допоміжна можливість для суддів, але не повна їх заміна. Інформаційні технології здатні виявити на основі аналізу величезного обсягу винесених судових рішень проблеми формування однакового застосування правових норм. Проте, *штучний інтелект не може відповідати за неправильно прийняте ним рішення, яке в подальшому буде підлягати оскарженню. Відповідальність за винесене рішення має покладатися виключно на суддю !* На завершення зазначимо, що необхідність більш детальної регламентації алгоритмів використання цифрових технологій в адміністративному процесі суттєво підвищить ефективність державного управління та забезпечить реалізацію принципу невідворотності відповідальності за адміністративні правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Artificial Intelligence and Life in 2030: One Hundred Year Study on Artificial Intelligence. 2016. Stanford University. URL: https://cra.org/ccc/wpcontent/uploads/sites/2/2016/09/ai_100_report_0916fnl_single.pdf (viewed on 25.04.2025).
2. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment. Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3–4 December 2018) / Council of Europe, February 2019. URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-decem-ber-2018/16808f699c> (viewed on 25.04.2025).
3. Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 29.03.2025).
4. Кодекс суддівської етики від 22.02.2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/p0001415-13#n4> (дата звернення: 25.04.2025).
5. Україна долучилася до Програми «Цифрова Європа»: що це означає. Урядовий портал. 2022. 5 верес. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-doluchylasia-do-prohramy-tsifrova-ievro-pa-shcho-tse-oznachaie> (дата звернення: 25.04.2025).
6. Барабаш О. Диджиталізація вітчизняної освіти: проблеми і перспективи розвитку в умовах глобалізації. Право України. 2022. № 12. С. 109–121.
7. Калашнікова Л. Цифровізація соціальних відносин: теоретичне обґрунтування та емпірична верифікація. Інформаційне суспільство і Природа у фокусі соціологічної аналітики : кол. моногр. / за наук. ред. А. Лобанової, Л. Калашнікової, І. Грабовець. Київ, 2023. С. 13–48.
8. Воронкова В.Г. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика : монографія. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2022. 460 с.
9. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні : монографія / за заг. ред. А.І. Шевченка. Київ : ІПШІ, 2023. 305 с. URL: https://jai.in.ua/archive/2023/ai_mono.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
10. Cantens T. How will the state think with ChatGPT? The challenges of generative artificial intelligence for public administrations. AI & Society. 2024. № 40. P. 133–144. URL: <https://doi.org/10.1007/s00146-023-01840-9> (viewed on 25.04.2025).
11. Міщенко І. Якісних рішень та єдності практики можна досягти лише діджиталізувавши суди. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/838768> (дата звернення: 25.04.2025).

12. Антонюк В.В. Елементи діджиталізації адміністративного судочинства України. Діджиталізація та права людини: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Хмельницький, 30 березня 2021 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 9–12.
13. Берназюк Я.О. Цифрова ера правосуддя: роль ШІ у забезпеченні єдності судової практики в Україні. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/authors/986/tsyfrova-era-pravosuddia-rol-shi-u-zabezpechenni-iednosti-sudovoi-praktyky-v-ukraini> (дата звернення: 25.04.2025).
14. Artificial Intelligence Act version of 13 June 2024. Access Mode: <https://artificialintelligenceact.eu/ai-act-explorer/> (viewed on 25.04.2025).
15. Chesterman S., Moses B.L. & Pagallo U. All Rise for the Honourable Robot Judge? Using Artificial Intelligence to Regulate AI: a debate // *Technology and Regulation*. 2023. № 20, pp. 45–57.
16. Європарламент ухвалив перший у світі закон про обмеження штучного інтелекту. Українська правда. 13 березня 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/03/13/7446314/> (дата звернення: 25.04.2025).
17. Гончарук А.З. Роль Китаю для розвитку штучного інтелекту в Україні. Українська асоціація китаєзнавців. 2019. № 16 (2). URL: <https://sinologist.com.ua/goncharuk-z-rol-kytayu-dlya-rozvytku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini/> (дата звернення: 25.04.2025).
18. Yao J., Hui P. Research on the Application of Artificial Intelligence in Judicial Trial: Experience from China. *Journal of Physics Conference Series*. 2020. № 1487(1), pp. 1–6.
19. Російські хакери зламали державні реєстри України. Що відомо. BBC Україна. 2024. 20 груд. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c7ve1298ndgo> (дата звернення: 25.04.2025).
20. Барабаш О.О. Цифровізація правосуддя у контексті впровадження системи Е-Суд: виклики та завдання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2023. Вип. 1. С. 57–66. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5640/1/8.pdf> (дата звернення: 25.04.2025).
21. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.04.2025).
22. Белов Д.М., Белова М.В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Сер. : Право*. 2023. Вип. 78, ч. 2. С. 315–320. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/52.pdf> (дата звернення: 25.04.2025).
23. Measuring the Justice Gap. World Justice Project. URL: <https://worldjusticeproject.org/our-work/researchand-data/access-justice/measuring-justice-gap> (viewed on 25.04.2025).
24. The Justice Gap Report. Executive Summary. *Legal Services Corporation*. URL: <https://justicegap.lsc.gov/resource/executive-summary> (viewed on 25.04.2025).
25. Петрів О. Роль штучного інтелекту в модернізації судової системи: інструменти для суддів. Центр демократії та верховенства права. 2024. 28 лют. URL: <https://cedem.org.ua/consultations/shtuchnyi-intelekt-sud/> (дата звернення: 25.04.2025).

УДК 349.6:639.2/.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.37>

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ РИБОГОСПОДАРСЬКИХ ПОТРЕБ

Коломійцева Д.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,*

НН інституту права,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-4495-2532

e-mail: diana.landlawyer@gmail.com

Саркісова Т.Б.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри земельного та аграрного права,

НН інститут права,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

ORCID: 0000-0001-7850-0484

e-mail: tamrikos@ukr.net

Носік Ю.В.,

доцент кафедри інтелектуальної власності,

НН інститут права,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

ORCID: 0000-0002-3608-2955

e-mail: vnosik@ukr.net

Коломійцева Д.М., Саркісова Т.Б., Носік Ю.В. Науково-практичні аспекти правового регулювання використання природних ресурсів для рибогосподарських потреб.

Вказується, раціональне природокористування є нагальним пріоритетом як для України, так і для всієї світової спільноти. Рибогосподарська галузь, що демонструє стрімкий розвиток серед харчових виробництв і потенційно може негативно впливати на екологічний стан природних ресурсів та екосистем, потребує запровадження спеціального правового режиму використання природних ресурсів. Ефективне правове регулювання використання водних біоресурсів, водних об'єктів та земель водного фонду виступає ключовим фактором, який одночасно сприяє сталому розвитку і продовольчій безпеці, а також забезпечує баланс між публічними та приватними інтересами суб'єктів рибного господарства та правову визначеність їхнього правового статусу.

В статті висвітлюються підходи щодо наукового тлумачення і системного застосування законів України «Про аквакультуру», «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», ВК України, ЗК України у правовідносинах із захисту суб'єктивних прав на спеціальне використання водних об'єктів, водних біоресурсів та земель водного фонду в процесі рибогосподарської діяльності. Наголошується, що зазначене право реалізується на перетині аграрних та природоресурсних правовідносин з метою забезпечення сталого розвитку та раціонального використання природних ресурсів, а також збалансованості публічних і приватних інтересів.

В результаті проведеного аналізу сформовано висновки, що зазначені правовідносини за своєю юридичною природою є комплексними приватно-публічними відносинами. Крім того, підкреслюється необхідність чіткого розмежування правосуб'єктності суб'єктів рибного господарства задля забезпечення принципу правової визначеності при реалізації права спеціального використання природних ресурсів суб'єктами рибного господарства. В свою чергу визначення змісту

правосуб'єктності та правового режиму використання природних ресурсів залежить, передусім, від виду господарської діяльності з використання рибогосподарських водних об'єктів та водних біоресурсів: аквакультура (рибництво) чи промислове рибальство (промисел), а також вид та функціональне призначення водного об'єкту, де ця діяльність здійснюється.

Ключові слова: суб'єкт рибного господарства, користувач водних біоресурсів, аквакультура, промислове рибальство, право спеціального використання водних об'єктів, водних біоресурсів, земель водного фонду.

Kolomiytseva D.M., Sarkisova T.B., Nosik Y.V. Scientific and practical aspects of legal regulation of the use of natural resources for fishery needs.

It is indicated that rational nature management is an urgent priority for both Ukraine and the entire world community. The fishery industry, which demonstrates rapid development among food production and can potentially negatively affect the ecological state of natural resources and ecosystems, requires the introduction of a special legal regime for the use of natural resources. Effective legal regulation of the use of aquatic bioresources, water bodies and water fund lands is a key factor that simultaneously contributes to sustainable development and food security, and also ensures a balance between public and private interests of fishery entities and legal certainty of their legal status.

The article highlights approaches to the scientific interpretation and systematic application of the laws of Ukraine «On Aquaculture», «On Fisheries, Industrial Fishing and Protection of Aquatic Bioresources», the Law of Ukraine, the Law of Ukraine on the Protection of Subjective Rights to the Special Use of Water Bodies, Aquatic Bioresources and Land of the Water Fund in the Process of Fisheries Activity. It is emphasized that the specified right is implemented at the intersection of agrarian and natural resource legal relations in order to ensure sustainable development and rational use of natural resources, as well as a balance of public and private interests. As a result of the analysis, conclusions were drawn that the specified legal relations are, by their legal nature, complex private-public relations. In addition, the need for a clear delimitation of the legal personality of fishery entities is emphasized in order to ensure the principle of legal certainty in the exercise of the right to special use of natural resources by fishery entities. In turn, the definition of the content of legal personality and the legal regime for the use of natural resources depends, first of all, on the type of economic activity using fishery water bodies and aquatic bioresources: aquaculture (fish farming) or industrial fishing (fishery), as well as the type and functional purpose of the water body where this activity is carried out.

Key words: fishery entity, user of aquatic bioresources, aquaculture, industrial fishing, the right to special use of water bodies, aquatic bioresources, water fund lands.

Постановка проблеми. Сьогодні на порядку денному як України, так і міжнародного співтовариства стоїть проблема забезпечення раціонального використання природних ресурсів. Рибне господарство як одна з найбільш швидкозростаючих галузей харчового виробництва, що потенційно здатна негативно впливати на якісний стан природних ресурсів та екосистеми в цілому, передбачає особливий правовий режим використання природних ресурсів. Належна правова регламентація впорядкування використання водних біоресурсів, водних об'єктів та земель водного фонду є важливим чинником, з одного боку, забезпечення сталого розвитку та продовольчої безпеки, з іншого – забезпечення балансу публічних і приватних інтересів суб'єктів рибного господарства та правової визначеності їх правосуб'єктності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика питання охорони та використання водних об'єктів та земель під водними об'єктами, що використовуються для здійснення рибогосподарської діяльності належить до числа активно досліджуваних у доктрині права України. Помітним внеском у її розроблення є праці таких науковців як Т.О. Коваленко, С.В. Кругового, С.І. Марченко, Т. Оверковської, Л.О. Святченко, Р.І. Шабанов, Ю.В. Шовкун та інші. В Україні захищено і низку дисертацій, присвячених дослідженню окремих аспектів заявленої проблематики: правові засади використання та охорони водопокритих земельних ділянок для риборозведення (Чепак, 2019 р.); правове регулювання рибництва в Україні (Шовкун, 2016 р.).

Актуальність теми дослідження. В той же час, незважаючи на позначену доктринальну активність, практика правозастосування свідчить про необхідність вироблення чіткої та уніфікованої позиції щодо реалізації права спеціального використання природних ресурсів суб'єктами рибного господарства та порядку їх використання

Зокрема, аналіз судової практики, яка сформована у справах, що здебільшого порушені за позовами прокурорів в інтересах держави до підприємств, які при здійсненні рибогосподарської діяльності опосередковано використовують водний об'єкт через вилов водних біоресурсів, свідчить про відсутність однозначної позиції Верховного Суду у подібних справах.

Так у постановах Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 21.03.2019 у справі № 923/213/18, від 06.10.2021 у справі № 914/1326/16, від 05.01.2022 у справі № 908/2153/20 зроблено висновки про те, що законодавець окремими об'єктами користування вважає рибогосподарські водні об'єкти (їх частини), землі водного фонду та водні біоресурси. При цьому, можливості використання водних біоресурсів без обов'язкового отримання в користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), а також земель під цими об'єктами, за позицією Верховного Суду, чинним законодавством не передбачена.

Іншу позицію займає Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, яка викладена у постанові від 23.11.2018 справи № 806/449/15. В цій справі Верховний Суд підтримав висновки судів першої та апеляційної інстанцій відносно того, що діюче законодавство у галузі охорони, використання та відтворення водних біоресурсів не містить норм, які б зобов'язували користувача водних біоресурсів, який здійснює рибальство мати правостановлюючі документи на рибогосподарський водний об'єкт для здійснення спеціального використання водних біоресурсів.

Відтак, **метою цієї статті** є аналіз правових засад спеціального використання суб'єктами рибного господарства водних об'єктів, водних біоресурсів та земель водного фонду в процесі рибогосподарської діяльності, формування науково-практичних підходів їх тлумачення задля забезпечення принципу правової визначеності та коректного формування практики правозастосування, науково-правового дослідження питання необхідності укладання окремого договору оренди водного об'єкта та земельної ділянки під ним для здійснення фізичними та юридичними особами спеціального використання водних біоресурсів у водних об'єктах державної та комунальної власності.

Методи дослідження. При здійсненні дослідження авторами були використані загальнонаукові методи *аналізу і синтезу, індукції і дедукції* при опрацюванні судової практики та формуванні основних складових дослідження. *Метод тлумачення нормативно-правових актів* використано для аналізу та розкриття змісту нормативних правових актів за предметом дослідження. *Метод узагальнення умовиводу* використано для формування науково-практичних висновків дослідження.

Виклад основного матеріалу. Здійснення рибогосподарської діяльності суб'єктами рибного господарства передбачає використання водних живих ресурсів у водних об'єктах, що знаходяться на відповідних земельних ділянках і нерозривно з ними пов'язані. У зв'язку з цим норми щодо використання та охорони цих ресурсів знайшли своє відображення у водному та земельному законодавстві, а також у законодавстві про рибне господарство та аквакультуру.

У цьому зв'язку важливими чинниками, які безпосередньо впливають на визначення правового режиму водних біоресурсів, є функціональне призначення рибогосподарських водних об'єктів, а також акваторії об'єктів водного фонду, земель водного фонду, особливості здійснення та правового регулювання таких видів господарської діяльності з використання рибогосподарських водних об'єктів та водних біоресурсів, як *аквакультура (рибництво)* та *промислове рибальство (промисел)*.

За законом України «Про аквакультуру» *аквакультура (рибництво)* визначається як сільськогосподарська діяльність із штучного розведення, утримання та вирощування об'єктів аквакультури у повністю або частково контрольованих умовах для одержання сільськогосподарської продукції (продукції аквакультури) та її реалізації, виробництва кормів, відтворення біоресурсів, ведення селекційно-плеємної роботи, інтродукції, переселення, акліматизації та реакліматизації гідробіонтів, поповнення запасів водних біоресурсів, збереження їх біорізноманіття, а також надання рекреаційних послуг.

Відповідно до закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» *промислове рибальство (промисел)* – є видом спеціального використання водних біоресурсів (вилучення, приймання, переробка, зберігання, транспортування тощо, у тому числі постачання палива, води, тари, продовольства для функціонування риболовних суден та їх екіпажів) у рибогосподарських водних об'єктах (їх частинах), у тому числі у водах, що знаходяться за межами юрисдикції України.

Водночас, за цим же законом *водними біоресурсами (водними біологічними ресурсами)* є сукупність водних організмів (гідробіонтів), життя яких неможливе без перебування (знаходження) у воді, а саме: прісноводні, морські, анадромні та катадромні риби на всіх стадіях розвитку, круглороті, водні безхребетні, у тому числі молюски, ракоподібні, черви, голкошкірі, губки, кишковопорожнинні, наземні безхребетні у водній стадії розвитку, водорості та інші водні рослини.

Порівняльний аналіз норм названих законів України показує, що правова природа *аквакультури (рибництва)* як виду господарської діяльності полягає у риборозведенні та наданні рекреаційних послуг, а правова сутність *промислового рибальства (промисла)* полягає у законодавчо забезпеченій можливості вилову (вилучення) водних біоресурсів, їх приймання, переробка, зберігання, транспортування тощо і має розглядатися як окремий від аквакультури вид господарської діяльності, а відтак суспільні відносини, що виникають у цих видах господарської діяльності суб'єктів, мають диференційоване правове регулювання.

Діяльність у сфері аквакультури є предметом аграрно-правового регулювання і не належить до спеціального використання водних біоресурсів на праві спеціального природокористування.

Науковий аналіз Закону України «Про аквакультуру» дозволяє зробити висновок, що для цілей аквакультури (*тобто для риборозведення та надання рекреаційних послуг*) суб'єкту аквакультури надаються в оренду рибогосподарські водні об'єкти, частини рибогосподарських водних об'єктів, рибогосподарські технологічні водойми, акваторії (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України з обов'язковим додержанням таких нормативно-правових вимог:

- при використанні суб'єктом аквакультури для цілей аквакультури *рибогосподарського водного об'єкту*, до якого відноситься водосховища, оренда рибогосподарського водного об'єкту має здійснюватися з одночасним оформленням права оренди земельної ділянки під водним об'єктом, за умови обов'язкової наявності паспорта водного об'єкта. Виключенням з цього правила є використання для рибогосподарських потреб *водосховищ комплексного призначення*, тобто водосховищ, які відповідно до паспорта використовуються для двох і більше цілей (крім рекреаційних). Відповідно до ч. 1 ст. 51 Водного кодексу України водосховища комплексного призначення не передаються в оренду для рибогосподарських потреб, право оренди землі під водосховищами комплексного призначення оформленню не підлягає;

- відповідно до ст. 51 Водного кодексу України, у разі використання для потреб аквакультури *частини рибогосподарського водного об'єкта*, має бути оформлено право оренди на частину рибогосподарського водного об'єкта лише у випадку розміщення плавучих рибницьких садків. При цьому, земельна ділянка під частиною рибогосподарського водного об'єкта не відводиться та в оренду не передається;

- при використанні *рибогосподарської технологічної водойми*, така водойма надається в оренду суб'єкту аквакультури разом з земельною ділянкою під водою (водним простором);

- стосовно акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, акваторію територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, то такі акваторії надаються в користування на умовах оренди без відведення земельної ділянки водного фонду під водою (водним простором), відповідно право на землю під акваторією не оформлюється.

Таким чином на суб'єкта аквакультури, який здійснює господарську діяльність в сфері *риборозведення та надання рекреаційних послуг* покладається обов'язок набуття права оренди на водні об'єкти та земельні ділянки під ними у випадках та обсязі, що визначений Законом України «Про аквакультуру» та Водним кодексом України.

В свою чергу, *промислове рибальство* як вид господарської діяльності, який регулюється Законом України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», не передбачає використання суб'єктом, який здійснює цей вид господарської діяльності, водного об'єкту, до якого, в тому числі, відноситься водосховище комплексного призначення. Натомість такий вид господарської діяльності передбачає *спеціальне використання водних біоресурсів*, тобто вилучення, приймання, переробку, зберігання, транспортування сукупності водних організмів (гідробіонтів), життя яких неможливе без перебування (знаходження) у воді і базується на здійсненні права на спеціальне природокористування після одержання дозволу на спеціальне використання водних біоресурсів у межах ліміту спеціального використання водних біоресурсів з обов'язковим додержанням режиму рибогосподарської експлуатації водного об'єкта.

Відповідно до ч. 1 ст. 4 закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» виключно законами, які регулюють відносини, пов'язані з одержанням документів дозвільного характеру, встановлюються перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності.

Відповідно до закону України «Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності» передбачено Дозвіл на спеціальне використання водних біоресурсів у рибогосподарських водних об'єктах (їх частинах) (для здійснення промислового рибальства, дослідного вилову), що видається відповідно до вимог Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів».

Науковий аналіз змісту наведених законодавчих актів дозволяє стверджувати, що лише наявність документів дозвільного характеру на промислове рибальство надає суб'єкту господарювання право доступу до використання водних біоресурсів на рибогосподарських водних об'єктах. Тому здійснення промислового рибальства не передбачає одержання суб'єктом господарювання правовстановлюючих документів на оренду водного об'єкта та земельної ділянки під ним.

На основі проведеного наукового аналізу і тлумачення норм законів України «Про аквакультуру», «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», ВК України можна зробити наступні висновки.

Висновки. По-перше, слід розрізняти користування рибогосподарськими водними об'єктами (їх частинами), землями водного фонду, з одного боку, та використання водних біоресурсів як окремих об'єктів, з іншого боку.

Користування рибогосподарськими водними об'єктами (їх частинами) та землями водного фонду здійснюється при здійсненні господарської діяльності в сфері аквакультури, крім використання водосховищ комплексного призначення. При здійсненні аквакультури у акваторіях (водного простору) внутрішніх морських вод, акваторія територіального моря, виключної (морської) економічної зони України не передбачено правових підстав для оформлення права оренди на акваторії та земельних ділянок під ними.

По-друге, водні біоресурси можливо використовувати без одночасного користування рибогосподарськими водними об'єктами (їх частинами) та землями водного фонду. Передусім, при реалізації загального водокористування громадянами у формі любительського та спортивного рибальства (ст. 47 Водного кодексу України), а також при здійсненні промислового рибальства, відповідно до Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів».

При цьому, для здійснення любительського, спортивного та промислового рибальства, немає потреби та правових підстав для оформлення права користування земельною ділянкою та водного об'єкта, у якому відбувається використання водних біоресурсів. У випадку промислового рибальства необхідним є отримання дозвільних документів для здійснення промислового рибальства, яким є Дозвіл на спеціальне використання водних біоресурсів у рибогосподарських водних об'єктах (їх частинах) (для здійснення промислового рибальства, дослідного вилову).

По-третє, водосховища комплексного призначення можуть використовуватися для цілей аквакультури і для цілей промислового рибальства. При чому, водосховища комплексного призначення відповідно до статті 51 Водного кодексу України у користування на умовах оренди не передаються. Це пов'язано із можливою різновекторною метою використання водосховищ комплексного призначення відповідно до його паспорта, що може здійснюватися різними суб'єктами.

Виходячи з аналізу статті 6 Закону України «Про аквакультуру» риборозведення у водосховищах комплексного призначення можуть здійснювати виключно підприємства, установи та організації державної або комунальної власності, створені об'єкти аквакультури є об'єктами права державної або комунальної власності. Тому, при здійсненні промислового рибальства на водосховищах комплексного призначення відбувається вилов риби, який є об'єктом державної та комунальної власності на підставі дозвільних документів. Оскільки водосховища комплексного призначення не можуть передаватися в оренду, відповідно до ч. 3 ст. 6 Закону «Про аквакультуру» вирощені водні біоресурси у водних об'єктах комплексного призначення не будуть об'єктами приватної власності.

В свою чергу, держава отримує прибуток через надання дозволів на промислове рибальство. Відтак суб'єкти промислового рибальства зможуть отримати прибуток без набуття таких об'єктів в оренду при реалізації виловленої продукції, вирощеної у водосховищах комплексного призначення.

Застування чіткого тлумачення нормативно-парового регулювання господарської діяльності в сфері аквакультури та промислового рибальства дозволяє уникнути в подальшому судових спорів між органами влади та суб'єктами господарювання та створює правову визначеність для суб'єктів господарювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Круговий С.В. Правове регулювання охорони водних об'єктів при здійсненні рибогосподарської діяльності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право / голов. ред. Ю.М. Бисага*. Ужгород, 2023. Т. 1. Вип. 80. С. 349–354. Бібліогр.: с. 353-354 (14 назв). URL <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/297131/290053>.
2. Оверковська Т. Правові засади охорони водних біоресурсів у сфері аквакультури. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 122–126.
3. Кожура Л. Особливості правового регулювання сфери аквакультури в Україні. *Юридичний вісник* 2021. № 1.
4. Чепак А.О. Правові засади використання та охорони водопокритих земельних ділянок для риборозведення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т. ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 180 с.
5. Чепак А.О. Про деякі питання розвитку правовідносин у сфері використання та охорони водопокритих земельних ділянок для риборозведення. *Теоретичні та практичні проблеми земельної реформи в Україні: зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу*. 15 лист. 2019 р. Харків: НДІ ПЗІР НАПрНУ. 2019. С. 152–157.
6. Шабанов Р.І. Правове регулювання оренди водних об'єктів для аквакультур: природоохоронний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право / Ужгород. нац. ун-т, юрид. ф-т. Ужгород: УжНУ, 2017. Вип. 44 (1). С. 161–164.*
7. Шовкун Ю. Правове регулювання рибництва в Україні. Автореф.дис. на здобуття наукового ступеня к.ю.н. К., 2016. НУБіП.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.38>

ЗВ'ЯЗОК ПРАВА І ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Костенко В.Г.,
кандидат юридичних наук,
суддя Ковпаківського районного суду міста Суми
ORCID: 0009-0004-2635-1316

Костенко В.Г. Зв'язок держави і права у контексті реформи соціальної безпеки державної служби України.

Стаття присвячена з'ясуванню сутності зв'язку права і держави в контексті реформи соціальної безпеки державної служби в Україні. Встановлюється, що право і сучасна держава характеризується особливим зв'язком, вираженим в формальному та матеріальному аспектах, адже право обумовлює створення та розвиток правової держави, а держава формує умови для дії права, його охорони і захисту від порушень. У зв'язку із цим, в Україні реформа соціальної безпеки державної служби (в цілому та в контексті глобалізації зокрема) повинна ґрунтуватись на відповідній нормативно-правовій основі та в результаті дії правового механізму здійснення такої реформи. При цьому повноцінна дія правового механізму здійснення реформи соціальної безпеки державної служби України в умовах глобалізації неможлива без дотримання формального і матеріального зв'язку між правом і державою, адже: цей механізм є правовим, а Україна – правовою державою; цей механізм ґрунтується на комплексі правових принципів. Обґрунтовується, що нормативно-правова основа здійснення реформи соціальної безпеки державної служби в умовах глобалізації – це складовий елемент правового механізму здійснення відповідної реформи, який складають норми чинного законодавства України, які стосуються мети, завдань, форми та змісту здійснення цієї реформи. Структурно ця нормативно-правова основа об'єктивується у чотирьох рівнях нормативно-правових актів. Перший – Конституція України, як фундамент здійснення цієї реформи. Другий – міжнародно-правовий рівень актів, що містять норми, у відповідності до яких здійснюється реформа соціальної безпеки державної служби в умовах глобалізації. Третій та четвертий – законодавчий та підзаконні рівні актів, які містять норми, згідно яких здійснюється реформа соціальної безпеки державної служби в умовах глобалізації.

Ключові слова: право, правова держава, правовий механізм, реформа, соціальна безпека, соціальне право, соціальний захист.

Kostenko V.H. The connection between the state and the law in the context of the social security reform of the civil service of Ukraine.

This article is devoted to elucidating the legal essence of the relationship between law and the state within the context of the reform of the civil service's social security system in Ukraine. It is established that the interrelationship between the state and law is manifested in several key conceptual dimensions: first, the state governed by law shapes law as a juridical phenomenon, recognising certain social relations as legally significant and subject to normative regulation; second, law, as institutionalised by the state, constitutes the indispensable condition for the very existence of the state as a legitimate public institution; third, although law may exist independently of the state – and vice versa – a state governed by the rule of law is always a product of law itself. The contemporary relationship between law and the state is characterised by both formal and substantive interdependence. On the one hand, law provides the normative foundations for the creation and development of a rule-of-law state; on the other, the state establishes the institutional framework for the effective functioning of law, including its enforcement and protection against violations. In this regard, the reform of the social security system for the civil service in Ukraine (particularly in the context of globalisation) must be grounded in a coherent regulatory

framework and implemented through a well-defined legal mechanism. At the same time, the effective functioning of the legal mechanism for the implementation of civil service social security reform cannot be achieved without observing the formal and substantive relationship between law and the state. This is because: (1) the reform mechanism is inherently legal in nature, and (2) Ukraine, as a constitutional democracy, adheres to the principles of a state governed by the rule of law. Moreover, this mechanism is premised on a set of legal principles which guide its development and execution. It is demonstrated that the regulatory framework for implementing the reform of civil service social security under conditions of globalisation constitutes an integral component of the legal mechanism underpinning the reform. This framework consists of the operative norms of Ukrainian legislation that define the objectives, content, procedures and modalities of the reform process. Structurally, the regulatory framework is objectified across four tiers of normative legal acts. The first is the Constitution of Ukraine, which provides the foundational legal basis for the reform. The second tier encompasses international legal instruments containing relevant standards and obligations that inform and guide the reform process in the context of globalisation. The third and fourth tiers comprise domestic legislative and subordinate acts, which codify the substantive and procedural norms through which the reform of civil service social security is operationalised.

Key words: law, legal mechanism, reform, social law, social protection, social security, state of law.

Постановка питання. Реформа соціальної безпеки (далі – СБ) державної служби України в умовах глобалізації є процесом, що формується та здійснюється державою відносно працівників, котрі працюють в інтересах держави (оскільки такі публічні службовці відмовляються від низки своїх законних інтересів, які вони могли би задовольнити, реалізуючи свій трудовий потенціал в рамках приватного сектору чи шляхом самостійної зайнятості), а відтак – є процесом, узгодженим із правом. Вказане обумовлене переважно тим фактом, що Україна, як і будь-яка сучасна правова держава, не може діяти всупереч праву чи зловживати недостатньою осмисленістю меж і глибини права у тих чи інших сферах буття суспільства, зокрема, соціальної сфери. Загалом, безумовний зв'язок сучасної держави і права в умовах сьогодення важко не помічати, адже ігнорування такого зв'язку витирає розбіжності між правом і мораллю, а також ставить під сумнів формування в рамках держави єдиної нормативної системи, яку створюють нормотворці (уповноважені на нормотворчу діяльність суб'єкти владних повноважень), формуючи реальний правопорядок, режим дії права. Особливо важливим це питання сьогодні постає в контексті задоволення потреби здійснення реформи СБ державної служби України, адже тривалий час державна служба зазнавала реформаторських перетворень переважно адміністративно-правового характеру, адже державою, на жаль, ігнорується той факт, що: цю професійну публічну службу складають люди, які характеризуються гідністю, певним набором прав і законних інтересів, а щонайперше – в соціальній сфері; держслужбовці характеризуються певним рівнем СБ, яка може знижуватись у разі, коли заходи її забезпечення не будуть переглядатись в бік їх посилення, розширення їх соціально-правового потенціалу тощо.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Зв'язок права і держави в контексті реформи СБ державної служби ще не був предметом окремого наукового дослідження, утім, в процесі аналізу наукової літератури можемо помітити наукові напрацювання ряду українських учених, в яких розкривався сутнісний зміст зв'язку держави і права, серед яких: Л.М. Горбунова [1], О.О. Джураєва [2], В.П. Лещинський [3], Л.Ю. Малюга [4], Н.М. Обушенко [5], О.Ф. Скакун [6], В.М. Тертишник [7], Н.В. Федіна [8] та ін. Грунтуючись на наукових напрацюваннях цих та інших учених можемо уточнити зв'язок права і держави в контексті реформи СБ державної служби.

Отже, **метою** статті є з'ясування зв'язку права і держави в контексті реформи СБ державної служби в Україні. Досягнення цієї мети можливе шляхом виконання таких *завдань*: 1) окреслити в загальному вигляді взаємозв'язок права і держави; 2) окреслити формальний та матеріальний зв'язки держави та права; 3) сформулювати визначення поняття «нормативно-правова основа здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації»; 4) окреслити структуру цієї нормативно-правової основи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спершу слід зазначити, що в сучасній правовій державі, якою є Україна, взаємозв'язок держави та права знаходить своє фактичне вираження в наступних основних контекстах:

1) держава (головним чином – правова держава) формує право, будучи правовим явищем (в силу того, що вона створюється і діє в силу права, як організація, що об’єктивує панування права в публічно-владних актах документарного чи діяльнісного характеру), яке виокремлює ті чи інші правові соціальні відносини й визначає їх в якості таких, що потребують нормативізації (упорядкування), обертаючи їх власне в правові відносини. Як продукт права, держава створює норми права (шляхом нормотворчої діяльності уповноважених суб’єктів владних повноважень), сприяючи таким чином тому, щоб індивідуальні та колективні члени суспільства, як суб’єкти права, мали можливість бути носіями суб’єктивних прав і обов’язків, результатом чого є нормативізація соціальної взаємодії, котра має правове значення (юридичні наслідки);

2) право, втілене державою в закон (також у відповідних закону підзаконних актах), являє собою найважливішу умову, в силу якої держава спроможна повноцінно існувати в якості відповідного суспільного інституту, стабілізуючого (шляхом нормативізації) суспільне життя на території держави. У цьому сенсі важливо мати на увазі, що держава безумовно підпорядковується тій системі нормативно-правових актів, яку вона створила (в контексті міжнародно-правового рівня-міжнародно-правових актів: у створенні яких вона брала участь та/або в наслідок ратифікувала їх; які є обов’язковими для держави в силу статусу держави в сучасному світі). Таким чином, право, втілене державою в закон – це найважливіша умова існування держави і недостатнє виконання державою функції нормотворчості призводить до того, що держава втрачає ефективність свого існування. Однак, цінність прийняття суб’єктами владних повноважень норм законодавства виражається в тому, що правила і стандарти поведінки суб’єктів права, відображені в нормах законодавства, будуть: по-перше, взаємопов’язаними (це забезпечує цілісність, несуперечливість нормативно-правової системи); по-друге, – реальними (мають дієві юридичні наслідки). Обидві ці обставини забезпечуються дією вимог принципу законності, в силу яких: по-перше, норми законодавчих актів повинні відповідати Основному Закону (Конституції), а підзаконних актів – законодавчим актам (закономірності ієрархії правил і стандартів, які впливають з властивостей юридичної сили актів, що закріплюють ці правила і стандарти); по-друге, права, закріплені в нормативно-правових актах повинні забезпечуватися соціально-правовими механізмами їх реалізації, а обов’язки, що впливають з нормативно-правових актів – соціально-правовими механізмами забезпечення їх виконання;

3) право здатне існувати без держави (примат права), а держава – без права (закони такої держави можуть бути абсолютно неправовими), проте правова держава – це завжди продукт права, зв’язаний позитивним правом, створений задля інституалізації режиму панування права (а саме для розробки, видання та забезпечення реалізації правових норм, будучи також інструментом застосування (дії) права в межах території та в рамках кола осіб, на яких поширена публічна влада держави). У цьому сенсі верховенство права – ідея, котра є ієрархічно важливішою, ніж власне ідея самої держави (адже правова держава в цивілізаційному контексті значно важливіша за саму державу, як таку), однак, ідея держави забезпечується шляхом забезпечення дії режиму принципу правової законності.

В силу викладеного можемо дійти закономірного висновку, що право і держава характеризуються особливим зв’язком, вираженим в наступних двох аспектах. По-перше, *формальний контекст* взаємозв’язку держави та права, об’єктивований в нормах поведінки відповідного кола суб’єктів, які вважаються юридичними нормами, будучи визнаними джерелами права, що обумовлюють права і обов’язки, розглядаються в якості юридичних гарантій тощо. По-друге, *матеріальний контекст* взаємозв’язку держави і права, котрий виражається в: а) публічно-правовому примусі суб’єктами владних повноважень суб’єктів права (відповідно, також й інших суб’єктів владних повноважень) виконувати свої правові зобов’язання, джерелом яких є правові норми; б) публічно-правовий (інституційний) захист суб’єктивних прав (у тому числі, і права на СБ), які гарантуються державою в правовій нормі. Таким чином, зв’язок правової держави і права в загальному вигляді виражається в тому, що право обумовлює створення та розвиток правової держави, а держава формує умови для дії права, його охорони і захисту від порушень. Без держави право не здатне належним чином виконувати свою роль в суспільстві, проте ця позиція буде справедливою лише в тому випадку, якщо в дійсності дотримується повноцінний формальний і матеріальний зв’язок між державою і правом. Це можна пояснити тим фактом, що держава в контексті формального зв’язку держави і права забезпечує юридичну визначеність правил поведінки в суспільстві, що важливо оскільки недостатність правового регулювання практично повністю аналогічне тому,

що і відсутність нормативно-правової основи для певної поведінки (з огляду на те, що обидва ці фактори унеможливають нормативізацію поведінки).

Таким чином, держава, пов'язана з правом формальним і матеріальним зв'язком, є правовою, під якою розуміється правове явище, виражене у вигляді владного суспільного інституту (підсистеми суспільства), що діє в душі права й характеризується державною владою (охоплює збалансовану систему влади, яку складають законодавча, виконавча гілки влади, а також органи влади, охоплені механізмом стримування і противаг), завдяки якій вона спроможна нав'язувати власну волю (конкретним особам, групам осіб або ж суспільству в цілому), враховуючи при цьому сутність права, а також невід'ємність публічної влади базового суверена – народу (оскільки правова держава не може бути недемократичною). Вказуючи на той факт, що правова держава здатна нав'язувати свою волю важливо підкреслити й те, що також і неправова держава нав'язує власну волю суспільству, групам осіб і конкретним особам, однак, воля неправової держави не обов'язково повинна бути натхненна духом права, в той час, як нав'язування власної волі правовою державою здійснюється за допомогою нормативно-правових актів, які при цьому можуть бути оскаржені і скасовані (зокрема, за ініціативою суб'єкта права, котрий повинен неухильно дотримуватись норм такого акту в силу вимог принципу законності, однак, не в силу принципу правової законності). Тобто той факт, що держава вважається правовою не означає, що ця держава: є «непогрішимою» в правовому сенсі та буде сумлінно нормувати правопорядок; не спроможна виключати людського фактору, в силу якого можлива неправильна інтерпретація вимог права в рамках процесу впорядкування суспільної поведінки. Тому, аналізуючи підходи вчених до розуміння поняття «правова держава» [див., напр.: 1, с. 9; 7, с. 23; 9, с. 218] можна простежити концептуальну думку, в силу якої зазначений тип держави в своєму співвідношенні з правом обумовлює принцип законності, яка є правовою (принцип правової законності) [див., напр.: 3, с. 48; 5, с. 125-126; 6, с. 489-490]. При цьому існування та забезпечення виконання вимог правової законності (тобто, в умовах реального зв'язку держави і права) є важливою умовою для того, щоби відповідна держава могла належним чином виконувати свою соціальну функцію, адже соціальна держава може ефективно існувати та розвиватись лише тоді, коли вона буде також правовою державою [див., напр.: 2, с. 7; 4; 8, с. 71; 10].

Вказані обставини вказують на те, що повноцінна дія правового механізму здійснення реформи СБ державної служби України в умовах глобалізації неможлива без дотримання формального і матеріального зв'язку між правом і державою, адже: по-перше, цей механізм є правовим, а Україна – правовою державою (такий правовий механізм повинен в своєму статичному та динамічному вияві бути і залишатись органічною частиною правової системи України, що заснована на ідеї панування права). По-друге, правовий механізм здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації, фундаментом якого є комплекс правових принципів, що відображається в конкретизованому вигляді в нормативно-правовій площині, функціонує крізь призму вимог юридичної визначеності поведінки суб'єктів реформи СБ держслужби в умовах глобалізації (без цього правовий механізм не буде спроможним бути системною конструкцією). Результатом виконання таких вимог є формування та забезпечення дії нормативно-правової основи зазначеного правового механізму, що коригується концептуально-стратегічною складовою здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації (відповідними концептуальними, стратегічними, плановими актами). Саме за таких обставин держава впливає на рівень СБ державних службовців виключно за допомогою права (хоча для посилення ефекту права можуть застосовуватись загальносоціальні та інші інструменти публічно-владного впливу), а також інструментів, обумовлених правом (правових інструментів, правового інструментарію).

Таким чином, держава впливає на держслужбовців та на їх СБ шляхом трансформації публічно-владних зусиль у соціальній сфері та в сфері публічного адміністрування у відповідні діяння та акти суб'єктів владних повноважень, що культивують відповідним чином комплекс цивілізаційних засадничих ідей сучасної європейської правової і соціальної держави (зокрема, ідеї панування права, людиноцентризму, гуманізму, соціальної та правової рівності тощо). У цьому сенсі держава діє в якості правової держави, а реформи в сфері СБ держслужбовців не тільки є дійсно правовими, а й такими, що не можуть ігнорувати трендів і ризиків глобалізації, адже: по-перше, ігнорування цих факторів суб'єктами владних повноважень ставить під сумнів властивість держави, як правової держави, що є такою не у відповідності до законодавства, а згідно норм законодавства та враховуючи фактичну політику держави у відповідних сферах суспільного буття;

по-друге, правова держава може бути такою, коли вона ефективно об'єктивує ідеали правової держави, а тому реформа СБ держслужби в умовах глобалізації повинна забезпечуватись ефективними правовими інструментами. Саме тому відповідні норми законодавства, які є вихідною точкою для реформи, знаходять подальший вияв у гарантіях (хоча нормативно-правова основа правового механізму – це вже гарантія його дії), формах і методах здійснення реформи СБ держслужби в умовах глобалізації.

Враховуючи викладене можемо дійти висновку, що *нормативно-правова основа здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації* – це складовий елемент правового механізму здійснення відповідної реформи, який складають норми чинного законодавства України, які стосуються мети, завдань, форми та змісту здійснення цієї реформи. Таким чином, нормативно-правова основа здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації є системною юридичною конструкцією, комплексний характер яких можна інтерпретувати шляхом окреслення значного обсягу відповідних нормативно-правових актів за принципами ієрархічного поділу нормативно-правових актів, а також їх предмету. Тобто, нормативно-правову основу здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації наразі складають такі групи нормативно-правових актів: перший рівень – Конституція України, як основний фундамент здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації. Другий – міжнародно-правовий рівень актів, що містять норми, у відповідності до яких здійснюється реформа СБ державної служби в умовах глобалізації. Головним чином, в цьому контексті йдеться про міжнародно-правові акти, які: встановлюють загальний режим права прав людини, а також загального режиму СБ людини; прямо чи опосередковано упорядковують питання праці та СБ окремих груп публічних службовців органів державної служби. Третій – законодавчий рівень актів, які містять норми, згідно яких здійснюється реформа СБ державної служби в умовах глобалізації, а саме: акти трудового законодавства, як нормативної основи для визначення і забезпечення СБ працівників у сфері праці та зайнятості; акти законодавства про соціальний захист працівників; акти адміністративного законодавства, що містять норми про працю і зайнятість, на підставі яких визначається та забезпечується СБ працівників у сфері праці та зайнятості; акти адміністративного законодавства, що містять норми, якими визначаються повноваження суб'єктів реформи СБ державної служби в умовах глобалізації. Четвертий – підзаконний рівень актів, що містять норми, у відповідності до яких здійснюється реформа СБ державної служби в умовах глобалізації, головним чином: підзаконні акти, які упорядковують різні питання праці, що безпосереднім чином позначаються на СБ працівників; підзаконні акти, що упорядковують різні аспекти вияву форм соціального захисту працівників.

Висновки. Узагальнюючи викладене зазначимо, що ефективне здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації безпосереднім чином залежить від того, наскільки реальним буде зв'язок права та держави, адже відповідна реформа здійснюється державою, обмеженою вимогами до панування права в державі. При цьому слід виходити із того, що взаємозв'язок держави та права проявляється в таких основних контекстах: по-перше, держава (як суб'єкт права) створює право, виявляючи і позначаючи конкретні суспільні відносини як такі, що потребують стандартизації (нормативного упорядкування), перетворюючи їх у такий спосіб на правовідносини. По-друге, право, сформульоване державою та відображене в законодавстві й у відповідних підзаконних актах, є найважливішою умовою повноцінного існування держави як соціального інституту. По-третє, право може існувати незалежно від держави (у силу примата права), а держава може існувати без дотримання права (закони такої держави можуть бути цілком протиправними). Поряд із тим, слід мати на увазі, що правова держава незмінно є продуктом права, обмеженого позитивним правом і встановленого для інституціоналізації цивілізаційного режиму верховенства права. У цьому контексті ефективне здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації повинно здійснюватися з урахуванням права, а саме правової законності. Це означає, що в рамках цієї реформи нормативно-правове та інституційне забезпечення СБ держслужбовців держава повинна: з одного боку, адаптувати систему СБ до соціальних викликів і ризиків, обумовлених глобалізацією; з іншого боку, удосконалювати чинне законодавство, виконуючи вимоги принципу юридичної визначеності, а також, усуваючи норми законодавства, які шкодять реалізації принципу людиноцентризму (зокрема, недопускає десоціалізації сфери праці та зайнятості), який абсолютизує СБ людини загалом та держслужбовців, зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горбунова Л.М. Правова культура як умова ефективного розвитку законодавства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 9. С. 9–17.
2. Джураєва О.О. Функції сучасної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2006. 15 с.
3. Лещинський В.П. Системний підхід як основа дослідження історичного розвитку законності дозвільної діяльності. *Право і суспільство*. 2020. № 1, Ч. 2. С. 48–50. DOI: 10.32842/2078-3736/2020.1-2.8.
4. Малюга Л.Ю. Обставини, які посилюють соціальні ризики внутрішньо переміщених осіб і воєнних біженців в умовах воєнного стану. *Соціальне право*. 2023. № 2. С. 25–32. DOI: 10.32751/2617-5967-2023-02-04.
5. Обушенко Н.М. Загальна характеристика принципів систематизації трудового законодавства. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. Дніпро: УМСФ, 2021. С. 124–128.*
6. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник; 2-ге вид. Київ: Алерта, 2010. 520 с.
7. Тертишник В.М. Правова держава: гострі кути на шляху від концептуальної моделі до реальності. *Вісник національної академії наук України*. 2007. № 2. С. 23–29.
8. Федіна Н.В. Концепція соціальної справедливості в теорії держави і права. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 66–72.
9. Gerloch A. *Teorie práva*; 4. upr. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. 343 s.
10. iHladky V.V. The Impact of Welfare State Policies on Social Security. *Creative Space*. Vol. 11. P. 62-64. DOI: 10.5281/zenodo.7495112.

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.39>

ЗАСТОСУВАННЯ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ ДЕРЖАВНИМИ ТА КОМУНАЛЬНИМИ ПІДПРИЄМСТВАМИ ЯК МЕХАНІЗМ ПРОТИДІЇ СУМНІВНИМ ФІНАНСОВИМ ОПЕРАЦІЯМ

Крит'єв А.Г.,

*аспірант кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»*

ORCID: 0009-0009-3920-7424

Крит'єв А.Г. Застосування фінансового моніторингу державними та комунальними підприємствами як механізм протидії сумнівним фінансовим операціям.

Великий обсяг фінансування з державного та місцевих бюджетів припадають на державні та комунальні підприємства. Враховуючи існуючу сталу практику в країні щодо привласнення та розкрадання коштів державних та комунальних підприємств, посадовим особам державних та комунальних підприємств слід застосовувати нові підходи, методи, механізми та практики щодо аналізу контрагентів під час публічних закупівель з метою уникнення нанесення збитків державному бюджету (втрат коштів платників податків).

Правозастосування фінансового моніторингу державними та комунальними підприємствами дозволить щорічно економити кошти державного бюджету та знизить навантаження на правоохоронну та судову систему України.

Запропоновані нові підходи для державних та комунальних підприємств як суб'єктів первинного фінансового моніторингу, що ліквідує ринок тіньової економіки під час публічних закупівель, а також, завдяки цьому збільшиться надходження до державного бюджету.

Використання відкритих джерел інформації та інформаційних баз даних податкової служби посадовими особами державних та комунальних підприємств зменшить правопорушення та зловживання під час проведення тендерних процедур.

У статті пропонуються нові підходи у застосуванні інструментів аналізу контрагентів/постачальників з метою уникнення репутаційних ризиків, необґрунтованих витрат бюджету для державних та комунальних підприємств.

Проведеним аналізом Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» запропоновано включити до суб'єктів первинного рівня фінансового моніторингу державні та комунальні підприємства, що позитивно відобразиться на економії бюджетних коштів.

Створення нормативно-правових актів на базі вже існуючих актів Національного банку України та банків України в контексті правозастосування фінансового моніторингу державними та комунальними підприємствами зекономить час для дискусій та опрацювання представниками влади під час написання положення про здійснення державними та комунальними підприємствами фінансового моніторингу.

Ключові слова: фінансовий моніторинг, фінансова операція, державне підприємство, комунальне підприємство, публічні закупівлі, тендер, відповідальний працівник.

Krytiyev A.G. Enforcement of financial monitoring by state and municipal enterprises as a counter suspected transaction mechanism.

A large amount of funding from the state and local budgets falls on state and municipal enterprises. Given the existing stable practice in the country of misappropriation and embezzlement of funds from state and municipal enterprises, officials of state and municipal enterprises should apply new approaches, methods, mechanisms and practices to analyze counterparties during public procurement in order to avoid losses to the state budget (loss of taxpayers' funds).

Enforcement of financial monitoring by state and municipal enterprises will allow saving state budget funds annually and reduce the burden on the law enforcement and judicial systems of Ukraine.

The proposed new approaches for state and municipal enterprises, as subjects of primary financial monitoring, will eliminate the shadow economy market during public procurement, and, due to this, revenues to the state budget will increase.

The use of open sources of information and information databases of the tax service by officials of state and municipal enterprises will reduce offenses and abuses during tender procedures.

The article proposes new approaches to the application of counterparty/supplier analysis tools in order to avoid reputational risks and unjustified budget expenditures for state and municipal enterprises.

The analysis of the Law of Ukraine “On Prevention and Counteraction to the Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction” suggests including state and municipal enterprises among the subjects of the primary level of financial monitoring, which will have a positive impact on saving budget funds.

The creation of regulatory acts based on existing acts of the National Bank of Ukraine and banks of Ukraine, in the context of the enforcement of financial monitoring by state and municipal enterprises, will save time for discussions and processing by government representatives when writing a regulation on the implementation of financial monitoring by state and municipal enterprises.

Key words: financial monitoring, financial transaction, state enterprise, municipal enterprise, public procurement, tender, responsible employee.

Постановка проблеми. Запобігання вчиненню сумнівних фінансових операцій державними/комунальними підприємствами та учасниками тендерних процедур, перш за все залежить від безумовного виконання законів та нормативно-правових актів. Серед проблем, які можна виділити у функціонуванні державних та комунальних підприємств, через призму проведення тендерних процедур (державних закупівель) є розкрадання коштів (бюджету), зловживання службовим становищем, привласнення або розтрата майна тощо. Оскільки дана проблема існує в Україні не один рік, вважаю за потрібне вивчити дане питання та запропонувати нові підходи у протидії зазначеним випадкам з боку представників державних та комунальних підприємств. Включення державних та комунальних підприємств до суб'єктів первинного фінансового моніторингу дозволить ліквідувати проведення схемних операцій з державними коштами та дозволить щорічно економити кошти державного бюджету України.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного аналізу правового регулювання фінансового моніторингу державними та комунальними підприємствами, характеристика та пропозиції із застосування нових підходів у контролі за використанням бюджетних коштів.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню питань фінансового моніторингу стали праці таких українських науковців, як К.В. Багацької, О.М. Воронкової, О.Ю. Бочко, О.М. Піхоцької, О.Д. Гнаткович, Т.В. Овчиннікової, С.Д. Смолінської та ін. [1, 2, 3, 4]. Провівши аналіз наукових праць українських науковців вважаю за необхідне зосередити увагу на розробці нових підходів фінансового моніторингу для державних та комунальних підприємств, оскільки даний напрямок прямо стосується економії та контролю за бюджетними коштами.

Виклад основного матеріалу. Запорука успіху управління державною власністю в контексті державних та комунальних підприємств перш за все залежить від контролю за перерахуванням коштів. За своєю формою власності державні та комунальні підприємства є не менш важливі за підприємства приватного бізнесу, оскільки більшість забезпечують діяльність критичної інфраструктури країни, шляхом надання послуг громадянам. Оскільки кожного року виділяються великі суми з державного бюджету для фінансування державних та комунальних підприємств, контроль за використанням коштів є першочерговим завданням з боку представників влади (посадових осіб). Крім того, у зв'язку із наявністю значної кількості кримінальних проваджень щодо неправомірних/незаконних витрат державних коштів підприємствами з державними та комунальними частками, здійснення дієвого контролю є досить актуальним на сьогодні.

Проаналізувавши п. 2 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06 грудня 2019 року № 361-IX, слід зазначити, що державні та комунальні підприємства не відносяться до суб'єктів первинного рівня фінансового моніторингу [5].

На сьогоднішній день контроль за використанням бюджетних коштів здійснюється за допомогою використання інформаційних ресурсів, таких як: <https://zakupivli.pro>, <https://prozorro.gov.ua>, <https://e-tender.ua>, <https://www.007.org.ua>, <https://spending.gov.ua>, <https://edata.gov.ua> [6, 7, 8, 9, 10, 11] та інших ресурсів, які висвітлюють найменування контрактів та суми фінансових операцій (публічних закупівель).

Використовуючи вищезазначені ресурси є можливість в ідентифікації компаній, які здійснюють постачання товарів/робіт/послуг із відповідними сумами контрактів. Нормативно-правовим документом, який забезпечує здійснення публічних закупівель є ЗУ «Про публічні закупівлі» від 25 грудня 2015 № 922-VIII [12].

Дотримання вимог ЗУ «Про публічні закупівлі» під час закупівель державними та комунальними підприємствами не гарантує виконання в повному обсязі взятих на себе зобов'язань юридичними особами та фізичними особами підприємцями після отримання грошових коштів, а відтак бюджету України будуть наноситися збитки у вигляді привласнення/заволодіння та розтрата майна.

В той же час, слід зазначити, що виділяються кошти з державного бюджету на забезпечення діяльності правоохоронної системи, які за своєю підслідністю розслідують розкрадання коштів.

Враховуючи власний досвід у розслідуванні складних схем по розкраданню коштів з державних та комунальних підприємств слід запропонувати інші підходи щодо застосування норм Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» та створення нормативно-правових актів щодо нормалізації та контролю з боку посадових осіб державних та комунальних підприємств.

Перш за все, внесення підприємств з державною часткою (державних та комунальних підприємств) у статутному капіталі до суб'єктів первинного фінансового моніторингу надасть змогу у використанні та застосуванні інструментів впливу з метою мінімізації ризиків у разі не виконання договорів на поставку товарів, робіт, послуг.

Спеціально уповноважені посадові особи державних та комунальних підприємств будуть мати змогу у витребуванні більшої кількості первинних документів у постачальників, проведенням їх подальшого аналізу, надання оцінки чи в змозі постачальник виконати роботи і послуги, оскільки на сьогоднішній день, лише Закону України «Про публічні закупівлі» для унеможливлення розкрадання державних коштів недостатньо.

Підтвердженням цьому можемо навести деякі приклади з розслідування правоохоронними органами кримінальних проваджень, які стосуються державних та комунальних підприємств, серед яких:

«НАБУ і САП відправили на лаву підсудних вісьмох учасників злочинної організації на чолі з колишнім головою правління Укргазбанку, яка заволоділа 206 млн грн. фінансової установи. За даними слідства, упродовж 2014-2020 рр. обвинувачені реалізували схему виведення з Укргазбанку коштів під приводом оплати посередницьких послуг із залучення коштів великого бізнесу та державних установ і підприємств.» [13].

«НАБУ і САП викрили колишнього керівника одного з державних спецекспортерів на масштабному відмиванні грошей. В межах розслідування заволодіння коштами концерну «Укроборонпром» виявлено, що підозрюваний колишній посадовець у змові з іншими особами незаконно переказував кошти держпідприємств на рахунки іноземних компаній під виглядом «агентських послуг» з продажу української військової техніки. Загальна сума таких переказів перевищує 46 млн дол. США» [14].

«Слідчі з'ясували, що схему з розкрадання бюджетних грошей організував директор одного з Коломийських комунальних підприємств. До неї залучив двох місцевих підприємців. «Слідчі встановили, що 38-річний коломиянин упродовж 2022-2023 років, в умовах воєнного стану, укладав прямі договори (тобто без проведення тендерів) з приятелем-підприємцем на ремонтні роботи мереж теплопостачання та переобладнання систем опалення в закладах освіти. Надалі 37-річний бізнесмен укладав підробні документи зі ще одним спільним знайомим – 53-річним підприємцем – про закупівлю за завищеною вартістю», – йдеться у дописі. Таким чином вони завдали збитків державі на суму майже 1 мільйон 400 тисяч гривень.» [15].

«Розкрадання коштів проекту «Стіна» відбувалося через завищення обсягів фактично виконаних робіт порівняно із зазначеним в актах приймання виконаних будівельних робіт та залу-

чення фіктивних господарських товариств для виведення коштів у готівку коштів. Крім того, у документах зазначалися роботи, які взагалі не виконувалися. Під час розслідування детективи НАБУ ініціювали судові експертизи, виїжджали безпосередньо на кордон, де разом із експертами здійснювали огляд ділянок для об'єктивної оцінки фактичного обсягу виконаних робіт та співставлення їх з даними, які містяться в актах приймання виконаних будівельних робіт» [16].

Наводити приклади та статистику від правоохоронних органів можна безкінечно, але нашою метою є створення умов щодо здійснення превентивних заходів для уникнення протиправних дій з боку посадових осіб підприємств, розкрадання коштів та зміни філософії у підході за контролем державних коштів (коштів платників податків).

Актуальним буде надання доступу державним та комунальним підприємствам інформаційно-го забезпечення (доступу) до баз податкової служби, а саме АІС «Податковий блок» та Єдиного реєстру податкових накладних. Необхідність полягає в тому, що відповідальний працівник на підприємстві, буде мати можливість проаналізувати фінансово-господарську діяльність переможця тендеру (публічної закупівлі) так і без тендерної процедури. Серед основних критеріїв ризику, на які зазвичай необхідно звертати увагу є: податкова історія контрагента; стан виконання контрактів за весь період діяльності; наявність кваліфікованого персоналу; причетність до кримінальних проваджень за ст. 191 КК України; сплата податків і зборів; перелік не є вичерпним.

Основною перевагою наявності інформаційного забезпечення посадових осіб державних та комунальних підприємств АІС «Податковий блок» та Єдиного реєстру податкових накладних є можливість аналізу інформаційних баз даних з метою встановлення причетності контрагента до схемного податкового кредиту та аналізу ціноутворення на товари, роботи, послуги.

Зазначений механізм унеможливить зловживання з боку посадових осіб державних та комунальних підприємств, посилить їх відповідальність за витрачанням державних коштів, надасть змогу в режимі реального часу здійснювати моніторинг контрагентів, зменшить навантаження на правоохоронні органи, які за підслідністю розслідують кримінальні провадження пов'язані з розкраданням коштів з державних та комунальних підприємств.

Поряд із цим, актуальним на сьогодні є використання відкритих джерел даних, серед таких ресурсів є opendatobot.ua [17], vkursi.pro [18] та інші. Використовуючи зазначені ресурси, підприємства можуть проводити аналіз на предмет встановлення певних ризиків у діяльності контрагента. Серед основних критеріїв можна виділити наступні: ідентифікація засновників та бенефіціарів; фінансова звітність (фінансова аналітика); державний реєстр речових прав; відомості про транспортні засоби та їх власників; обтяження майна; аналіз судових рішень; виконавчі провадження; персонал; державні тендери; особи пов'язані з компанією; ліцензії, дозволи та інша загальнодоступна інформація.

Також актуальним для державних та комунальних підприємств є аналіз американського інформаційного ресурсу importgenius.com [19]. Зазначений ресурс дозволяє здійснювати моніторинг товарів та його ціноутворення при здійсненні імпорتنних операцій в Україні. По суті, відповідальний працівник буде мати змогу проводити щоденний аналіз імпортованих товарів в Україну та його ціноутворення, які в подальшому можуть бути поставлені контрагентами на адресу державних та комунальних підприємств.

Застосування зазначених інформаційних баз посадовими особами державних та комунальних підприємств надасть змогу у проведенні попереднього аналізу на наявність ризиків у контрагента перед укладанням договору на постачання товарів, робіт, послуг.

Актуальним буде розроблення положення про здійснення державними та комунальними підприємствами фінансового моніторингу на прикладі вже існуючої Постанови Національного банку України № 65 від 19.05.2020 року для державних та комунальних підприємств [20].

Реалізація взаємодії між державними/комунальними підприємствами, як суб'єктів первинного фінансового моніторингу та банками України надасть змогу в отриманні оперативної інформації щодо стану клієнта/контрагента (наявних критеріїв ризику).

Забезпечення інформацією державних та комунальних підприємств з АІС «Податковий блок» та Єдиного реєстру податкових накладних, дозволить зменшити навантаження на правоохоронну систему (Національної поліції України, Департаменту стратегічного розслідування, Державного бюро розслідування, Національного антикорупційного бюро, Бюро економічної безпеки), з точки зору, розслідування кримінальних проваджень за фактом розкрадання/заволодіння бюджетними коштами, а також зменшить навантаження на судову систему (розгляд клопотань про надання тимчасового доступу, дозволу на проведення обшуку та інших слідчих дій).

Також зменшиться навантаження на підрозділ Державної податкової служби, а саме: Департаменту запобігання фінансовим операціям, пов'язаним з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, оскільки буде відсутня необхідність в аналізі великих масивів даних та проведення аналітичних досліджень для правоохоронних органів.

Можна зазначити, що користування вищезазначеними інформаційними ресурсами спеціально уповноваженим управлінням/відділом (посадовими особами) на державних та комунальних підприємствах суттєво зменшить рівень зловживання на підприємствах з метою незаконного заробітку (відкатів), та в той же час посилить їх відповідальність перед законом.

Висновки. З метою уникнення правопорушень, зловживання з боку представників/посадових осіб державних та комунальних підприємств, цільового використання/економії бюджетних коштів, необхідно внести зміни до пункту 2 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06 грудня 2019 року № 361-IX, з метою включення до суб'єктів первинного рівня фінансового моніторингу державних та комунальних підприємств, що надасть змогу уповноваженим працівниками здійснювати моніторинг та аналіз контрагентів, ціноутворення на товари/роботи/послуги.

Створення Положення про здійснення державними та комунальними підприємствами фінансового моніторингу для державних та комунальних підприємств нормативно упорядкує дії уповноважених осіб на підприємстві.

Зазначені зміни дозволять зменшити навантаження на правоохоронну систему (слідчі, оперативні підрозділи та слідчих суддів) у сфері розслідування розкрадання бюджетних коштів з державних та комунальних підприємств. В той же час, зазначені зміни, дозволять економити бюджетні кошти при плануванні видатків державного бюджету на правоохоронну систему.

Нові інструменти аналізу для державних та комунальних підприємств нададуть змогу в отриманні оперативної інформації щодо фінансового стану контрагента, моніторингу ціноутворення вартості на товари/роботи/послуг, уникнення в майбутньому розслідування кримінальних проваджень з боку правоохоронних органів.

Створення порядку інформаційної взаємодії державних та комунальних підприємств між банківськими установами дозволить зменшити правопорушення у сфері фінансового моніторингу як з боку державних та комунальних підприємств так і їх контрагентів, які приймають участь у державних закупівлях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Багацька К.В. Фінансовий моніторинг комунальних підприємств. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. Вип. 33. С. 166–171. URL: <https://ejournal.kspu.edu/index.php/ej/article/view/131/127>.
2. Воронкова О.М. Ефективність фінансового моніторингу в системі державного фінансового контролю. *Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України*. 2017. № 1. С. 54–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnudps_2017_1_6.
3. Бочко О.Ю., Піхоцька О.М. Вплив цифровізації на фінансовий моніторинг підприємницької діяльності. *Академічні візії*. 2023. Вип. 23. С. 1–7. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/816/741>.
4. Гнаткович О.Д., Овчиннікова Т.В., Смолінська С.Д. Фінансовий моніторинг в Україні та напрями його покращення. *Електронний журнал економіка та суспільство*. 2022. Вип. 38. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1271/1225>.
5. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06 грудня 2019 року № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
6. Zakupivli.pro. URL: <https://zakupivli.pro>.
7. Prozorro.gov.ua. URL: <https://prozorro.gov.ua/uk>.
8. E-tender.ua. URL: <https://e-tender.ua>.
9. www.007.org.ua. URL: <https://www.007.org.ua>.
10. Spending.gov.ua. URL: <https://spending.gov.ua/new/>.

11. edata.gov.ua. URL: <https://edata.gov.ua>.
12. Закон України «Про публічні закупівлі» від 25 грудня 2015 № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>.
13. Заволодіння коштами Укргазбанку: скеровано до суду. URL: <https://nabu.gov.ua/news/zavolodinnia-koshtamy-ukrgazbanku-skerovano-do-sudu>.
14. Експосадовець підозрюється у відмиванні коштів через Францію. URL: <https://nabu.gov.ua/news/eksposadovets-pidozriuayet-sia-u-vidmyvanni-koshtiv-cherez-frantciiu/>.
15. На Франківщині трьом чоловікам оголосили підозру у розкраданні бюджетних грошей на майже 1 мільйон 400 тисяч гривень. URL: <https://suspilne.media/ivano-frankivsk/823515-na-frankivsini-trom-colovikam-ogolosili-pidozru-u-rozkradanni-budzetnih-grosey-na-majze-1-miljon-400-tisac-griven>.
16. Розкрадання коштів так званого проекту «Стіна». URL: <https://nabu.gov.ua/activity/reestr-sprav/rozkradannya-koshtiv-tak-zvanogo-proektu-stina>.
17. Opendatabot.ua. URL: <https://opendatabot.ua>.
18. Vkursi.pro. URL: <https://vkursi.pro>.
19. Importgenius.com. URL: <https://www.importgenius.com>.
20. Постанова правління Національного банку України Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу від 19.05.2020 № 65. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0065500-20#Text>.

ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ТА СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЮ

Омельченко А.В.,
*аспірант кафедри галузевого права
та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
ЗВО «Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»
ORCID: 0000-0003-4281-2173
e-mail: omeland80@gmail.com*

Омельченко А.В. Дискреційні повноваження та судовий контроль за їх реалізацією.

Дану статтю присвячено дослідженню дискреційних повноважень суб'єктів владних повноважень та судового контролю за їх реалізацією.

В Україні, лише відносно нещодавно на рівні закону, надано визначення поняттю дискреційних повноважень. Зокрема в Законі України «Про адміністративну процедуру» № 2073-IX від 17.02.2022 року, дискреційні повноваження визначено як повноваження, надане адміністративному органу законом, обирати один із можливих варіантів рішення відповідно до закону та мети, з якою таке повноваження надано.

Швидкий розвиток суспільних відносин, виникнення нових явищ як об'єктів правового регулювання а також функціонування органів державної влади в період кризи зумовлює активне застосування дискреційних повноважень адміністративними органами.

Враховуючи, що судові органи, з однієї сторони, здійснюють перевірку реалізації дискреційних повноважень суб'єктами владних повноважень шляхом оцінки законності рішень органів публічної влади із застосування ними адміністративного розсуду, а з іншого боку, сама судова влада для належного виконання покладених на неї функцій застосовує власну дискрецію – так званий судовий розсуд, тому в даних правовідносинах, дискреція проявляє себе у двох формах.

У випадку застосування дискреції адміністративним органом, такі повноваження є знаряддям яке розширює здатність органів публічної влади забезпечити ухвалення оптимального рішення по справі з метою якнайкращого виконання покладених на такий орган обов'язків. Своєю чергою, судова дискреція, виконує функцію ефективного, справедливого, незалежного, своєчасного захисту порушених прав, зокрема і таких що порушенні суб'єктом владних повноважень із застосуванням адміністративного розсуду.

У висновках даної роботи підсумовано, що судова дискреція виконує, ще одну фундаментальну функцію, оскільки через призму концепції «стримувань і противаг», є засобом збалансування державної влади, а також акцентовано увагу що втручання судових органів в межі адміністративного розсуду суб'єктів владних повноважень має бути виправданим, мотивованим та спрямованим на утвердження і забезпечення основних прав і свобод людини.

Ключові слова: дискреційні повноваження, адміністративний розсуд, судовий розсуд, верховенство права.

Omelchenko A.V. Discretionary Powers and Judicial Control over Their Implementation.

This article is dedicated to the study of discretionary powers held by public authorities and the judicial control over their exercise. In Ukraine, the legal definition of discretionary powers has only recently been established at the legislative level. Specifically, the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" No. 2073-IX of February 17, 2022, defines discretionary powers as the authority granted to an administrative body by law to choose one of several possible decisions in accordance with the law and the purpose for which such authority was conferred.

The rapid evolution of social relations, the emergence of new phenomena as subjects of legal regulation, and the functioning of state authorities during crises have led to the active use of discretionary powers by administrative bodies.

Judicial bodies, on the one hand, verify the implementation of discretionary powers by public authorities by assessing the legality of decisions made through administrative discretion. On the other hand, the judiciary itself exercises its own form of discretion—judicial discretion—when fulfilling its constitutional functions. Thus, discretion in these legal relations manifests itself in two forms.

When discretion is exercised by an administrative authority, it serves as a tool that enhances the ability of public authorities to make optimal decisions to best fulfill their duties. Judicial discretion, in turn, plays a crucial role in ensuring effective, fair, independent, and timely protection of violated rights, including those infringed upon by public authorities through administrative discretion.

The conclusion of this study emphasizes that judicial discretion performs an additional fundamental function. Through the lens of the “checks and balances” doctrine, it acts as a mechanism for balancing state power. Moreover, attention is drawn to the fact that judicial interference in the scope of administrative discretion must be justified, well-reasoned, and aimed at affirming and safeguarding fundamental human rights and freedoms.

Key words: discretionary powers, administrative discretion, judicial discretion, rule of law.

Постановка проблеми. Дослідження реалізації дискреційних повноважень суб'єктами владних повноважень через призму меж судового розсуду та мети адміністративного судочинства є змістовно-інформативним процесом, оскільки сам факт ініціювання судового розгляду передбачає незгоду позивачів з змістом оспорюваного рішення або порушення процесуальних норм що потенційно свідчить про обрання суб'єктом владних повноважень не найоптимальнішого варіанту з можливих під час його прийняття.

На переконання М. Оніщука, саме судова практика застосування законодавства щодо контролю за адміністративним розсудом здатна визначити належні межі дискреції. Науковець стверджує, що йдеться про судовий розсуд, який є фактично окремим видом розсуду та який не ототожнюється з адміністративним [2, с. 8].

Водночас, в питанні важливості інституту дискреції щодо визначення меж втручання судових органів в дискреційні повноваження суб'єктів владних повноважень єдиний підхід відсутній, а тому підлягає змістовному дослідженню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення проблемних питань судового контролю досліджували такі вчені, як М. Оніщук [2], О. Харченко [8], О. Продивус [17], О. Гаврилюк [18], Л. Катеринчук [18] та інші. Питання сутності дискреційних повноважень в діяльності органів публічної влади досліджували О. Анісімова, Л. Аллахвердова, Н. Бааджи, В. Бевзенко, Р. Мельник, В. Омелян, В. Смородинський та інші. Праці вказаних вчених є глибокою змістовною базою для аналізу дискреційних повноважень в публічному урядуванні, а також меж та значення судової дискреції. Потенційний внесок даної розвідки у розробку означеної проблематики полягає у з'ясуванні специфіки застосування інституту дискреції, як в діяльності суб'єктів владних повноважень, так і діяльності судових органів під час судового контролю за таким застосуванням.

В даній роботі, з огляду на специфіку дослідження терміни «дискреція» та «розсуд» будуть використовуватись з позиції їх концептуальної тотожності незважаючи на наявність змістовних та функціональних відмінностей, аналіз яких може бути проведений в інших дослідженнях.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дане дослідження сконцентоване на розкритті аспектів взаємодії інституту дискреції та доктрини верховенства права з урахуванням подвійної взаємодії. Спочатку на етапі застосування дискреційних повноважень суб'єктами публічного адміністрування, а в подальшому на етапі перевірки судовими органами такого застосування де дискреція як інститут проявляє себе в якості інструменту який застосовує судовий орган з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин. В даній роботі, з огляду на специфіку дослідження терміни «дискреція» та «розсуд» будуть використовуватись з позиції їх концептуальної тотожності незважаючи на наявність змістовних та функціональних відмінностей, аналіз яких в мажах даної роботи є недоцільним.

Метою статті є дослідження особливостей застосування інституту дискреції судом в якості засобу контролю за здійсненням дискреційних повноважень органами публічного адміністрування а також особливостей застосування інституту дискреції самими носіями публічної влади.

Виклад основного матеріалу. Система адміністративного судочинства, забезпечує можливість громадянам та юридичним особам оскаржувати у судовому порядку рішення, прийняті суб'єктами владних повноважень із застосуванням дискреційних повноважень. Проте, в даній категорії судових справ, суди приймаючи рішення в справах про охорону прав або відновлення порушених прав, мають певні обмеження та не можуть втручатися в сферу виняткових повноважень органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

Цілком логічним є висновок, що в результаті такої діяльності публічної влади не виключено свавільне втручання у права, свободи будь-якої фізичної чи юридичної особи. З цього приводу Конституційний Суд України у підпункті 3.2 пункту 3 Рішення від 24 червня 2020 року № 6-р(П)/2020 допускаючи таку ймовірність, зробив висновок, що доступ особи до суду з метою здійснення судового контролю щодо законності та правомірності усіх рішень є складовим елементом конституційного принципу верховенства права [3].

Щодо можливості обов'язкового судового перегляду всіх адміністративних актів наголосив Комітет Міністрів Ради Європи в Рекомендації державам-членам щодо судового перегляду адміністративних актів від 15 грудня 2004 року № Rec (2004) 20. В даній Рекомендації зокрема акцентовано, що суд повинен мати можливість переглядати будь-яке порушення закону, в тому числі і з питань зловживань владою та порушення компетенції [4].

Законодавець окремо, в частині п'ятій статті 125 Конституції України, передбачив існування адміністративних судів та сформулював мету їхньої діяльності, якою є захист прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин [5].

Для виконання завдань адміністративного судочинства, зокрема у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, суди, повинні дотримуватися вимог частини 2 статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України та з'ясувати визначальні питання для правильного вирішення справи, в тому числі, чи прийняті рішення або вчинені дії у відповідності до підстав, меж повноважень та чи відповідають вони способу, що визначені Конституцією та законами України. Окрім того, важливим є з'ясування питання чи використані дані повноваження у відповідності до мети, для якої ці повноваження надавалися. До інших питань які підлягають з'ясуванню, належать перевірка чи прийняті такі рішення безсторонньо, розсудливо, добросовісно, пропорційно а також чи дотримано процесуальні норми [6].

Тому, мета адміністративного судочинства може бути досягнута в разі належної перевірки адміністративного акту, дії або бездіяльності суб'єкта владних повноважень на предмет дотримання фундаментальних принципів і вимог, наведених у статті 2 КАС України. Лише в такому випадку можливо говорити про забезпечення ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

На думку М. Оніщука, повноваження владного органу перебуває в залежності від типу адміністративного розсуду [2, с. 8].

Відповідно до сучасної доктрини адміністративного права, можливо виокремити три типи адміністративного розсуду: 1) імперативний тип – можливість обирати один із декількох запропонованих альтернативних дій; 2) диспозитивний тип – можливість діяти на власний розсуд; 3) інтерпретаційний тип – можливість інтерпретації невизначених юридичних понять. [7, с. 405-406].

На переконання О. Харенко, застосування диспозитивного виду, який передбачає надмірну свободу дій, обмежену, лише принципами адміністративного права, є неприйнятним, оскільки така невизначеність створює ризики зловживання дискреційними повноваженнями, формує корупційогенні фактори та сприяє прояву адміністративного свавілля. Що ж до інтерпретаційного розсуду, то ідеальним є його застосування виключно судами – для тлумачення оціночних і нечітко сформульованих понять, а також задля забезпечення єдності судової та адміністративної практики [8, с. 114].

Таким чином, на думку О. Харенко, інтерпретаційним може здійснюватися виключно в межах судової влади, а не органами публічного адміністрування. Лише так інтерпретаційний розсуд може бути дійсно у правових рамках [8, с. 114].

В науковому висновку щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією який був оприлюднений Верховним Судом 11.04.2018 року, зазначено що науковці однак з приводу того, що при реалізації дискреційного повноваження суб'єкт владних повноважень зобов'язаний поважати, в тому числі, основоположні права особи, додержуватися конституційних принципів, принципів реалізації відповідної владної

управлінської функції, принципів здійснення дискреційних повноважень, змісту публічного інтересу а також процедурних вимог. Однак в даному висновку констатовано, що є сумніви щодо того, що принципи діяльності публічної адміністрації, закріплені у статті 2 КАС України, адресовано саме органам публічної адміністрації, а не виключно судам при здійсненні ними контролю за адміністрацією [9].

Дана думка є слушною з огляду на те що, в контексті завдань та основних засад адміністративного судочинства, рішення суб'єкта владних повноважень можна перевірити лише ретроспективно, тобто в процесі судового оскарження такого рішення, дії або бездіяльності, а тому норми КАС України не можуть мати прямий зобов'язальний характер для суб'єкта владних повноважень ще на етапі прийняття рішень.

Проте незалежно від того чи адресовані такі норми-принципи органам публічної адміністрації чи виключно судам, вони мають вплив на органи публічної адміністрації.

Принципи закріплені в статті 2 КАС України обов'язково знаходять адресата в особі адміністративних органів, адже суди розглядаючи судові спори оцінюють спірні правовідносини в обов'язково також і через призму принципів що закріплені в частині другій статті 2 КАС України. Крім того, після формулювання висновків, щодо застосування норм права у постановах Верховного Суду, вони стають обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Адже, відповідно до положень частини 4 статті 6 Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022 року № 2073-ІХ, висновки про застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх адміністративних органів, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права [1].

Аналогічна за змістом норма міститься в частині 5 статті 13 Закону України від 02.06.2016 р. «Про судоустрій і статус суддів» [10].

Законодавець в Законі України «Про адміністративну процедуру» визначив умови при дотриманні яких дискреційні повноваження що застосовані адміністративним органом вважаються законними. Зокрема, відповідно до статті 6 цього Закону, окрім раніше згаданих умов, передбачено також вимогу дотримання принципів адміністративної процедури, а також зобов'язання адміністративного органу ухвалювати рішення, не відступаючи від раніше прийнятих рішень у аналогічних або подібних справах, за винятком випадків, коли наявні обґрунтовані підстави для такого відступу [1].

Саме тому, питання дослідження дискреційних повноважень суду, в частині обсягу, меж і способів захисту порушених прав потребує дослідженню з урахуванням специфіки провадження в публічно-правових спорах, а також відповідність їх теоретичним та практичним потребам сьогодення.

Зі змісту частини першої статті 5 КАС України (способи судового захисту) та частини другої статті 245 КАС України (повноваження суду) випливає що, з метою захисту порушеного права у разі ухвалення протиправного управлінського рішення, суд може:

- визнати протиправним та нечинним нормативно-правовий акт чи окреме його положення;
- визнати протиправним та скасувати індивідуальний акт чи окреме його положення;
- визнати дії суб'єкта владних повноважень протиправними та зобов'язати утриматися від вчинення певних дій;
- визнати бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язати вчинити певні дії. [6]

Дані способи захисту є доволі зрозумілі та однозначні, проте пункт 10 частини другої статті 245 КАС України, наділяє повноваженнями суд обрати інший спосіб захисту прав та інтересів позивача, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист таких прав, свобод та інтересів. В цьому випадку, межі судового розсуду стають ширшими [6].

Крім того, відповідно до пункту 1 частини 4 статті 245 КАС України, суд у випадку визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною, може зобов'язати відповідача - суб'єкта владних повноважень прийняти рішення на користь позивача, якщо для його прийняття виконано всі умови, визначені законом, і прийняття такого рішення не передбачає права суб'єкта владних повноважень діяти на власний розсуд.

В даному випадку вбачається що, передумовою для прийняття такого рішення судом є встановлення відсутності в суб'єкта владних повноважень альтернативних законних варіантів прийняття рішення.

Крім того, відповідно до пункту 2 частини 4 статті 245 КАС України, у разі якщо ухвалення рішення на користь позивача передбачає право суб'єкта владних повноважень діяти на власний розсуд, суд зобов'язує суб'єкта владних повноважень вирішити питання, щодо якого звернувся позивач, з урахуванням його правової оцінки, наданої судом у рішенні, що є також способом втручання, судовим органом у дискреційні повноваження суб'єкта владних повноважень за результатами перегляду спірного рішення, дії або бездіяльності в судовому порядку [6].

В постанові від 9 травня 2024 року по справі № 580/3690/23 Верховний Суд, зазначив що зобов'язання судовим рішенням суб'єкта владних повноважень до вчинення конкретних дій (прийняття конкретних рішень) можливе, за загальним правилом, лише за умови почергового встановлення судом двох обставин: позивач на момент звернення до відповідного суб'єкта владних повноважень забезпечив виконання всіх без винятку вимог закону для отримання конкретного рішення; зобов'язання суб'єкта владних повноважень розглянути повторно звернення позивача з урахуванням висновків суду є недоцільним. І така недоцільність виражається в безальтернативності рішення суб'єкта владних повноважень, яке може бути прийняте за встановлених судом обставин у конкретній справі [11].

Отже, під час обрання судом такого способу захисту порушених прав особи в межах позовних вимог про зобов'язання суб'єкта владних повноважень вчинити певні дії, суд повинен врахувати два основні критерії. По-перше, чи дотримався заявник усіх встановлених законом умов для отримання позитивного рішення. По-друге, чи має відповідний суб'єкт владних повноважень дискрецію — тобто можливість діяти на власний розсуд при ухваленні відповідного рішення.

На нашу думку, незважаючи на те що судовий розсуд у питанні обрання способу захисту прав позивача є доволі широким, дані повноваження суду в повній мірі кореспондуються з принципом ефективного способу захисту, який передбачений статтею 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року, відповідно до якої кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження [12].

В Рішенні від 25 листопада 1997 року № 6-зп Конституційним Судом України сформульовано правову позицію, за якою удосконалення законодавства має бути поступовою тенденцією, спрямованою на розширення судового захисту прав і свобод людини, зокрема судового контролю за правомірністю і обґрунтованістю рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень [13]. В протилежному випадку, обмеження судового контролю суперечило б верховенству права.

У рішення Європейського суду з прав людини в § 52 у справі «Волохи проти України» від 2 листопада 2006 року (заява № 23543/02) також акцентовано, що втручання органів виконавчої влади у права осіб має підлягати ефективному контролю, який зазвичай має здійснюватися судовим органом [14].

В пункті 5 додатка до Рекомендацій CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів, яка стосується питання незалежності судової влади та рівню, на якому вона повинна ґрунтуватися, зауважено, що незалежність, ефективність та обов'язки, судді повинні мати необмежену свободу щодо неупередженого розгляду справ відповідно до законодавства та власного розуміння фактів. У пункті 11 Рекомендацій також підкреслено, що зовнішня незалежність не є прерогативою або привілеєм, наданим для задоволення власних інтересів суддів. А навпаки, вона надається в інтересах верховенства права та осіб, які домагаються та очікують неупередженого правосуддя. Для гарантування рівності сторін перед судом неупередженість та незалежність суддів є необхідними. Незалежність суддів необхідно розуміти як гарантію свободи, поваги до прав людини та неупередженого застосування права [15].

Член Вищої ради правосуддя та науковець О. Прудивус, висвітлюючи проблеми співвідношення дискреції суду та суб'єкта владних повноважень, зазначив, що під ефективним способом судового захисту слід розуміти такий, який призводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект. Таким чином, ефективний спосіб захисту повинен забезпечити поновлення порушеного права, бути адекватним наявним обставинам та виключати подальше звернення до суду за захистом порушених прав. Не заперечуючи легітимність та доцільність інституту дискреційних повноважень суб'єкта владних повноважень, науковець, наголошує що з метою ефективного захисту порушеного соціального права особи та задля унеможливлення подальшого порушення прав особи з боку суб'єкта владних повноважень, суд може допустити втручання в межі

адміністративного розсуду такого суб'єкта. Поряд із цим, на його переконання, таке втручання має бути виправданим пріоритетністю прав і свобод людини в контексті верховенства права над адміністративними процедурами» [16].

На нашу думку, позиція О. Прудивуса повністю узгоджується з сучасною судовою практикою Верховного Суду а також з принципом ефективного способу захисту, який передбачений статтею 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року.

На думку О. Гаврилюк та Л. Катеренчук, формування людиноцентричної дискреції судової влади повинно ґрунтуватися на законі з метою захисту основоположних прав та свобод людини та діяти в межах права. Спираючись на концепцію «стримувань і противаг», судова влада повинна приймати таке рішення, яке б максимально відповідало захисту і розвитку загальноприйнятих цінностей в Україні, визначених у статті 3 Конституції України [17, с. 254].

Природньо, що застосування судової дискреції передбачає різне тлумачення одних і тих же положень закону різними суддями, і, хоч саме наявність різних думок сприяє розвитку права та можливості розвитку правозастосовної практики, такі дії суддів можуть нести негативні ризики.

В даному контексті, варто зазначити, що для того щоб судова дискреція в повній мірі виконувала функцію ефективного захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень і в той же час була засобом збалансування державної влади, важливим є питання наявності дієвих механізмів які б дозволяли судам в необхідному обсязі застосовувати судову дискрецію, а також не допускали зловживання нею.

Висновки. У випадку застосування дискреційних повноважень суб'єктами владних повноважень, такі повноваження є спеціальним інструментом органів публічної влади для забезпечення ухвалення оптимального рішення по конкретній справі з метою якнайкращого виконання обов'язків покладених на такий орган.

Реалізація повноважень органами державної влади, а тим більше таких що здійснюються суб'єктами владних повноважень із застосуванням дискреції, потребує якісного судового контролю. В іншому випадку, відсутність контролю, або зменшення якості контролю за реалізацією таких дискреційних повноважень потенційно призведе до зловживань з боку адміністративних органів, що негативно вплине на якість реалізації прав осіб у публічно-правових відносинах.

Судовий розсуд в процесі розгляду справ за позовами юридичних та фізичних осіб до суб'єктів публічної влади які під час своєї діяльності використовували дискреційні повноваження виконує функцію справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Таким чином, дискреція є універсальним інститутом, що використовується з метою реалізації своїх повноважень як виконавчою так і судовою гілкою влади.

Окрім того, саме через складний механізм судового розсуду відбувається формування та становлення меж дискреційних повноважень суб'єктів владних повноважень. Судова практика щодо застосування законодавства у питаннях контролю за дискреційними повноваженнями суб'єктів адміністрування, створюється шляхом активного застосування судового розсуду, тому в досліджуваних правовідносинах судова дискреція формує належні межі дискреційних повноважень адміністративних органів.

Водночас, втручання суду в межі адміністративного розсуду суб'єктів владних повноважень має бути виправданим, мотивованим а також узгоджуватися з критерієм ефективності способу судового захисту порушених прав та принципом верховенства права.

До того ж, судова дискреція, через призму концепції «стримувань і противаг» виконує ще одну надважливу функцію, яка не настільки очевидна як перша, проте є реальним засобом здатним не лише формально а й реально збалансовувати державну владу. Оскільки сам по собі поділ державної влади на гілки не є гарантією демократії, судова дискреція сприяє недопущенню домінування однієї гілки влади над іншою. Можливість діяти з використанням судової дискреції є основою самостійності судової гілки влади та є її характерною рисою.

Враховуючи що завданнями адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, суд застосовуючи норми права, повинен обирати такий варіант, який найбільш відповідатиме вимогам законності, розумності та справедливості з урахуванням

принципів права та конкретних обставин справи і в той же час не допускати вручання в дискреційні повноваження суб'єктів владних повноважень та не перебирати на себе їх повноваження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.
2. Оніщук М.В. Проблемні питання здійснення судового контролю за дискрецією суб'єкта владних повноважень. Слово Національної школи суддів України. 2021. № 2(35). С. 6–15. URL: <http://nsj.gov.ua/files/1638433817Onishchuk-problemni-pytannia.pdf>.
3. Рішення КСУ від 24 червня 2020 року № 6-п(II)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-20#n20>.
4. Рекомендації Комітет Міністрів Ради Європи державам-членам щодо судового перегляду адміністративних актів від 15 грудня 2004 року № Rec (2004) 20. URL: <https://rm.coe.int/cmrec-2004-20-on-judicial-review-of-administrative-acts/1680a43b5b>.
5. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Кодекс адміністративного судочинства України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-24#Text>.
7. Загальне адміністративне право: підручник / за заг. ред. І.С. Гриценка. К.: Юрінком Інтер, 2017. 568 с.
8. Харенко О.В. Адміністративний розсуд у діяльності суб'єктів публічного адміністрування. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 113–116.
9. Науковий висновок Верховного Суду щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/naukovi_visnovki/nauk_visnovok_01_03_2018.
10. Про судоустрій і статус суд Закону України від 02 червня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
11. Постанова Верховного Суду від 09 травня 2024 року в справі № 580/3690/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118962328>.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р.: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 14.04.2025).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі від 25 листопада 1997 року № 6-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97#Text>.
14. Справа Європейського суду з прав людини «Волохи проти України» (Заява № 23543/02) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138#Text (дата звернення: 14.04.2025).
15. Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text.
16. Прудивус О. Соціальні права та їх захист адміністративним судом. Виклики сьогодення та шляхи їх подолання. Соціальні права та їх захист адміністративним судом: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 4 вер. 2020 р.). Київ. 2020. С. 343–348. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/3_MNPK_Int.pdf (Дата звернення: 14.04.2025).
17. Гаврилюк О., Катеринчук Л. Людиноцентрична дискреція судової влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2020, 6: 249–256.

УДК: 378.014.3:004.738.5:351.751:342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.41>

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ІЗ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Строцький Р.Є.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
перший проректор
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0008-8774-2061*

Строцький Р.Є. Цифровізація вищої освіти у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання: адміністративно-правові засади.

У статті досліджено особливості цифровізації вищої освіти у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. Зазначено, що сучасні інформаційні технології в освіті створюють можливості її якісних змін. Інтернет є великою базою даних, яка доволі корисна для формування освітнього ландшафту. Це певний каталізатор, інструмент для передачі знань, вмінь та навичок. Наголошено, що інформаційні технології надають можливість раціонально організувати пізнавальну діяльність студентів та курсантів у навчальному процесі; зробити навчання більш ефективним, залучаючи всі види їх чуттєвого сприйняття в мультимедійний контекст та озброюючи інтелект новим концептуальним інструментарієм; побудувати відкриту систему вищої освіти, яка забезпечуватиме кожному власну траєкторію навчання; залучити до навчального процесу категорії студентів та курсантів, що вирізняються особливими здібностями до навчання; використовувати специфічні властивості Інтернет мережі, що дозволяють індивідуалізувати навчальний процес; інтенсифікувати всі рівні навчально-виховного процесу тощо. Зроблено висновок, що зростання масштабів цифровізації та розвиток цифрових платформ є закономірними та обумовлені глобальними тенденціями в правоохоронній діяльності. Інституційні аспекти цифровізації вищої освіти у ЗВО із специфічними умовами навчання не є виключенням. Їх сфера пов'язана із виконанням соціальних функцій, основна з яких – забезпечення високої якості вищої освіти. Ця функція в сучасних умовах доповнюється діяльністю з формування професійних та соціальних компетенцій, необхідних для зайняття відповідного соціального статусу випускниками ЗВО із специфічними умовами навчання. Сформовані компетенції становлять основу компетентності, до якої додається мотивація, спрямована на освоєння нових знань та їх застосування у своїй професійній діяльності, відповідно до специфічного напрямку підготовки. Забезпечення такого доступу стає інституційною функцією вищої освіти в умовах інформатизації суспільного життя, оскільки комп'ютерні та цифрові технології настільки глибоко вкоренилися у всі сфери суспільного життя, що зумовили зміни умов праці працівників правоохоронних органів. Утім, багато проблем в цій сфері є ще не вирішеними, зокрема: відсутня науково обґрунтована концепція модернізації системи професійного навчання поліцейських, а саме: належна первинна професійна підготовка; підготовка у ЗВО зі специфічними умовами навчання, цифровізація ЗВО із специфічними умовами навчання тощо.

Ключові слова: вища освіта, заклади вищої освіти, специфічні умови навчання, навички, компетенції, правоохоронні органи, поліцейський, студенти, курсанти, цифровізація, інформаційні технології, національна безпека.

Strotskyi R.Ye. Digitalization of higher education in institutions with specific learning conditions: administrative and legal frameworks.

This article explores the specifics of digitalization in higher education institutions with specific learning conditions. It is noted that modern information technologies in education create opportunities for qualitative transformation. The Internet serves as a vast database, useful for shaping the educational landscape. It acts as a catalyst and a tool for transmitting knowledge, skills, and abilities. The study

emphasizes that information technologies make it possible to efficiently organize the cognitive activity of students and cadets in the educational process; to make learning more effective by engaging all types of sensory perception in a multimedia context and equipping the intellect with new conceptual tools; to build an open system of higher education that enables personalized learning trajectories; to involve categories of students and cadets with unique learning abilities; to utilize the specific properties of the Internet to individualize the learning process; and to intensify all levels of the educational and training process. The conclusion is drawn that the increasing scale of digitalization and the development of digital platforms are natural phenomena, driven by global trends in law enforcement. The institutional aspects of digitalization in higher education institutions with specific learning conditions are no exception. Their domain is tied to the fulfillment of social functions, the primary of which is to ensure high-quality higher education. Under current conditions, this function is complemented by the formation of professional and social competencies required for graduates of such institutions to attain relevant social status. These competencies form the foundation of professional competence, which is further enhanced by motivation aimed at acquiring new knowledge and applying it in professional activities aligned with their specific field of training. Ensuring such access becomes an institutional function of higher education in an information-driven society, as computer and digital technologies have deeply penetrated all spheres of life, leading to changes in the working conditions of law enforcement officers. However, many problems in this area remain unresolved, particularly the lack of a scientifically grounded concept for modernizing the system of professional police training, including: proper initial professional training; education in higher education institutions with specific learning conditions; and the digitalization of such institutions.

Key words: higher education, higher education institutions, specific learning conditions, skills, competencies, law enforcement agencies, police officer, students, cadets, digitalization, information technologies, national security.

Актуальність проблеми дослідження. Сьогоднішня цифрова трансформація вітчизняної вищої освіти зумовлює низку змін в умовах та основних чинниках забезпечення її якості. На цій підставі вводяться нові технології та методики освітньої діяльності, змінюється зміст освітніх програм. Окрім того, управління якістю вищої освіти в Україні потребує новітнього осмислення та новаторських підходів, оскільки від їхнього застосування залежить формування професійних та соціальних компетенцій, які дадуть можливість випускникам вишів зайняти відповідне місце в диджиталізованому суспільстві. У цьому процесі особливе місце займають правоохоронні органи, основна роль яких полягає у «створенні умов для розвитку зовнішнього безпечного середовища, а також системи внутрішньої безпеки як чинника стримування збройної агресії російської федерації» [1].

Забезпечення належного функціонування правоохоронних органів здійснюють заклади вищої освіти із специфічними умовами навчання, що належать до сфери управління МВС [1]. Стратегія розвитку органів системи МВС України (на період до 2020 року) була побудована на основі таких підходів: служіння суспільству; підзвітність і демократичний цивільний контроль; залучення суспільства до процесу створення безпечного середовища; застосування сучасних методів державного управління; інформатизація діяльності [1]. Після завершення дії Стратегії розвитку органів системи МВС України на період до 2020 року реформа правоохоронного сектору не лише не втратила своєї актуальності, а навпаки – набула нового змісту в умовах трансформаційних процесів, які відбуваються в державі. З огляду на нові виклики, зокрема повномасштабну збройну агресію з боку РФ проти України, активну фазу євроінтеграційного курсу та зростання потреб суспільства у гарантуванні внутрішньої безпеки, було продовжено розробку та реалізацію стратегічних документів, що визначають подальші орієнтири у функціонуванні Міністерства внутрішніх справ.

Зокрема, ключову роль у цьому процесі відіграє Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку на 2023–2027 роки, затверджений у 2024 році розпорядженням Кабінету Міністрів України [2]. Цей документ не лише задає напрямки інституційного оновлення системи МВС, а й окреслює нові підходи до формування безпечного середовища, заснованого на принципах відкритості, довіри громадян, дотримання прав людини та стандартів правової держави.

У контексті безпекової політики держави важливими також є Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України та Концепція безпекового середовища в Україні на 2023–2026 роки [3]. Вони покликані забезпечити належну координацію дій у сфері захисту населення в умовах воєнних загроз, надзвичайних ситуацій та кризових подій, а також передбачає активну участь ор-

ганів МВС у формуванні сталої системи реагування та управління ризиками. Зокрема, Стратегія і Концепція стануть ключовими стратегічними документами, спрямованими на визначення основних напрямів діяльності МВС на найближчі роки з урахуванням усіх загроз, у тому числі тих, що є актуальними під час воєнного стану та у відбудовний період після закінчення воєнних дій.

Таким чином, після 2020 року реформа МВС набуває нового формату, який враховує як виклики війни, так і зобов'язання України в межах євроінтеграційного процесу, забезпечуючи при цьому поступовий перехід до моделей функціонування, притаманних демократичним державам Європи. У цьому процесі пріоритетним є те, що на сучасному етапі впровадження та вдосконалення цифрових технологій у правоохоронній сфері – надважливе завдання підготовки кадрів ЗВО із специфічними умовами навчання. Саме застосування інформаційних технологій в навчальному процесі ЗВО із специфічними умовами навчання сприяє формуванню пізнавальної та розумової діяльності курсантів, дає потенціал для використання нових методів у навчальній діяльності, робить процес навчання більш цікавим та ефективним.

Сучасні інформаційні технології в освіті створюють можливості її якісних змін. Адже Інтернет є великою базою даних, яка доволі корисна для формування освітнього ландшафту. Це певний каталізатор, інструмент для передачі знань, вмінь та навичок. Утім, багато проблем в цій сфері є ще не вирішеними, зокрема: відсутня науково обґрунтована концепція модернізації системи професійного навчання поліцейських, а саме: належна первинна професійна підготовка; підготовка у ЗВО із специфічними умовами навчання, цифровізація ЗВО зі специфічними умовами навчання тощо. У зв'язку з не вирішеністю цих питань, на наш погляд, означена у статті проблема заслуговує на увагу з боку наукової спільноти.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. У наукових публікаціях останнім часом з'явилося багато досліджень якості вищої освіти та тих змін, які привели до її кардинального реформування, зокрема, це дослідження таких вітчизняних учених, як М. Віхляєв, І. Ковбас, Т. Коломоець, О. Лис та ін. Вивчення чинників підвищення якості ЗВО із специфічними умовами навчання є предметом досліджень А. Андреєва, Ю. Загуменної, З. Кісіль, Б. Логвиненка, О. Синявської, В. Сокурєнка, Д. Швеця та ін. Тенденція цифровізації вищої освіти також зумовила актуальність наукових досліджень у сфері вищої освіти. У цій царині варто згадати наукові доробки О. Барабаш, Д. Белова, Ю. Бисаги, О. Гиляки, М. Менджул, І. Міми та ін. Результати проведених досліджень зазначеними авторами допомогли виявити вплив процесу цифровізації на розвиток вищої освіти в Україні та розвиток ЗВО із специфічними умовами навчання зокрема, а також обґрунтувати необхідність формування цінностей, норм, традицій, інституційних правил соціальної поведінки всіх учасників освітнього процесу під впливом цифрових технологій.

Метою статті є дослідження особливостей цифровізації вищої освіти у ЗВО із специфічними умовами навчання, окреслення застосування інформаційних технологій в освітньому процесі України.

Виклад матеріалу. Професійно-психологічна підготовка кадрів для Національної поліції України є суспільно-значущою з огляду на стан забезпечення законності й правопорядку в нашій державі, а також ті небезпеки та загрози, які існують в сучасному соціально-воєнному просторі. З огляду на це, до співробітників Національної поліції України пред'являються високі вимоги. Ці вимоги стосуються рівня їхнього професіоналізму та потребують «розвитку особистісних і професійних якостей, майстерного володіння системою теоретичних і прикладних знань, умінь застосовувати їх на практиці за будь-яких умов незалежно від специфіки їхньої діяльності» [4, с. 123].

Як переконує О. Барабаш, зараз соціум досить позитивно реагує на інноваційні процеси, пов'язані з диджиталізацією суспільства й освіти. Останні світові тенденції підштовхнули всіх учасників педагогічного процесу в Україні активізувати свої зусилля у вдосконаленні інформаційної компетенції [5, с. 110]. Відтак, надання поліцейських послуг у різних сферах суспільного життя вимагає постійного удосконалення існуючої моделі відомчої системи освіти та концептуальних засад її оптимізації [6, с. 204].

На цій підставі можна виокремити наступні рівні цифровізації ЗВО із специфічними умовами навчання:

1) матеріально-технічне забезпечення, що становить матеріальні ознаки інституту освіти в умовах його цифровізації (оснащення навчального процесу, забезпечення необхідною апаратурою, програмами та платформами), доступність цифрових технологій та роботи з ними для студентів та курсантів;

2) комп'ютерна та цифрова кваліфікація викладачів, студентів та курсантів, їх залучення до науково-практичної діяльності із застосуванням цифрових технологій;

3) мотивація та можливості застосування сформованих компетенцій для зайняття відповідного соціального статусу як умова для мобільності навчального процесу. На цьому рівні мають бути виявлення та розвиток творчого потенціалу студентів та курсантів, системна взаємодія вузів із потенційними стейкхолдерами.

Важливе місце серед означених рівнів займають саме інформаційні технології. Інформаційні технології надають можливість раціонально організувати пізнавальну діяльність студентів та курсантів у навчальному процесі; зробити навчання більш ефективним, залучаючи всі види чуттєвого сприйняття студентів та курсантів в мультимедійний контекст та озброюючи інтелект новим концептуальним інструментарієм; побудувати відкриту систему вищої освіти, яка забезпечуватиме кожному власну траєкторію навчання; залучити до навчального процесу категорії студентів та курсантів, що вирізняються особливими здібностями до навчання; використовувати специфічні властивості Інтернет мережі, що дозволяють індивідуалізувати навчальний процес; інтенсифікувати всі рівні навчально-виховного процесу тощо.

Як наголошують вчені, професійна правоохоронна діяльність поліцейського висуває підвищені вимоги до рівня інтелекту працівника. Успішному працівникові поліції має бути притаманний досить високий рівень креативності та дивергентного мислення (здатність знаходити декілька варіантів вирішення проблеми) [7, с. 29]. «Саме підготовка поліцейських кадрів у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання дозволяє сформувати професійні інтереси майбутніх правоохоронців, належно зорієнтувати, дати чітке уявлення про переваги і труднощі, пов'язані із службою в поліції» [8, с. 100] – наголошує А. Андреев. З огляду на це, основна освітня цінність інформаційних технологій у тому, що вони дозволяють створити найбільш яскраве мультисенсорне інтерактивне середовище навчання з майже необмеженими потенційними можливостями, які є у розпорядженні і викладача, і курсанта.

Складниками професійної підготовки сучасних поліцейських є професійне виховання, тобто комплекс заходів, що спрямований на формування професійних інтересів особистості, і професійна діагностика – важливий елемент профорієнтаційної роботи, який включає в себе вивчення якостей, здібностей та інтересів особистості, що в подальшому впливає на вибір нею професії та освоєння певного виду діяльності [9, с. 105]. Досягнення таких результатів можливе шляхом: розвитку електронного урядування в органах системи МВС; об'єднання і захисту інформаційних ресурсів органів системи МВС у межах єдиного інтегрованого інформаційного середовища; упровадження сучасного авторизованого доступу користувачів до інформаційних ресурсів органів системи МВС та надання їм доступу до відкритих даних органів системи МВС і власних персональних даних; застосування сучасних методик оцінки управлінської діяльності в органах системи МВС; підготовка інформаційних систем МВС до приєднання до Шенгенської інформаційної системи; поглиблення і розширення знань, умінь та навичок працівників органів системи МВС у роботі з інформаційними системами [1].

За останні роки у сфері вищої освіти відбулося багато позитивних та ефективних змін, які поступово удосконалюються, забезпечуючи захист прав усіх учасників освітнього процесу. Особливу вагу в цьому процесі відіграють саме інформаційні технології застосування яких передбачає низку вимог, а саме:

1) ефективна правова основа: застосування інформаційних технологій під час навчального процесу в ЗВО із специфічними умовами навчання потребує відповідного нормативного регулювання, включаючи спеціальні правові документи. Наразі діє низка важливих правових актів у цій сфері, таких як: Закон України Про Національну поліцію від 02.07.2015 № 580-VIII [10], Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ» на період до 2020 року від 15.11.2017 № 1023-р [1], Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку на 2023–2027 роки [2], Указ Президента України від 29 червня 2021 року № 261/2021, яким затверджено Стратегію громадської безпеки та цивільного захисту [3], Наказ МВС України «Про затвердження Концепції реформування освіти в Міністерстві внутрішніх справ України» від 25.11.2016 № 1252 [11], Наказ МВС України «Про затвердження Професійних, освітніх і кваліфікаційних вимог, яким повинні відповідати поліцейські для зайняття вакантних посад у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських» від 13.02.2020 № 123 [12], Указ Президента України

«Про перелік посад, які можуть бути заміщені поліцейськими в державних органах, установах та організаціях» від 09.12.2015 № 691/2015 [13]. Разом з тим, необхідно продовжувати вдосконалювати нормативні акти для забезпечення послідовності та ефективності застосування інформаційних технологій у сфері вищої освіти в напрямку удосконалення специфічних умов навчання;

2) створення сучасної інфраструктури інформаційних технологій в ЗВО із специфічними умовами навчання: щоб мати можливість ефективно застосовувати додатки інформаційних технологій, необхідно інвестувати в інфраструктуру інформаційних технологій, включаючи серверні системи, пристрої зберігання даних, внутрішні мережі та пристрої безпеки. Ці системи мають бути безпечними, надійними, масштабованими та легко інтегровані з іншими додатками, щоб задовольнити зростаючий попит на зберігання та обробку даних;

3) підготовка кваліфікованих кадрів: працівники правоохоронних органів повинні пройти навчання в галузі інформаційних технологій, щоб мати можливість ефективно використовувати програми та системи управління даними. Необхідно проводити регулярні програми навчання працівників правоохоронних органів та їх розвиток, спрямований на покращення ІТ-навичок, надання допомоги в отриманні нових знань та їх застосуванні у повсякденній роботі поліцейських. Крім того, важливою видається політика залучення висококваліфікованих кадрів у сфері інформаційних технологій для роботи у правоохоронних органах з метою впровадження процесу цифровізації та модернізації правоохоронної діяльності;

4) посилення інформаційної безпеки та забезпечення безпеки даних: застосування інформаційних технологій у правоохоронній діяльності передбачає роботу з великою кількістю конфіденційних даних, тому необхідні заходи безпеки високого рівня для запобігання ризикам несанкціонованого доступу та крадіжки даних. Система має бути оснащена засобами безпеки, такими як: міжмережеві екрани, шифрування даних, цифрові підписи та регулярні процеси моніторингу безпеки для забезпечення інформаційної безпеки.

Варто зазначити, що поширена цифровізація всіх сфер життя пов'язана зі зростанням кількості правопорушень. Як показує практика, різноманітність злочинів з використанням Інтернету та інформаційних технологій в сучасний час збільшується, проте розвиток інформаційних технологій не лише впливає на збільшення злочинів, але й значно полегшує їх виявлення та розслідування.

На сьогодні основними способами цифровізації правоохоронної діяльності є:

1) застосування технології «Big Data». За її допомогою обробляються величезні обсяги даних із різних джерел для отримання поліцейським необхідних результатів (наприклад, інформація про транзакції банків тощо). Ця технологія має великий потенціал для застосування у правоохоронній діяльності;

2) використання технології «Deep learning». З обсягу даних автоматично відбираються найважливіші завдання. Ця технологія є одним із основних підходів до застосування штучного інтелекту в правоохоронній діяльності;

3) застосування системи розпізнавання осіб – FindFace Security; використання технології Spot app, що допомагає фіксувати порушення правил дорожнього руху за допомогою мобільного телефону;

4) використання технологій зчитування дорожніх знаків на дорозі тощо. Також можуть використовуватися методи нечітких множин, які базуються на застосуванні методу математичних складових.

Врахування вищезазначених вимог, на думку В. Сокурєнка, вимагає від закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання постійно оновлювати зміст освіти, наближувати її зміст до потреб практики, підвищувати кваліфікацію науково-педагогічного складу, що бере участь у реалізації освітніх програм. Дотепер часу дотримання останньої вимоги було ускладнено внаслідок багатьох причин, серед яких слід відмітити розбіжність у відомчому підпорядкуванні ЗВО МВС та підрозділів Національної поліції, відсутність нормативного механізму організації стажування науково-педагогічного складу, а також вимог до зайняття певних посад у системі відомчої освіти [6, с. 204]. Окрім того, слушною є думка зарубіжних дослідників, які досліджуючи інституційні підходи до розвитку професійної компетентності поліцейських, підкреслюють важливість адаптивності програм до сучасних викликів – таких як зміна безпекових загроз, соціальна динаміка, права людини, а також необхідність психологічної стійкості персоналу. Одним із ключових висновків їхніх наукових поглядів є те, що ефективне поліцейське навчання має поєднувати теоретичну обґрунтованість, практичну орієнтацію та міжособистісну підготовку, включаючи розви-

ток навичок комунікації, емоційного інтелекту та етичного мислення. Також автори акцентують на інноваційних педагогічних підходах, таких як навчання через симуляції, сценарії з реального життя, цифрові платформи, а також формування критичного мислення в умовах багатозадачності та стресу [14].

Практичні напрямки діяльності для вдосконалення якості ЗВО із специфічними умовами навчання в умовах цифровізації з метою досягнення випускниками найвищих соціальних статусів – це підвищення рівня професійних компетенцій викладацького складу, мотивація майбутніх працівників органів Національної поліції, застосування цифрових технологій для формування професійних та соціальних компетенцій, необхідних випускникам для зайняття свого соціального статусу. Наприклад, цифрові технології дозволяють проводити моніторинг інтернет-інформації та автоматично виділяти заборонений контент для подальшого направлення його до відповідних органів МВС, які в подальшому проводять оперативно-розшукові заходи для виявлення джерела цієї інформації.

Таким чином, застосування інформаційних технологій є необхідною умовою для ефективності та якості ЗВО із специфічними умовами навчання в Україні. З цією метою варто посилити підготовку та розвиток кадрових ресурсів у галузі інформаційних технологій. Для успішного застосування інформаційних технологій керівники та викладацький склад ЗВО повинні володіти відповідними знаннями та навичками в галузі інформаційних технологій, а саме: проходити періодичне навчання та підвищення кваліфікації; оновлювати знання про нові технологічні рішення, які допоможуть зробити контроль за дотриманням законодавства у сфері освіти більш ефективним; залучати спеціалізованих ІТ-спеціалістів до управління сферою ЗВО і таким чином гарантувати безперебійну та ефективну роботу системи.

Висновки. Зростання масштабів цифровізації та розвиток цифрових платформ є закономірними та обумовлені глобальними тенденціями в правоохоронній діяльності. Інституційні аспекти цифровізації вищої освіти у ЗВО із специфічними умовами навчання не є виключенням. Їхня сфера пов'язана із виконанням соціальних функцій, основна з яких – забезпечення високої якості вищої освіти. Ця функція в сучасних умовах доповнюється діяльністю з формування професійних та соціальних компетенцій, необхідних для зайняття відповідного соціального статусу випускниками ЗВО із специфічними умовами навчання. Сформовані компетенції становлять основу компетентності, до якої додається мотивація, спрямована на освоєння нових знань та їх застосування у своїй професійній діяльності, відповідно до специфічного напрямку підготовки. Забезпечення такого доступу стає інституційною функцією вищої освіти в умовах інформатизації суспільного життя, оскільки комп'ютерні та цифрові технології настільки глибоко вкоренилися у всі сфери суспільного життя, що зумовили зміни умов праці працівників правоохоронних органів. Утім, незважаючи на тенденції збільшення використання цифрових технологій у правоохоронній діяльності, подальше вдосконалення форм та методів роботи поліцейського з використанням сучасних інформаційних технологій неможливе без масштабної цифрової трансформації всієї правоохоронної діяльності. Така тенденція сприятиме більш ефективному функціонуванню правоохоронних органів та знизить ймовірність появи загроз для національної безпеки України загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 № 1023-р. *Урядовий портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-p> (дата звернення: 05.05.2025).
2. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку на 2023–2027 роки: Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text> (дата звернення: 08.05.2025).
3. Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України та Концепція безпекового середовища в Україні на 2023-2026 роки від 17 лист. 2023 р. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ihor-klymenko-stratehiia-hromadskoi-bezpeky-ta-tsyvilnoho-zakhystu-ukrainy-ta-kontseptsiia-bezpekovo-ho-seredovyshcha-v-ukraini-na-2023-2026-roky-tse-odni-z-vazhlyvykh-stratehichnykh-oriientyriv-mvs> (дата звернення: 05.05.2025).

4. Кісіль З.Р. Особливості підготовки поліцейських кадрів: міжнародний досвід. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2019. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/05_04_2019/pdf/8.pdf (дата звернення: 05.05.2025).
5. Барабаш. О.О. Диджиталізація вітчизняної освіти: проблеми і перспективи в умовах глобалізації. *Право України*. 2022. № 12. С. 109–121. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/6464/1/%D0%91%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D1%88%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%202022_12.pdf (дата звернення: 05.05.2025).
6. Сокурєнко В.В. Деякі питання вдосконалення практичної підготовки науково-педагогічного складу закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*. Харків, 2020. С. 203–206. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/29_05_2020/pdf/74.pdf (дата звернення: 05.05.2025).
7. Швець Д.В. Формування особистості поліцейського в умовах фахової підготовки та професійної діяльності: правові та психологічні аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня д. ю. н. за спец. 19.00.06 – юридична психологія. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019. 43 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/8175/1/autoreferat--aref.doc.pdf> (дата звернення: 05.05.2025).
8. Андреев А. Особливості підготовки поліцейських кадрів у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 100–103. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/6/23.pdf> (дата звернення: 05.05.2025).
9. Руколайніна І.Є. Формування та підготовка кадрів (персоналу) до органів Національної поліції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 1. С. 104–106. URL: http://lsej.org.ua/1_2017/1_2017.pdf (дата звернення: 05.05.2025).
10. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 05.05.2025).
11. Про затвердження Концепції реформування освіти в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 25.11.2016 № 1252 // *IAC Консультант: сайт*. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=0AMQ2E07D1> (дата звернення: 05.05.2025).
12. Про затвердження Професійних, освітніх і кваліфікаційних вимог, яким повинні відповідати поліцейські для зайняття вакантних посад у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських: Наказ МВС України від 13.02.2020 № 123. *Урядовий портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0199-20> (дата звернення: 05.05.2025).
13. Про перелік посад, які можуть бути заміщені поліцейськими в державних органах, установах та організаціях: Указ Президента України від 09.12.2015 № 691/2015. *Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691/2015> (дата звернення: 05.05.2025).
14. Kleygrewe L, Oudejans RRD, Koedijk M and Hutter RIV. Police Training in Practice: Organization and Delivery According to European Law Enforcement Agencies. *Front. Psychol.* 2022. 12:798067. Doi: 10.3389/fpsyg.2021.798067 URL: https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2021.798067/full?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 05.05.2025).

УДК 342.95; 159.99

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.42>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Шило С.М.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-6521-7807
e-mail: sh.sergii@gmail.com*

Шило С.М. Адміністративно-правові засади професійної психологічної підтримки працівників Національної поліції України в умовах війни.

У статті досліджено відповідність чинного нормативно-правового регулювання професійної психологічної підтримки працівників Національної поліції України умовам війни з РФ. Автор підкреслює, що психологічна стійкість поліцейських є критично важливою як для виконання ними службових завдань у зоні бойових дій, так і для захисту психічного здоров'я та безпеки цивільного населення. Аналізується стан нормативно-правового регулювання діяльності психологічної служби Національної поліції України. Встановлено, що нормативна база переважно орієнтована на мирний час і потребує адаптації до екстремальних умов війни. Узагальнено дослідження українських і зарубіжних авторів, які окреслюють потребу в системному підході до психологічного супроводу працівників поліції, включаючи розвиток стресостійкості, запобігання емоційному вигоранню, надання консультативної допомоги та супроводження в екстремальних ситуаціях. Автор наголошує на важливості впровадження доказових психологічних практик та адаптації наявних програм до викликів воєнного часу. У статті обґрунтовано необхідність вдосконалення чинного нормативно-правового регулювання психологічної служби Національної поліції України з врахуванням викликів воєнного стану, а саме: імплементація анонімних звернень за психологічною допомогою з гарантіями конфіденційності; розширення психологічних заходів підтримки та психоедукації під час несення служби, а не лише за наслідком травмуючих подій; розширення співпраці з державними органами та неурядовими організаціями; запровадження системи незалежного аудиту якості наданих психологічних послуг. Зроблено висновок про необхідність комплексного реформування підходів до організації психологічної допомоги працівникам Національної поліції України з урахуванням сучасних викликів та кращих міжнародних практик.

Ключові слова: адміністративне право, Національна поліція України, психологічна підтримка, воєнний стан, нормативна база, стресостійкість, ПТСР, екстремальні умови, правове регулювання, професійна діяльність.

Shylo S.M. Administrative law foundations of professional psychological support for National Police of Ukraine officers in wartime conditions.

The article examines the adequacy of the current legal and regulatory framework for professional psychological support of National Police officers of Ukraine under the conditions of war with the Russian Federation. The author emphasizes that the psychological resilience of police officers is critically important both for fulfilling their duties in combat zones and for protecting the mental health and safety of the civilian population. The state of legal regulation of the psychological service of the National Police of Ukraine is analyzed. It is established that the existing legal framework is mainly oriented toward peacetime and requires adaptation to the extreme conditions of war. The article summarizes research by Ukrainian and international authors that highlights the need for a systemic approach to psychological support, including the development of stress resilience, prevention of

emotional burnout, provision of counseling assistance, and support in extreme situations. The author stresses the importance of implementing evidence-based psychological practices and adapting existing programs to the challenges of wartime. The article substantiates the necessity of improving the current legal regulation of the psychological service of the National Police of Ukraine in light of martial law challenges, specifically: implementing anonymous psychological help requests with confidentiality guarantees; expanding psychological support measures and psychoeducation during service, not only following traumatic events; strengthening cooperation with state agencies and non-governmental organizations; and introducing a system of independent audits for the quality of psychological services provided. It is concluded that there is a need for a comprehensive reform of approaches to organizing psychological support for the employees of the National Police of Ukraine, taking into account current challenges and best international practices.

Key words: administrative law, National Police of Ukraine, psychological support, martial law, legal framework, stress resilience, PTSD, extreme conditions, legal regulation, professional activity.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розв'язана Російською Федерацією проти України, суттєво змінила умови діяльності Національної поліції України. Поліцейські опинилися на передовій не лише у фізичному, а й у психологічному сенсі: забезпечують правопорядок у прифронтовій зоні, допомагають цивільним під обстрілами, розслідують воєнні злочини. У цих умовах психологічна стійкість працівників поліції є критично важливою для збереження їхньої професійної ефективності, психічного здоров'я і безпеки громадян.

Попри наявність нормативно визначеної структури психологічної служби в системі Національної поліції України, існує низка проблем. Зокрема, сучасна нормативна база переважно орієнтована на мирний час і лише частково адаптована до умов воєнного стану, а практичні заходи психологічної підтримки реалізуються нерівномірно, без достатнього моніторингу ефективності.

Така ситуація свідчить про потребу переосмислення адміністративно-правових засад професійної психологічної підтримки працівників Національної поліції України в умовах війни, з урахуванням міжнародного досвіду, актуальних викликів та рекомендацій фахівців.

Метою статті є дослідження адміністративно-правових засад професійної психологічної підтримки працівників Національної поліції України в умовах воєнного стану, зокрема аналіз чинного нормативно-правового регулювання діяльності психологічної служби, виявлення проблемних аспектів її функціонування та обґрунтування напрямів вдосконалення правового регулювання з урахуванням сучасних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Питання психологічної підтримки працівників правоохоронних органів досліджувалося низкою українських та зарубіжних авторів.

Так, Тишина Д. та співавт. розглядали психологічну готовність поліцейських до розслідування воєнних злочинів. Вони обґрунтовують необхідність підтримки правоохоронців у реальному воєнному конфлікті і виокремлюють завдання зміцнення психічного здоров'я, розвитку стресостійкості та навчання подоланню труднощів. Попри це, автори відзначають, що питання психологічної підтримки поліцейських в умовах війни «залишаються недостатньо висвітленими» у вітчизняній літературі [1]. Романенко О. присвятила роботу загальним напрямам психологічного супроводу правоохоронців під час війни. Вона виділяє ключові компоненти системи супроводу: консультування працівників поліції із психологічних аспектів ефективного виконання професійної діяльності відповідно до особливостей їх службової діяльності; надання консультативної та практичної допомоги працівникам поліції з питань використання прийомів ефективної комунікації під час реалізації ними завдань професійної (зокрема переговорної) діяльності; психологічне супроводження екстремальних службових ситуацій та інші, а також підкреслює роль нормативної бази (зокрема наказу МВС від 06.02.2019 року № 88). Авторка надає рекомендації з удосконалення змісту та методів психологічного супроводження правоохоронців у практичних підрозділах [2]. Богуславська В. у роботі зосереджена на психологічних особливостях правоохоронної діяльності під час російської воєнної інтервенції. Констатовано, що діяльність поліцейського в умовах війни кардинально відрізняється від правоохоронної діяльності в мирний час і пов'язана зі значною кількістю небезпек, що дає змогу кваліфікувати її як діяльність в екстремальних умовах. Автор описує, як фактори війни поглиблюють психологічний стрес, знижують пізнавальні функції і можуть трансформувати особистість поліцейського [3]. Однак на підставі лише теоретичного аналізу не вирішено питання формування ефективних програм психологічної реабілітації; відсут-

ні емпіричні дані про їхню ефективність. Боровик М.О., Надутій А.В. та Лукін Б.П. досліджували нормативно-правове регулювання застосування сили і табельної зброї поліцейськими в умовах воєнного стану. Вони порівнюють українські та міжнародні норми, виокремлюють особливості правового регулювання воєнного часу й охарактеризували чинники, що впливають на рішення поліцейських про застосування вогнепалу [4]. Хоча ця робота пов'язана з формуванням психофізичної готовності, акцент зроблено на нормативно-правовій частині і стрільбовій підготовці; питання безпосередньої психологічної підтримки (консультування чи реабілітації) поліцейських залишено поза фокусом. Мітенко Т. вивчала нормативно-правові та організаційні засади психологічного забезпечення службової діяльності кінного підрозділу патрульної поліції. В її статті проаналізовано низку законів та наказів, зокрема згадано Наказ МВС від 06.02.2019 року № 88 як основу організації служби. Авторка звертає увагу на визначення завдань психологічного супроводу поліцейських та пропонує методичні рекомендації щодо їх виконання [5]. Разом з тим, Мітенко не охоплює специфіку війни – зокрема, її робота не описує нових викликів, які з'явилися після 2022 року.

Серед закордонних дослідників Jocelyn G. Jameson у дисертації «Resilience Characteristics in Law Enforcement Officers» досліджує характеристики стійкості працівників правоохоронних органів, що є важливим для розуміння психологічної підтримки в поліції [6]. Brandon del Pozo та співавт. у статті «Using Implementation Science to Improve Evidence-Based Policing: An Introduction for Researchers and Practitioners» аналізують впровадження науково обґрунтованих практик у поліції, включаючи психологічні інтервенції [7]. Chris R. Brewin та співавт. у дослідженні «Posttraumatic stress disorder and complex posttraumatic stress disorder in UK police officers» вивчають поширеність ПТСР та комплексного ПТСР серед поліцейських, підкреслюючи потребу в психологічній підтримці [8].

Загалом, аналіз публікацій свідчить про наявність окремих досліджень, присвячених психологічній підтримці поліцейських. Однак відсутній цілісний адміністративно-правовий підхід до регулювання психологічної служби Національної поліції саме в умовах війни. Залишається недостатньо розкритим питання адаптації надаваних послуг до умов війни та моніторингу їх ефективності, чим актуалізується проблематика, піднята у даній роботі.

Виклад основного матеріалу. Дослідження підтверджують, що умови війни різко підвищують стресове навантаження на поліцейських. Романенко О. зазначає, що воєнний стан «зумовлює необхідність посилення уваги» до супроводження екстремальних службових ситуацій та надання невідкладної допомоги [2]. Поліцейські ризикують зазнати серйозних психологічних травм (стресових реакцій, посттравматичних розладів) внаслідок бойових дій і робіт на деокупованих територіях [2]. Тичина Д. та співавтори підкреслюють, що «окремі симптоми отриманих стресогенних травм можуть виявлятися з плином часу», тому сучасна поліція потребує *психологічної підтримки* навіть після повернення з бойових зон [1]. Богуславська В. виокремлює конкретні наслідки бойової діяльності – зниження стресостійкості, емоційну вигораність, депресивні стани [3]. Ряд авторів зауважують, що формування стійкості та готовності поліцейських у воєнних умовах – комплексне завдання: це і професійна підготовка, і надання невідкладної допомоги, і створення відповідної нормативної бази [1]. Екстремальні ситуації змушують поліцію взаємодіяти швидко й ефективно, тому важливо тренувати поліцейських на вміння долати високий рівень тривоги і оперативно вирішувати гострі конфлікти.

Станом на сьогодні в Україні діє психологічна служба в системі МВС, складовою якої є психологічна служба Національної поліції України. Так, професійна психологічна підтримка працівників Національної поліції України врегульована:

- Порядком організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських (затверджений наказом МВС від 06.02.2019 року № 88);
- Порядком пільгового реабілітаційного, санаторно-курортного лікування, оздоровлення та відпочинку в медичних реабілітаційних центрах, санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах та оздоровчих закладах Міністерства внутрішніх справ України поліцейських, деяких інших категорій осіб та членів їх сімей (затверджений Наказом МВС від 14.12.2015 № 1568);
- Порядком медичного забезпечення поліцейських та військовослужбовців Національної гвардії України при виконанні оперативно-службових завдань під час подолання наслідків над-

звичайних ситуацій, припинення групового порушення громадської безпеки і порядку чи масових заворушень (затверджений наказом МВС від 07.11.2017 № 910).

Основним нормативно-правовим актом, що регулює психологічний супровід поліцейських, є вищенаведений Порядок, затверджений наказом МВС від 06.02.2019 року № 88 (далі – Порядок № 88/2019). Зазначений документ визначає структуру системи психологічного забезпечення працівників Національної поліції, принципи та напрями системи психологічного забезпечення, функції системи психологічного забезпечення, функції психологів та встановлює порядок організації психологічної роботи з працівниками поліції.

Порядок № 88/2019 історично має дві редакції: первинну та поточну. Останні зміни були внесені Наказом МВС від 15.05.2023 року № 393 вже після повномасштабного вторгнення. Зазначеними змінами були частково враховані потреби поліцейських в умовах воєнного стану. Зокрема, визначено обов'язок керівників органів поліції повідомляти психологів служби про звільнення працівника поліції з місць несвободи, полону або із заручників, повернення з інтернування в нейтральних державах; отримання працівником поліції поранення (контузії, травми, каліцтва); загибелі, поранення, потрапляння в полон або заручники членів сімей працівників поліції. Цими ж змінами додано до функцій психологічної служби:

1. Організацію та проведення вивчень під час психологічного супроводження службової діяльності працівників поліції, у тому числі тих, які брали безпосередню участь у бойових діях, залучалися до боротьби з тероризмом, забезпечували здійснення заходів із національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії на території України, звільнені з місць несвободи, полону або із заручників, повернені з інтернування в нейтральних державах;

2. Здійснення оцінки психологічної готовності працівників поліції до служби в екстремальних умовах, психологічний добір поліцейських до підрозділів, які беруть участь у відсічі і стримуванні збройної агресії Російської Федерації на території України, забезпеченні публічної безпеки і порядку на деокупованих територіях;

3. Організацію та проведення інформаційно-просвітницьких заходів із питань збереження психічного здоров'я та надання психосоціальної підтримки;

4. Надання психологічної підтримки та допомоги працівникам поліції та/або членам їх сімей (за згодою) у разі загибелі члена сім'ї, отримання поранення (контузії, травми, каліцтва), знаходження в місцях несвободи, полоні або в заручниках, або звільнення з них, повернення з інтернування в нейтральних державах;

5. Соціально-психологічну підтримку та психологічне супроводження працівників поліції, які мають статус учасника бойових дій, учасника війни, внутрішньо переміщеної особи, члена сім'ї загиблого (померлого) ветерана війни, члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України, що передбачає сприяння їх психічному здоров'ю, психосоціальному благополуччю та соціальній адаптації (реадаптації);

6. Надання психологічної допомоги працівникам поліції, які зазнали значних психогенних навантажень після їх перебування в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із виконанням службових завдань, застосуванням вогнепальної зброї, звільнення з місць несвободи, полону або із заручників, повернення з інтернування в нейтральних державах, отриманням поранень (контузії, травми, каліцтва) для відновлення їх належної функціональності та профілактики проявів адиктивної (залежної) поведінки;

7. Надання кризової психологічної допомоги працівникам поліції, які постраждали внаслідок злочинів, терористичних актів, збройної агресії Російської Федерації на території України, та забезпечення (за потреби) психологічної підтримки членів їх сімей.

Варто відзначити доцільність запропонованих новацій в умовах воєнного стану. Водночас, не можемо оминути увагою залишені поза увагою потреби у вдосконаленні чинного нормативно-правового регулювання.

Так, Порядок досі не регламентує механізми анонімного чи незалежного звернення за психологічною допомогою. У реальності поліцейські можуть побоюватися повідомляти про стреси через бюрократію або побоювання щодо кар'єри. Тому чинна система ризикує не охопити тих, хто потребує допомоги. Крім того, хоча керівництво зобов'язане інформувати психологів про певні травмуючі ситуації, сам Порядок більше фокусується на реактивних заходах (повідомлення про травмуючі події війни), ніж на проактивному навчанні стійкості до стресів. Чинна система також передбачає координацію переважно в рамках МВС та Нацполіції (навчальні за-

клади, медзаклади МВС), але мало взаємодіє з громадськими організаціями, зовнішніми волонтерами чи міжнародними програмами підтримки ветеранів. У надзвичайних умовах корисним був би ширший контекст – наприклад, *участь волонтерів (психологів з-за меж системи), партнерство з ветеранськими організаціями, благодійними фондами тощо*. Наостанок, хоча формально і передбачено аналіз та контроль за якістю послуг, у Порядку досі не прописані конкретні *критерії оцінки роботи психологічних підрозділів* (кількість звернень, показники психічного здоров'я особового складу тощо). Відсутні механізми зовнішнього аудиту чи узагальнення статистики на центральному рівні. Без таких індикаторів важко виміряти результативність заходів та вдосконалювати систему.

Враховуючи зазначену проблематику, доцільним видається запровадження можливості *анонімного звернення* поліцейських, що постраждали внаслідок війни, до психологічної служби, із закріпленням гарантій щодо конфіденційності. Крім того, чинну систему варто орієнтувати не лише на реагування після криз, але й на формування психологічної стійкості. Міжнародний досвід показує ефективність таких підходів: наприклад, Ізраїль надає *психологічну підтримку поліцейським і військовим ще під час служби* з подальшим супроводом після демобілізації [9]. Варто *розширити співпрацю з іншими державними органами та неурядовими організаціями*: підписати меморандуми з Мінветеранів, МОЗ, громадськими ветеранськими організаціями, благодійними фондами психологічної допомоги. Залучати волонтерів-психологів і ветеранів для організації груп підтримки (за прикладом ізраїльської NATAL). Така модель може бути адаптована і для поліцейських – наприклад, колишні силовики як наставники новобранців чи чинних учасників бойових дій. Наостанок, варто запровадити *систему незалежного аудиту якості наданих психологічних послуг*: через опитування працівників, що скористалися послугами психологів; систематизацію та аналіз статистичних даних; інтеграцію гарячих ліній для скарг про неякісно надані послуги та пропозиції; а також проведення зовнішніх оцінювань з боку фахових організацій. Такий підхід дозволить забезпечити прозорість, підвищити довіру до системи психологічної допомоги та сприяти її постійному вдосконаленню.

Висновки. У сучасних умовах повномасштабної війни, що кардинально змінила характер діяльності Національної поліції України, питання професійної психологічної підтримки працівників поліції набуло критичного значення. Поліцейські, виконуючи службові обов'язки в умовах підвищеного ризику, стикаються з екстремальними ситуаціями, що спричиняють серйозне психоемоційне навантаження, включаючи ПТСР, емоційне вигорання та інші стресові розлади. Незважаючи на наявність базової нормативної бази (зокрема, Порядку № 88/2019), існуюча система психологічного забезпечення залишається недостатньо адаптованою до умов воєнного стану та працює без належного моніторингу ефективності.

Проаналізовані дослідження як українських, так і зарубіжних авторів свідчать про наявність розуміння важливості психологічної підтримки поліцейських, однак вказують на фрагментарність і несистемність підходів до її реалізації. Відсутність цілісного адміністративно-правового підходу, недостатня адаптація нормативних актів до викликів воєнного часу та брак емпіричних досліджень ефективності існуючих програм потребують переосмислення та удосконалення.

Враховуючи аналіз нормативної бази, статтею запропоновано ряд пропозицій до вдосконалення чинного нормативно-правового регулювання психологічної служби Національної поліції України з врахуванням викликів воєнного стану, а саме: імплементація анонімних звернень за психологічною допомогою з гарантіями конфіденційності; розширення психологічних заходів підтримки та психоедукації під час несення служби, а не лише за наслідком травмуючих подій; розширення співпраці з державними органами та неурядовими організаціями; запровадження системи незалежного аудиту якості наданих психологічних послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тичина Д., Антошук А., Перцев Р. Психологічна готовність поліцейських до розслідування воєнних злочинів. *Юридична психологія*. 2024. № 2 (35). С. 25–33. DOI: 10.33270/03243502.25.
2. Романенко О. Актуальні напрями психологічного супроводження професійної діяльності правоохоронців. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 18–25. DOI: 10.33270/03233302.18.
3. Богуславська В. Психологічні особливості правоохоронної діяльності під час російської воєнної інтервенції. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 93–100. DOI: 10.33270/03243401.93.

4. Боровик М.О., Надутий А.В., Лукін Б.П. Визначення компонентів психофізичної готовності поліцейських до застосування табельної вогнепальної зброї в умовах воєнного стану. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 44–55. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.04>.
5. Мітенко Т. Особливості реалізації системи психологічного забезпечення професійної діяльності працівників кінного підрозділу поліції. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 112–120. DOI: 10.33270/03233201.112.
6. Jocelyn Grace Jameson. (2023). Resilience Characteristics in Law Enforcement Officers. Doctoral dissertation. Walden University. 170 p.
7. del Pozo, B., Belenko, S., Pivovarova, E., Ray, B., Martins, K.F., & Taxman, F.S. (2024). Using Implementation Science to Improve Evidence-Based Policing: An Introduction for Researchers and Practitioners. *Police Quarterly*, 28(2), 182–211. DOI: <https://doi.org/10.1177/10986111241265290> (Original work published 2025).
8. Brewin, Chris & Miller, Jessica & Soffia, Magdalena & Peart, Alexandra & Burchell, Brendan. (2020). Posttraumatic stress disorder and complex posttraumatic stress disorder in UK police officers. *Psychological medicine*. 52. 1–9. DOI: 10.1017/S0033291720003025.
9. Андросюк В., Галустян О. Міжнародний досвід психологічної підтримки поліцейських і військовослужбовців перед звільненням зі служби. *Юридична психологія*. 2024. № 2 (35). С. 34–44. DOI: 10.33270/03243502.34.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 88

Частина 4

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 05.05.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 16,28. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»